

АНДРІЙ ТКАЧЕНКО

**ПРОФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК
ОСОБИСТОСТІ В ПРАКТИЦІ
А. С. МАКАРЕНКА:
історико-педагогічний аспект
(1920–1935 рр.)**

Міністерство освіти і науки України
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка

Андрій Ткаченко

**ПРОФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ
В ПРАКТИЦІ А. С. МАКАРЕНКА:
ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ
(1920–1935 рр.)**

Монографія

*До 125-річчя з дня народження
А. С. Макаренка*

Полтава
2013

УДК 37.015.311.091.4“1920/1935”

ББК 74.03(2)6-213

Т48

Рецензенти:

Зязюн І. А., доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член НАПН України, директор Інституту педагогічної освіти
і освіти дорослих НАПН України;

Олійник В. В., доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член НАПН України, ректор Державного вищого навчального закладу
“Університет менеджменту освіти” НАПН України;

Радул В. В., доктор педагогічних наук,
професор Кіровоградського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка

*Рекомендовано до друку Вченою радою Полтавського національного
педагогічного університету імені В. Г. Короленка, протокол № 9 від 28 лютого 2013 року*

Ткаченко А. В.

Т48 Професійний розвиток особистості в практиці А. С. Макаренка:
історико-педагогічний аспект (1920–1935 рр.): монографія /
А. В. Ткаченко. – Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. –
342 с.

ISBN 978-966-2538-21-2

У монографії представлена спроба аналітичного дослідження досвіду професійного розвитку особистості, що сконцентрований у спадку одного з найяскравіших педагогів-реформаторів ХХ століття – українця Антона Макаренка. Особливістю даної розвідки є те, що процес професіоналізації вихованців розкривається на тлі господарського зміцнення створених Макаренком інтернатних закладів, цілеспрямованого формування у них професійного мікросередовища, широкої взаємодії з адміністративним оточенням, активної громадсько-педагогічної боротьби педагога-письменника за пріоритет власної концепції виховання. Кожен із розділів монографії присвячений окремому етапу педагогічного подвигництва Антона Семеновича і висвітлює головні риси його діяльності в очолюваній установі – Полтавській-Харківській трудовій колонії імені М. Горького, Трудовому дитячому корпусі Харківського округу, Дитячій трудовій комуні імені Ф. Е. Дзержинського.

В основу інформаційної концепції книги покладено узагальнення великої кількості маловідомих і відкритих автором архівних джерел, матеріалів періодики 20-х – 30-х років минулого століття, спогадів соратників та вихованців А. С. Макаренка, досліджень вітчизняних і зарубіжних макаренкознавців. Видання може бути цікаве науковцям, викладачам, студентам, учителям, керівникам освіти і всім, хто неупереджено прагне осягнути внесок у світову культуру видатного вітчизняного педагога.

УДК 37.015.311.091.4“1920/1935”

ББК 74.03(2)6-213

ISBN 978-966-2538-21-2

© Ткаченко А. В., 2013

© ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013

*Я вважаю, що в нашому «виробництві»
я повинен відповідати за свою
«продукцію», за вихованців моїх і моїх
співробітників, за майбутніх інженерів
і майстрів, за всю цю радянську
організацію, за льотчиків, студентів,
інженерів, педагогів.*

А. С. Макаренко

(із виступу перед читачами
18 жовтня 1938 року)

ЗМІСТ

Список скорочень	6
Вступне слово	10
Розділ 1	
ТРУДОВА КОЛОНИЯ ІМЕНІ М. ГОРЬКОГО: СТВОРЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО МІКРОСЕРЕДОВИЩА ЯК ФОРМА ПЕДАГОГІЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ДИТЯЧОЇ УСТАНОВИ (1920 – 1928 рр.)	16
1.1. Адміністративний і соціальний контекст діяльності трудової колонії імені М. Горького	16
1.2. Ідейна полеміка навколо інноваційної практики А. С. Макаренка	31
1.3. Матеріальне і кадрове підґрунтя формування професійного мікросередовища Горьківської колонії	53
1.4. Педагогічна стратегія А. С. Макаренка в організації близької та далекої професійної перспективи вихованців	67
1.5. Колонія імені М. Горького в умовах державної практики професійної освіти і працевлаштування випускників інтернатних установ	73
Розділ 2	
ПОШИРЕННЯ МАКАРЕНКІВСЬКИХ ІНІЦІАТИВ ЩОДО ПРОФЕСІОГЕНЕЗУ ВИХОВАНЦІВ В УМОВАХ ТРУДОВОГО ДИТЯЧОГО КОРПУСУ ХАРКІВСЬКОГО ОКРУГУ (1927 – 1928 рр.)	91
2.1. Ідея А. С. Макаренка про масове перевиховання безпритульних та історія її реалізації	91
2.2. Спроби педагогічної екстраполяції виробничого і професіогенетичного досвіду колонії імені М. Горького	120
Розділ 3	
ДИТЯЧА ТРУДОВА КОМУНА ІМЕНІ Ф. Е. ДЗЕРЖИНСЬКОГО ЯК ПРОФЕСІЙНО-ВИХОВНИЙ ЗАКЛАД ІННОВАЦІЙНОГО ТИПУ (1927 – 1935 рр.)	125
3.1. Загальні риси адміністративно-господарської і педагогічної діяльності А. С. Макаренка в комуні імені Ф. Е. Дзержинського	125
3.2. Освітній потенціал інноваційного закладу	141

3.3. Формування когнітивного компоненту професійного становлення вихованців комуни	182
3.4. Індустріальний прогрес установи і виробниче навчання комунарів в реалізації операціонально-технічної складової їх професійного розвитку	214
3.4.1. Динаміка промислового потенціалу комуни.....	214
3.4.2. Виробниче навчання комунарів	231
3.5. Професійне виховання в практиці комуни імені Ф. Е. Дзержинського	244
3.6. Профорієнтація, працевлаштування та підтримка професійного самовизначення комунарів	268
Висновки	289
Показчик імен	293
Список джерел	301
Додатки	333

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АГУ	–	Адміністративно-господарське управління НКВС
АПН	–	Академія педагогічних наук
арт., ар.	–	артикул
БРП	–	будинок робітничих підлітків
виконбюро	–	виконавче бюро
вихсклад	–	виховательський склад
ВК ДПУ	–	відділ кадрів Державного політичного управління
ВКП(б)	–	Всеросійська комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ	–	Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді
ВНЗ	–	вищий навчальний заклад
в.о.	–	виконуючий обов'язки
Востизжелдор	–	Восточно-Сибирская експедиция технических поисков (рос.)
ВРНГ	–	Вища рада народного господарства
ВТК	–	1) Відділ трудових колоній; 2) відділ технічного контролю
ВУФКУ	–	Всеукраїнське фотокіноуправління
ВУЦВК, Всеукраїнський ЦВК	–	Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
Головсоцвих НКО	–	Головне управління соціального виховання Народного комісаріату освіти
Упрсоцвих Наркомосу	–	Управління соціального виховання Народного комісаріату освіти
Головпрофос НКО, Головпрофосвіта	–	Головне управління професійної освіти Народного комісаріату освіти
губекономнарада	–	губернська економічна нарада
губнаросвіта	–	губернський відділ народної освіти
дес.	–	десятина
дефдитустанови	–	установи дефективного дитинства
дитбудинок	–	дитячий будинок
дитколонія	–	дитяча колонія
дитмістечко	–	дитяче містечко
дитустанова	–	дитяча установа
ДПУ	–	Державне політичне управління

ДТК	– дитяча трудова колонія
ДФК, Держфінконтроль	– Державний фінансовий контроль
ДШТК	– дитяча шкільно-трудова колонія
завкол	– завідуючий колонією
ЗМІ	– засоби масової інформації
ІОД	– Інспекція охорони дитинства
ІТП	– інженерно-технічний персонал
кв. арш.	– квадратні аршини
К.К.	– Карний кодекс
КК-РСІ	– Контрольна комісія – Робітничо-селянська інспекція
комнезам	– комітет незаможників
КП(б)У	– Комуністична партія (більшовиків) України
КпК	– Карно-процесуальний кодекс
КСН	– комісія у справах неповнолітніх
ЛКСМ	– Ленінська Комуністична Спілка Молоді
ЛКСМУ	– Ленінська Комуністична Спілка Молоді України
МВС	– Міністерство внутрішніх справ
Морприкордоохорона ОДПУ	– Морська прикордонна охорона Об'єднаного державного політичного управління
Моспостачзбут	– Московська контора матеріально-технічного постачання і збуту (рос. Мосснабсбыт)
МТС	– машинно-тракторна станція
наркомат	– народний комісаріат
Наркомпрод	– Народний комісаріат продовольства
НВЧ	– навчально-виробнича частина
НДР	– Німецька Демократична Республіка
НКВМ	– Народний комісаріат із військових і морських справ
НКВС	– Народний комісаріат внутрішніх справ
НКО, НКОсвіти, Наркомос, Наркомосвіта	– Народний комісаріат освіти УСРР
НК РСІ	– Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції
н. р.	– навчальний рік
ОВК, Окр-В.К., окрвиконком	– окружний виконавчий комітет
ОДПУ	– Об'єднане державне політичне управління
ОЗВ, окрздороввідділ	– окружний відділ охорони здоров'я
ОІНО, ОКРІНО, ОкрІНО, Окріно, Окр. ІНО, Окр. Інсп. Наросвіти, окрінспектура наросвіти, Окрнаросвіта, ОкрНаросвіта, наросвіта	– окружна інспектура народної освіти

ОКДД, ОкрДД, Окрдопдит, Доцдит	–	окружна комісія допомоги дітям
окрвійськомат	–	окружний військовий комісаріат
окрліквідком	–	окружна ліквідаційна комісія
окрпарком	–	окружний партійний комітет
окрплан	–	окружна планова комісія
окрправління	–	окружне правління
окрробос	–	окружний відділ професійної спілки робітників освіти
ОкрРСІ, ОКР РСІ, Окр.РСІ	–	окружний відділ Робітничо-селянської інспекції
окружком комсомолу, ОК КСМ	–	окружний комітет Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України
ОФВ, ОкФВ, ОкрФВ, ФВ, окрфінвідділ	–	окружний фінансовий відділ
помдит	–	допомога дітям
профтехосвіта	–	професійно-технічна освіта
профшкола	–	професійна школа
райком	–	районний комітет
райпартком	–	районний партійний комітет
РВК, Р.В.К.	–	районний виконавчий комітет
РДАЛМ	–	Російський державний архів літератури і мистецтва
РНК	–	Рада народних комісарів
Робос	–	профспілка працівників освіти
робфак	–	робітничий факультет
РСІ, Р.С.І.	–	Робітничо-селянська інспекція
РСФРР	–	Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РСЧА	–	Робітничо-селянська Червона Армія
РФ	–	Російська Федерація
СБУ	–	Служба безпеки України
соцвих, соцвиховання	–	соціальне виховання
Спиртотрест	–	Державний трест спиртової промисловості
С.Р.	–	сільська рада
СРСР	–	Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	–	Сполучені Штати Америки
Т-во ДД	–	Товариство “Друзі дітей”
ТДК, Трудкорпус	–	Трудовий дитячий корпус
УДУ, Упр. Д/б.	–	Управління дитячими колоніями [будинками] Харківського округу
УНДІП	–	Український науково-дослідний інститут педагогіки

Укрпостач	– Українське управління постачання
УСРР	– Українська Соціалістична Радянська Республіка
Ухтапечлаг	– група таборів НКВС СРСР у районі міст Ухта, Печора і Воркута
ФБС	– фінансово-бюджетна секція
“ФД”	– “Фелікс Дзержинський”
“ФЕД”	– “Фелікс Едмундович Дзержинський”
фізкультсектор	– сектор фізичної культури
ФЗС	– фабрично-заводська семирічка
ФЗУ	– школа фабрично-заводського учнівства
ХВМП	– Харківський окружний відділ місцевої промисловості
ХДТРД	– Харківський державний театр російської драми
ХЕМЗ	– Харківський електро-механічний завод
хімпрофшкола	– хімічна професійна школа
ХОВК	– Харківський окружний виконавчий комітет
ХТІ	– Харківський технологічний інститут
ХЦРК	– Харківський центральний робітничий кооператив
ЦАП	– Центральний аерогідродинамічний інститут
ЦБ КДР	– Центральне бюро Комуністичного дитячого руху (піонерів)
ЦПП	– Центральний інститут праці
ЦК ВКП(б)	– Центральний комітет Всеросійської комуністичної партії (більшовиків)
ЦКДД	– Центральна комісія допомоги дітям
ЦК КП(б)У	– Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України
ЦК ЛКСМУ	– Центральний комітет Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України
Цукротрест	– Державний трест цукрової промисловості
ШУМП	– школа учнівства масових професій
шефком	– шефський комітет
юрвідділ	– юридичний відділ

ВСТУПНЕ СЛОВО

Пройдений цивілізацією шлях приховує величезний і багато в чому ще не використаний професіогенетичний досвід. Якщо проаналізувати факти минулого під цим кутом зору, то перед нами відкриється потужний пласт інформації про окрему галузь культури, сутність якої можна визначити як історію професійного розвитку людства, тобто перманентного руху його в напрямку оптимізації власної здатності до опанування світом. Тож, моделюючи шляхи вирішення актуальних нині проблем професійної підготовки молоді, ми маємо згадати, наскільки потужний конструктивний потенціал містить багата своїми теоретичними і технологічними здобутками вітчизняна педагогічна традиція.

Особливе місце серед плеяди просвітителів ХХ століття, чий творчий доробок у теорії й практиці трудового виховання визнаний світовою науковою спільнотою, посідає видатний український педагог, талановитий самотній письменник, яскравий публіцист та надзвичайно ефективний освітній менеджер *Антон Семенович Макаренко* (1888 – 1939 рр.). Незважаючи на тривалий науковий інтерес, у доволі розвиненій і кваліфікованій макаренкознавчій проблематиці все ж залишається досить місця для формулювання актуальних дослідницьких питань. Одна із принципово важливих педагогічних тем творчої спадщини Антона Семеновича, всебічне вивчення якої давно вже стоїть на порядку денному, пов'язана із феноменом професіогенезу людини.

Наука про А. С. Макаренка об'єктом своєї уваги обирала різні аспекти життєвого і творчого шляху видатного педагога-письменника. Аналітичні оцінки багатьох питань теоретичних напрацювань А. С. Макаренка, глибинний філософсько-освітній, історико-педагогічний і соціально-психологічний контекст його творчості репрезентували у своїх роботах З. Вайтц, В. Гмурман, Л. Гордін, Л. Гриценко, М. Євтух, І. Зязюн, В. Коротов, В. Кумарін, В. Моргун, С. Невська, А. Фролов, М. Ярмаченко [56; 91; 92; 93; 97; 99; 108; 109; 110; 111; 112; 134; 135; 153; 156; 178; 191; 192; 193; 194; 271; 285; 286; 288; 463; 465; 467; 484]. Важливою заслугою цих учених стало розкриття інноваційного потенціалу макаренківської концепції виховання, осучаснення досвіду педагога, розробка методології використання його педагогічних ідей у реформуванні освітньої практики другої половини ХХ – початку ХХІ століття.

Існує також низка макаренкознавчих розвідок, де поглибленому вивченню піддані деякі важливі аспекти загальної проблеми професіоналізму, розглядається особистість А. С. Макаренка як педагога з аналізом сутності і виявів його професійної майстерності та професійної культури, піднімаються питання педагогічної інструментовки і педагогічної техніки в контексті його спадщини (М. Гриньова, А. Євграфова, І. Зязюн, В. Коротов, І. Кривонос, Е. Натанзон, Нгуен Ван Тінь, Л. Пеха, М. Стельмахович, Н. Тарасевич [107; 152; 154; 155; 177; 182; 183; 280; 284; 339; 393]). Професійна діяльність А. С. Макаренка як керівника, освітнього менеджера ретельно опрацьована такими науковцями, як О. Беляк, Л. Крамущенко,

Н. Саннікова, В. Свистун та іншими [40; 180; 372; 373; 374; 375; 379]. Вчені активно використовують концептуальні і технологічні знахідки Макаренка для побудови моделей професійної підготовки майбутніх керівників.

Промислово-господарській діяльності і програмам виробничого навчання у керованих Макаренком закладах, ролі продуктивної праці у виховній системі педагога, практиці економічного виховання колоністів-горьківців та комунарів-дзержинців присвятили свої роботи Т. Ахаян, Р. Бескіна, М. Виноградова, Ю. Гербеєв, І. Глікман, Л. Гордін, Л. Дрозд, М. Євтух, Н. Конопльова, Ю. Крупнов, О. Мельникова, В. Моргун, Ф. Науменко, С. Невська, М. Ніжинський, М. Павлова, В. Петрова, А. Тер-Гевондян, М. Фере, А. Фролов [24; 36; 66; 87; 90; 96; 97; 126; 127; 136; 174; 185; 264; 272; 273; 282; 288; 295; 296; 320; 338; 406; 461; 462; 464; 466] тощо.

Проблеми загальної, політехнічної, економічної і професійної освіти в макаренківських установах, а також поєднання навчання з продуктивною працею висвітлювали М. Виноградова, Л. Гордін, А. Доценко, М. Ніжинський, М. Окса, В. Струманський [67; 68; 98; 125; 289; 291; 308; 400]. Ідеї й досвід профорієнтаційної діяльності А. С. Макаренка досліджували К. Вербова, Є. Вольський, П. Мазур, В. Синявський, А. Хоптяр [62; 71; 210; 384; 472].

Хоча організація трудової перспективи вихованців утворювала один із головних напрямів практичної діяльності та теоретичних узагальнень педагога, однак за понад сімдесят років існування макаренкознавства як окремої наукової галузі не з'явилося помітних спроб на широкому фактологічному ґрунті проаналізувати феномен професійного розвитку особистості у створених і керованих ним виховних колективах. Однією з перешкод у реалізації даного напрямку історико-педагогічних досліджень є невизначеність і нерозвиненість джерелознавчої бази.

Умовно весь комплекс потенційно цінних для дослідження професіогенетичної компоненти педагогічного спадку А. С. Макаренка джерел можна поділити на декілька категорій.

Авторські тексти А. С. Макаренка. Сюди відносяться, по-перше, літературні, літературно-критичні та публіцистичні твори педагога-письменника, в яких засобами художнього слова розкривається загальне ставлення його до проблеми професійного розвитку, трудового майбутнього вихованців, а також у доволі експресивній формі віддзеркалено особливості професійної позиції і мислення самого автора.

По-друге, великий науковий інтерес становить комплекс суто особистих документів педагога. Частина цих матеріалів зберігається у фонді 332 Російського державного архіву літератури і мистецтва (РДАЛМ) у Москві, що свого часу збрала і впорядкувала вдова педагога-письменника – Галина Стахіївна. Також великі зібрання мають кременчуцький, ковалівський і московський педагогічно-меморіальні музеї, серед колекцій яких є декілька досі неопублікованих матеріалів. Низка рукописів педагога зберігається у приватних осіб.

Ще однією недостатньо вивченою категорією авторських текстів Макаренка є його ділові папери: листи до різних адміністративних, педагогічних, профспілкових, господарських, фінансових, громадських, правоохоронних, опікунських інституцій, а також різноманітні фінансові документи.

У цій категорії окрему групу складають статутні документи спроектованого Макаренком трудового дитячого корпусу Харківського округу, що дають змогу здійснити аналітичні оцінки низки показників його управлінського професіоналізму. Головними сховищами ділових паперів А. С. Макаренка є центральні архіви України і Росії.

Складений нами реєстр авторських матеріалів А. С. Макаренка на нинішній день сягає 888 одиниць. Серед них найчисельніша категорія – ділові та особисті листи, телеграми, доповідні записки, записки-доручення, записки-запрошення, записки-дозволи, рапорти – 542 окремих документи; кількість літературних творів (романи, повісті, п'єси, кіносценарії, нариси, розповіді, рецензії, відкриті листи, методичні вказівки, авторські матеріали до літературних творів) нараховує 180 одиниць. Окрім цього, відомі 72 тексти виступів Макаренка (стенограми, протокольні записки, інтерв'ю); 79 різного роду службових документів, підготовлених ним особисто або у співавторстві (анкети, відомості, доповіді, журнали обліку, зауваження, заяви, операційні плани, опитувальні листи, відгуки на документи або про співробітників, плани, підписки, положення, послужні списки, накази, програми, проекти, прохання, зведення, кошториси, списки, довідки, посвідчення, клопотання, штати тощо); 15 текстів особистого характеру (записні книжки, записи в альбомах, дарчі надписи, вірші, шаржі, епіграми, нотатки на полях тощо). Треба відмітити, що лише 409 із цих текстів у більш або менш зміненому вигляді знайшли місце у “Педагогічних творах” А. С. Макаренка – авторитетному 8-томному виданні Академії педагогічних наук СРСР 1983 – 1986 років.

Другим потужним джерелом вивчення багатьох аспектів макаренківської виховної системи є *фонди різного роду державних і громадських органів*, що складали адміністративний контекст її функціонування. Це, передусім, документи із зібрань уже згаданого РДАЛМ, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, відомчих архівів МВС та СБУ. Українські регіональні архівні установи теж мають досить цікаві й численні колекції документів, у яких відображена доля керованих Макаренком виховних закладів. Діяльність із 1921 по 1926 рр. Полтавської трудової колонії імені М. Горького об'єктивно представлена у фондах Державного архіву Полтавської області, подальша ж її доля, тобто період із травня 1926 по серпень 1928 рр., а також діяльність комуні імені Ф. Е. Дзержинського (1927 – 1939 рр.) простежується за документами Державного архіву Харківської області. Тут ми можемо знайти відомості про розвиток виробничих потужностей, які, в поєднанні з навчальними закладами (школою або робфаком), створювали в колонії й комуні оптимальні умови для початкової й подальшої професійної підготовки вихованців.

Надзвичайну наукову цінність становлять *матеріали періодичної преси*. Масив публікацій у засобах масової інформації про Горьківську колонію та комуну імені Дзержинського покликає істотно доповнити наші уявлення про їх місце в загальному контексті боротьби з дитячою безпритульністю 20-х – 30-х років, а також уточнити думку про те, який громадській резонанс викликали педагогічні експерименти А. С. Макаренка. Саме журналістика передає дух і пафос епохи, в якій знайшла своє місце ініційована видатним педагогом виховна система, і, крім того, саме вона найвиразніше відображає суспільні настрої довкола яскравого новаторського досвіду. Водночас, сторінки української періодики є цінним джерелом для аналізу одного з важливих аспектів цієї системи – технології організації особистісного і професійного майбутнього вихованців.

За декілька десятиліть копіткої роботи дослідників розкритий цілий масив журнальних і газетних матеріалів, присвячених різним аспектам діяльності Макаренка. Слід відмітити, що пріоритет у цих дослідженнях належить марбурзькій лабораторії “*Макаренко-referat*” і особисто її керівнику Гьотцу Хіллігу.

Найпомітніший слід започаткований Макаренком педагогічний експеримент залишив на сторінках українських газет і часописів, який, за нашими даними, на

сьогодні вимірюється понад двомастами окремими матеріалами. Особливо велику кількість статей про Горьківську колонію і комуну імені Дзержинського опублікували газети "Комуніст", "Пролетарий", "Вісти", "Харьковский пролетарий", "Комсомолец України", "Голос труда", "Народний учитель", "Комсомолец Донбасса" та журнали: "Октябрьские всходы", "Червоні квіти" тощо. Окремий перелік складають публікації в російській і закордонній пресі, а також матеріали багатотиражних органів комуні – газет "Дзержинець" та "Піонер-дзержинець". Все ж треба зазначити, що повний обсяг матеріалів періодики та їх географія ще остаточно не визначені і пошук у цьому напрямку триває. Донині був відсутній навіть єдиний реєстр усього зібраного поколіннями дослідників матеріалу.

Спогади співробітників і вихованців А. С. Макаренка утворюють окреме, досить численне джерело цінної інформації щодо названої проблеми. Книги і окремі статті М. Фере, В. Терського, С. Калабаліна, Л. Конісевича, К. Кононенка, Г. Макаренка, С. Пушнікова [162; 163; 173; 361; 378; 407; 408; 414; 416; 418; 419; 422; 423; 458; 459] та багатьох інших розкривають зміст, засоби, динаміку і результативність педагогічного управління процесом професійного розвитку в макаренківських виховних закладах.

Реальність, що її фіксує поняття професійного розвитку особистості як відображення особливо важливого аспекту становлення і самореалізації людини, є точкою перетину таких наукових галузей, як психологія, педагогіка, соціологія, акмеологія, філософія тощо. Право на місце в системі наукових категорій даного поняття ґрунтується на тривалій дослідницькій традиції. Теоретичні підвалини для розгляду процесу становлення людини-професіонала закладені в роботах таких провідних представників психологічної науки, як К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, О. Асмолов, О. Бодальов, Б. Ломов, А. Маслоу, М. Нечаєв, Г. Суходольський, Дж. Сьюпер, Дж. Холланд, В. Шадриков тощо. Спроби вивчення даних явищ на сьогодні сформували досить широке категоріальне поле, впорядкування та систематизація якого актуалізується як теоретичними, так і прикладними потребами розвитку науки. Проте сучасні дослідження оперують розмаїттям термінів, міра тотожності яких авторами визнається досить високою: *професійний розвиток, особистісно-професійний розвиток, професійне становлення, професіоналізація, розвиток професіонала, становлення професіоналізму, професіогенез* тощо. В подальшому ми також будемо використовувати ці терміни в єдиному синонімічному полі.

Поняття професіогенезу є базовою категорією в переважній більшості сучасних досліджень закономірностей професійної діяльності. Під ним розуміють розвиток особистості, зміни і перетворення її психологічної структури, зумовлені засвоєнням і здійсненням професійної діяльності [100, с. 60]. Останнім часом при вирішенні багатьох прикладних проблем підготовки спеціаліста того чи іншого фаху все частіше застосовують так званий професіогенетичний підхід, що сформувався в процесі застосування генетичного підходу до людини праці. Професіогенетичний підхід базується на вивченні системних характеристик професіонала не лише у їх актуальному стані, але і в динаміці, перспективі (професійний потенціал, особистісні резерви, здатність до професійного навчання і самонавчання тощо) [94].

Серед найвідоміших сучасних концепцій професіогенезу (лат. *professio*, від *profiteor* – оголошую своєю справою і грецьк. *genesis* – походження, виникнення), характерною методологічною основою для яких слугують суб'єктний і особистісно-діяльнісний підходи, є теорії Е. Зеєра, Є. Клімова, А. Маркової, М. Пряжнікова і О. Пряжнікової [149; 150; 168; 256; 360] та інших. Ускладнення і диференціація професіоналізації людини є об'єктивною закономірністю. Це поняття відображає істо-

ричну тенденцію переходу людства до стійкого і кваліфікованого розвитку, до нової цивілізації, заснованої на знаннях, пов'язаної з інтенсивною фаховою стратифікацією. Іншими словами, процес особистісного розвитку і становлення професіонала від початківця до творця є залежним від історичного розвитку системи професій як соціального інституту, від існуючих освітніх систем, від соціально-економічних умов здійснення професійної діяльності [100, с. 60]. Чим складніші професійні функції передбачає певний вид людської діяльності, тим складніший і триваліший процес еволюції особистості до стану відповідності цим функціям.

Спираючись на хронологічний принцип викладу матеріалу, ми здійснили спробу ґрунтовного фактологічного аналізу професіогенетичного контексту педагогічної практики А. С. Макаренка. Часові межі дослідження охоплюють період діяльності Антона Семеновича в інтернатних установах із вересня 1920 р. (призначення його керівником полтавського Основного дитячого будинку № 7) до червня 1935 р. (переведення на посаду помічника начальника Відділу трудових колоній НКВС України). Іншими словами, нас цікавив саме той відрізок життя педагога, коли відбувалося становлення його як ефективного керівника освіти, реформатора соціального виховання, автора інноваційної педагогічної системи. Кожен із розділів монографії присвячений окремому етапу подвизництва А. С. Макаренка і висвітлює головні риси його творчих пошуків в очолюваній установі – Полтавській-Харківській трудовій колонії імені М. Горького, Трудовому дитячому корпусі Харківського округу, Дитячій трудовій комуні імені Ф. Е. Держинського.

Особливістю даної книги є те, що процес професійного розвитку вихованців Макаренка розкривається на тлі господарського зміцнення створених ним закладів, широкої взаємодії з адміністративним оточенням, активної громадсько-педагогічної боротьби педагога-письменника за пріоритет власної концепції виховання – тобто, саме тих обставин, без урахування яких неможливий повноцінний аналіз поставленої проблеми.

Досі залишалися майже не вивченими ті етапи життя педагога, коли він мав реальну можливість екстраполювати свої педагогічні ідеї у широких масштабах вітчизняної практики інтернатних і виправних закладів. У монографії ретельно опрацьовані обставини організаційно-педагогічної діяльності А. С. Макаренка періоду травня 1927 р. – лютого 1928 р., пов'язані з реалізацією ідеї про масове перевиховання неповнолітніх. Це час, коли робилися спроби утворення так званого Трудового дитячого корпусу, коли педагог намагався впливати на організацію виробничих частин і до певної міри на подальше працевлаштування вихованців трудових колоній усього Харківського округу.

Уперше в макаренкознавстві на широкому фактологічному ґрунті представлена “професійна” історія унікальної за своїми педагогічними здобутками харківської трудової комуні імені Держинського. Проаналізовані промисловий і освітній потенціал закладу, виокремлені шляхи отримання комунарами виробничої кваліфікації, методи та форми їх професійного виховання, поетапно показане становлення шкільної частини і охарактеризоване професійне обличчя педагогічного складу. Окрема увага приділена питанням профорієнтаційної роботи і організації працевлаштування випускників.

Ми сподіваємося, що представлений у монографії матеріал стане в нагоді передусім тим, хто сьогодні лише опановує учительський фах – майбутнім педагогам, чийм талантом і професійною майстерністю творитиметься завтрашній день вітчизняної освіти.

* * *

Автор щиро дякує всім, чие сприяння тією чи іншою мірою допомагало формуванню джерельної бази дослідження: Л. М. Момот, Т. В. Іванській, Ю. П. Гунько, В. А. Плисак, Ю. А. Кожедуб (Державний архів Харківської області), доц. Л. В. Крамущенко, доц. І. Ф. Кривоносу, проф. В. Ф. Моргуну, проф. Н. М. Тарасевич (Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка), Dr. phil. habil. Г. Хіллігу (Лабораторія "Макаренко-Referat" Марбурзького університету імені Філіппа), проф. А. А. Фролову (Нижньгородський державний педагогічний університет), І. Д. Токареву, Ю. І. Токареву (м. Нижній Новгород), доц. Т. Ф. Корабльовій (Російський національний дослідний медичний університет імені М. І. Пирогова), В. М. Опаліхіну (м. Челябінськ), В. І. Шульзі, В. М. Шульзі (Музей-заповідник А. С. Макаренка у с. Ковалівка Полтавської області), Л. І. Науменко (Харківський машинобудівний завод "ФЕД"), В. В. Морозову, Н. В. Соколовій, Р. В. Соколову (Центр позашкільної роботи імені А. С. Макаренка м. Москви), проф. М. Ф. Гетманцю (Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди), В. Г. Мохонько (Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна), О. О. Абарінову (м. Київ) та іншим. Окрема подяка моїй мамі, Марії Тимофіївні, лінгвістична майстерність якої допомогла досягнути багато важливих аспектів німецькомовної макаренкіани.

Розділ 1

ТРУДОВА КОЛОНІЯ ІМЕНІ М. ГОРЬКОГО: СТВОРЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО МІКРОСЕРЕДОВИЩА ЯК ФОРМА ПЕДАГОГІЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ДИТЯЧОЇ УСТАНОВИ (1920 – 1928 рр.)

В історію педагогіки та освіти інтернатні установи, керовані Антоном Семеновичем Макаренком, увійшли як безпрецедентно ефективні педагогічні системи. Видатний вітчизняний педагог-реформатор чітко усвідомлював, що проблема випуску із закладу, а відповідно, і проблема ефективності педагогічної роботи останнього найтіснішим чином пов'язана із завданням подальшого працевлаштування вихованців. Можливість зорієнтуватися і прокласти свій індивідуальний успішний шлях у світі професій об'єктивно виступала однією з головних гарантій попередження рецидиву в поведінці колишніх безпритульних. Тому не дивно, що у всі роки соціально-педагогічної діяльності А. С. Макаренка здійснювався активний пошук форм адаптації підлітків до змісту і цінностей їх професійного майбутнього.

Ми маємо пам'ятати, що всесвітньо відомий освітньо-професійний успіх комуни імені Дзержинського був підготовлений передусім надзвичайно напруженими, іноді навіть драматичними, педагогічними пошуками полтавської і харківської дитячих колоній імені Максима Горького. Тому аналіз особливостей становлення професіогенетичного потенціалу цього першого на шляху Макаренка інтернатного закладу передбачає розгляд комплексу питань, що відображають зовнішні та внутрішні, позитивні й несприятливі чинники розвитку колонії. Тут для нас особливо важливими уявляються адміністративний і соціальний контекст її діяльності, кризові події 1927 – 1928 рр., реалізація А. С. Макаренком професійно-освітніх можливостей керованого закладу в контексті загальнодержавної практики професіоналізації колишніх безпритульних.

1.1. Адміністративний і соціальний контекст діяльності трудової колонії імені М. Горького

На момент очолення новоствореної полтавським губернським відділом народної освіти колонії для морально-дефективних дітей, 32-річний педагог Антон Макаренко мав за плечима фахову освіту, отриману на педагогічних курсах при Кременчуцькому 4-класному міському училищі та у Полтавському учительському інституті, 9 років учительської роботи та 3-річний стаж управлінської діяльності.

Як відомо, становлення керівного досвіду А. С. Макаренка в освіті відбувалося у три етапи: 1) робота на посаді інспектора реорганізованого Крюківського залізничного вищого початкового училища – з липня (за іншими даними, з жовтня) 1917 р. по 10 серпня 1919 р. [253, с. 58–62, 66–67, 83, 136, 184–185, 190–191]; 2) завідування полтавським початковим училищем імені Куракіна, з установами Радянської влади перейменованим на трудову школу – з вересня 1919 р. по, очевидно, червень 1920 р. [85; 275, с. 82; 471, с. 6]; 3) діяльність у Полтавському губернському відділі народної освіти – приблизно з червня по вересень 1920 р. [297, с. 32–33; 471, с. 7; 487, р. 100]. Останнє місце роботи виявилось для педагога своєрідним прологом до ку-

льмінаційного періоду його життя, пов'язаного з активним пошуком шляхів реалізації провідної педагогічної ідеї нової влади – соціального виховання.

Добре відомий усім зі сторінок “Педагогічної поеми” епізод призначення соціально активного директора трудової школи на посаду завідуючого колонією для “морально-дефективних” дітей, по суті, відкрив одну з найяскравіших сторінок педагогічної історії людства. Все, що зумів здійснити А. С. Макаренко в наступні 8 років, стало темою численних наукових, публіцистичних і художніх творів, об'єктом найприскіпливішого теоретичного аналізу та запеклої ідейної полеміки, причиною гострих методологічних колізій. Для самого ж Макаренка такий кардинальний поворот професійної кар'єри зумовив усе його майбутнє – і як “провідного радянського педагога”, і як всесвітньо визнаного письменника. “Що б я не зробив потім, – писав він у 1923 році, – початок все ж таки треба буде шукати у колонії” [236, с. 16].

Спогади давньої і близької подруги А. С. Макаренка Єлизавети Федорівни Григорович роз'яснюють деякі деталі його нового призначення. Справа в тому, що вказана посада була запропонована губнарсовітою самій Григорович, яка до того вже мала кількарічний досвід управління полтавським Шостим міським початковим училищем імені М. В. Остроградського [322, с. 73; 323, с. 81; 324, с. 57], але вона категорично відмовилася, переадресувавши пропозицію Антону Семеновичу. Він, за її словами, “дуже зацікавився перспективою роботи з малолітніми правопорушниками” [351, с. 26].

Докладно розкрита у “Педагогічній поемі” історія колонії імені Максима Горького у принципових моментах підтверджується документами багатьох архівів [346; 348; 349]. Після напруженого періоду педагогічної й економічної розбудови та напівголодного існування очолюваний Макаренко заклад привернув до себе увагу громадських і адміністративних кіл, потрапив на шпальти місцевих і навіть республіканських засобів масової інформації. З 1923 р. він стає дослідно-показовою установою Наркомосвіти УСРР (НКО) [471, с. 7]. Накопичений успішний педагогічний досвід дає ентузіасту-завідуючому підстави в 1925 році звернутися до Головного управління соціального виховання НКО з амбітним планом значного розширення колонії [55, с. 1–10; 500, арк. 1–4]. Напружена бюрократична тяганина зрештою призводить до переведення полтавської колонії імені Горького під Харків і злиття її з курязькою колонією імені 7 листопада, про що докладніше мова піде далі. Нетривалий “харківський” період діяльності установи під керівництвом А. С. Макаренка, як відомо, завершується звільненням педагога-письменника влітку 1928 р.

Становлення різного роду зв'язків колонії імені М. Горького з широким колом суспільних інститутів, що складала соціальне середовище її існування, має свою доволі складну історію, висвітлення якої допомагає розкрити деякі обставини педагогічних пошуків А. С. Макаренка. Не викликає сумнівів, що соціальний контекст діяльності колонії багато в чому визначав організаційні основи формування її як виховної інституції. Існування в складному та не завжди сприятливому оточенні саме по собі стимулювало об'єднання персоналу і вихованців закладу, зміцнення єдності цілей і консолідацію зусиль для їх реалізації. Подібно до цього й шляхи вирішення проблеми допрофесійної і професійної підготовки колоністів як важливі педагогічні чинники в головних своїх обрисах диктувалися зовнішніми факторами.

Приймаючи колонію, А. С. Макаренко, вочевидь, передбачав, із яким обсягом труднощів і якого характеру доведеться йому зіткнутися. Будучи реалістом, він адекватно оцінював стартові можливості свого закладу – післявоєнна розруха, економічна криза, голод, що насувався, епідемії, бандитизм та інші реалії осені 1920 р. навряд чи дозволяли сподіватися на швидке створення процвітаючої установи.

Водночас, він розраховував на всебічну допомогу місцевих органів влади, а також на обіцяну підтримку Полтавської губнаросвіти.

Цікавою в цьому відношенні виступає позиція самої місцевої влади: з одного боку, вона не могла не бути зацікавлена в поліпшенні загального фону щодо дитячої безпритульності і злочинності в губернії; з іншого ж, знаючи А. С. Макаренка за попередньою діяльністю як відповідального, ініціативного й “ділового” працівника, а також бачачи, з яким завзяттям і енергією він узявся за організацію виховної установи, влада переклала вирішення значної частини господарських, фінансових, продовольчих, юридичних та інших проблем колонії на плечі початківця завідувача. Свідченням цього, наприклад, є історія освоєння нерухомості маєтку Трепке і змагання з-за оренди парового млина, мова про яке попереду [348; 349].

Хоча в листі до обласного інспектора установ дефективного дитинства НКО УСРР М. Н. Котельникова в 1922 році А. С. Макаренко з гіркотою відмічав, що “більш за все нам доводилося боротися головним чином з губнаросвітою. Коли я буду старим, я лише з жахом згадуватиму цю кошмарну установу” [236, с. 11], стосунки колонії з органами освіти не є однозначними. Зрозуміло, цим стосункам відводиться особливе місце в зовнішніх зв'язках колонії, оскільки саме перед ними як підвідомча установа вона звітувала і до них же зверталася за допомогою.

Важко передбачити, чим закінчилася б відома історія про дозвіл розбирати споруди колонії в шойно отриманому нею маєтку Трепке, який надала повітова ліквідаційна комісія Ковалівському комнезаму, коли б не “заступництво” губнаросвіти. І в той же час цей орган затримує фінансові кошти, що направляються в колонію, привласнює будматеріали, чим ставить колонію з настанням зими в украй важке становище [348, с. 132–133; 596, арк. 53–54].

Аморальна інколи поведінка губнаросвіти, як і інших керівних органів, по відношенню до колонії виявилася, на нашу думку, сильним педагогічним чинником. Заперечувати або замовчувати те, що відбувалося на очах вихованців, педагогічний персонал навряд чи міг. Тому Макаренко, як керівник, вочевидь, переживав дилему: авторитет місцевої влади, або опозиція щодо неї всього колективу колонії. При цьому останнє могло призвести до формування у вихованців настороженого і підозрілого відношення до зовнішніх інститутів влади і зростання колективного нігілізму. Цілком природно, що постійне спостереження колоністами формального і незацікавленого ставлення керівних органів до їхніх елементарних потреб ускладнювало педагогічному персоналу завдання соціальної реабілітації вихованців, а також подолання такої характерної для безпритульних риси, як відрив від старшого покоління і протиставлення йому. Про небезпеки такого протиставлення Антон Семенович пізніше, в 1928 році, напише в проекті операційного плану педагогічної роботи трудової комуни імені Ф. Е. Держинського [236, с. 139; 277, с. 8].

Не менш яскраві приклади конфронтації виявляло і безпосереднє соціальне оточення колонії – безкрайне “селянське море”, в якого було досить причин для ворожості і незадоволення [364]. Глибокий драматизм початку цих стосунків краще всього проілюстрований добіркою матеріалів про боротьбу за спадок землевласників Трепке [593, арк. 6–8; 348 с. 158–159]. Як свідчать документи, від неосвіченої, меркантильно мислячої селянської общини А. С. Макаренко найменше міг чекати співчуття і розуміння педагогічної проблеми, що стоїть перед ним, а постійний конфлікт із численним довколишнім населенням додавав чималой напруженості у виховну роботу персоналу колонії. Вихід із часом деякою мірою був знайдений у благодотвірній господарській і культурній експансії колонії. Зігравши, перш за все, педагогічно виправдану роль своєрідної “етичної вправи” для вихованців, така стратегія колонії врешті змусила місцеве населення не лише примиритися з її існуванням, але й, за словами самого А. С. Макаренка, здобула велику пошану до неї,

чим створила підвалини для формування так званого професійного макросередовища закладу.

Одним із найменш вивчених аспектів у характеристиці зовнішніх контактів Полтавської колонії імені М. Горького залишаються її зв'язки з іншими установами інтернатного типу. Це тим більш цікаво, оскільки, як відомо, А. С. Макаренко при аналізі власного досвіду ніколи не виявляв особливої схильності до пошуку попередників і зразків для своєї виховної системи. Зв'язок із такими самими дитячими установами, що потерпають від аналогічних проблем, міг би скласти сприятливу альтернативу бюрократичному формалізму чиновників, проте документи не містять конкретних свідчень прагнення колонії імені Горького до співпраці. Пізніше, вже в 1934 році, А. С. Макаренко все ж звернув увагу на цю проблему і навіть підкреслював велику користь спілкування та змагання між інтернатними закладами [229, с. 209].

Вочевидь, у ці роки в нього ще не дозріла ідея такої взаємодії, або були інші мотиви. Інакше, чим пояснити той факт, що ані в архівних матеріалах, ані в науковій і художній спадщині А. С. Макаренка майже не згадується Полтавська дитяча колонія імені В. Г. Короленка? Створена в 1919 р. Лігою порятунку дітей за ініціативою самого Володимира Галактіоновича в тому ж урочищі Триби по сусідству з колонією Горького, саме вона пізніше стала наступницею останньої в маєтку Трепке. При цьому впадає в очі безліч організаційно-педагогічних паралелей у діяльності обох установ [181].

У даному відношенні виключенням є лише "Нарис роботи Полтавської колонії ім. Горького", в якому А. С. Макаренко апелює до масштабів сільськогосподарської практики Будищанської і Ржавецької дитячих колоній [226, с. 33]. Ми досі не знаємо, який зв'язок існував між ними і дітищем Макаренка, а також чи відбився досвід їхньої діяльності на становленні макаренківської виховної системи, проте факт його доброго знайомства зі специфікою цих колоній не викликає сумніву і доповнює уявлення про те, на якому загальному тлі виховної роботи з безпритульними в регіоні формувався новаторський шлях колонії імені М. Горького. Що ж до Ржавецької дитячої колонії, що розташовувалася в селищі Ржавець під Харковом і яка помилково іменувалася у всіх попередніх публікаціях нарису, через неправильне прочитання авторського тексту, "рокавецькою", то знайомство з досвідом її роботи А. С. Макаренко зміг продовжити пізніше, в період створення Трудового дитячого корпусу [560, арк. 163–164].

Огляд зовнішніх контактів Полтавської трудової колонії імені М. Горького дозволяє побачити основний парадокс соціальної ситуації її розвитку. Він полягав у тому, що, з одного боку, середовище існування колонії по відношенню до її педагогічних завдань було в цілому чинником деструктивним, і коли б не самовіддана робота та професіоналізм А. С. Макаренка та його колег, колонія навряд чи забезпечила б собі те місце в історії педагогіки, яке вона займає зараз. З іншого боку, напруженість соціальної ситуації як ніщо інше "загартовувала" педагогічну систему, створювану Макаренко, стимулювала пошук нових форм організації дитячого колективу й виховної роботи в ньому. А основна заслуга Макаренка полягала в тому, що він зумів інтегрувати зі всіх, іноді абсурдних і драматичних моментів дійсності безумовну педагогічну доцільність і поставити її на службу основній меті.

Переведення з Полтави до Харкова кардинально змінило характер адміністративного оточення очолюваної А. С. Макаренко установи, значно розширивши і урізноманітнивши його, а відтак, і ускладнивши зовнішньо-управлінську ситуацію навколо неї. Колонія імені Горького опинилася одночасно в зоні впливу цілої низки зацікавлених кіл, які пізніше, в підготовчих матеріалах до "Педагогічної поеми", Макаренко назве "сферами". До адміністративного контексту її діяльності в цей час

уходила низка державних і громадських установ, що тою чи іншою мірою опікувались питаннями боротьби з дитячою безпритульністю та злочинністю. Взаємини з ними (підпорядкування, звітність, співробітництво тощо) багато в чому визначали зміст і характер роботи колонії.

Формально макаренківський заклад знаходився у складі установ окружного органу НКО УСРР – інспектури народної освіти (ОІНО). Часта зміна керівництва цієї освітньої інституції не сприяла стабілізації тону її ставлення до Горьківської колонії. Послідовність завідуючих ОІНО у період, що нас цікавить, виглядає таким чином: Т. Д. Махно (1925 р. – 1.05.1927 р.), А. П. Миколіук (1.05.1927 р. – 26.09.1927 р.), Крупко (26.09.1927 р. – 22.02.1928 р.), В. А. Півень (22.02.1928 р. – березень–квітень 1928 р.), С. Д. Стрільбицький (березень–квітень 1928 р. – січень 1929 р.) [231, с. 490; 487, с. 112–114, 175–178, 179–186; 515; 520, арк. 76 зв., 373 зв.; 522, арк. 100; 532, арк. 6; 557, арк. 23, 87]. Рівень кваліфікації інспекторів – головних штатних одиниць інспектури – опосередковано відображений у даних про їх освітній і професійний цenz: на 1925 – 1926 роки серед 19 працівників закінчену вищу освіту мали лише 5 осіб, незакінчену вищу – 7, середню – 5 і початкову – 2, при цьому наявність практичного педагогічного стажу відмічена лише у 12 із них [519, арк. 35].

Окремим допоміжним органом у структурі ОІНО, що займався головним чином боротьбою з дитячою безпритульністю, виступала Інспекція охорони дитинства (ІОД), до завдань якої входила реєстрація безпритульних за допомогою спеціально створеного адресного столу, індивідуальна допомога дітям до 16-річного віку, прийом відвідувачів з усіх питань щодо розподілу безпритульних по дитустановах, стабілізація існуючої мережі дитустанов інтернатного типу (передача дітей на патронат до селян і родичів, прикріплення на навчання до кустарів і до сільськогосподарських комун, контроль за роботою біржі праці щодо заповнення завчасно “заброньованих” вакансій вихованцями дитустанов тощо), реевакуація дітей на батьківщину, періодичне перегрупування дітей за віком і станом здоров’я, допомога дитустановам інтернатного типу (раціоналізація господарства й утворення виробничої бази, зведення дрібних одиниць у більш потужні, налагодження роботи школи, органів самоврядування і піонерів, постановка роботи управління, добір педагогічного складу, підсилення громадсько-політичної роботи, поліпшення санітарного стану). Головними практичними формами роботи ІОД, яку впродовж 1926 – 1929 років очолювала така відома в освітніх колах округу людина, як Розовський, було обслідування дитустанов, проведення нарад завідувачів і завпедчастинами колоній та дитмістечок, організація взаємовідвідувань тощо [530, арк. 74–76; 560, арк. 213].

Другим впливовим органом державного керівництва колонією імені М. Горького була Окружна комісія у справах неповнолітніх, що вирішувала низку питань, пов’язаних із дитячими правопорушеннями, обмеженням батьківських прав тощо. Головою комісії з 29 грудня 1926 р. по листопад 1927 р. працювала Галина Стахіївна Салько (1892 – 1962) – майбутня дружина А. С. Макаренка [448, с. 8; 565, арк. 32].

Певні інспекторські функції щодо колонії виконувала також Секція Наросвіти Харківської міської ради. Вона контролювала питання освіти, охорони дитинства та інші на території Харкова. У своїй структурі секція мала Комісію соцвиху, безпосередньо ж питаннями дитячої безпритульності займалася т. з. група помдиту – постійна робоча група у складі цієї комісії.

На окрему увагу заслуговує міжвідомчий орган по боротьбі з дитячою безпритульністю – Харківська окружна комісія допомоги дітям (ОКДД), з широким колом завдань. Ця організація опікувалася працевлаштуванням безпритульних і переростків із дитустанов, розшуком їх рідних і реевакуацією, вилученням безпритульних з вулиць, зміцненням громадської самодіяльності у товаристві “Друзі дітей”,

видачею індивідуальної допомоги, організацією дитячого адресного столу, обслідуванням безпритульності в місті, забезпеченням “проточності” дітей у дитустановах тощо. В структурі ОКДД існувала низка торгових і гральних прибуткових підприємств як додаткових джерел поповнення її бюджету. Крім штатних працівників (голова, заступник голови, секретар), повний склад ОКДД включав представників більшості окружних установ. Головним керівним органом ОКДД виступав щомісячний пленум, між пленумами всі робочі питання вирішувались на щотижневих засіданнях Президії ОКДД, до якої входили: голова ОКДД, заступник голови, секретар, представники інспектури охорони здоров’я, ОІНО, міськради й правління товариства “Друзі дітей”. Окремі дрібні питання вирішувала Робоча трійка ОКДД. Організація мала досить потужний бюджет, який, наприклад, у 1927 – 1928 операційному році складав: прибуток – 934051 крб., видаток – 1623373 крб., дефіцит – 689322 крб. Посаду голови Харківської ОКДД протягом 1926 – 1928 рр. послідовно займали С. О. Тарапата, М. Я. Сухарев, О. І. Шелудько [525, арк. 5; 527, арк. 427; 560, арк. 238–245; 563, арк. 87].

Головною громадською організацією захисту дитинства в ті часи виступало утворене в жовтні 1926 р. Харківське окружне правління всеукраїнського добровільного товариства “Друзі дітей”. Своїми завданнями товариство вважало: профілактику безпритульності; культурне шефство над дитячими установами; надання широкої медичної, педагогічної, юридичної та іншої допомоги дітям віком до 15 років; передачу дітей на патронат та влаштування на робфаки, встановлення опіки; організацію виробничих майстерень, артілей, гуртожитків і клубів для підлітків; проведення агітаційної роботи тощо. Воно активно включалося в організовані ОКДД Місячники допомоги дітям, під егідою яких проводило вистави, збори, диспути тощо [558, арк. 214; 560, арк. 142].

Крім постійних, іноді створювалися тимчасові органи допомоги дітям. Наприклад, у квітні – травні 1926 р. працювала Комісія президії Харківського окрвиконкому (ОВК) по боротьбі з дитячою безпритульністю під головуванням заступника голови ОВК С. І. Канторовича. До її складу входили представники НКО, ОІНО, ОКДД тощо. Комісія мала на меті координацію зусиль різних зацікавлених відомств по ліквідації дитячої безпритульності на території Харківського округу [538, арк. 147, 150, 152–153 зв., 155–155 зв.].

З перших днів роботи на Харківщині Макаренко починає створювати матеріальні підвалини для повноцінного трудового виховання, заради чого він, перш за все, освоює нову територію колонії, вишукує будь-які, навіть досить несподівані ресурси. Відголоски цього ми знаходимо як на сторінках “Педагогічної поеми”, так і в багатьох архівних фондах.

Типовим прикладом адміністративної активності А. С. Макаренка даного періоду є боротьба з місцевою церковною громадою. Обставини цієї справи характеризують передусім управлінську і господарську позицію педагога як керівника освітнього закладу, дають зрозуміти його головні пріоритети; вони представляють нам його як енергійного адміністратора, наполегливого і безкомпромісного в досягненні поставлених цілей. Подані нижче матеріали, окрім того, роблять більш зрозумілим адміністративний контекст діяльності колонії.

Як відомо, переведення Полтавської трудової колонії імені М. Горького з Ковалівки до Куряжу і злиття її з Курязькою трудовою дитячою колонією імені 7 листопада створило для очолюваного А. С. Макаренко інноваційного виховного закладу досить тісне сусідство з діючою релігійною установою – Спасо-Преображенською церквою. Ця близькість двох закладів, світського й церковного, в добу державного атеїзму створювала певну колізію, з якою не міг не рахуватися А. С. Макаренко в організації виховного процесу. Разом з тим, наявність на теренах

колонії іншого власника обмежувала господарську ініціативу Макаренка, що неминуче позначилося на формуванні внутрішніх можливостей колонії щодо професіоналізації її вихованців.

Ситуація значно ускладнювалася тією обставиною, що даний релігійний комплекс мав статус відомої далеко за межами Харкова історико-релігійної пам'ятки, з чим місцева влада, очевидно, не могла не рахуватися. Згадана церква була останньою діючою культовою спорудою курязького Преображенського чоловічого монастиря, заснованого архімандритом Іоїлем ще 1663 р. за задумом полковника Григорія Донця і коштом харківського Слобідського полку. 1788 р. монастир було закрито і, за розпорядженням консисторії, призначено для перебування на спокої ченців усіх закритих обителей Білгородської єпархії. Але 1796 р., на клопотання генерал-губернатора А. Я. Леванідова, обитель відновлено із званням заштатної пустині. Крім соборної Спасо-Преображенської церкви, монастир мав ще два кам'яних храми: Св. великомученика Георгія (збудований 1709 р., відновлений 1759 р.) і преподобного Онуфрія у скиту (збудований 1753 р.). У монастирі зберігалась Озерянська ікона Божої Матері, перенесена 1788 р. із закритої Озерянської обителі, він також мав 142 дес. землі і на початку ХХ ст. в ньому перебували 21 чернець і 19 послушників. Цікавий факт: у 1896 р. монастир несподівано став місцем, де було започатковано фільмовиробництво в Російській імперії – харківській фотограф Альфред Федецький зняв тут документальну стрічку “Перенесення курязької Божої Матері у харківський Покровський монастир” [124, с. 387].

Що ж стосується Спасо-Преображенського храму (за іншими назвами – Храм Преображення Господня, старо-харківська Преображенсько-Курязька церква, Преображенський храм, Преображенська церква, Соборний храм Преображення), то він був головним і найбільшим храмом курязького монастиря, побудованим 1762 р. на місці дерев'яної церкви коштом архімандрита Калязинського монастиря Варлаама Андрієвського. Храм був хрестоподібний, розміром 23,47 на 29,87 м. Крім того, він мав 52 вікна і 7 дзвонів (5148,64 кг, 1855,85 кг, 648,24 кг, 97,05 кг, 31,53 кг, 20,47 кг, 17,6 кг) [124, с. 387; 523, арк. 146; 524, арк. 5].

Необхідність рахуватися з тим, що центральна частина садиби колонії належить іншому власнику, хвилювала А. С. Макаренка, очевидно, протягом усієї його роботи в Курязі. Тому єдиним і логічним виходом із цього протистояння він уважав усунення монастирського храму не лише як діючого інституту, але й як споруди. Можемо зробити припущення, що боротьба навколо зазначеного питання розглядалася Макаренком як окремих педагогічний засіб у виховній системі колонії імені М. Горького, одна із форм руху колективу. Недарма “церковне” питання звучить своєрідним рефреном на сторінках 3-ї частини “Педагогічної поеми”. В главі “Перший сніг” автор описує свої переговори з церковною радою:

“До певного часу ми не починали наступу проти релігії. Навпаки, намічався навіть певний контакт між ідеалістичним та матеріалістичним світоглядами. Церковна рада іноді заходила до мене для розв'язання дрібних прикордонних питань. І одного разу я не стримався і висловив деякі свої почуття:

– Знаєте що, діди? Може, ви виберетеся в ту церкву, що над отим самим... чудотворним джерелом, га? Там тепер усе очищено, вам добре буде...

– Громадянине начальнику, – сказав староста, – як же ми можемо вибратися, коли то не церква, а каплиця тільки? Там і престолу нема... А хіба ми вам заважаємо?

– Мені подвір'я потрібне. У нас повернутися ніде. І зверніть увагу, в нас усе пофарбоване, побілене, прибране, а ваш собор стоїть облуплений, брудний... Ви вибирайтеся, а я цей собор умить розкидаю, через два тижні квітник на тому місці буде” [228, с. 592–593].

Узагалі на сторінках твору не бракує епізодів протистояння з церковною "п'ятидесяткою". У главі "Життя покотилося далі" можна прочитати: "Другим досягненням було кіно. Воно дало нам змогу по-справжньому вчепитися в роботу капища, яке стояло посеред нашого двору. Хоч як плакала церковна рада, хоч як погрожувала, ми починали сеанси точно за церковним передзвоном до вечірні. Ніколи цей старий сигнал не збирав стільки віруючих, скільки тепер. І так швидко. Тількино дзвонар зліз із дзвіниці, батюшка тільки-но ввійшов у браму, а біля дверей нашого клубу вже стоїть черга в дві-три сотні чоловік. Поки батюшка начепить ризи, в апаратній кіномеханік начепить стрічку, батюшка заводить "Благословенно царство...", кіномеханік заводить своєї. Повний контакт!" [228, с. 615].

Невирішеність проблеми іноді провокувала й більш гострі форми конфлікту. В "Педагогічній поемі", а ще більш детально в листі до Г. С. Салько від 16 квітня 1928 р., А. С. Макаренко описує випадок, що стався на тогорічний Великдень: "Мене, втім, намагаються розважати. Вчора, повернувшись із вокзалу, застав у колонії справжній фронт. Наші обурилися тим, що на дзвіниці цілий день дзвонять, і зажадали припинення цієї музики. Селяни відмовилися. Тоді дзвонарів повикидали із дзвіниці і добре побили, а із дзвонів зняли язика й сховали. Прочани заповнили увесь двір, а оскільки всі вони з приводу свята були на взводі, то Ви можете уявити, до якої міри експансивності доходив загальний тон переговорів. Після Вашого від'їзду я теж був у досить войовничому настрої, а тому під загальний захват хлопців із першого моменту пішов у атаку:

– Що? Дзвонити? Служба Ваша скінчилася? Ну й до бісової матері з двору. П'яні тут ходять, на ногах не стоять, дзвонити їм треба. Як маленькі! Чергові! Щоб через 5 хвилин нікого в дворі не було.

Прочани залишили нашу територію з матірною лайкою й погрозами самим Петровським <...>.

Хоча перемога була на нашому боці, але моральне самопочуття у мене все ж було поганеньке, виходило так, що ми образили селян і, так би мовити, зірвали політику робітничо-селянської влади. Але до вечора наше моральне становище відновилося: до колонії вже не прийшли, а були привезені на підводах 8 (вісім) прочан, ґрунтовно попсованих за допомогою ножів, дрюччя й кулаків. Колоністи зустріли їх досить ехидно:

– Дзвонити не хочете?

Проте зайнялись перев'язкою і розподілом громадян по лікарнях і покійницьких.

До 9 вечора в колонії вже були: кінний наряд міліції, автомобіль Карного розшуку і собака-шукач – ціле торжество!" [448, с. 41–42].

Ще в одному з перших проектів угоди між НКО та Харківськими окружною інспектурою наросвіти і окружною комісією допомоги дітям про переведення колонії імені М. Горького до Куряжу, складеному в березні 1926 р., говорилося (мовою оригіналу): "Указані три відомства вживають усі заходи щодо закриття і передачі у розпорядження Колонії розташованої на території Колонії церкви" [500, арк. 23–26]. Можна припустити, що автором цієї вимоги був сам А. С. Макаренко, однак до кінцевого варіанту документа дана фраза з невідомих причин не увійшла. Будучи вкрай невдоволений цим, Макаренко навіть у першому відправленому з нового місця листі до М. Горького (23 травня 1926 р.) скаржить: "Заважають дуже церкви, дзвіниця колишнього монастиря в самому центрі нашої садиби. У головному храмі провадяться служіння, і ми являємо поєднання двох стихій нез'єднаних. Треба багато покласти енергії, щоб добитися зносу церкви" [336, с. 32].

Пізніше, на липневому пленумі ОКДД, в своїй доповіді про роботу колонії А. С. Макаренко, ймовірно, знов підняв це питання, бо пленум ухвалив: "Вважати

необхідним підтримати клопотання про перевід місця здійснення релігійних обрядів із більшого приміщення до меншого” [558, арк. 268]. Проте нам не вдалося знайти документального підтвердження того, що ОКДД намагалася виконати свою ухвалу. Навпаки, коли 5 серпня президія звітувалася щодо виконання постанов по доповіді А. С. Макаренка, питання про закриття церкви навіть не прозвучало [558, арк. 24].

Не знайшовши реальної підтримки з боку ОКДД, “загальні збори колоністів” у жовтні місяці складають звернення до Президії ВУЦВК з проханням дозволити закрити, а потім зовсім розібрати монастирську церкву. У фондах Харківського обласного архіву зберігся написаний рукою А. С. Макаренка оригінал цього документа. Наводимо його повністю та із збереженням оригінальної орфографії: “Посеред нашого двору стоїть бувша монастирська церква. По неділям і по де-яким буденним дням в цій церкві служиться, співає на всю колонію хор і пахтить ладан. Іноді до церкви привозять мерців, а по святам частенько в двір колонії влітають на тройках та на конях свадьби, майже завжди п’яні: де хто тут же біля церкви п’є самогон, кричить і співає, а наші хлопці стоять навкрузи і дивляться.

Між хлопцями і церковниками не може бути ладу: у нас завжди єсть новенькі, а єсть і характери невитримані. Буває хто і вступить в суперечку, почне доводити, що бога нема. А другий не без гріха залізе на дзвинницю, почне дзвонити, або наб’є кирпичу в церковний замок. Від цього виникають сварки і псується відношення між нами і селянами.

Інакше і бути не може, бо ота церква займає увесь двір і хлопц[ям] після роботи ні пограти, ні побігати ніде: стоїть та церква усім на дорозі – кине хто м’яча, то він і летить у церковне вікно, то вже тепер у нас заборонено грати у футбол. Нас же всіх 350 і нам трудно так повернутися, щоб ту церкву не зачипити.

Дякуючи тій церкві ми не хозяєва в своїм дворі, через двір ходе хто хоче, а спитати не можна.

Таке становище виникає з того, що двом-трьом десяткам старих баб обов’язково треба молитись як раз у цій церкві, а не в іншій. Наша колонія предлагала відремонтувати добру кам’яну церкву під горою біля колонії, як[а] зовсім кріпка і здатна для двох трьох сот людей, але віруючи рішуче відмовились від такої нашої послуги.

Ми всі звертаємось до Президії ВУЦВК з клопотанням щоб оту церкву, що стоїть в нашому дворі було зачинено а потім і зовсім розібрано, бо колонія, зробила великі витрати на ремонти, побудувала нові будинки, збирається сидіти тут довго і зовсім важко нам жити рядом з церквою і неприємно” [523, арк. 37–37 зв.].

Наступні документи демонструють шлях вирішення справи: 22 жовтня ОІНО підтримує клопотання колонії перед президією окрвиконкому [523, арк. 34]; 11 листопада ОВК підносить це питання перед НКВС [523, арк. 35]; 18 листопада НКВС відмовляє в задоволенні позову, пояснюючи, що “зазначена церква обслуговує релігійні потреби досить численної по кількості релігійної громади й що будинок зазначеної церкви для функціональних потреб колонії не необхідний” [523, арк. 36]; приблизно 25 листопада ОВК доводить до відома ОІНО відмову НКВС і просить повідомити про це Горьківську колонію [523, арк. 33].

Останнім із відомих нам документів у цій справі є акт червневого 1927 р. обслідування колонії імені М. Горького комісією Харківської міськради, де говориться про знаходження церкви у дворі колонії як про ненормальне явище і пропонується задіяти для вирішення проблеми президію міськради [518, арк. 14 зв.], та протокол засідання пленуму комісії соцвиху міськради від 12 серпня 1927 р.: “Монастирську церкву, що є на території у відкритому вигляді, слід зачинити, а для потреб насе-

лення релігійно налаштованих відвести, тобто відкрити на іншій ділянці кол. монастиря церкву” [561, арк. 22 зв.].

Позиція НКВС, що відмовила у клопотанні Горьківській колонії на користь прочанам Спасо-Преображенської церкви, може дещо прояснитися з огляду на певні попередні події. За два роки до “завоювання Куряжу” двічі, у березні й травні 1924 р., Харківське єпархіальне управління повідомляло Харківський окрліквідком про те, “що в числі “п’ятидесятки” Спасо-Преображенської церкви сл. Куряжу, представленій в Окрліквідком на предмет затвердження, більше половини тих, що підписали договір “тихонівського” напрямку. Тому Харківське Єпархіальне Управління просить Харківський Окрліквідком означену п’ятидесятку не затвердити, оскільки в найближчі дні буде представлена нова п’ятидесятка, яка складається виключно із осіб, що співчують обновленському руху” [523, арк. 116].

“Тихонівцями”, як відомо, у побуті називали духівництво та вірних Російської православної церкви та особисто патріарха Тихона, що після 1917 р. не визнав радянської влади. Хоча тихонівське духівництво зазнавало переслідувань із боку влади, кількість його в Україні на середину 20-х рр. була близько 6 тисяч осіб [124, с. 860]. Тож двома місяцями потому, 29 червня, нова “пятидесятка” дійсно була обрана, чим церковна громада курязької церкви довела свою лояльність владі [523, арк. 111].

Однак запекла боротьба різних церковних течій, що точилася на той час по всій Україні і ареною якої був, очевидно, й Куряж, на цьому не припинилася. Несподівано в листопаді 1925 р. до відділу культів Харківського ОВК церковна рада Преображенської церкви звернулася з заявою: “виходимо з Канонічного підпорядкування всеукраїнському священному синоду і входимо в таке підпорядкування наміснику Патріаршого престолу в Москві Митрополитові Петру Крутицькому і його Канонічному єпископові Костянтину Сумському.” [523, арк. 75] Таке рішення церковної ради було майже викликом владі, бо Крутицький (світське ім’я – Петро Федорович Полянський; роки життя 1863 – 1937) був митрополитом Російської православної церкви й ідейним спадкоємцем патріарха Тихона, який за передсмертним заповітом останнього у 1925 р. прийняв патріарші права. “Обновленці” на чолі з О. Введенським намагалися усунути Крутицького від влади. Невдовзі, лише через місяць після згаданої заяви, у грудні того ж таки 1925 р. його було заарештовано і вислано спочатку до Суздаля, потім до ненецького зимів’я Хе. 1937 р. вже тяжко хворого Крутицького було розстріляно [382, с. 742]. З огляду на все сказане можна припустити, що, відмовляючи колонії на користь церковної громади, органи НКВС таким чином, очевидно, намагались забезпечити політичну лояльність останньої.

Щодо наведеної заяви Горьківської колонії, то, уважно вдивляючись у її текст, можна зробити деякі зауваження. Фраза в документі, що “двом-трьом десяткам старих баб обов’язково треба молитись як раз у цій церкві, а не в іншій”, на нашу думку, є не що інше, як полемічний прийом. Про кількість парафіян Преображенської церкви певною мірою можна судити з її прибутків, сума яких лише за січень, лютий і березень 1927 р. сягнула 439 крб. [523, арк. 176] Крім того, макаренківський проект заміни Преображенської церкви каплицею був неприйнятний для церковної ради ще й тому, що вона добре розуміла технічну неможливість розмістити там усе церковне начиння. Ось далеко не повний перелік його на той час: 3 іконостаси (один з 15 і два з 9 іконами), 3 вітари з 30 іконами, облачень священників – 55, облачень архієрейських – 18, підрячників – 37, дияконських стихарів – 63, жертвників – 3, аналоїв – 9, покривал для аналоїв – 10, столів – 4, лампад – 8, корогв – 4 тощо [523, арк. 146].

До цього варто додати, що релігійні споруди досить часто знаходились на території тих інтернатних установ, базою для яких послужили монастирські подвір'я. Так, саме в цей час (грудень 1926 р.) із заявою про дозвіл перебудувати приміщення колишньої церкви під майстерні вийшло Богодухівське дитмістечко. Як бачимо, перед богодухівським колективом стояли дещо інші завдання щодо відносин з церковною спадщиною [530, арк. 149]. Відомо також, що саме із суперечки з релігійною громадою почалася славна історія другого найвідомішого інтернатного закладу Харківщини – Охтирського дитячого містечка. Його керівник М. А. Довгополук, однак, діяв більш рішуче. До честі А. С. Макаренка треба зауважити, що він у своїй боротьбі діяв виключно адміністративними засобами, а не вдирався у храм під час богослужіння, на погрожував зброєю священикам, не скидав хрест із купола собору, як це робив Довгополук [487, с. 163–164].

Зрештою Курязький собор був закритий всього лише трохи більше, ніж за рік після звільнення А. С. Макаренка з колонії – на жовтневі свята 1929 р. Потім тривалий час він стояв порожнім або зайнятим якимось господарським реманентом, і лише наприкінці 1930 р. був складений план і кошторис на перебудову собору під колонійський клуб (70 – 75 тис. крб.) [549, арк. 192].

Остання згадка про собор міститься в наказі № 897 Народного комісаріату внутрішніх справ України від 20 листопада 1935 р. “Про результати обслідування Трудколонії НКВС Харківської області ім. Горького і Андріївської”. У ньому, окрім іншого, зазначено: “В Колонії ім. Горького височить посеред двору величезна купа розвалин колишнього собору, яку не можуть прибрати протягом року” [583, арк. 25–25 зв.].

З переїздом до Куряжу колонія імені М. Горького опиняється в центрі не лише адміністративної, але й громадської уваги, що особливо позначилося на ставленні до неї засобів масової інформації. Осмислення свого педагогічного досвіду, яке почалося ще в останні полтавські роки спонукало, очевидно, Макаренка й до активних дій у напрямку його популяризації, а співпраця із ЗМІ, як ніщо інше, мала цьому сприяти.

Із самого початку преса виконувала вкрай важливу функцію в становленні макаренківського досвіду: роблячи життя колонії явищем у достатній мірі прилюдним, вона неминуче формувала стійку громадську думку довкола неї, створювала певний стереотип, у тому числі в колах, від яких тим або іншим чином залежав добробут закладу. І чим позитивніше складалося суспільне ставлення до колонії Горького, тим більш тверду опору знаходив А. С. Макаренко в боротьбі за власні принципи трудового та виробничо-професійного виховання. В самому ж колективі колонії зростаючи з кожним роком власна популярність була потужним виховним чинником, який неминуче викликав гордість і створював непереборну привабливість усіх атрибутів цього колективу для кожного його члена. В той же час, погіршення загальної тональності преси після інспекторських перевірок колонії в 1927 – 1928 рр. значно ускладнила становище Макаренка і як педагогічного діяча, і як людини.

Ми поставили за мету деталізувати пошуки та систематизувати весь масив повідомлень, тою чи іншою мірою причетних до життя керованої А. С. Макаренком колонії, у вітчизняних інформаційних засобах 20-х років минулого століття. Зібрані до сьогодні відомості, а також нові знахідки дозволили упорядкувати різні за характером матеріали, серед яких підписані й анонімні статті (в тому числі й самого Макаренка), короткі повідомлення і згадки про колонію в інтервалі часу з 1922 р. – моменту появи її на сторінках преси – по липень 1928 р., тобто в межах суто “макаренківського” етапу її розвитку [1; 2; 3; 19; 20; 21; 26; 27; 28; 29; 34; 41; 42; 43; 44; 45; 46; 47; 49; 52; 53; 58; 59; 60; 61; 63; 64; 70; 72; 74; 77; 78; 86; 89; 101; 103; 104; 105; 106; 113; 117;

119; 120; 128; 129; 130; 132; 133; 137; 138; 140; 141; 143; 144; 145; 146; 148; 151; 158; 161; 171; 195; 197; 202; 203; 204; 205; 211; 224; 226; 229, с. 92; 236, с. 129–132; 247, с. 279; 255; 257; 258, с. 61–67; 260; 265; 268; 269; 270; 294; 299; 302; 303; 304; 305; 309; 310; 313; 314; 316; 325; 334; 337; 341; 342; 344; 345; 358; 362; 364; 376; 377; 380; 385; 388; 389; 390; 395; 398; 399; 402; 424; 447; 451; 456; 460; 473; 475; 476]. Для ілюстрації щорічної динаміки висвітлення діяльності колонії представляємо список українських видань, розташованих у порядку зменшення питомої ваги публікацій, складений на основі аналізу фондів Харківської наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, бібліотеки Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, Державного музею-заповідника А. С. Макаренка в с. Ковалівка Полтавського району, архіву науково-дослідної лабораторії А. С. Макаренка Полтавського педінституту, але в першу чергу – публікацій лабораторії “Макаренко-реферат” та полтавської макаренкознавчої школи [55; 142; 348; 349; 488, с. 144–153; 496] (див. таблицю 1.1).

Таблиця 1.1

Динаміка висвітлення вітчизняною пресою діяльності колонії імені М. Горького (1922 – 1928 рр.)

№ п/п	Видання	Кількість публікацій за рік							Σ
		1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	
1.	Комуніст (газ.)	–	–	–	–	1	19	8	28
2.	Пролетарий (газ.)	–	–	–	–	3	8	6	17
3.	Вісти (газ.)	–	–	1	–	3	2	7	13
4.	Харьковский пролетарий (газ.)	–	–	–	–	5	2	4	11
5.	Комсомолец України (газ.)	–	–	–	–	1	3	1	5
6.	Октябрьские всходы (журн.)	–	–	–	–	–	–	5	5
7.	Червоні квіти (журн.)	–	–	–	–	–	1	4	5
8.	Голос труда (газ.)	2	1	1	–	–	–	–	4
9.	На зміну (газ.)	–	–	–	–	–	1	3	4
10.	Народній учитель (газ.)	–	–	–	1	–	1	2	4
11.	Юный ленинец (газ.)	–	–	–	–	1	–	3	4
12.	Шлях освіти / Путь просвещения (журн.)	–	–	1	–	2	–	–	3
13.	Більшовик Полтавщини (газ.)	–	–	–	2	–	–	–	2

Закінчення табл. 1.1

14.	Всесвіт (журн.)	-	-	-	-	-	1	1	2
15.	Дети после голода. – Харьков, 1924 (зб.)	-	-	2	-	-	-	-	2
16.	Наше слово (журн.)	-	-	-	-	-	-	2	2
17.	Нова громада (журн.)	-	-	2	-	-	-	-	2
18.	Пролетар. Робітнича газета (газ.)	-	-	-	-	-	2	-	2
19.	5 лет работы с детьми-правонарушителями. – Полтава, 1925 (зб.)	-	-	-	2	-	-	-	2
20.	Робітник (газ.)	-	-	-	-	2	-	-	2
21.	Дитяче містечко. Збірник методичних матеріалів. – Харків, 1928	-	-	-	-	-	-	1	1
22.	Дитячий рух (журн.)	-	-	-	-	-	-	1	1
23.	Друг детей (журн.)	-	-	-	-	1	-	-	1
24.	Записки Полтавського І.Н.О. (журн.)	-	-	-	-	1	-	-	1
25.	Знання (журн.)	-	-	-	-	-	1	-	1
26.	Маро. Работа с беспризорными. – Харьков, 1924	-	-	1	-	-	-	-	1
27.	Новими стежками (журн.)	-	1	-	-	-	-	-	1
28.	Радянська школа (журн.)	-	-	-	-	-	1	-	1
29.	Робітник освіти (журн.)	-	-	-	1	-	-	-	1
30.	Селянин Харківщини (газ.)	-	-	-	-	-	1	-	1
31.	Три съезда: сборник ст. по вопросам помощи детям. – Харьков, 1925	-	-	-	1	-	-	-	1
Разом:		2	2	8	7	20	43	48	130

Як бачимо, навіть ще не остаточне загальне число відомих матеріалів про колонію значно перевершує сотню найменувань; при цьому слід відзначити, що максимальна кількість публікацій припадає на першу половину 1928 р., тобто на найдраматичнішу сторінку в історії установи. Незважаючи на численність матеріалів і розробленість фондів, нам здається, було б передчасним припиняти пошуки в даному напрямку, підтвердженням чого є декілька невідомих навіть спеціалістам

джерел, відкритих за останній час [3; 20; 21; 49; 52; 103; 132; 140; 141; 143; 144; 145; 146; 203; 204; 205; 245; 310; 313; 344; 385; 460; 476].

Наприкінці грудня 1927 р. А. С. Макаренко з метою добування додаткових коштів для розвитку колонії удається до тактичного прийому – звертається з листом до президії Харківського окрвиконкому, в якому наводить список 32 іноземних делегацій, що відвідали колонію з серпня 1926 р. При цьому він зауважує, що, залишаючись формально дослідно-показовою установою, колонія ніяких додаткових асигнувань “на показовість” не отримує, та просить виділити 10 тисяч карбованців [236, с. 134–135; 555, арк. 105–106]. Тут треба підкреслити, що республіканська й окружна влада цілком свідомо і цілеспрямовано експлуатувала “стрункість і блиск” макаренківського колективу в саморекламних цілях, не особливо витрачаючись при цьому ані матеріально, ані в іншому будь-якому відношенні. Ми встановили, що колонія Горького входила обов'язковим пунктом у розроблений Всеукраїнською профспілкою освітян екскурсійний маршрут по столичному Харкову. Показово, що колонія в розділі “Освіта” цього маршруту була сусідом із такими респектабельними установами, як провідні виші (Інститут народної освіти, медичний, ветеринарний, технологічний і сільськогосподарський), дослідна станція НКО, обсерваторія, Бібліотека імені В. Г. Короленка тощо [313].

На перший погляд здається майже неймовірним змальований Макаренко у листі потік відвідувачів. Але підтвердженням напруженості екскурсійного графіка колонії ми знаходимо на сторінках головного органу ЦК і Харківського окружного комітету КП(б)У газети “Комуніст”. У той час склад і програму перебування в столиці України Харкові численних закордонних делегацій обов'язково висвітлювала республіканська преса. Особливо масовим наплив гостей був у листопаді 1927 р., у зв'язку із святкуванням 10-ї річниці Жовтневої революції. Так, у жовтні – листопаді в Радянському Союзі перебувала інтернаціональна жіноча делегація робітниць Франції, Німеччини, Англії, Австрії та Польщі, що прибула для участі у Всесоюзному з'їзді робітниць і селянок. Про відвідини нею колонії імені Горького 3 листопада повідомляють Макаренко у наведеному листі й “Комуніст” [144]. Два тижні по тому колонія вже змушена приймати групи іноземців майже щодня: 18 листопада (Макаренко датує їх візит 19 листопада) – червоні фронтовики Німеччини і Франції та члени інтернаціональної ліги інвалідів – учасників імперіалістичної війни [476], 20 листопада – делегації скандинавських (15 датчан і один швед) [385] і італійських робітників [143], 24 листопада – естонські робітники [145], 2 грудня (30 листопада, за даними Макаренка) – бельгійська робітнича делегація [49].

Навіть при всьому своєму бажанні вразити чиновників, Макаренко все ж опустив у листі деякі факти: 17 листопада, наприклад, у колонії побувала делегація американських робітників – вихідців із західних областей України [146]. Вочевидь, колишніх своїх співвітчизників він цілком резонно не став зараховувати до категорії чужоземців. А 20 листопада він чомусь не згадав про французів [143].

Незадовго до вказаних подій дуже широко популяризувався візит до СРСР всесвітньо відомого французького письменника-комуніста і антифашиста Анрі Барбюса. Прибувши до Москви 10 вересня з метою, як говорилося у повідомленні, “серйозно працювати, щоб дати західноєвропейському суспільству справжнє уявлення про СРСР”, письменник особливо цікавився питанням про т. з. “більшовицьке варварство”, про яке багато говорили в той час на Заході [355]. Пізніше, на запрошення правління харківського будинку літератури імені Блакитного, Барбюс відвідав Харків. 5 жовтня, як відомо, він знайомився з роботою колонії імені Горького. Окрім “Пролетаря” і “Комсомольця України” [488, с. 150], цей факт висвітлював і “Комуніст”: письменник обговорював з адміністрацією колонії і представниками Народного Комісаріату освіти методи соціального виховання і засоби боротьби з дитячою

безпритульністю. При цьому Барбюс заявив, що лише в СРСР він уперше побачив правильні методи трудового виховання, “які цілком забезпечують перетворення неповнолітніх правопорушників на свідомих громадян Республіки” [20]. Того ж дня, виступаючи на засіданні харківського активу Міжнародної організації допомоги революціонерам, він цитував напис на воротах колонії [21].

Набагато більшою пошаною був обставлений приїзд до Харкова Максима Горького. До візиту великого письменника готувалася не лише його підшефна колонія, але й харківська влада, що знайшло відображення на сторінках ЗМІ. Серед відповідних публікацій одна залишалася до недавнього часу майже непоміченою. Йдеться про невелику замітку “Горький приїде до Харкова”, в “Комуніст” за березень 1928 р. Особливим цей матеріал робить та обставина, що в ньому вперше після звільнення з посади завідуючого Управлінням дитустановами Харківщини і відповідного конфлікту з органами НКО позитивно згадується ім'я Макаренка [103].

У повідомленнях про боротьбу з безпритульністю, яка особливо інтенсивно проводилася напередодні революційного ювілею, ім'я колонії звучить своєрідним рефреном. 23 вересня “Комуніст” інформував своїх читачів, що підібрані з вулиць підлітки й ті, яких передбачалося підібрати до кінця року, будуть “відправлені до колонії ім. Горького і до дитмістечок у районних містах Харківщини”. На зібрані у результаті місячника допомоги дітям 110000 крб. планували розширити дитбудинки – вочевидь, і колонію Горького [344]. З 31 жовтня по 5 листопада 1927 р. проводилося нове вилучення з вулиць безпритульних, і про намір влади розмістити їх у першу чергу в колонії імені Горького двічі знов повідомляла згадана газета [140; 451].

4 вересня того ж 1927 р. колоністський колектив став однією з головних дійових осіб на святкуванні XIII Міжнародного юнацького дня в Харкові: місце колонії на майбутній демонстрації було вказано в офіційному плані, опублікованому головною партійною газетою [345]. Звіт же про це з'явився відразу в двох репортажах кореспондентів “Комуніста” [205; 310].

Буде цілком логічним припустити, що така помітна виховна установа не могла не викликати цікавість і іншого потужного засобу масової інформації – документального кіно. На другу половину 20-х років минулого століття саме припадає період особливо бурхливого розвитку вітчизняної кінематографії: в 1928 році створена Київська кіностудія художніх фільмів, існує досить розгалужена мережа виробництва кінодокументалістики, що складається з державних і кооперативних кінотовариств.

Нам удалося знайти документальне свідчення, очевидно, першої спроби відображення роботи колонії імені Горького засобами кіно. Йдеться про коротке повідомлення в газеті “Комуніст” за 26 серпня 1927 р., що в межах місячника допомоги дітям кінокооперативне об'єднання “Червоний факел” зняло декілька сюжетів із життя колонії. Ймовірно, кінодокументалісти прагнули максимально широко представити специфічну виховну систему і побут колонії Горького, проте в статті говориться лише про наступні аспекти: салют вихованців Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітету, зміна караулу біля прапора колонії, засідання ради командирів, “яка обговорює справи майбутньої роботи загонів”. Окремий сюжет автор матеріалу підкреслює як “дуже цікавий”: “один із безпритульних проситься в колонію на виховання” [132]. На загальному тлі необлаштованості системи інтернатних установ, жалюгідної матеріальної бази, масових втеч вихованців таке явище виглядало як своєрідний парадокс. Нам, на жаль, невідома подальша доля відзнятого матеріалу, проте, поза сумнівом, сам А. С. Макаренко не міг не оцінити унікальних можливостей документального кіно в пропаганді апробованих колонією Горького виховних ідей. Незабаром, 29 жовтня того ж 1927 року, він звертається до обласного відділу Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ) з лис-

том, текст якого ще не публікувався: “Колонія ім. М. Горького, якщо єсть план випустити кінохроніку до 10 роковини Жовтня, прохає засняти колонію в її роботі на місці по приложеному плану”. До листа дійсно прикладений детальний “Список кіно-знімків в колонії ім. М. Горького”.

Аналіз вмісту кожного з 5 смислових блоків цього плану може дати можливість усвідомити логіку автора листа в баченні головних моментів системи колонії імені Горького. У перший блок, “Там, де був притон чернеців, живе трудова колонія ім. Горького”, Макаренко вніс такий “відеоряд”: “а) Загальний вигляд монастиря; б) Вїзд до колонії. Напис на воротах “І над Землею поставим прапор червоний труда”; в) Прапор, що розвівається над головною будівлею; г) Напис на звороті воріт “Єсть”; д) Двір колонії. Ігри”.

Другий блок, названий “Робочий день в колонії починається. Раніше всіх піднялося чергування”, теж містить декілька окремих сюжетів: “а) Чергування у дворі колонії; б) Будять чергового сигналіста; в) Сигнал “Вставати”; г) Пробудження; д) Фізкультура”.

Вміст третього блоку, що має назву “Після сніданку. Сигнал на роботу”, розкриває такі аспекти життя колонії: “а) Загони розходяться по роботах; б) Вїїхав трактор; в) Вигнали стадо; г) Вигнали свиней на прогулянку; д) Вїїхали в місто з виконаним замовленням; е) Кують селянського коня (Робота кузні); ж) Контроль робочого загону; з) Прибирання; и) Пікет сторожового загону; к) Школа”.

Блок “Дисципліна” чудово ілюструє ключові атрибути міцності і згуртованості колективу: “а) Стрій колоністів. Збір; б) Винесення прапора; в) Пішли на прогулянку; г) Догана; д) Рапорти командирів; е) Вїїзд пожежної команди. Тривога”. Автор не розкриває змісту останнього із блоків плану – “Завкол і персонал”, але окремо наводить ще дві сюжетні одиниці: “Ігри і танці” та “Кіно” [503, арк. 301–302].

Привертає увагу цікавий факт: за два дні після написаного Макаренко листом, 31 жовтня, інша інстанція по боротьбі з дитячою безпритульністю, Правління Харківської окружної ради Товариства “Друзі дітей”, теж звертається до ВУФКУ з аналогічним проханням – “провести у святкування Жовтня кінозйомки таких моментів”. Серед п’яти запропонованих тем під номером 4 зазначено: “Колонія ім. М. Горького (Куряж), приїзд шефів, спільне святкування “Жовтня” в колонії, підношення шефами трактора і інш. моменти з життя колонії” [571, арк. 1]. Такий збіг у часі цих двох документів міг бути викликаний, очевидно, певними подіями, про характер яких ми можемо зараз лише гадати. Але автономність дій колонії і товариства підтверджується майже повною відмінністю їх сценарних планів. Наслідки обох листів теж ще залишаються недослідженими, і ми не знаємо навіть, якою мірою було виконане їхнє прохання.

1.2. Ідейна полеміка навколо інноваційної практики А. С. Макаренка

Час, що пройшов з моменту перших педагогічних успіхів Горьківської колонії, дав достатньо приводів як для оптимізму, так і для серйозних сумнівів щодо ступеня соціальної життєздатності, тобто відтворюваності розробленої А. С. Макаренко виховної системи. На нашу думку, важливою перешкодою для вирішення цього, можливо, найпринциповішого питання макаренкознавства виступають до цього часу однозначно не з’ясовані причини і обставини конфлікту педагога з офіційними освітянськими органами, що призвели до ліквідації його виховних закладів. Через брак об’єктивної інформації ми досі не знаємо, чи є знищення запропонованої виховної системи наслідком її принципової одіозності, чи

причини, що призвели до цього, криються лише в особливостях історичної ситуації тої доби. Проте конфронтація з органами наросвіти прямо або опосередковано загрожувала функціонуванню виховної системи Макаренка, а разом із тим, і реалізації його планів щодо забезпечення професійної перспективи вихованців. Тому аналіз головних обставин цього конфлікту не лише здатний продемонструвати соціальні умови, у яких відбувалося становлення новаторського досвіду, а й виокремлює деякі відмінності педагогічної стратегії Макаренка.

Хоча з приводу кризи 1927 – 1928 років написано чимало, і кожен з відомих дослідників творчості й життєвого шляху А. С. Макаренка неодмінно тою чи іншою мірою цікавився нею, в нашому розпорядженні ґрунтовної і некон'юнктурної, побудованої на широких архівних розвідках роботи, на жаль, немає.

Події, що супроводжували полеміку навколо колонії, відображають велику складність і неоднозначність даної проблеми. Про це ж говорить і широке розмаїття підходів до її вирішення серед вітчизняних і зарубіжних макаренкознавців. Пошуки причин педагогічної трагедії А. С. Макаренка у їх працях мали принаймні декілька напрямків: а) аналіз несприятливих соціально-політичних і ідеологічних процесів в Україні й СРСР у перші пореволюційні роки; б) вивчення ідейно-теоретичної боротьби у галузі педагогіки й народної освіти; в) визначення кола можливих ворогів Макаренка, причетних до “змов” проти нього; г) аналіз деструктивних характерологічних особливостей особи самого А. С. Макаренка.

Закономірно, що визначення сутності кризи 1927 – 1928 років із часом набуло вигляду і рівня повноцінної науково-педагогічної проблеми. Разом з офіційним і широким визнанням у перші повоєнні роки ідей і досвіду А. С. Макаренка, за логікою речей неминуче повинно було прийти засудження (також офіційне й широке) плеяди його головних гонителів і їх ідейних позицій. Але можна припустити, що “пошук винних” для того часу був досить делікатною справою: хоча вже майже не було серед живих нікого із впливових опонентів Макаренка, проте надмірно акцентувати увагу на “педагогічних забобонах” (особливо ідеологічного змісту) і схоластиці “Педагогічного Олімпу”, з якими так непримиренно полемізував педагог, значило б піднімати питання докорінної перебудови всієї педагогічної науки і практики. Тому офіційна педагогіка повинна була виробити достатньо виважену позицію щодо причин і обставин педагогічних поневірянь Макаренка.

Та разом з тим, коли простежуємо численні вітчизняні життєписи “видатного радянського педагога”, іноді мимоволі виникає враження, що Система, прагнучи виправдатися, але не будучи в змозі досягнути всієї глибини педагогічної трагедії Макаренка, сама щиро намагалася усвідомити політичні й педагогічні чинники того, що сталося. Загальний тон у визначенні причин і характеру конфлікту А. С. Макаренка з владою задали в свій час перші дослідники його біографії. Проф. Є. М. Мединський, наприклад, ще в 1949 р. вороже ставлення до колонії імені М. Горького пояснював діяльністю “шкідників – буржуазних націоналістів” із НКО УСРР і представників “лженауки педології” в українських педагогічних навчальних закладах і науково-дослідних установах [261, с. 31]. Пізніше, в додаток до цього списку, в залежності від політичної кон'юнктури називалися нові категорії недругів Макаренка. Чільне місце серед них належить “троцькістам”, “ворогам революційної педагогіки” і “кабінетним теоретикам”. Нові часи до цієї плеяди додали ще категорію “сталіністів”.

Цікавою й дещо виокремленою на цьому тлі виступає версія відомого українського макаренкознавця М. П. Ніжинського, який зупиняється на одному аспекті ідейно-теоретичної боротьби Макаренка середини 20-х років – із так званими “оборонцями”. Представники цієї позиції вважали, що питання боротьби з безпри-

тульністю є не стільки питання фізичного та морального порятунку безпритульних, скільки питання організації захисту всіх інших дітей від розбещуючого впливу безпритульних. Характерним у цьому відношенні є виступ на сторінках губернської газети "Голос труда" в лютому 1924 р. співробітниці Полтавського міського відділу народної освіти Л. Чередниченко: "Безпритульні юнаки не діти, яких потрібно виховувати в соціальних добродетностях. Це недорозвинені люди, які свої багаті здібності витрачають на антисоціальну боротьбу для свого існування <...>. Не малий процент безпритульних дітей стали такими за своєю доброю волею, йдучи на зустріч вимогам свого організму, що розвивається" [298, с. 83].

Завдяки зростанню джерелознавчої бази останніми роками виникла можливість дещо розширити поле пошуку політичних, соціальних і ідеологічних передумов драматичних подій 1928 р. Можна виокремити декілька версій щодо ймовірних чинників конфлікту навколо макаренківської виховної системи.

Ідейне протистояння Горьківської колонії як інноваційного виховного закладу з офіційною доктриною умовно поділяється на три етапи: а) з перших років її існування до, приблизно, початку осені 1927 р., коли незвичні методи її роботи привертають все більше громадської уваги і створюють своєрідну альтернативу офіційній теорії соцвиху, чим провокують невдоволення фундаторів останньої; б) з осені 1927 р. до березня 1928 р. – широка екстраполяція досвіду колонії імені М. Горького у межах трудового дитячого корпусу Харківського округу і перші спроби його дискредитації; в) березень – липень 1928 р.: "генеральний бій" із представниками офіційної педагогіки, втручання Н. К. Крупської, звільнення А. С. Макаренка. Для кращого розуміння обставин, які передували крайньому загостренню стосунків А. С. Макаренка з офіційними колами, необхідно за архівними й літературними джерелами відновити хронологічний перебіг головних подій.

Очевидно, початок конфлікту А. С. Макаренка з освітянською владою треба шукати в історії перших років колонії імені Горького. Г. С. Салько в своїх спогадах розповідає, що вже у 1922 році, коли вона вперше побачила Макаренка, "в педагогічних колах говорили по-різному про полтавську колонію імені Максима Горького" [470, с. 7]. Про боротьбу Макаренка з "чиновниками від педагогіки" вже в ті роки згадує і Оксана Іваненко – співробітниця колонії імені Горького, а згодом і Управління дитбудинками Харківського округу [157, с. 89].

Осінь 1924 р. – в колонії імені Горького виникає як потужний стимулюючий засіб змагання зведених загонів, що спровокувало невдоволення місцевих органів народної освіти. А. С. Макаренко про це писав: "У той час змагання ще не було загальною ознакою радянської роботи, і мені довелося навіть піддатися тортурам у катівні наросвіти через змагання" [228, с. 356].

1925 рік – критика деякими педагогами окремих елементів системи А. С. Макаренка ("конкуренції", методів заохочень і покарань, кишенькових грошей для колоністів тощо) за начебто підміну ним у вихованні внутрішнього стимулювання, що ґрунтується на самосвідомості вихованців, зовнішніми його формами [312, с. 39].

Лютий 1926 р. – журнал НКО УСРР "Шлях освіти" друкує написаний рукою проф. Г. Г. Ващенко звіт про полтавську конференцію працівників установ соцвиховання, в роботі якої доповідь А. С. Макаренка про педагогічний досвід колонії імені Горького задала загальний тон. Автор зазначає, що, ухвалюючи запропоновані колонією методи виховання, конференція стала на шлях розходження з головними ідеями і методами соцвиху [77; 496, с. 17–20].

Цілком зрозуміло, що переїзд до Харкова у травні 1926 р. створив для колективу Горьківської колонії зовсім іншу соціальну ситуацію. Близькість столичних ін-

ституцій, взяті на себе зобов'язання, а відповідно і кредит довіри з боку освітянської влади, разом не могли не утворити потужний фактор розвитку макаренківської виховної концепції. Але й суперечності, що виникали ще в полтавській провінції, тепер набули нового звучання. Згодом сам Макаренко в опальній главі "Педагогічної поеми" "Коло підніжжя Олімпу" про це напише: "Розвиваючи роботу в колонії, я зараз не міг бути так природно безоглядним, як раніше, бо хмари клубочилися прями́сінько над моєю головою і з них раз у раз гриміли громи і вилітали блискавки.

Уже й раніше на мене скося дивилися з "небес", але раніше я подвизався в провінції, на мене рідко падали промені великих світил, та й сам я намагався не стрибати надмірно над поверхнею землі. Я опинився у неприємному сусідстві з богами. Вони роздивлялися мене неозброєним оком, і схватися від них з усією своєю технікою я був не в змозі" [228, с. 571].

Червень 1926 р. А. С. Макаренко пізніше у статті "Максим Горький у моєму житті" згадує про нерівну боротьбу, "яка до цього часу розгорілася з приводу методу колонії ім. Горького. Ця боротьба відбувалася не лише в моїй колонії, – пише він, – але тут вона була гостріша завдяки тому, що в моїй роботі найяскравіше звучали протиріччя між соціально-педагогічною і педологічною точками зору. Остання виступала від імені марксизму, і потрібно було багато мужності, аби цьому не вірити, аби великому авторитету "визнаної" науки протиставити свій порівняно вузький досвід" [232, с. 15].

30 вересня – 5 жовтня 1926 р. – декларація А. С. Макаренко головних постулатів своєї виховної системи як альтернативи офіційній системі соціального виховання на великому професійному форумі – Першій Всеукраїнській конференції дитячих містечок. Учасник конференції, завідувач одного з одеських дитячих будинків Д. Б. Макаровський так описує характерні особливості тону А. С. Макаренка в діалозі з офіційною педагогічною доктриною: "Першим питанням порядку денного т. Дюшен оголосила доповідь А. С. Макаренка на тему: "Досвід соціального виховання безпритульних підлітків".

Антон Семенович підвівся і привселюдно заявив: "Я таку доповідь робити не збираюся!"

У президії замішання. Аудиторія в подиві, насторожилася. Потім послідував такий діалог.

Д ю ш е н. Антон Семенович, ми ж з вами домовилися.

М а к а р е н к о. Так, ми домовилися, але ви сформулювали тему не так, як ми домовилися.

Д ю ш е н. У чому справа? Не розумію.

М а к а р е н к о. Тема доповіді – "Моя система виховання".

Д ю ш е н. Ваша система то хіба не система соціального виховання?

М а к а р е н к о. Наркомос мою систему офіційно за систему соціального виховання не визнає.

Президія порадилася, і Дюшен, вибачившись перед аудиторією, оголосила назву доповіді в редакції А. С. Макаренка" [254, с. 126].

2 лютого 1927 р. – А. С. Макаренко в листі до московської журналістки Н. Ф. Остроменцької пише: "На нашу колонію зараз ведеться ціла війна з усіх боків. Б'ють, звісно, по системі. Метод такий: всі наші недоліки, недоробки, просто пропущені місця, випадкові помилки вважають елементами системи і з оскаженінням доводять, що у нас не система, а жах". [236, с. 28–29].

У жовтні 1927 р. відбулося обслідування колонії імені Горького, матеріали якого містять перелік важливих недоліків її роботи і устрою.

Як свідчить документ, невдоволення комісії торкнулося майже всіх принципових моментів макаренківської виховної системи. Претензії стосувалися не стільки реальних її недоліків, скільки свідомо та несвідомо їй приписаних, а також суб'єктивно протрактованих особливостей життя колонії. Констатувалися відсутність свідомої дисципліни серед вихованців, волюнтаризм, надмірна концентрація влади у «недемократичної» ради командирів як головного органу самоврядування, безмежний авторитет завколонією, відсутність життя кипучого, творчого, поганий стан позашкільної роботи, замкнутість, пригніченість, заляканість і недостатній загальний розвиток вихованців, відсутність свідомого почуття відповідальності за зроблене, брак чуйного ставлення до дітей з боку педперсоналу, наявність звання колоніста-горьківця, недостатність впливу комсомольського осередку і розпуск піонерської організації, русифікація школи, зовнішня атрибутика. Особливо гострій критиці була піддана існуюча в колонії система покарань і заохочень: перевищення повноважень командирами, побиття вихованців як з боку командирів, так і з боку, навіть, самого завідувача колонії.

Можна припустити, що збіг у часі появи таких гостро критичних результатів цього обстеження з масовим розповсюдженням по Харківському округу (під егідою реалізації ідеї трудового дитячого корпусу) макаренківської системи був не випадковим – не все керівництво освітою поділяло погляди і методи Макаренка, а тому ревізія стану Горьківської колонії як своєїрідної “метрополії” в складі трудкорпусу мала на меті застерегти окружну владу від беззастережної підтримки запропонованих реформ. Це підтверджує й головний висновок комісії: “Вважати неприпустимим перенесення існуючої системи виховання в колонії Горького по інш. колоніях, про що поставити питання перед фракцією Окрвиконкому” [22, с. 178; 555, арк. 107–110]. Пізніше, у листі до М. Горького від 18 квітня 1928 р., сам Макаренко про це напише: “В той час, як у різних книжечках рекомендується певна система педагогічних засобів, що давно вже провалилися на практиці, наша колонія живе, а з осені на нашу систему (наша основна формула: “Якомога більше вимог до вихованця і якомога більше пошани до нього”) стихійно стало переходити багато дитячих установ.

Ось тут-то і піднялася тривога. Нашу колонію стали “глибоко” обстежувати мало не щомісячно. Я не хочу говорити, які дурощі писалися після кожного обстеження”. [336, с. 55]

Зрештою ідейний конфлікт навколо методів Горьківської колонії виходить за межі чисто внутрішньоукраїнського явища: 15 – 20 листопада 1927 р. на Всеросійській конференції працівників дитбудинків, у роботі якої бере активну участь А. С. Макаренко, з трибуни його система оголошується “паличною”, а колонія імені Горького називається “аракчєєвською казармою” [11, с. 130; 312, с. 70]. Позицію Макаренка в ці дні добре характеризують його слова з листа до дружини, надісланого з Москви 17 листопада: “Сьогодні, ймовірно, на з'їзді буде бойовий день. Мені хочеться ребром поставити питання про ревізію соцвиху. Я ще не знаю, чи варто? Чи варто сказати “Доктрина соцвиху не пролетарська?” [448, с. 26].

Останнім місяцем існування колонії імені М. Горького як макаренківського закладу передували дві важливі пов'язані між собою обставини – надзвичайне загострення протистояння з керівними органами освіти і руйнація ідеї трудового дитячого корпусу. На цьому тлі на початку 1928 р. сформувалася цікава ідейна колізія.

Як відомо, в основу виховної роботи відкритої в грудні 1927 р. Комуні імені Ф. Е. Дзержинського була покладена система Горьківської колонії. Тобто в той момент, коли макаренківські ідеї потерпали від тотального цькування на теренах усього округу, зразковий дитячий виховний заклад саме на них ґрунтує і свій

внутрішній устрій, і свою систему виховання. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що організаторами, фінансистами й адміністраторами комуни були органи НКВС, на авторитет яких навряд чи хто міг зазіхати.

Цінні ілюстрації до фінального етапу історії Горьківської колонії приховує епістолярна спадщина А. Макаренка. Тому саме тут спробуємо знайти свідчення ключових подій його педагогічної драми. Так, наприкінці лютого в листі до Горького він пише: “Зараз довкола комуни Дзержинського зав'язався цікавий вузол. ДПУ, установа чудової чіткості, представило мій виховний план на затвердження Наркомосу (УСРР) і зажадало відповіді: “Так або не так?”

Схвалити моє “еретичне” укладання Наркомосу страшно, це означає рекомендувати її всім, не схвалити – означає, що треба запропонувати іншу, а це означає перейняти на себе відповідальність перш за все за цілість палацу, душів, ванн тощо.” [336, с. 51]

Для вирішення цього конфлікту 13 – 14 березня 1928 р. в секції соціального виховання Українського науково-дослідного інституту педагогіки (УНДІП) відбувся спеціально ініційований правлінням комуни імені Ф. Е. Дзержинського диспут-обговорення складених А. С. Макаренком “Операційного плану” і “Конституції” комуни, що являли собою, по суті, певну декларацію педагогічного кредо автора. Під час дискусії ідеї А. С. Макаренка, який активно і аргументовано відстоював свою позицію, були піддані різкій критиці співробітниками інституту Поповим, Соколянським, Григор'євим, Яковлевим, Дюшен та ін. Головні розходження виникли з приводу визначення цільової установки нового закладу, воєнізації, гри тощо. Було визнано, що макаренківський план суперечить головним принципам соціалізму [277, с. 38–109].

Наступного дня А. Макаренко в листі до Г. С. Салько в досить іронічній формі висловлює своє враження від цього засідання: “Я був учора ввечері на архієрейському служінні в Наркомосі. Господи, як це смішно у них все виходить, якось безглуздо пихато, беззмістовно, боязко. І ні крапельки гідності. Якесь суцільне знущання з самої ідеї науки. Піквікський клуб. <...>

Йй-богу, добре було б сісти у в'язницю і написати гумористичний роман під заголовком “Невука”. [448, с. 35, 37]

Але критика і фактичне засудження макаренківських проектів не вирішили головного конфлікту в його протистоянні з офіційною ідеологією у вихованні, як сам він і передбачав. “Добре це чи погано для моєї справи, мабуть, навіть не важливо. Все це словоблудство не може мати ніяких продуктів. Все залежить від того, чи знайдуть іншого дурня, який захоче за таких умов возитися в комуні Дзержинського”. [448, с. 35]

Керівництво інституту не знайшло нічого кращого, як звернутися до самого ж Макаренка за допомогою: “Вони, бідні, не знають, що їм робити, і запропонували мені самому скласти проект резолюції.

У інтимній бесіді з Поповим він запропонував мені наступний союз – я повинен взяти участь в роботі Інституту, а за це Інститут захищатиме колонію Горького. <...>

Диваки, йй-богу.” [448, с. 39]

Тим часом ситуація навколо колонії імені Горького все більше загострюється. “Мене, як і раніше, їдять, – говорить педагог у листі до дружини, – але я вже дивлюся на всіх, як Кук на дикунів – навіть цікаво.” [448, с. 30] Директор УНДІП О. І. Попов попереджає А. Макаренка про те, що проти колонії готується новий похід в Окррбосі [448, с. 39].

“У мене ніякого характеру борця немає, – говорив тоді А. С. Макаренко, – і мені ні з ким не хочеться боротися. Я зараз хворий на презирство до всіх. Якщо РСІ або хто-небудь інший мене ще чіпатиме, я розшаркуватимуся: лакеїв мало!

Сухарев, Охтирка, дитячі будинки, дослідна станція – все це сни після пияцтва – не варто про них говорити. <...>

Зараз у мене момент найвищої напруги в боротьбі. Мені потрібна зараз людська напруга і прямо геній, аби з честю донести свою справу до берега. В усякому разі, мені потрібно зберегти свою людську гідність” [448, с. 79].

У цій боротьбі А. Макаренко все ж таки прагне залишити за собою високі моральні позиції. На його користь свідчить той факт, що, маючи такого впливового союзника, як Максим Горький, він всіляко запобігає будь-яким спробам його втручання. 16 березня письменник, довідавшись про “ідейну війну” проти підшефної колонії, просить редакцію московської газети “Известия” направити до неї кореспондента з метою розслідувати, що саме там відбувається, і об’єктивно висвітлити її життя й роботу [336, с. 155]. А наступного дня в листі до Макаренка висловлює своє занепокоєння і пропонує допомогу [336, с. 53]. На що Макаренко невдовзі відповідає: “Я перестав би поважати себе, якби дозволив собі хоч би стороною заповідати Вам турботи з приводу наших неприємностей. Не потрібно Вам нічим допомагати нам, бо це означає, що Ви увійдете до цілої системи дуже несимпатичних і непривабливих історій. Нарешті, Ваша допомога – явище абсолютно виняткове і тому не можна на ній будувати нашу роботу: якщо доля здорової дитячої колонії залежить від втручання Максима Горького, то потрібно кинути всю нашу справу і бігти світ за очі. <...> Посеред загального моря розхлябаності і дармоїдства, – продовжував Макаренко, – одна наша колонія стоїть, як фортеця. У колонії зараз дуже благополучний дитячий колектив, незважаючи на те, що в ній 75% нових. Та все ж мене зараз їдять” [336, с. 54].

Наступним потужним ударом противників Макаренка стали висновки комісії Окружного відділу Робітничо-селянської інспекції (ОкрРСІ), складені 3 квітня за результатами обслідування п’яти виховних закладів Харківщини, і в тому числі Горьківської колонії. Ними в цілому задовільно оцінена її робота, але зазначена низка недоліків: “відсутність <...> якого б то не було зв’язку з прийнятою у всіх наших школах комплексною системою”; комсомольський осередок “не зумів ще розповсюдити свій вплив на господарське, педагогічне і політжиття колонії в цілому. Стан “Колоніст” ще не зовсім зжитий”; “Слабе політичне виховання”; “в минулому як Завом, так і окремими педагогами, застосовувалися фізичні заходи впливу (побиття)”; система командирів не є виборним органом самоврядування і привчає вихованців до системи, “протилегній радянській”; “побиття вихованців командирами” тощо. На фоні всього зазначеного комісія пропонує винести Макаренку догану [22, с. 207–208; 536, арк. 101–102].

Для кращого розуміння обставин навколо висновків комісії треба згадати перебіг головних подій. Ще наприкінці 1927 р. до операційної частини плану роботи ОКДД на січень – березень 1928 р. було внесено обслідування Охтирського, Богодухівського, Вовчанського дитмістечок, а також Гіївської, Пересічанської й Горьківської колоній [559, арк. 3 зв.]. Але, вочевидь, ОКДД змушена була змінити свої плани в зв’язку з аналогічною ініціативою ОкрРСІ, тим паче, що три установи із зазначених окрдопдитом (Курязька, Охтирська, Гіївська) увійшли й до переліку Окружного відділу Робітничо-Селянської інспекції.

Точна дата проведення обслідування колонії імені Горького РСІ поки що залишається нез’ясованою. Г. Хілліг, публікуючи висновки комісії, вказує час її роботи досить широко: березень – квітень 1928 р. [142, с. 28]. Сам Макаренко в рапорті

до Правління Комуни імені Ф. Е. Дзержинського датує цей документ 3 квітня [22, с. 214; 514, арк. 1–2 зв.], а Сухарев у своїй доповіді про стан дитколоній та перспективи їх роботи 6 квітня 1928 р. на засіданні президії ОКДД зазначав: “Комісія РСІ вкупі з Управлінням дитколоніями *цими днями* (підкреслено нами – А. Т.) обслідувала Охтирську, Зелено-Гайську, Зміївську, ім. Горького й Гійовську колонії” [22, с. 198; 563, арк. 106–110]. Таким чином, можна припустити, що колонія обслідувалась або останніми днями березня, або в перших числах квітня 1928 р.

Про подальші події, пов’язані з наслідками обслідування, ми знаходимо інформацію в низці документів. Однією з перших відреагувала Харківська окружна комісія допомоги дітям. На згаданому засіданні президії ОКДД від 6 квітня 1928 р. Сухарев серед обслідуваних закладів похвалив лише Горьківську колонію й Охтирське дитмістечко. Однак, відмічаючи дисциплінованість колективу, гарну виробничу базу й виховну роботу колонії Горького, він зауважив, що “як командири, так педагоги й сам завідувач вживали як міру впливу – бійку дітей”. Наприкінці доповідач підкреслив: “РСІ й Спілка зазначили, що метод виховання дітей, що його вживає Охтирське д/м, себе виправдав, що до системи колонії Горького, то зазначено, що її треба поступово замінити на виконкомівську. <...> Запропоновано відсторонити бійку – й не вживати її як міру впливу.” [22, с. 198; 563, арк. 106–110]. Саме цього ж дня президія Харківської окружної контрольної комісії затвердила остаточно відредагований “Проект висновків та пропозицій щодо обслідування 5-ти трудових дитячих колоній” [22, с. 200; 536, арк. 92, 93].

Треба зазначити, що це обслідування було лише часткою масштабної акції, розпочатої ОкрРСІ. На наступному засіданні президії ОКДД 10 квітня 28 р. при розгляді календарного плану роботи на квітень – червень прозвучало: “<...> прийняти до відому повідомлення т. Сухарева про те, що Комісія ОкрРСІ провела обслідування деяких дитустанов ОкрНаросвіти й що тій же Комісії дано нове завдання провести обслідування останніх дитустанов, а тому ОКДД належить свої обслідування ув’язати з роботою Комісії, виділеної від Окр.РСІ” [563, арк. 111]. Ще пізніше, 3 липня 1928 р., на Пленумі ОКДД під час обговорення плану роботи на 4-й квартал 1927 – 1928 операційного року Сухарев зазначив: “що до обслідування дитустанов, то є постанова РСІ не провадити інших обслідувань крім комісії РСІ, тому пропонує ввести до складу цієї комісії представника ОКДД” [560, арк. 348].

Резолюцію за доповіддю Сухарева про наслідки обслідування дитячих колоній ОКДД намагалася затвердити 24 квітня 1928 р., але та ще не була готова, і питання було перенесено на два тижні [560, арк. 320]. Тож лише 8 травня президія ОКДД ухвалила: “З Висновками та пропозиціями Окр.РСІ що до обслідування дитколоній згодитися <...>. Додатково до цього вважати за потрібне: <...> Зважаючи на великі втечі вихованців з дитустанов з причин кепського харчування, кепського поводження та непорядкованість дитячого колективу (бійки), пропонувати Завідувачеві дитколоній т. Сухареву в цій справі в найближчий термін реалізувати вказівки Окр РСІ.” [22, с. 208–209; 560, арк. 325–331].

Але цим обговорення результатів роботи комісії РСІ щодо Горьківської колонії не обмежилось. На цьому ж засіданні прозвучала гостра критика і навіть виникла полеміка стосовно ситуації в колонії імені Горького: “Неприпустиме ставлення Зав. Дитколонії ім. Горького до вихованців потребує окремої уваги, як що потрібно, то слід притягти його до відповідальності, а систему Управління, яку вживається в колонії Горького – змінити” (Файбишева); “бійки дітей – правдиві, це потребує перегляду педперсоналу по всіх дитустановах, та притягнення до відповідальності винних в бійках дітей” (Найдьонова). Але прозвучали голоси і на захист А. С. Макаренка (мовою документу): “Майже всі т-ші обвинувачували т. Макаренка

в невірному вихованні дітей, але підлітки в колонії ім. Горького найкращі підлітки й це є доказом того, що в колонії Горького нема нічого катастрофічного. <...> Не йму віри в те, що дітей за малі проступки вигоняли з дитустанов” (Вайнер). Але ці голоси були поодинокими. “Мене здивовує те, що т. Вайнер захищає т-ща Макаренку, який вживає бійку. Метод-командирів – незадовольняючий метод, і його треба негайно змінити” (Мовшович). “В колонії ім. Горького дійсно ненормальності є, це підтверджують батьки, діти яких перебувають в цій колонії, там вживають бійку – як міру вплива” (Воронцова) тощо. У додатках до протоколу (“Загальних висновках по обстеженню колоній”) однаково засуджуються як фізичні міри покарання в деяких колоніях, так і рада командирів як форма організації дитячого самоврядування: “Визнати, що системою, що розвиває ініціативу і самодіяльність вихованців, наближає їх до системи порад, з якою їм доведеться після виходу з колонії зустрітися в житті, є системою виконкомівською. Тому рекомендувати систему цю всім колоніям”. [22, с. 209–210; 560, арк. 325–331]. 25 квітня висновки ОкрРСП були затверджені також і на засіданні Фінансово-Бюджетної Секції Харківського Окрплану [22, с. 205–206; 536, арк. 88–92].

Питання фізичного покарання дітей як методу виховного впливу в Горьківській колонії – мабуть, найдискусійніше і найсуперечливіше у педагогічній біографії А. С. Макаренка. Особливо велику увагу йому приділив Г. Хілліг у деяких із своїх праць [142, с. XXX–XXXIV; 471, с. 23–26].

Справа в тому, що “рукоприкладство” як свідчення низької професійної компетентності, тяжких умов праці та один із наслідків непорядкованості технологічної складової концепції соціального виховання було хоча й не типовим, але досить поширеним явищем серед установ соцвиху. Документи говорять про подібні випадки у Лозівській (1927 р.) [563, арк. 40], Зеленогайській (1928 р.) [536, арк. 90, 98], Гіївській (1928 р.) [549, арк. 36, 37], Будянській (1930 р.) [549, арк. 160] та інших колоніях. Крім вихователів, іноді “грішили” подібним чином і представники іншої гуманної професії – медики дитустанов (Отраденський дитбудинок, 1926 р.); особливого драматизму цьому випадку додає те, що основним контингентом Отраденського дитбудинку були діти віком до 8 років [558, арк. 108]. Не зважаючи на порівняно легші умови праці, не завжди могли утриматись “на педагогічному канаті” також і вчителі шкіл соцвиху [522, арк. 74–76; 555, арк. 279]. А 6 квітня 1928 р., тобто саме в дні звинувачення А. С. Макаренка комісією РСП у начебто вживаних у колонії фізичних покараннях, був помічений у “кепському повадженні з безпритульним” у самому приміщенні окружної комісії допомоги дітям (!) не хто інший, як окружний інспектор охорони дитинства Розовський (!) [563, арк. 109].

Подібні інциденти майже завжди тягли за собою покарання винних: судову відповідальність (Лозівська колонія [237; 297, с. 105–106; 401; 549, арк. 37, 45; 555, арк. 223 а, 224; 563, арк. 35]), зняття з роботи (Зеленогайська [563, арк. 106] і Гіївська [549, арк. 37] колонії), винесення догани з попередженням (Зеленогайська колонія [536, арк. 90, 98]). У випадку з Макаренком не обійшлося без досить примітної ситуації: у перших числах квітня 1929 р. ОІНО були складені “Висновки і пропозиції” по обслідуванню всіх інтернатних установ Харківщини, в яких інспектура, звітуючись про усунення минулорічних недоліків і визнаючи взірцевою установою округу комуну імені Ф. Е. Держинського, вимушена була написати наступне: “знищена система фізичного впливу на дітей і зняті з роботи особи, що її застосовували (Зав. Гіївської колонії, Зелено-Гайської та Колонії ім. Горького – останній завідує в даний час колонією імені Держинського)” [549, арк. 37].

Не виключено, що не за чутками знайомі з карним кодексом вихованці дитустанов, які чудово розуміли юридичні обмеження педагогічної ініціативи своїх ви-

хователів, могли не встояти перед спокусою звести особисті рахунки з кимось із останніх за допомогою звинувачень їх у порушенні недоторканості власної особистості. Приблизно так це трапилось, наприклад, у випадку із завідувачим т. з. будинком робітничих підлітків (БРП) № 2 Т. А. Гальченком. Один із мешканців цього гуртожитку, такий собі Левицький – юнак із кримінальними нахилами і судимістю, за хуліганські вчинки поданий на виселення, ініційоване самими мешканцями гуртожитку, вирішив помститися завідувачу і звинуватив його в побоях. В архівній справі є глузливо-цинічний лист Левицького з погрозами на адресу завідувача (мовою оригіналу): “До их Превосходительства Великого князя <...> сповищаю вас в том, что на вас готовится покушение и вы завтра в ночи будете убиты вонючей следкой она пронзит ваше гордое и благородное сердце <...>” 20 квітня 1928 р. Гальченко вимушений був виправдовуватись перед керівництвом: “Повідамляю, що бити їх я не бив, та мабуть і побажав би я це зробити, фізично це було-б неможливо оскільки, вони дорослі – про випадок з ними і про те, що я їх не бив можуть показати <...> 96 підлітки” [555, арк. 138, 146].

Бачачи велику проблему у відсутності системи ефективного виховного інструментарію, різні зацікавлені органи не раз ухвалювали рішення, покликані навести лад у цій надзвичайно болючій галузі. Так, ще у виробничому плані соцвиху на 1926 – 1927 навчальний рік ОІНО визначило серед поточних завдань окрінспектури соцвиху “Загострити увагу педагогічного складу на справі встановлення певних норм поведінки дітей та засобів впливу на неї” [530, арк. 75].

А у загальних висновках щодо обслідування колоній у березні – квітні 1928 р., підготовлених до обговорення на президії ОКДД 8 травня, про випадки побиття вихованців вихователями говориться: “Категорично засудити цей захід впливу і попередити, що в разі вживання надалі цього заходу впливу, винні будуть притягнені до кримінальної відповідальності. Звернути увагу НКО на те, що в питанні про методи впливу на важко-виховуваних дітей з його боку точних директив немає” [560, арк. 330].

У листі до дружини 10 травня Макаренко пише: “За ініціативою, здається, Фіш, тут знову підняли потворний крик з приводу моєї колонії. Кричали вже і в Наросвіті і в Допдиті, загрожували прокурором, міжвідомчою комісією, ще чимось. Не маю поняття, з якої мухи все це зроблено, до мене доходять лише уривчасті відомості. Розмова, звичайно, про побої. Ніби то якісь хлопчики, що втекли, заявили, що вони втекли від побоїв, що взагалі в колонії жити неможливо. Про цих хлопчиків поняття не маю. Ручаюся головою, що з виховного персоналу ніхто нікого пальцем не чіпав. З командирів двоє спробували було погрішити, але одного я негайно зняв з командира, а іншого відправив навіть до Сухарева і відмовився його прийняти, незважаючи на всі прохання” [448, с. 64].

Наслідки обслідування дитустанов комісією ОкрРСІ згадуються знов на червневому пленумі ОКДД, але тепер уже дещо в іншому контексті: “По переведенню обслідування РСІ де-яких дитустанов, виявилось, що стан їх не задовольняючий, ось чому 18/V ц. р. в м. Охтирка було скликано нараду Завідувачів. 1-м питанням було про наслідки обслідування 5-ти колоній Комісією РСІ, представник РСІ зробив доповідь і висновки по обслідуванню <...>” [563, арк. 124].

“Обстеження за обстеженням, – пише Макаренко в ті дні до української журналістки Остроменцької, – оголошують мені догани, по округу заборонили систему колонії ім. Горького, і мені запропонували протягом тривалого терміну перейти на звичайну “виконкомівську”. Як обстежувачі приїжджають хлопчиська, з якими навіть говорити важко. В той же час не можуть не визнати, що колонія дійсно перевиковує, що вона виконує своє завдання, що у неї “найбільший комсомол”. “Я, втім,

задаватися не думаю, – додає він згодом. – На жаль, абсолютно не в змозі боротися за свою роботу в літературі: по-перше, не умію писати так, щоб мене погодилися надрукувати, по-друге, просто нема коли” [236, с. 34].

10 квітня А. С. Макаренко після обслідування колонії зазначеною комісією, в полеміці з якою йому довелося як “останній удар” зібрати педагогічну раду і відверто охарактеризувати недоліки колонії, що, певно, викликало деяке невдоволення педколективу, складає листа “Старим горьківцям”. В емоційній і досить різкій формі він нагадує, що “цькування, спрямоване проти мене і колонії, почалася давно” і докоряє своїм колегам: “Певна частина, проте, найменша з усіх тяжких неприємностей, пережитих мною за цю зиму, могла бути перекладена й на Вас” [22, с. 201; 511, л. 1].

У квітні ж до загального цькування Макаренка і його колонії приєднується й преса: український журнал “Дитячий рух” вміщує статтю А. Залкінда про ці ж таки наслідки обслідування інтернатних установ. Якщо вірити автору, пропозиція вибірково обслідувати дитустанови виходила від Окружкому комсомолу, і до складу комісії, яка теж була створена за його ініціативою, увійшли представники Окружного комітету Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України (ЛКСМУ), Контрольної комісії – Робітничо-селянської інспекції (КК-РСІ), ОІНО, Окружного відділу професійної спілки робітників освіти (Окрробос) та газети “Харківський пролетар”. У статті наводяться начебто встановлені факти побиття і знущань над підлітками з боку вихователів колонії імені Горького, нарікається на Окрнаросвіту, що ще не змінила (незважаючи на думку Окружкому комсомолу) систему ради командирів у виховних закладах округу, яка “суперечить основам радянської педагогіки”. У розділі статті під красномовним заголовком “Плями на “сонці” Залкінд писав: “Колонія імені Максима Горького, що міститься в колишньому монастирі “Куряж” поблизу Харкова, завоювала по Україні велику популярність, як зразкова та взірцева колонія. Але ще восени минулого року комісія ОК КСМ встановила, що й тут вживаються міри “фізичного” впливу.

Комісія РСІ всі ці факти досконально встановила: “В травні 1927 р. одного вихованця – Курилко – побив вихователь Крикун. За наказом вихователя у вибиванні приймали участь також вихованці. Вихованця били за те, що його запідозрили в крадіжці пари панчіх свого товариша. Били палками та батогами. Вихователь бив спочатку долонями, а потім кулаками. Били дитину щось коло 2 годин. Вихованець стратив свідомість, але його облили водою й продовжували бити. В цей же день цього вихованця водили до лісу й знову били та вимагали, щоб він признався в крадіжці”.

Підпадали вибиванню і другі вихованці...

“Один вихованець – Рябов – украв гусака та запік його. За це командир загону повідомив завідувача колонії. Вихованця покарали вибиванням, у якому участь брали вихователь – Коваль – та колоністи. Били палками, загрожували застрілити. Далі напівголого вихованця посадили до “тримувальки” (колоніська гавітвахта), але й там не дали спокою: прийшли туди “старі колоністи” і били його дошкою. Вихованець став непритомний... Коли з нього зійшли синці, його направили “на виправлення” до Зміївського реформаторіуму (грудень 1927 р.)”.

Існували й такі “заходи впливу”: “Одного вихованця – комсомольця Богопільського виключили з колонії за те, що він... спізнився до обіду. Вихованець опинився знову на вулиці... Хай знає, як себе поводить! Виправиться!”

“Вихователь Коваль побив вихованця Пантюхова за те, що той... ходив в помешканні в шапці... Особливо били тих, хто тільки що вступав до колонії (“паца-

нів”), які, побувши кілька днів в колонії та спробувавши на собі міри фізичного впливу, тікали знову на вулицю”.

Але й сам завколонії не різнився методами свого впливу від вихователів: він також бив дітей. З січня 1928 року заходів фізичного впливу не вживається. Але до того часу вибивання дітей загрожували ввійти в систему.”

Далі Залкінд нарікає на відсутність у колонії піонерської організації й окремо зупиняється на аналізі двох систем дитячого самоврядування в обслідуваних колоніях – системі командирів і дитячому виконкомі. “В колонії імені Горького, – пише він, – діти командирів не вибирають, їх призначає адміністрація. В Зеленогайській та Гіївській колоніях ця система, яку запропоновано зверху, зовсім не прищепилась. Гіївська колонія перейняла її з колонії ім. Горького механічно проти бажання педагогів і вихованців колонії. Комісії довелось спостерігати нікчемну пародію на ті зовнішні прийоми, якими характерна ця система в колонії Горького. <...> Вона припала до смаку Зміївському дитячому реформаторіуму, але командири тут дістали необмежену владу й по-за спинами педагогів, вихователів жорстоко били дітей”. Як підсумок сказаному Залкінд виносить обвинувачувальний вирок командирській системі й риторично запитує: “Коли ж наші педагогічні інститути візьмуться за вивчення цієї системи? До якого часу існуватиме “командирство”, що надто шкідливе і суперечить основам радянської педагогіки?” [142, с. 32–35; 148, с. 56–59; 496, с. 106–109].

У цей надзвичайно тяжкий для педагога час особливого значення набула моральна підтримка М. Горького: “Яка Ви дивна людина, яка хороша, людська сила. Настрій Ваш, тривогу Вашу – я розумію, це мені знайомо, адже і у мене розтоптували деякі почини, дорогі душі моїй <...>. Але – не вірю я, що Ваша прекрасна справа може загинути, не вірю!” [336, с. 58].

Однак А. Макаренко змушений констатувати: “У колонії Горького епоха закінчилася, це я напрочуд яскраво відчув в останні дні. Я це так і виражаю: “епоха колонії Горького закінчилася”. Розумно, своєчасно, мудро дати їй можливість померти, як все вмирає. Треба рішуче закінчити гомеричну дурість розтрачування себе на вітер” [448, с. 63].

У той же час проблема “фізичних заходів впливу” в Горьківській колонії, ініційована квітневою комісією, очевидно, набирає обертів, і 10 травня Макаренко в листі до дружини описує критичність ситуації, що склалася навколо нього і особливостей педагогічних методів Горьківської колонії: “Мені це набридло. Я не хочу вже бути постійним об’єктом якоїсь, їй-богу, ненормальної кліки. Всякі ці Фіші і інші істерички доб’ються-таки того, що мене посадять в допр, так, за здорово живеш, лише тому, що я не хочу кланятися всіляким божевільним. Якась самогубна дурість, дурість, що виходить навіть не з голови, а з якогось пупа, прямо панує в нашому суспільстві. І що це за суспільство таке: Зайчик, Сухарев, Фіш, Дюшен – якесь звалище безвідповідальних буяннів. Я не хочу кинути їм під ноги і свій мозок, і свої нерви. Ось просто вважаю, що це зайве. Я знаю, що вони ні за що не відповідатимуть, біс із ними. Значить, тим паче немає мого обов’язку служити їм, цьому нещасному сліпому товариству дефективних людей. / Завтра я подаю Сухареву заяву, в якій пишу, що з 1/VI по 6/VIII іду в тарифну відпустку і до завідування колонією більше не повернуся – прошу до 1-го червня вказати, кому здати колонію. / Колонію передаю в хорошому робочому стані – це найголовніше. / <...> Я абсолютно спокійний, бо я в цій позиції абсолютно невразливий. Це потрібно зробити. <...> Сидіти ж і задарма під загальне шельмування згорати в колонії до смерті було б надзвичайно безглуздо. Не можна допустити, аби мені довелось здавати розвалену

колонію. А тепер хай у пам'яті цих бовдурів залишається казка про колонію Горького, вони її зіпсують за два місяці, я міцно переконаний у цьому" [448, с. 64–65].

16 травня в листі до Г. Салько Макаренко описує "дуже лаконічну" бесіду з головою Окррбосу Стрільбицьким: "Ви йдете через мене?" – "Так!" – "Ви дуже цінний працівник. Я б не хотів, аби Ви йшли". – "Дякую Вам, але я вважаю подальшу роботу неможливою". – "У нас немає кандидатів, Ви мені обіцяйте, що не залишите колонії, поки зі мною не поговорите". – "Коли це може бути?". – "У перших числах червня". – "Я в перших числах червня в особистих справах повинен виїхати на тиждень". – "Тоді в кінці травня". – "Числа 24-го?" – "Так!" – "Добре" [448, с. 75–76].

Однак найпотужніший удар у драматичній хроніці 1928 р. був ще попереду. Справа проти колонії імені Горького, що розвивалася досі майже виключно на українському ґрунті, виходить на загальнорадянський рівень: наприкінці березня 1928 р. в московському журналі "Народный учитель" № 1 – 2 публікується нарис про Горьківську колонію української журналістки і дитячої письменниці Н. Ф. Остроменцької "Назустріч життю". Ще 2 лютого 1927 р. А. С. Макаренко, довідавшись про те, що Н. Ф. Остроменцька має намір опублікувати власні враження про перебування і роботу в колонії влітку 1926 р., застерігав її: "Ви собі уявити не можете, наскільки сильно я сумніваюся в потрібності такої книги. Я ось працюю в колонії 6 з половиною років, а дедалі більше сумніваюся в багатьох речах, що не лише відносяться до колонії Горького, але взагалі до всього соцвиху. Втім, я не знаю, в якому тоні буде написана Ваша книга. Якщо це будуть просто картини життя трудової колонії, протестувати, зрозуміло, не можна – тут з Вами нічого не поробиш. Але якщо Ви говоритимете про принципи і про систему як про щось готове і таке, що склалося, то я боюся, як би мені не довелося потім протестувати у пресі" [236, с. 28].

Пізніше Остроменцька ознайомила Макаренка з рукописом і отримала від нього не лише загальну схвальну оцінку свого нарису, але й деякі зауваження, особливо щодо наявності начебто фізичних покарань в колонії, які обіцяла врахувати. Однак, з невідомих причин, вона свою обіцянку не виконала [236, с. 36; 315].

"Ваша стаття, – писав Макаренко, – забирає якимсь душевним, глибоко людським тоном. Я особисто дуже вдячний Вам за художньо-ідейну підтримку. / Правда, від Вашої статті мені, мабуть, тут не поздоровиться. <...> / Ваша стаття, звичайно, піділлє масла у вогонь, але я саме тому Вам вдячний. Ви зуміли показати людське обличчя моєї роботи, і, прочитавши Вашу статтю, я і для себе знаходжу якесь виправдання, а то я було сам себе починав вважати злочинцем". У цьому ж листі він пропонував авторці надіслати нарис М. Горькому [236, с. 33, 34].

18 квітня Макаренко, характеризуючи в листі до Горького нарис Остроменцької, зазначає, що в ньому "загалом добре змальований загальний тон нашої колонії, але є окремі помилки. Я не Кузьма Прутков і не Хуліо Хуреніто і рішуче відмовляюся від тих афоризмів, які мені там приписуються. Можливо, що я просто драгував за допомогою двох-трьох парадоксів якого-небудь туриста. Так само історія з палицями і дубинами – явний гротеск. Наші хлопці люблять вигадувати про мене легенди" [336, с. 57].

Тим часом, вийшовши в одному з популярних центральних видань, нарис не лише привертає до себе громадську увагу, але й спричиняє негативний суспільний резонанс навколо колонії імені М. Горького, а відповідно, й макаренківської виховної системи. Так, незабаром у № 2 часопису Головнауки РСФРР "Вопросы изучения и воспитания личности. Педология и дефектология" публікується критичний відгук професора-дефектолога П. Г. Бельського "Найновіша" система перевиховання

безпритульних”, у якому виховні методи колонії імені Горького прирівнюються до методів військово-аракчєєвських виховних колоній [312, с. 76].

27 квітня А. С. Макаренко пише до Салько: “Одержав листа від Остроменцької. Вона говорить, що буря в Москві з приводу її статті страшна, з усіх боків редакція одержує листи від шкрабів на захист нещасних дітей. Редакція не знає, що робити. Остроменцька просить порадити, що їй робити. А що я їй пораджу. Сьогодні сам послав лист до редакції <...>. Виявляється, редакція теж послала книжку Горькому. Уявляю. Я дуже боюся, що Горький теж стане на захист дитяти, і тоді буде ала! /<...>. Погано не те, що хтось кричить і плюється, – говорить далі Макаренко з болем, – а погано, що я не можу захищати жодних позицій: у безпартійної людини позицій бути не може. Крім того, де моя партія. Довкруги така шпана, що не варто з нею і зв'язуватися” [448, с. 51–52].

Про сумну роль, яку відіграв нарис Остроменцької в долі Макаренка, згадується в багатьох життєписах педагога, проте вітчизняне макаренкознавство майже ніколи не цитувало його. Оскільки не можна назвати однозначним те враження, що виникає після читання нарису, наводимо декілька найбільш резонансних місць із нього.

“Колонія шукає такої форми покарання, яка абсолютно б вичерпувала провини. Шукання ще не доведені до кінця, але все-таки визначилися наступні групи (класифікація їх, звичайно, лише приблизна): <...>

IV. Покарання, розраховані на те, аби гнівом вразити того, хто провинився. Цей вид покарань можливий лише в тому випадку, якщо колектив підтримує вихователя. А. С. Макаренко хлопці більш, ніж люблять, вони ним захоплюються. Це покарання, що є мов би природною реакцією на який-небудь обурливий вчинок, розраховане на те, аби вразити виявом неприборканого гніву в улюбленого, завжди врівноваженого і жартівливого ватажка... саме ватажка, оскільки т. Макаренко для них – щось подібне до отамана, який живе їхнім життям, їхніми інтересами, лише веде їх не на грабунки, а на нове трудове життя. Абсолютно не має значення в решті решт, що ви робитимете – чи жбурнете ви в того, хто провинився, рахівницею або кинетеся на нього з кулаками, важливо тільки, аби він відчув, що зробив щось до того ганебне, що ви не в змозі стримати обурення. А. С. Макаренко вміє не забути-ся, він грає, він хороший актор і ніколи не переграє, його публіка завжди ним заражена і підкорена, він завжди веде її за собою. Сам він про себе говорить: “Я не педагог, я актор”. Тому, якщо йому доведеться побити кого-небудь з вихованців, він зуміє зробити це так, що захоплення завідувачем колонії в того не лише не зменшиться, а, навпаки, збільшиться. Якщо ж потрібно, він зуміє з покарання зробити невеликий фарс для покараного, але з відчутним фізичним спогадом.

Ось випадок, що стався під час мого перебування вихователькою в колонії. <...> Раптом один із старших колоністів напивається п'яним, починає буянити <...>.

На другий день завідувач колонії наказує йому зрізати в лісі на себе палицю. Той, що провинився, притягає величезну дубину і ставить її в кімнаті ради командирів.

– Навіщо ти таку дубину притяг? – запитую я.

– Це його Антон Семенович бити буде, – регочуть хлопці.

Той, що провинився, хитро примружується:

– Що я, дурень, чи що? Иванову раз сказав Антон Семенович “принеси палицю”, так він, віслюк, і приніс лозину. Ну, Антон Семенович його й відшмагав, ого! А цією палицею бити хіба ж можна? Раз ударить – уб'є. А кулаком не боляче.

І сидить покірно, чекає з цікавістю, як реагуватиме Антон Семенович на його випадку.

Після сигналу “спати” з'являється завідувач колонії, грізно насуплений. Поглянувши скося на палицю, він, на превеликий жаль хлопців, що затрималися під різними приводами, нічого не говорить, лише робить ледве помітний знак тому, хто провинився, і вони виходять удвох. А палиця, відразу переставши бути цікавою, сиротливо залишається стирчати в кутку.

Наступного ранку я дружньо запитую того, хто провинився:

– Ну що, здорово тебе вчора Антон Семенович?

– Було... – говорить він, явно задоволений цією пригодою.

Не слід забувати, з якими навичками приходять хлопці в колонію: адже вони виростили на вулиці, у звичаях якої “підкидання”, биття “в темну” і так далі. Все це так жорстоко, що удар улюбленого вихователя зовсім не справляє враження жорстокості, до того ж, з боку старшого товариша він і не образливий, а т. Макаренко саме старший товариш, а не начальницька особа” [315, с. 60–61].

Однак побоювання А. С. Макаренка стосовно реакції М. Горького на нарис, на щастя, не справдилися. Великий письменник, читаючи статтю, не лише “ледь не розревівся від хвилювання, від радості”, але і в досить експресивній формі виказав своє захоплення педагогом [336, с. 58].

17 травня 1928 р. можна вважати чи не найтяжчим днем в історії ідейної боротьби Макаренка: у центральній газеті “Комсомольская правда” публікується промова Н. К. Крупської 8 травня на VIII з'їзді ВЛКСМ, що проходив у ті дні в Москві: “Я хотіла б, товариші, звернути вашу увагу на те, до чого докочуються окремі школи. У першій книжці журналу “Народный учитель” за нинішній рік описані виховні прийоми, які застосовує один Будинок імені Горького на Україні. Там уведена ціла система покарань – за одну провину менше, за іншу – більше. Там є така провина, за яку належить бити, і там створилося таке становище, яке не може не обурювати до глибини душі кожного, не лише комуніста, але всякого громадянина Радянського Союзу. Там говориться, що вихователь повинен карати учня, – він може кинути в нього рахівницею або накинутися на нього з кулаками, може бити палицею, лозиною. Там описується сценка, як завідувач будинком посилає того, хто провинився, в ліс для того, щоб він приніс лозини, якими “вихователь” буде його стьобати. / Далі йти, товариші, нікуди. Це не лише буржуазна школа – це школа рабська, школа кріпацька, і якщо навіть лише один такий факт є, необхідно з ним ретельно боротися” [186, с. 270].

“Ну і гойдає ж, Сонечко, на моєму пароплаві! – пише Макаренко дружині три дні потому. – Навіть дух захоплює. Читали “Комсомольскую правду” від 17 травня, як мене Крупська обробила по статті Остроменцької, як по нотах? Я починаю приходити в захват – шельмування у всесоюзному масштабі” [223, с. 49]. Цікавий факт: в останні роки життя Н. К. Крупська напише: “Питання про постановку праці в дитбудинку не можна брати поза висвітленням питання про навчання і все життя дитбудинку. Такі твори, як “Болшевська комуна” і “Педагогічна поема”, красномовно говорять про це” [187, с. 583].

Статтю Остроменцької обминула увагою в ті дні й друга найвпливовіша людина в радянській освіті – нарком освіти РСФРР А. В. Луначарський. 23 травня під час лекції в Ленінграді він говорив: “У одному з педагогічних журналів я прочитав статтю, в якій говориться про те, як жахливо йде справа з дисципліною і в Західній Європі, і в нашому Союзі, і зміст якої не можна назвати інакше, як романтикою різки: там описується позитивний тип радянського педагога, який посилає свого учня в ліс, – вирізувати собі різку, якою потім його випорють. Прочитати таку штуку в нашому педагогічному радянському журналі – це з сорому згоріти. Якщо в центральному журналі, що професійною спілкою працівників освіти, можливі по-

дібні заяви, то ще гіршого можна чекати там, де багато що йде самопливом, – у тих місцях, куди не доходять наші погляди. Ми, звичайно, вже вжили деяких заходів до роз'яснення того, наскільки такі виступи неприпустимі” [200, с. 271]. У подальшому стенограма цієї лекції вийшла окремою брошурою [199], але нам поки що невідома реакція А. С. Макаренка на неї.

Після промови Крупської Макаренкові не лишилося жодних підстав залишатися на посаді завкола Горьківської колонії. Пізніше він напише Остроменській: “Після Вашої статті мене тут стали доїдати вкінцець. Після промови Н. К. Крупської на комсомольському з'їзді, в якій вона згадала про Вашу статтю, я вже не бачив іншого виходу, як піти з колонії” [236, с. 36].

Реакція на московську подію була миттєвою. 20 травня в листі до Салько Макаренко пише: “На з'їзді завідувачів в Ахтирці мене крили – алла <...>. Особливо Дюшен та Довгополюк. Але братики-завідувачі на моїй стороні, навіть розплакати-ся можна” [223, с. 49]. А 29 травня працівники Центрального бюро Комуністичного дитячого руху (піонерів) підготували і подали на розгляд до секретаріату ЦК ЛКСМУ проект постанови з вимогою “вжити заходи до реорганізації колонії ім. Горького і припинення її шкідливого впливу на інші установи” [298, с. 140]. Однак постанова тоді ухвалена не була.

Подана Макаренком заява про звільнення була прийнята, але керівництво округу уклало з ним домовленість про те, що він не залишить колонію до приїзду Горького. “У зв'язку з приїздом Горького тут страшне збентеження, – писав він 26 травня. – Мені це подобається просто як хлопчиськові, але з іншого боку це й небезпечно. Я дуже боюся якраз Горького, раптом він що-небудь почне проробляти, аби я залишився. А я зараз на такому розгоні, що НЕ ХОЧУ” [448, с. 87].

Попри загальній конфронтації Макаренка з освітянськими органами, адміністративна влада була налаштована набагато конструктивніше щодо його діяльності: “У тов. Канторовича крім того такий настрій, що взагалі гроші видати колонії лише в тому випадку, якщо я залишаюся в колонії. Взагалі він категорично кричить, що мене відпускати не можна” [448, с. 88–89].

27 червня знову до цькування Макаренка долучається республіканська преса – харківська газета “Вісти” вміщує не підписану статтю про стан дитячих інтернатів України “Дитячі будинки вимагають громадської уваги! Органи Наросвіти мало зробили для поліпшення стану інтернатів. “Оригінальні” методи виховання гр. Макаренка”. У ній говориться: “Ми вже не раз писали про стан дитячих інтернатів. Наслідки обслідування цих інтернатів виявили жахливу картину їхнього стану <...>. Безгосподарність, некваліфікованість педагогічного складу, система виховання через бійку дітей, лайку і інші старі “приютські” методи, відсутність чіткої виробничої бази дитячих установ, погана виховавчо-політична робота, недостатнє розвантаження будинків від перелітків і т. інш., – ось що характеризує стан і роботу дитячих інтернатів”. Стосовно особисто Макаренка говорилося: “Зав. колонії Макаренко навіть вигадав цілу “наукову” систему кар для дітей; серед цих кар були й бійки, викидання дітей на вулицю роздягненими і т. ін. Самих дітей примушували йти у ліс за різками, якими їх б'ють”. Взагалі, НК РСІ констатував, що за останні роки НКО, в зв'язку зі збільшенням уваги до поширення шкільної сітки, мало уваги звертав на дитячі інтернати. Тому НКО запропоновано “посилити методичне й живе керівництво роботою інтернатів, збільшити контроль над роботою Окр. ІНО”. Стаття закінчується словами: “Представник НКО'су повідомив колегію НКРСІ, що Макаренко знято з роботи” [120; 496, с. 115].

Відразу ж після цього, не в змозі, очевидно, більше терпіти, А. С. Макаренко здійснює відчайдушний крок – звертається до правління комуни імені

Ф. Е. Дзержинського з рапортом, додаючи при цьому копію акта квітневого обслідування колонії імені Горького комісією ОкрРСІ і статтю у "Вістях". У рапорті він детально описує історію цюкування колонії та самого себе і піднімає питання про довіру з боку правління комуни до нього [514, л. 1, 2 об.].

Останній акт горьківської драми Антона Макаренка відбувся в дні найбільшого триумфу створеної ним колонії – зустрічі Горького. М. Е. Фере у своїх спогадах так описує товариську прощальну вечерю, що відбулася 9 липня: "Веселощі продовжувалися, але Антону Семеновичу часом ставало сумно. Сидячи поряд з ним, я в одну з таких хвилин нахилився до його вуха: / – Дозвольте все-таки розповісти Олексію Максимовичу всю правду... Адже він так і не знає, що ви завтра вирушаєте з колонії. Не знає, що ви зараз переживаєте. Цього хочу не я один, але всі старі працівники колонії, які просили мене розкрити очі Олексію Максимовичу на сумні події, що відбуваються у нас. / Антон Семенович похитав головою і так само тихо відповів: / – Ні в якому разі! Погляньте, як весело налаштований Олексій Максимович. Я не дозволю загмарювати його перебування в Куряжі участю в якихось там склоках і чварах! Чуєте? / <...> Антон Семенович, мабуть, помітив, що його слова не переконали мене і я чекаю лише зручної хвилини, аби заговорити з Олексієм Максимовичем. Він міцно стиснув мою руку і строгим голосом промовив: / – Жодного слова Олексію Максимовичу! Це мій наказ. Я ще завідуючий колонією. – І, трохи помовчавши, додав спокійніше: – Спасибі всім, хто вас про це просив, спасибі за турботу. Я не задаюся і боротимуся далі" [458, с. 195–196].

Пізніше з листа до А. Макаренка стає відомо, що письменник все ж таки вдався до певних кроків, аби врятувати колонію, і отримав "обіцянку т. Б. у Харкові "не заважати" Вам у роботі Вашій. У Москві я теж говорив про те, щоб Вас не чіпали, і теж був заспокоєний обіцянкою не робити цього" [336, с. 65].

10 липня 1928 р., тобто в день від'їзду М. Горького з Харкова, харківська газета "Комуніст" публікує добірку матеріалів, висвітлюючи перебування М. Горького в столиці України. Одна із статей, "Замість вражень", підписана Ю. Золотарьовим, висловлює образу автора, як представника цієї газети, на "чиновника від освіти, якому довірено виховання 400 дітей" А. С. Макаренка за наказ вигнати з колонії журналістів, що докучали шановному гостю. У цьому ж номері вміщена карикатура на А. С. Макаренка "Чемпіон хуліганства", підпис до якої говорить: "Оце є... товариш? громадянин? – не підходить! Це є – Макаренко, зав. дитячої колонії. / А це – історична фраза Макаренка: / Всіх кореспондентів і всіх репортерів – в шию! / І це – не менш історична фраза одного з помічників Макаренка (робфаківець, гм!): / – Если будешь снимать спереди, – выкину с твоим аппаратом за шиворот. / Макаренко, крім дітей у колонії, виховує ще й свині в свинарнику. Як він виховує дітей, – не знаємо, а от як його виховали свині – тепер відомо всій Україні. / Не задримо дітям!" [151; 496, s. 123–125, 129].

Цього ж дня відбувається засідання Центрального бюро комуністичного дитячого руху (піонерів) (ЦБ КДР), де заслуховується інформація представника ЦК ЛКСМУ Молодцова про зустріч М. Горького у колонії його імені. Доповідач відзначає: "грубе ставлення" до нього як представника ЦК ЛКСМУ і до преси з боку А. С. Макаренка, повний контроль останнього над комсомольським осередком колонії, ідеологічно шкідливу систему виховання в ній, вельми напружений стан колонії у зв'язку з передачею її новому завідувачу. ЦБ КДР ухвалює: визнати неприпустимим ставлення А. С. Макаренка до представника ЦК ЛКСМУ, повідомити НК РСІ про слабе виконання його постанови щодо зняття Макаренка і реорганізацію колонії, "Систему" тов. Макаренка зразу не ламати, а поступово", підібрати завідувача – члена партії тощо [22, с. 215; 501, арк. 13].

11 липня до колонії імені Горького приїздить завідувач Упрсоцвиху Наркомосу УСРР В. О. Арнаутів і ставить Макаренку ультиматум: “або перейти на звичайну соцвихівську систему, або піти”. Незабаром Макаренко звертається до Арнаутова з листом, у якому говорить, що: “Наша бесіда допомогла і мені остаточно з’ясувати те, що від мене вимагається, і як мені потрібно вчинити. Незалежно від того, які репресії можуть бути до мене застосовані, я продовжую бути впевненим у правильності мого варіанту дитячої організації. Я вважаю й тепер, що в колонії ім. М. Горького справжній радянський соцвих”. Далі Макаренко наводить список найпринциповіших відмінностей власної виховної системи і додає: “Все перераховане складає предмет моєї педагогічної віри. <...> Не маю жодних підстав засумніватися хоч би в одній деталі. І тому по совісті не можу нічого змінити, не ризикуючи справою. / Все це змушує мене просити Вас виконати Ваше рішення зняти мене з роботи. <...> Все ж я вважаю за краще швидше залишитися без роботи, ніж відмовитися від організаційних знахідок, що мають, на мою думку, важливе значення для радянського виховання” [22, с. 215–217; 510, л. 1, 3]. Після цього А. С. Макаренко фактично йде з колонії і залишається працювати лише у комуні імені Ф. Е. Дзержинського. Офіційною ж датою його звільнення з посади завідувача колонії імені Горького (з урахуванням чергової відпустки) вважається 3 вересня 1928 р. [213 с. 96–97; 236, с. 124].

Дізнавшись про це, М. Горький у грудні 1928 р. здійснює спробу повернути Макаренка до колонії. “Дуже боюся, – пише він, – що в цю справу замішані тенденції “націоналістичного” характеру. <...> Руйнувати такі справи – злочин проти Держави, от як я дивлюся на цю історію” [336, с. 65–66].

Існує одна надто важлива історична обставина, що суттєво вплинула на політичний простір діяльності Макаренка. Згортання його педагогічного досвіду розпочалося наприкінці 20-х років, тобто у час, коли в країні запанувала жадана суцільна ідеологічна монолітність як одне з найбільших завоювань нового суспільства [115, с. 183]. В цій ситуації йому треба було бути досить обережним щодо формування власних принципів у галузі соціального виховання. Принаймні, всім своїм діям, якщо вони виходили за рамки офіційних концептуальних, методичних і організаційних обмежень, він мав забезпечити надійне ідеологічне прикриття.

Макаренко, сконструювавши, по суті, самотужки з невеликою групою прибічників безпрецедентно ефективну систему перевиховання, сам, мабуть, того не бажаючи, зазіхав на статус і благополуччя великої кількості впливових людей – чиновників наркомосвіти, учених – представників “чистого” педагогічного жрецтва”, педагогів тощо. Він послідовно натякав на певну кардинальну хибність ідеологічних, педагогічних, моральних інститутів, що сформувалися в перші роки революції, і своїми досягненнями пропонував певну альтернативу ім. Пізніше він досить відверто говорив про них на сторінках рукопису “Педагогічної поеми”, визначаючи програму “Олімпу” “як доволі хитро складену композицію із революційної термінології, толстовства, шматочків анархізму, зовсім нематеріальних залишків есерівського “ходіння в народ”, панської пихатої благодійності та інтелігентського звичайного “вякання” [228, с. 571]. “І я не знав навіть, – писав далі Макаренко, – як кваліфікувати всю цю теорію: марення божевільного, свідоме шкідництво, гомеричне, диявольське глузування з усього нашого суспільства або проста біологічна тупість. Я не міг зрозуміти, як це так сталося, що величезної практичної важливості питання про виховання мільйонів дітей, тобто мільйонів майбутніх і до того ж радянських робітників, інженерів, військових, агрономів, вирішується за допомогою простого, темного кликушества і при цьому на очах у всіх” [228, с. 572–573].

Небезпечність макаренківської альтернативи полягала в тому, що його виховна система послідовно і вперто нехтувала, як це не приховував сам Макаренко, деякими суттєвими і невід'ємними атрибутами радянської системи: партійністю, демонстрацією ідеологічної лояльності, дитячими комуністичними організаціями тощо.

З іншого боку, ми знаємо, що найгостріші зіткнення з чиновниками НКО в нього були саме з-за начебто ідеологічної ущербності застосовуваних у колонії імені Горького методів. Очевидно, політично пильні фундатори й керівники соціального виховання ніколи цілковито не довіряли безпартійному завколу, бо мали певні сумніви щодо ідеологічної досконалості педагогічного "продукту", отриманого за допомогою "ідеологічно невитриманих" методів.

Мабуть, цим теж можна пояснити, чому надзвичайно продуктивна і технологічна виховна система Макаренка так і не була офіційно прийнята для широкого розповсюдження у всій країні, адже у влади ніколи не виникало нарікань на її ефективність.

Як відомо, колонія імені Горького протягом семи років користувалася виключним правом збільшувати розмір ставок зарплатні своїм вихователям за рахунок зменшення їх кількості [22, с. 187–188; 534, арк. 98]. Важливим тут є те, що такий перерозподіл коштів у межах відповідного фонду був у першу чергу наслідком оригінального способу організації праці педагогів колонії, а вже потім засобом стимулювання останньої. Багато і самовіддано працюючи меншим від нормативу штатом у несприятливих економічних і соціальних умовах та досягаючи при цьому надзвичайно великих педагогічних результатів, колонія імені Горького своїм ставленням до справи стверджувала дещо іншу трудову мораль. Досить високий рівень цієї моралі, що ґрунтувалася на нетиповій для закладів соцвиху трудовій мотивації, створюючи своєрідний етичний прецедент, відтіняв деякі принципові недоліки соціалістичної організації і стимулювання праці. У такому контексті нам видається не випадковою боротьба, що її довелося вести Макаренку (як свідчать документи [534, арк. 113, 114]) із чиновниками за збереження такої, здавалося б, прогресивної форми матеріального заохочення.

Сам Макаренко неодноразово нарікав на розповсюджене серед більшості вихователів дитячих колоній байдуже і споживацьке ставлення до своєї справи, яке підтверджується, до речі, багатьма документами харківського архіву. Такий стан речей створював, з одного боку, вигідне тло для Горьківської колонії, але, разом із тим, ніби протиставляв її іншим. Не виключено, що це викликало певне невдоволення персоналу і керівництва інших дитячих закладів, позбавляючи їх можливості маскувати власну некомпетентність, безгосподарність і недбайливе ставлення до посадових обов'язків. А пізніше це спричинило прихований опір організаторській і педагогічній діяльності А. С. Макаренка як керівника Управління дитколоніями Харківського округу.

Подібне моральне протистояння з існуючою на той час практикою організації соціального виховання органічно витікало з етичного підґрунтя створеної Макаренком виховної системи. Г. С. Салько стверджувала, що розуміння його педагогічної концепції без розуміння його етичних поглядів – неможливе [454, с. 192].

Тут хотілося б зробити певне припущення. Надзвичайно напружена і самовіддана праця всього без виключення педагогічного колективу колонії імені Горького, на нашу думку, є таким самим повноправним елементом макаренківської виховної системи, як і більш "популярні" серед дослідників ідей Макаренка – дитячий колектив, виробнича продуктивна праця, система органів самоврядування тощо. До речі, сам Макаренко не шкодував красномовства, коли писав про те, яке місце посідає "каторжна праця вихователів" у педагогічних успіхах колонії.

Якщо ж говорити про систему А. С. Макаренка як про педагогічну технологію, що зараз стало майже загально визнаним [164], то великі обсяги і напруженість трудового процесу педагогів у поєднанні з високою трудовою мораллю треба розглядати як своєрідну самостійну і необхідну технологічну ланку. Можливо, саме недо врахування цієї технологічної ланки і руйнувало численні спроби відтворення макаренківської виховної системи, ступінь успіху в якій стоїть у безпосередній і необхідній залежності від кількості й інтенсивності витраченої вихователівської праці.

Але кількість і інтенсивність самі по собі, зрозуміло, загального результату не забезпечують. Очевидно, одне з головних відкриттів виховної системи колонії імені Горького було в тому, що вона давала оптимальне поєднання характеру праці педагогів із способом її організації.

Ні в кого не викликає сумнівів позитивна роль, яку відіграв Максим Горький у ідейному становленні й житті Макаренка. Їх стосунки є ще однією стороною біографії педагога, яка незаслужено була обійдена увагою в дослідженнях драматичних подій 1928 року. Особливу вагу становлять два питання: як пояснити, чому найбеззастережнішу підтримку педагог отримав саме від емігранта Горького, та як товариські стосунки з останнім могли негативно вплинути на загальне становище Макаренка?

Великий гуманіст, кумир Макаренка, як ми знаємо, завжди знаходився у певній опозиції і до верхівки ленінської партії, і взагалі до більшовицької справи. Не підтримавши Жовтневої революції і активно критикуючи політику більшовиків на сторінках власного органу, газети "Новая жизнь", Горький створював небезпечну для них духовну опозицію в середовищі російської соціал-демократії, чим викликав суперечливе і навіть вороже ставлення з боку "ленінської гвардії". Пізніше він значно пом'якшив свою позицію, та стосунки з керівниками партії і держави залишалися досить напруженими ще довгі роки, що здебільшого й спричинило від'їзд до Італії та інші суттєві неприємності письменника. Зближення з більшовиками не було наслідком докорінної трансформації політичних або етичних поглядів Горького, скоріше це був певний вимушений компроміс. "Збираюся працювати з більшовиками, на автономних засадах", – писав Горький Пешковій у 1918 році [102, с. 7]. Характерна деталь: коли перед приїздом до Куряжу майже всесильний "великий пролетарський письменник" спробував захистити Макаренка і його справу, ані у становищі завідувача колонії, ані в долі його ідей не змінилося нічого [336, с. 65].

Зрозуміло, що не тільки "шефство" над колонією свого імені було головною передумовою незмінної прихильності Горького до ідей і справи Макаренка. Дещо стане зрозумілим, якщо припустити і наявність певних ідейних причин. Цікаве спостереження: у всьому багаторічному листуванні Макаренка з Горьким обидва кореспонденти уникають будь-якої більшовицької фразеології. Звертає також на себе увагу їх абсолютна моральна однозначність. Не виключено, що на початку листування (1925 р.) Горькому особливо імпонувала близькість їх гуманістичних символів віри, ідейна і діяльнісна незалежність новатора-завкола, а головне – його певна духовна автономія в атмосфері новонародженого тоталітарного суспільства. Ось декілька типових місць із листів А. С. Макаренка: "Взагалі ми думаємо, що знайшли зовсім нові форми трудової організації" (лист від 8 липня 1925 р.); "Наш педагогічний колектив досі самотній у питанні про значення делікатності по відношенню до наших вихованців" (лист від 4 серпня 1925 р.); "Наш колектив, зрозуміло, не скоро міг наважитися заговорити про ревізію нашого соцвиху, але на ділі вже з 20-го року ми конструювали свою лінію" (лист від 24 листопада 1925 р.) [336, с. 4, 8, 18]. Пізніше ж, наприкінці 20-х років, очевидно, такою спорідненою рисою в стосунках

Горького і Макаренка могла виступати відверта політична незаангажованість останнього.

Наведені міркування, що розкривають деякі мало розроблені аспекти ідейної конфронтації А. С. Макаренка, хоча дещо й розширюють поле пошуку можливих причин знищення унікальної виховної системи, однак аж ніяк не вичерпують його. До того ж, ще залишається відкритим питання про місце трудового дитячого корпусу в історії цієї педагогічної кризи.

Зрозуміло, що фінал Горьківської епопеї Макаренка не можна аналізувати лише на основі вивчення об'єктивної ситуації із врахуванням суто зовнішніх факторів. На нашу думку, він тісно пов'язаний як з особистісними мотивами, так і з глибинними переживаннями педагога. Всю низку внутрішніх колізій Макаренка можна відновити на основі багатьох місць із його листування з дружиною.

Ще за рік до описаних подій, улітку 1927 р., він писав: "Я стою перед створеним мною в семирічній напрузі моїм світом, як перед непотрібною іграшкою. Тут стільки свого, що немає сил відкинути її, але вона раптом зламана, і для мене вже не потрібно її поправляти. <...> / Я завжди був реалістом. І зараз я тверезо усвідомлюю, що мій колонійський період потрібно закінчити, тому що я викуваний кимось заново. Мені потрібно перебудувати своє життя так, щоб я не відчував себе зрадником самого себе" [448, с. 22]. Поява майбутньої дружини Г. С. Салько в житті Макаренка і палка закоханість у неї могли стати тим поворотним пунктом в його роботі, який змінив звичний усталений порядок, трансформував систему мотивів, відкрив нові життєві орієнтири. До певної міри справедливим буде припущення, що Салько зайняла те місце у житті Макаренка, яке раніше цілком належало Горьківській колонії. Про це, власне, він і намагався сказати дружині у своїх листах (10 травня 1928 р.): "не можна вмістити колонію Горького і Вас, колонією потрібно все одно жертвувати. <...> Тут, звичайно, я рву по живому місцю. Але що ж робити" [448, с. 65]. Тепер Макаренко зміг ніби ззовні подивитися на себе і свою діяльність, відчув потребу звітуватися перед самим собою: "<...> жодна людина не знає, який це винятковий трюк – один день "позавідувати" колонією Горького, – писав він у квітні 1928 р.. – А тут трюк продовжується 8 років. Я так звик до важких характерів і випадків, що, ймовірно, без них мені вже буде важко жити і якраз тому, що я звикся, я переживав весь цей трюк навіть з якимсь задоволенням. А ось зараз я ще за звичкою, як машина, продовжую все, що належить, проробляти на моєму турніку, та зате як ясно я бачу і знаю всю безцінність і дурість всієї цієї гімнастики" [448, с. 45].

Іноді, в найтяжчі миті своєї боротьби, А. Макаренко переживав песимістичні настрої (13 травня 1928 р.): "Зараз моя горьківська криза ще більше налаштовує мене на поклоніння перед життям – я прислухаюся до свого болю, до відчуття якнайглибшої образи, до цілої стихії "громадянських думок", до національного відчаю, до якогось постійного відчуття безнадійності, що починає складатися" [448, с. 68], (18 травня 1928 р.) "у мене таке відчуття, неначе мене всього вивернуло навиворіт і якимись спеціальними інструментами витягують з мене м'ясо, нерви, кістки, мозок" [448, с. 77].

Знайомство з Г. Салько і безмежна закоханість у неї, а також велике психічне виснаження від напруженої роботи й постійної боротьби виявилися тим психологічним тлом, яке теж не можна не враховувати при аналізі кризи завершального періоду роботи А. С. Макаренка в колонії імені М. Горького.

Безперечно, великий інтерес являє аналіз причин завершальної кризи Горьківської колонії в системі бачень і оцінок самого А. С. Макаренка. Так, 18 квітня 1928 р. в листі до Горького він пише: "мене зараз їдять <...> лише тому, що я рішуче від-

мовляюся підкорятися тим безглузким укладкам, тій купі забобонів, які чомусь славляться у нас під виглядом педагогіки. А то хіба важко мене їсти? Коли організовується життя 400 хлопців, та ще правопорушників, та ще в умовах злиднів, так важко бути просто посадовою особою, в такому разі необхідно стати живою людиною, отже, потрібно і ризикувати і помилятися. Де в роботі є захоплення і пафос, там завжди можливі відхилення від ідеально гаданих рухів. / А мене їдять навіть не за помилки, а за найдорожче, що у мене є – за мою систему. Її провина лише в тому, що вона моя, що вона не складена з шаблонів. До цього йшлося. <...> / В той же час ніхто не наважується стверджувати, що в колонії Горького справа поставлена погано. Взагалі жодної логіки у всьому цьому немає. <...> / Інколи мені хочеться сміятися, дивлячись на всю цю дитячість, а частіше все-таки доводиться прямо впадати в тугу. У нас так легко можуть зламати і розтоптати велику потрібну справу, і ніхто за це не відповідає. <...> / Після цього чи варто що-небудь робити. Адже в такому разі набагато спокійніше просто служити і чесно отримувати платню. <...> / До вас приводять запущеного парубка, який вже й ходити розучився, потрібно з нього зробити Людину. Я піднімаю в ньому віру в себе, виховую в ньому почуття обов'язку перед самим собою, перед робітничим класом, перед людством, я говорю йому про його людську і робочу честь. Виявляється все це ересь. Потрібно виховати класову самосвідомість (між нами кажучи, навчити тіпати язиком за текстом підручника політграмоти). / <...> Якщо мене б'ють педагогічними догмами, то я б'ю живим колективом 400 горьківців, бадьорих, веселих, енергійних, знаючих собі ціну і з прекрасною робочою “установкою”. Якщо цей аргумент не дійсний, то, значить, і боротися нема за що” [336, с. 54–57].

Через декілька місяців після завершення своєї горьківської епопеї, 22 листопада 1928 р., в листі до Горького Макаренко так пояснює те, що сталося: “Для загибелі колонії жодних серйозних причин узагалі не було. Було звичайне колективне головотяпство, в якому й винних не знайдеш. Окремі особи, що особливо старалися в цькуванні колонії, вже встигли кинути свою корисну педагогічну діяльність і навіть виїхали з Харкова, решта продовжують жувати свою жуйку за письмовими столами і сонно поглядати на загибель колонії – що їм таке колонія Горького, однією колонією менше, однією більше” [336, с. 64].

Своєрідним епілогом славної історії Горьківської колонії та показником її педагогічної й економічної успішності може слугувати контраст між бурхливим розвитком перших років існування на теренах Харківщини і поступовою руйнацією післямакаренківського періоду.

20 листопада 1935 р. Народним комісаріатом внутрішніх справ України був виданий наказ № 897 “Про результати обслідування Трудколоній НКВС Харківської області ім. Горького і Андріївської”, текст якого є об'єктивним зображенням стану Горьківської колонії через 7 років після звільнення Макаренка: “Останнє обслідування Трудових Колоній Харківської області, ім. Горького в Куряжі і Андріївської, показали, що з часу передачі цих колоній до НКВС їх робота не покращилася, персонал не підібраний, працює в'яло, колективи вихованців не організовані, самоврядування фактично не існує. Змін у зовнішньому побуті вихованців не помітно. <...> Слабкі колективи цих колоній деморалізовані постійними перекиданнями десятків дітей з місця на місце.” Окремо про колонію імені Горького сказано, що вона створює враження установи запущеної і непорядкованої. У зв'язку з цим НКВС наказував начальнику Харківського обласного управління К. Карлсону терміново переглянути керівний склад обох колоній, а начальнику комуни імені Держинського Тихонову допомогти Горьківській колонії кадрами [583, арк. 25–25 зв.].

Цього часу відбувалося, очевидно, й погіршення професійного рівня педагогічного складу колонії. Ось характеристика одного з її педагогів весни 1936 р., викладача літератури й російської мови П. В. Сидорова: освіта середня (закінчив учительську семінарію) з попереднього місця роботи, 5-ї харківської залізничної школи, звільнений за скороченням штатів, спостерігається пристрасть до вживання спиртних напоїв, у лютому 1936 р. наказом по колонії отримав сувору догану за появу на роботі в нетверезому стані, з дорученою роботою справляється слабо, працездатність недостатня, безініціативний, важко орієнтується в обставинах, слабохарактерний і безвольний, підбирати працівників і керувати ними не може зовсім, участі в громадській роботі не бере, авторитетом серед співробітників і вихованців не користується, займаній посаді викладача не відповідає [586, арк. 2].

Повертаючись до описаних вище драматичних моментів становлення педагогічної системи А. С. Макаренка, не можемо не підкреслити, що на тлі загострення адміністративної ситуації навколо Горьківської колонії та макаренківського виховного методу, майже тотальної критики на всіх рівнях інноваційного досвіду особливо яскравим контрастом виступає невпинне становлення матеріального добробуту закладу, зміцнення його кадрового складу як головних важелів педагогічно доцільного професійного мікросередовища.

1.3. Матеріальне і кадрове підґрунтя формування професійного мікросередовища Горьківської колонії

Хоча підвищення професіоналізму вихованців у виробничій системі колонії імені М. Горького було однозначно позитивним явищем, господарська користь цієї тенденції передусім мала узгоджуватися з педагогічною метою. Іншими словами, якщо А. С. Макаренко налагоджував і реалізував певну систему професійного навчання та виховання колоністів, то завдання і сутність цієї системи могли бути детермінованими в першу чергу педагогічною, а вже потім господарською доцільністю. Аналіз матеріалів про історію розвитку колонії дає змогу сформулювати головні елементи системи професіоналізації підлітків, що поступово складалися в ній упродовж полтавського і харківського етапів існування: а) виховання трудових, господарських, економічних, організаторських, керівних навичок; б) виробниче навчання і надання робітничої кваліфікації за кількома спеціальностями; в) підготовка до вступу в професійні навчальні заклади.

Проте системотвірним чинником, що інтегрував усі форми професіогенезу вихованців, визначав їх спрямованість і ефективність, являлася загальна атмосфера закладу, специфічний психологічний фон, що виступав необхідною складовою його неповторного тону і стилю. Завідуючий колонією прагнув максимально професіоналізувати обставини життєдіяльності вихованців – оточити їх прикладами професійного ставлення до справи, зразками вищої фахової майстерності, а головне – створити умови для трансформації ціннісної свідомості підлітків, переорієнтації її на об'єкти, конче необхідні для організації їх повноцінного професійного майбутнього. У конструюванні такого "професійного мікросередовища" Макаренко проводив цілеспрямовану роботу по двох вирішальних напрямках: внутрішньому, головними засобами якого виступали зміцнення матеріально-виробничої бази та формування висококваліфікованого колективу працівників колонії, і зовнішньому – через пошук та розширення контактів колонії із низкою відповідних професійних інститутів. При цьому докорінною відмінністю макаренківської системи колективного виховання було те, що формування професійного мікросередовища в колонії з його як зовнішніми, так і внутрішніми функціями відбувалося за безпосередньої та свідомої участі самих вихованців. На думку Г. Хіллага, саме цим принци-

пом підхід Макаренка кардинально відрізняється від сучасного, терапевтичного розуміння оточення – форма умов побуту і роботи колективу встановлюється лише через нього самого, передумови і умови виховання створюються самими підлітками [471, с. 14].

Переведення Горьківської колонії на нове місце в безпосередній близькості до Харкова і відповідних столичних інституцій, як уже говорилося, створювало кардинально нову ситуацію розвитку виховної системи А. С. Макаренка. До найбільш вагомих факторів розбудови колонії в цей період відносяться значний ріст контингенту вихованців, розширення матеріальної і особливо промислової бази, урізноманітнення джерел та форм фінансової й матеріальної допомоги і, як наслідок – зміна якісних характеристик її професійного мікросередовища.

Підвищення ролі виробничої частини колонії у становленні комплексу загальнопрофесійних умінь колоністів відбувалося відповідно до збільшення її потужностей – характер і обсяги виробництва продукції визначали універсальність цих умінь, а як наслідок, і кращу адаптованість у професійній сфері.

Матеріальна база і промисловий потенціал колонії імені Горького протягом усього часу її існування складався, окрім побутових, навчальних і господарських будівель, із земельної ділянки, тваринницького господарства та виробничих майстерень.

Документи хоча і фрагментарно, але дають можливість відстежувати по роках динаміку зміни розміру земельних угідь колонії (див. табл. 1.2). Як відомо, колонія отримала залишки матеріальної бази колишнього виправного закладу для малолітніх злочинців, відкритого в 1899 році Кременчуцьким товариством виправних колоній і ремісничих притулків. Після багаторічних спроб знайти потрібну для влаштування закладу землю, в 1894 році згадане товариство отримало в дарунок від поміщика Базилевського ділянку площею 120 десятин в урочищі Триби на лівому березі Ворскли, більша половина якої являла собою піщаний ґрунт і біля 45 – 48 дес. займав умовно придатний для землеробства супісок. Крім того, близько 7 десятин ділянки знаходилося під озером Ракитним, неодноразово згаданим пізніше Макаренком на сторінках “Педагогічної поеми”. Вже в 1898 році на подарованій землі з’явилися: будинок для директора колонії, два будинки для вихованців і педагогів, приміщення для кухні, їдальні, майстерні та класної кімнати, будинок для квартир завідуючого господарством, майстрів та обслуговуючого персоналу, сарай, комора з кладовою, комора з льохом та цегляним льодником із двома відділеннями [481, с. 255–256, 258]. Проте далеко не весь земельний спадок перейшов до закладу, керованого Макаренком: на липень 1922 р. колонія мала в Трибах лише 12 дес. поля (пісок) та 5 дес. городів (разом 17 дес.), що ж до 85 десятин молодого соснового лісу, який належав спочатку колонії, то на цей час він уже знаходився у віданні Лісоуправління [348, с. 113; 596, арк. 5–11]. Помітним ростом земельного фонду Горьківської колонії було позначено отримання в оренду наприкінці 1920 – на початку 1921 р. напівзруйнованого і пограбованого місцевими мешканцями за роки Громадянської війни маєтку колишніх землевласників Трепке в селі Ковалівка: 40 дес. поля, 15 дес. садиби, 3 дес. луків, 3 дес. парку з молодняком – разом 61 дес. [348, с. 113; 596, арк. 5–11].

Підприємці німецького походження Вільгельм Вільгельмович і Еміль Вільгельмович Трепке наприкінці 80-х років XIX ст. придбали у ковалівського поміщика Ф. А. Гербут-Гейбовича велику земельну ділянку (1245 дес.) та створили на ній зразкову економію, саме відродженням залишкам якої й судилося в майбутньому прикрасити сторінки історії світової педагогіки. До речі, за іронією долі, Вільгельм Вільгельмович Трепке і його дружина Анна Федорівна приблизно з перших років XX століття були членами правління відомої благодійної громадської організації –

Полтавського товариства землеробських колоній і ремісничих притулків [9, с. 84; 10, с. 67; 347, с. 84; 348, с. 25; 352, с. 359].

Ставши орендатором маєтку, колонія імені Горького успадкувала від попередніх хазяїв не тільки залишки майна, але й пам'ять про колишні агротехнічні, тваринницькі й промислові успіхи. Станом на 1903 рік Трепке володіли 1150 десятинами землі, на якій застосовували складну 8-гілну сівозміну, регулярно поставляли на ринок насіння зернових культур, розводили велику кількість симентальської худоби, а також свиней, овець і птиці, заснували відомий кінний завод, спеціалізований на арденській породі. Промислова активність Трепке не залишилася непоміченою, в 1915 році Вільгельм Вільгельмович уже згадується у званні почесного громадянина і як член Полтавського товариства сільського господарства [323, с. 102, 142; 348, с. 25; 352, с. 359–360; 392, с. 151].

Успадкована колонією нерухомість загальною площею 5014 квадратних аршин (2536,08 кв. м) складалася з 6 цегляних будинків, 2 хат, критих соломною і черепицею, бетонної стайні і двох сараїв [596, арк. 5–11]. Паровий млин, що теж залишився від колишніх власників, був на той час на території маєтку єдиною непошкодженою спорудою та функціонуючим підприємством. Зважаючи на те, що місцева влада здавала його в оренду різним власникам і отримувала від цього прибутку, млин не увійшов до числа отриманих колонією об'єктів нерухомості.

Слід відмітити, що остаточний переїзд колонії в листопаді 1924 р. до відреставрованого маєтку Трепке і залишення нею Трибів зменшив площу ріллі майже на 30%. Загалом повідомлення про розміри і специфікацію земельної бази колонії достатньо суперечливі, що пояснюється, скоріш за все, недостатньою точністю обрахунків. Так, на 15 вересня 1922 р. колонія вже мала, якщо вірити документам, "66 десятин зайнятої під культурами землі", 3 дес. луків, біля 1,5 дес. парку з фруктовим садом і 82 дес. лісу [348, с. 148; 596, арк. 60–61]. Деяке зменшення наділу документи фіксують у січні 1923 р.: 52 дес. посівних угідь, 5 дес. городів, 6 дес. саду [348, с. 163; 597, арк. 1–3]. Але вже на травень 1923 р. колонія користувалася такими площами сільськогосподарських угідь: 37 дес. зернових, 14,5 дес. городніх, 13,75 дес. пару, 3 дес. саду, 3,5 дес. луків, разом 71,75 дес. [348, с. 192; 597, арк. 15–17]. Хоча зі збільшенням чисельності вихованців наявні площі вже майже перестали задовольняти колонію, але їх різнопрофільність і культура сільськогосподарського виробництва надавали широкі педагогічні можливості.

Аналіз і порівняння великого числа архівних свідчень дозволив встановити відносно точні дані стосовно співвідношення кількості вихованців колонії й загальної площі ріллі в різні періоди часу. Стійка тенденція зменшення цього показника проілюстрована даними таблиці 1.2 [17, с. 98–100; 22, с. 159–160, 173; 226; 229, с. 8, 13–14.; 302; 336, с. 3, 19, 26; 348, с. 100, 105, 113, 114, 138–146, 148, 155, 162–163, 165, 166, 182–183, 186–187, 191–192, 195–196; 349, с. 8, 9, 15, 47, 59, 61, 69–70, 76; 499, арк. 425; 504, арк. 1–7; 518, арк. 13–15 зв.; 549, арк. 85; 555, арк. 107–110; 595, арк. 138; 596, арк. 2–3, 5–11, 25–32, 49–51, 60–61; 597, арк. 1–3, 5–7, 9–11, 12–14, 15–17, 19–21; 600, арк. 2, 5, 13].

Слід підкреслити, що постійні намагання колонії збільшити свою матеріальну базу наштовхувалися на активний спротив місцевого селянства, яке потерпало від традиційного земельного дефіциту Полтавщини. Уже на кінець XIX століття земельний запас на одного мешканця в Полтавській губернії становив лише 1,37 десятини, по Полтавському ж повіту, до складу якого належала й Ковалівка, він був ще меншим – 1,13 дес. Для порівняння, в європейській частині Російської імперії цей показник тоді сягав 4,18 дес., по всій же країні – 13,75 дес. Менше за Полтавську землі мали лише Подільська (1,12 дес.), Київська (1,14 дес.) і Московська (1,16 дес.) губернії [392, с. 3].

Співвідношення кількості вихованців колонії
імені М. Горького і загальної площі ріллі у її користуванні

Дата	Кількість вихованців	Загальна площа ріллі (десятин)	Десятин ріллі на 1 вихованця
1920 рік			
4 грудня	5	17	3,4
18 грудня	10		1,7
Кінець грудня	8		2,12
1921 рік			
Січень – початок березня	8	17	2,12
Вересень	43	[57]	1,33
1922 рік			
1 січня	44	[57]	1,29
1 березня	45		1,27
1 травня	49		1,16
Червень	60		0,95
1 липня	62		0,92
Прибл. липень	[62]		0,83
Серпень	69		0,71
24 серпня, 1 вересня, 15 вересня	80		0,79
1 листопада	72		0,72
1 грудня	79		0,81
Прибл. кінець року	70		
1923 рік			
1 січня, 1 лютого	71	57	0,8
1 березня	73		0,78
1 квітня	77		0,74
1 травня	73		0,78
1 червня	84		0,68
1 липня	85		0,67
1924 рік			
Січень	98	57	0,58
1 лютого	100		0,57
1 березня	95		0,6
23 вересня	109		0,52
1925 рік			
1 січня	≈120	[40]	≈0,33
27 березня	120		0,29
Липень	140		

Прибл. вересень	≈130	[40]	≈0,31
Прибл. листопад	≈138		≈0,29
1926 рік			
Березень	≈135	[40]	≈0,29
1927 рік			
13–14 червня	351	[50]	0,14
Жовтень	340		0,15
Початок листопаду	375		0,13

Господарство колонії, однак, далеко не обмежувалося землею. Досить красномовним є розвиток тваринницької сфери: на момент перших офіційних відомостей (червень 1922 р.) колонія мала: “коней добрих” – 6, волів – 4, корів – 2, свиней – 4, різної птиці – 60, породистих ангорських і фландрських кролів – 30, овець – 6 [348, с. 106; 596, арк. 2–3]. На вересень 1924 р. в колонії вже є: 56 свиней із поросятами, 60 кролів, 8 корів, 4 коней тощо [349, с. 47; 499, арк. 425].

На кінець 1925 р. колонія, окрім коней, кролів і птиці, вже мала 12 корів і телят, 30 овець, 8 свиней англійської породи [226, с. 33; 349, с. 77]. Разом з тим, ще у вересні 1924 р. в ній уже налічувалося 8 плугів, 2 сіялки, 2 жатки, молотарка тощо [499, арк. 425].

Окремою турботою керівництва колонії були виробничі майстерні, наявність яких у дитячих інтернатних закладах того часу була штатною. Як показують документи, чисельність і тип майстерень колонії імені Горького ніколи не були постійними. Згідно з найбільш ранніми даними (вересень 1921 р.), першими відкрилися шевська, слюсарна (або жерстянкова) й кошикова майстерні [348, с. 100; 595, арк. 138]. Наступного ж року до них приєдналися кузня і столярна майстерня, де виготовлялися досить складні вироби, наприклад, вози, меблі для внутрішнього вжитку тощо [348, с. 105; 596, арк. 2–3]. Приблизно в цей же час загальна площа майстерень дорівнювала 351 кв. арш. (177,54 кв. м), що становило біля 15% загальної площі приміщень колонії. У столярній майстерні нараховувалося 10 верстатів, у кузні – 2 горна, 2 ковадла, машина для свердління, повний набір бойового ковальського інструменту. Повний комплект обладнання також був у шевській і кошиковій майстернях [348, с. 109, 113; 596, арк. 5–11].

До загального списку майстерень Горьківської колонії з початком 1923 р. додаються ще рогожна і “набойна”, які в подальшому більше не згадуються [348, с. 165; 597, арк. 5–7]. Кількість працюючих майстерень залежала від обсягу сільськогосподарських робіт, які в певні місяці потребували залучення максимальної кількості працюючих. Так, на березень – травень 1923 р. в колонії зазначено 6 [348, с. 182, 186, 191; 597, арк. 9–17], на червень – 4 [348, с. 195; 597, арк. 19–21], а на серпень – 5 майстерень (столярна, слюсарна, ковальська, кошикова і шевська) [348, с. 204; 598, арк. 34].

Вибір профілю майстерень колонії цілком резонно пов’язувати з історичними традиціями даної місцевості. Відомо, що великий досвід підтримки розвитку кустарних промислів на Полтавщині мав до 1917 р. такий громадський інститут, як земство. Постійне збільшення витрат по цій статті можна проілюструвати даними за 1900 – 1905 роки, коли загальне число навчальних майстерень у Полтавській губернії зросло із 19 до 47 одиниць. Особливо активно розповсюджувався такий вид кустарного виробництва, як кошикові майстерні, чому сприяла дешевизна їх утри-

манья, рухомість, легкість добування матеріалу тощо. Маючи в останній рік XIX століття лише 6 таких майстерень, за п'ятиріччя губернія довела їх число до 16, витративши при цьому з губернських і повітових земських коштів 38410 крб. Полтавський повіт, на теренах якого пізніше почала свою господарську діяльність колонія імені Горького, утримував на початку XX століття першість по кількості кошикових майстерень, тут свій вплив на місцевих кустарів вони встигли виявити у шести пунктах. Значне розповсюдження в губернії мали також навчальні майстерні з обробки дерева і металу; їх доцільність земства пов'язували з підвищенням агрокультури населення і покращенням сільськогосподарських знарядь, виробництво та ремонт яких потребували багато кваліфікованих майстрів. Витрати на влаштування цих майстерень за вказаний період виявилися досить великими – 234574 крб. [332, с. 165–168; 356, с. 28–29].

Після переїзду до Куряжу загальна площа ріллі колонії виросла лише на 10 десятин, а у зв'язку із зміною контингенту її частка на одного вихованця навіть зменшилася вдвічі (див. табл. 1.2). Хоча ще в березні 1926 р. необхідність переведення полтавської колонії до Харкова в доповідній записці заступника наркома освіти Я. Ряпшо до РНК УСРР мотивувалася наявністю начебто 100 десятин (109 га) землі в Курязькій колонії [22, с. 123; 500, арк. 29, 32], у подальшому в документах фігурує значно менша цифра: на червень 1927 р. – 50 дес. (54,5 га) “під полем і городом” [22, с. 160; 518, арк. 13–15 зв.]; на квітень 1928 р. – 70 дес. (76,3 га) [22, с. 199; 563, арк. 106–110; 574, арк. 201]. Подібна картина спостерігається і в подальші роки, вже після звільнення А. С. Макаренка: хоча в 1930 році колонія отримала “в порядку реконструкції с[ільського] господарства” 300 га землі [502, арк. 13–19], але на 1931 р. у ній вже знову зафіксовано 50 га (45,87 дес.), з яких під озиминою 7 га, а інше під городніми культурами [549, арк. 85]. Для порівняння, у полтавській колонії загальна площа землі сільськогосподарського призначення досягала 78 дес. [349, с. 48; 594, арк. 41], а лише орної – 57 дес. (див. табл. 1.2).

Таким чином, якщо у полтавський період середня кількість орної землі на одного вихованця існувала у межах від 3,4 дес. (у грудні 1920 р.) [17, с. 98–99; 348, с. 113; 596, арк. 5–11] до 0,28 дес. (у липні 1925 р. – березні 1926 р.) [336, с. 3, 19, 26], то у харківський період помітно скоротилася і у червні 1927 р., наприклад, становила лише 0,14 дес. [22, с. 159–160; 518, арк. 13–15 зв.]. За таких обставин уже значно більша частка вихованців могла залучатися до різних форм промислового виробництва.

Проте позитивним моментом у розвитку сільського господарства колонії харківського періоду було звільнення її, разом з господарствами інших інтернатних установ округу, від сільгосподатку. Можна припустити, що цей факт був пов'язаний із діяльністю А. С. Макаренка на чолі Управління дитустановами (УДУ), оскільки саме лист УДУ з повідомленням про таку важливу економічну обставину розбудови дитячих закладів у листопаді 1927 р. розглядала президія ОКДД [560, арк. 219].

На червень 1927 р. господарство колонії імені Горького, окрім землі, складалося з електростанції, водокачки, пральні, 2 тракторів, комплексу різних землеробських знарядь, 14 коней, 6 корів, 40 овець, 40 гусей тощо. Значна кількість колоністів була закріплена за навчально-виробничими майстернями. У швейній, яка мала 9 швейних машин і обслуговувала всю колонію, працювало 13 чол. Так само виконували внутрішні замовлення колонії 16 чол. у шевській майстерні, по 6 чол. у кузні й пекарні. Зовсім іншого рівня завдання стояли перед добре обладнаною столярною майстернею: 38 її вихованців не лише навчалися, але й брали замовлення. На цей час вони виготовляли 5000 ящиків і 1000 стільців для бджолярів [22, с. 160; 142, с. 12–13; 518, арк. 13–15 зв.].

У більш пізніх документах зазначено ще слюсарну майстерню та окрему виробничу ланку колонії, що об'єднувала працівників електростанції і трактористів. Кількісний склад обслуги майстерень восени 1927 р. зріс до 131 вихованця, що на той час становило 38,53% від загального контингенту [22, с. 174; 142, с. 19; 555, арк. 107–110].

Документи засвідчують велику активність керівництва колонії в розбудові господарства. Особливо сприяло підвищенню професійного рівня учнів майстерень використання складного промислового обладнання. Приблизно восени 1927 р. для виконання виробничих замовлень колонією були орендовані у Харківського окружного відділу місцевої промисловості (ХВМП) штампувальні верстати. На жаль, вичерпна інформація про це поки ще не знайдена, відомо лише, що 20 жовтня президія Харківської окружної комісії допомоги дітям розглядала лист ХВМП про невиконання колонією імені М. Горького умов оренди цих верстатів. Тоді було вирішено “Терміново запитати Завідувача Упр. Д/б. т. Макаренко про причини невиконання договору. В разі неодержання від нього відповіді протягом 3-х днів сповістити про це Президію ОВК’у” [563, арк. 45]. Колонія, вочевидь, на цей час перебувала в стані так званої “осінньої кризи”, пов’язаної з забезпеченням випускників, і зволікала з виплатою оренди. Тому в грудні президія ОКДД отримала від ХВМП листа зі скаргою про неодержання відповіді від УДУ щодо невиконання договору на оренду верстатів і загрозою подання позову до арбітражної комісії з вимогою стягнення з ОКДД 216 крб. 50 коп. Президія вирішила: в останній раз просити завідувача ОНО Крупка вжити заходів, щоб т. Макаренко виконав договір з ХВМП на оренду верстатів; в забезпечення вимог ХВМП просити окрфінвідділ затримати 216 крб. 50 коп. з сум, що відпускаються колонії імені Горького [560 арк. 226].

Аналогічний конфлікт виник у Макаренка і з приводу іншої його господарської ініціативи. Ще 9 липня 1926 р. на засіданні Президії ОКДД стояла інформація секретаря ОКДД І. Г. Височина, що за продану листову мідь, яка знаходилася в Курязькій колонії, Центральна комісія допомоги дітям (ЦКДД) векселі видала не Окрдопдиту, а колонії імені Горького [558, арк. 19–21]. Протокол цього засідання є першим із відомих документом у справі продажу колонією імені М. Горького будівельної міді. 5 серпня чергове засідання президії ОКДД розглядало заяву бухгалтера ОКДД Биковського про зміну редакції цієї ухвали (в протоколі не зазначена суть цієї зміни – А. Т.). Було вирішено передати розгляд справи робочій трійці [558, арк. 24]. 23 вересня президія ОКДД вирішила остаточно розрахуватися з колонією імені М. Горького у зв’язку з її переводом до Куряжу, що ж до суми за продану колонією мідь, то питання до вирішення ОВК залишалося відкритим [22, с. 144; 558, арк. 72]. Ситуацію дещо роз’яснює протокол засідання президії від 18 листопада: при розгляді листа колонії імені Горького до ОКДД від 12 листопада 1926 р. про “не акуратну виплату належних по умові коштів, а також про відмову ОКДД виплатити решту” з’ясовується, що на території курязького монастирського подвір’я ще з часу колонії імені 7-го Листопада знаходилася певна кількість листів будівельної міді, що належали ОКДД. Але А. С. Макаренко замість того, щоб передати цю мідь Курязькій РКДД (так сказано в документі – А. Т.), перевищив владу і, без дозволу й відому ОКДД, продав її, використавши кошти на потреби розбудови колонії [22, с. 151; 558, арк. 112].

Отримавши справу про мідь від ОКДД, президія ОВК не змогла або не стала вирішувати конфліктну ситуацію самотужки й переадресувала її до судових органів. Про це говорить витяг із протоколу засідання президії ОВК від 14 грудня 1926 р. про “взаємні розрахунки за мідь між Округовою Комісією Допомоги Дітям та Колонією ім. Горького”, який 27 грудня був направлений до Округової арбіт-

ражної комісії [22, с. 154; 531, арк. 10]. Документи стосовно присуду арбітражної комісії поки що не знайдені.

Треба зазначити, що А. С. Макаренко вважав себе вправі розпоряджатися всім майном прийнятої ним Курязької колонії, однозначною підставою для чого була угода між НКО, з одного боку, та ОІНО і ОКДД з іншого про ліквідацію курязької колонії: "<...> маєток у тих межах, у яких він знаходиться до дня укладення даного договору, переходить у розпорядження Наркомосу, зі всім майном, яке є в колонії, а саме: всі споруди і матеріали для споруд, а також ремонтні матеріали <...> запаси матеріалів і продуктів і все взагалі майно дитячої колонії" [22, с. 136; 500, арк. 42–42 зв.]. Тим більш справедливо, що, приймаючи вкрай занедбане господарство, А. С. Макаренко вважав зайвим узгоджувати в деталях свої господарські проекти з ОКДД. До того ж, можна припустити, що він діяв не самостійно, а за посередництвом Центральної комісії допомоги дітям, яка, реалізувавши мідь, передала документи на право отримання коштів за неї (векселі) не ОКДД, а колонії імені Горького.

Моральна позиція А. С. Макаренка у наведених ситуаціях пояснюється його загальною установкою, що яскраво виявилася ще в полтавський період, на виключне право дитячих установ розраховувати на більш ліберальне ставлення з боку держави в податкових і господарських питаннях. Взагалі корпоративну солідарність і співчуття у будь-яких фінансових справах Макаренко виявляв лише по відношенню до системи закладів соціального виховання інтернатного типу. Відповідний приклад ми знаходимо в протоколах президії харківської ОКДД: 16 березня 1928 р. Сухарев, на той момент уже завідувач УДУ, виступив із повідомленням: "Зважаючи на дуже тяжке становище Зміївського реформаторіума відпустити йому в згоді з Управлінням Дитколоніями і зав. диткол. ім. М. Горького т. Макаренко, на поширення майстерні 7000 крб. та колонії ім. Горького 10000 крб. з дотаційних сум ЦКДД, відпущених ОКДД в розмірі 180000 крб. зі ст. на поширення колонії ім. Горького" [574, арк. 197].

Значним контрастом із полтавським періодом існування Горьківської колонії була наявність "заможного" і активного шефського комітету, фінансово-матеріальна допомога якого з перших же місяців після "завоювання Курязю" перетворилася на потужний фактор її економічної, професійно-освітньої й культурної діяльності. На березень 1927 р. шефком об'єднував місцеві осередки громадського добровільного товариства "Друзі дітей", що діяло в Україні з 1924 р., 6 харківських установ і підприємств: Харківського центрального робітничого кооперативу (ХЦРК), товариства "Ларьок", електростанції, 1-ї Харківської технічно-промислової школи, Робочому перукарів та 3-ї харківської тютюнової фабрики [569, арк. 51]. Про фінансові можливості шефкому говорить, наприклад, його кошторис лише на червень-листопад 1927 р., затверджений у сумі 1810 крб. [569, арк. 133].

Хоча на початку лютого 1928 р. було прийняте рішення про ліквідацію шефкому, а власне шефство стало функцією безпосередньо районного комітету товариства "по лінії культослужбовування" з найменшими матеріальними витратами [575, арк. 43 зв., 52], за 7 місяців 1926 року, весь 1927 рік і початок 1928 року цей громадський орган встиг суттєво вплинути на добробут підшефної колонії.

Загальна стратегія матеріальної допомоги шефкому, як це зазначав на конференції "Друзів дітей" Жовтневого району в жовтні 1926 р. член окружного правління цього товариства Мовшович, була спрямована саме на забезпечення вихованням можливостей отримати яку-небудь кваліфікацію [569, арк. 10]. Тому одним із перших помітних проектів шефів було обладнання кузні. Більш ранні документи свідчать про те, що організація кузні планувалася ще для попередниці Горьківської колонії – курязької трудової колонії імені 7 Листопада, для чого на початку квітня

1926 р. навіть був складений кошторис на 1192 крб. 70 коп. [572, арк. 9]. Після того, як стало відомо про реорганізацію колонії, пленумом Жовтневого райкому осередків “Друзів дітей” 21 квітня кошторис був тимчасово заморожений, “зважаючи на пропозиції реорганізації Курязької колонії, до повного з’ясування питання про Куряж” [570, арк. 56]. Прибуття ж усієї рухомої матеріальної бази Горьківської колонії, що включала й добре обладнану кузню, внесло помітні корективи у названий проект. 29 грудня 1926 р. Жовтневий райком ухвалив: “по пункту про дообладнання кузні пропонувати шефкому представити докладний кошторис на затвердження” [569, арк. 39]. У написаному після того А. С. Макаренком “Кошторисі на поповнення кузні колонії” загальна сума складає лише 380 крб. (два міхи по 90 крб., 2 ковадла по 70 крб., 2 набори ручних інструментів по 30 крб.) [572, арк. 35] (див. додаток В).

Значні кошти шефком витратив також і на дообладнання слюсарної майстерні колонії, початковий кошторис якого планувався у сумі 2160 крб. (токарний верстат великий – 700 крб.; бормашина велика – 300 крб.; 10 шт. лещат слюсарних – 600 крб.; 10 наборів ручних інструментів, з 10 напилками, 2 молотками, 6 зубилами у кожному – 360 крб.; 2 шт. клупів – 200 крб.) [572, арк. 14], але фактично у липні 1926 р. витрачено було лише 1085 крб. [572, арк. 15].

Треба сказати, що згадки, загалом не чисельні, про шефський комітет харківської колонії імені М. Горького у макаренкознавчих дослідженнях пов’язані з іншою важливою подією – придбанням трактора. На конференції членів товариства “Друзі дітей” Жовтневого району Харкова, що проходила 10 жовтня 1926 р., в своїй звітній доповіді голова райкому товариства Мовшович говорив: “Не зупиняючись на великій культпросвітницькій роботі серед дітей, головне, що треба відмітити, це надання можливості дітям отримати яку-небудь кваліфікацію. Шефкомом над колонією імен. Горького з цією метою була обладнана слюсарна майстерня і оскільки колонія має значну сільсько-господарську базу, на кошти шефкому у розстрочку куплений трактор” [569, арк. 10].

Перша інформація про подібне вагоме поповнення матеріальної бази колонії датується приблизно кінцем вересня – початком жовтня 1926 р., коли у прибутково-витратній відомості шефкому на липень – вересень було заплановано на придбання трактора 1022 крб. [572, арк. 18]. Більш докладні дані про цю фінансову операцію містяться у звіті бухгалтера колонії імені Горького, підписаному за завколонією М. Фере: загальна вартість трактора – 1450 крб.; в рахунок на його оплату колонією видані два векселі – на 580 крб., з терміном погашення до 1 листопада 1927 р., і на 562 крб., з терміном до 1 листопада 1928 р.; від шефкому одержано 562 крб. (майже всі отримані від шефкому кошти пішли на технічні витрати у зв’язку з купівлею трактора – задаток, відсотки по векселях, викуп трактора, плуга і запчастин до нього, поїздки) [572, арк. 36]. Пізніше помісячну оплату, очевидно, по вказаних векселях, шефком, за санкцією Жовтневого райкому, цілком узяв на себе [569, арк. 39, 71].

Окрім закупівлі обладнання шефський комітет утримував за власний кошт інструкторів майстерень колонії: за перше півріччя 1926 – 1927 фінансового року, наприклад, на оплату праці інструкторів курязької й люботинської колоній він витратив 320 карбованців [569, арк. 71], а іноді позичав гроші, як це трапилось, зокрема, в листопаді 1926 р.: тоді райком, затверджуючи протокол шефкому, дозволив витратити на подібні цілі 300 крб., “з обов’язковим поверненням до 1/1-27 р.” [569, арк. 31 зв.].

Можна припустити, що Макаренко в моделюванні системи педагогічних засобів ураховував такий важливий чинник професіоналізації підлітків, як комплекс їх

психофізіологічних особливостей, серед яких вагому роль відіграють характеристики вікового розвитку, тобто когнітивні, емоційні, вольові та інші властивості особистості, зумовлені належністю до того чи іншого етапу онтогенезу. Згідно з доповіддю Харківської окружної інспектури народної освіти, у 1925 – 1926 рр. із вихованців інтернатних дитячих установ Харківщини лише 15% мали вік понад 14 років [519, арк. 14]. Навіть у такій господарчо розвиненій і процвітаючій колонії, як Охтирська, цей показник не перевищував 31,8% (дані на січень 1928 р.) [574, арк. 93]. Вікові ж показники контингенту колонії імені Горького цілком відповідали її статусу – вона приймала неповнолітніх правопорушників старшого віку. Протягом 1922 – 1923 рр. відсоток дітей, старших за 14 років, тобто представників найбільш чутливого щодо професійного самовизначення періоду онтогенезу, коливався у межах 71,8% (січень 1923 р.) – 91,2% (серпень 1922 р.) [348, с. 138–147, 162, 195; 596, арк. 25–32; 597, арк. 1–3, 19–21].

По харківському періоду точних даних нам до цього часу знайти не вдалося, окрім червневого 1927 р. акту обслідування колонії членами харківської міськради: “Віковий склад: головним чином переважають 15, 16, 17, 18 років” [518, арк. 13]. З огляду на таке співвідношення вікових груп дітей у колонії імені Горького, ми маємо підстави говорити про особливу професійно-освітню ситуацію в ній, пов’язану з кваліфікаційними потребами вихованців. Беручи до уваги вікові відмінності учнів харківських шкіл фабрично-заводського учнівства (ФЗУ) та індустріально-технічних профшкіл (де у 1925 – 1926 рр. молоді, старшої за 16 років, налічувалося відповідно 32% і 60% [519, арк. 20]), а також небажання А. С. Макаренка випускати з колонії підлітків до задовільного завершення процесу виховання, можна припустити, що найлогічніший професійний шлях колишніх колоністів був пов’язаний із індустріально-технічними профшколами чи, в кращому випадку, з робфаками.

У відомості за 1922 р. окремо позначалася й друга професійно важлива характеристика індивідуального розвитку вихованців – ступінь їх загальної обдарованості, яка на момент складання відомості мала такий вигляд: дуже слабка – 2 (2,9%), слабка – 14 (20,3%), задовільна – 51 (73,9%), добра – 2 (2,9%). Останнім важливим критерієм психологічної оцінки контингенту колонії була така, скоріше педологічна, категорія, як “рід дефективності”. Судячи зі списку, серед 69 вихованців були визнані Макаренком “нормальними” 56 осіб, морально-дефективними – 12 [348, с. 138–147; 596, арк. 25–32]. Іноді заклад приймав навіть зовсім неписьменних підлітків: “Зараз для колективу колонії моральні негативи становлять завдання далеко легше, ніж негативи інтелектуальні”, – скаржився тоді Макаренко [349, с. 58; 601, арк. 2–14].

Добре розуміючи всі недоліки і переваги наявних умов соціального виховання, Макаренко формулював головні завдання своєї профорієнтаційної стратегії. Усі напрямки професійного розвитку вихованців, апробовані тривалим досвідом Горьківської колонії, зумовлені її загальним господарським і педагогічним прогресом, важливу роль у якому відігравав кадровий потенціал.

Хоча зі сторінок “Педагогічної поеми” відомо, що Макаренко не завжди був вільний у доборі педагогів для свого закладу, та до цього часу не знайшли документів, які б однозначно це підтверджували. Навпаки, аналізуючи склад виховательського персоналу колонії імені М. Горького, ми бачимо там людей, з якими педагог-письменник був добре знайомий по спільній роботі в доколоністський період (Є. Ф. Григорович, З. П. Архангельська, Л. П. Сагредо). Спогади ж самого Макаренка і його соратників, листування педагога говорять про те, що він досить самостійно, виважено й цілеспрямовано формував педагогічний склад Горьківської колонії.

Багаторічний соратник А. С. Макаренка по колонії й комуні В. М. Терський в одній із статей 1968 року, ремствуючи на відсутність педагогічних колективів, подібних до макаренківського, дав останньому досить образну і яскраву характеристику, виокремивши головний кадровий принцип Макаренка: "Немає тієї злагожденості, однодушності, одностунності, які були у А. С., який сам підбирав собі колектив, як композитор підбирає ноти, і сам добивався загальної гармонії, регулюючи і визначаючи правильне звучання кожної окремої особистості в колективі так, щоб виходила прекрасна симфонія. І "до" хороша нота, і "ре" непогана, і всі інші прекрасні. Але якщо їх не скомпонувати вдало, то мелодії не буде". На думку Віктора Миколайовича, питання правильної композиції колективів є основним питанням, яке вирішує успіх справи. Він говорив, що аби йому, наприклад, доручили відповідати за дитячу установу, то він би категорично вимагав права добирати колектив співробітників і добирав би лише одностунців зі спільними смаками, але саме з різними здібностями, щоб сума всіх людей колективу мала велике багатство різних здібностей, що забезпечує багатогранне цікаве життя і роботу. При цьому він підкреслював, що справа, звісно, не лише у доборі "готових струн, але й у їх настройці." [293, с. 20–21]. Поряд з цим Терський описує тип людей, яких Макаренко намагався не мати у своєму колективі – це люди "з непереборною схильністю до свар, чвар і інтриг". Але він стверджує, що Макаренко з такими людьми розставався не одразу, а після терплячих спроб ввести їх у норму людських стосунків [293, с. 22].

Чисельність педагогічного й інструкторського персоналу колонії зростала поступово. На 12 червня 1922 р. тут працювало 5 педагогів, 5 інструкторів майстерень (за числом останніх) і "завгосп-сільськогосподарник-спеціаліст" [348, с. 105; 596, арк. 2–3]. Педагогічний штат стабілізувався приблизно влітку 1922 р. в кількості 11 – 12 осіб. Персональний склад педагогів, на чому неодноразово наполягав Макаренко, залишався теж майже незмінним упродовж усього існування колонії (до переїзду в Куряж). Крім того, у її штаті працювали 1 інструктор загального господарства (він же завгосп), 2 інструктори-городники і від 3 до 5 інструкторів майстерень [348, с. 105, 151; 596, арк. 2–3, 60–61].

Окремий інтерес становить освітній рівень педагогів колонії, оскільки, добираючи персонал, Макаренко, очевидно, розраховував не лише на освітні здібності педагогів, але й як на своєрідний взірць професіоналізму. По суті, серед них незакінчену вищу освіту мала лише Є. Ф. Григорович, яка, до того ж, отримала освіту й найрізнібічнішу – крім єпархіальної, закінчила ще фельдшерську 4-річну школу, 2 курси медичного факультету і 2 курси Київського педагогічного фребелівського інституту [229, с. 36; 348, с. 176–177; 596, арк. 45–46]. Сам Макаренко, хоча він і вказував у анкетах свій освітній ценз як вищий, закінчив Полтавський учительський інститут, що до революції вищої освіти не давав. Також один курс Полтавського інституту народної освіти мала за плечима Лідія Миколаївна Никифорова. Закінчили учительську семінарію Володимир Іванович Ермоленко, Василь Іванович Поповиченко, Олександр Мартинович Радивончик, Микола Степанович Ілляшевич; гімназію – Зінаїда Петрівна Архангельська, Євдокія Антонівна Ілляшевич, Любов Петрівна Сагредо, Володимир Олександрович Весіч, Лідія Володимирівна Грейер і Надія Тимофіївна Поповиченко (петербурзьку!). Остання деякий час ще відвідувала лекції у відомому московському університеті імені Шанявського. Найнижчу освіту мали Іван Петрович Ракович (реальне училище), Зінаїда Арсенівна Ілляшевич (єпархіальне училище) і Микола Дмитрович Чаплян (художнє училище).

Із інструкторського персоналу лише двоє мали освіту взагалі – Гордій Никифорович Єрісов (Василівська ремісничка школа) і Михайло Григорович Головнін (Московське художньо-промислове Строганівське училище). Пізніше агрономом у

колонії починає працювати Микола Едуардович Фере, який у 1921 році закінчив сільськогосподарський факультет Київського політехнічного інституту [596, арк. 33–44, 47–48, 62–63; 340, с. 178; 348, с. 150–151, 167–174, 177; 349, с. 10, 42–44; 600, арк. 9, 54–58; 605, с. 1]. Середній педагогічний стаж учителів-вихователів на початку існування колонії дорівнював 13 рокам [348, с. 150, 151, 154; 596, арк. 62–63].

Найпримітнішим педагогом колонії імені Горького першого періоду її існування є, безсумнівно, В. О. Весіч (прибл. 1887 – ?). У звітній відомості про стан Полтавської трудової колонії ім. М. Горького за 1923 рік Макаренко пише, що із числа педагогічного персоналу II колонії “Лише Весіч достатньо задовільний” [229, с. 31]. Інші подробиці про освіту і стаж цієї людини ми знаходимо в написаному Макаренко списку персоналу Полтавської трудової колонії ім. М. Горького на 1 вересня 1924 р.: “Весіч Володимир Олекс. Вихователь. 36 років. Освіта вища. Загальний стаж – 12 років. Стаж по колонії – 1 рік два місяці” [229, с. 36]. Своїми професійними здібностями Весіч досить швидко заслужив високий авторитет в очах Макаренка, який навіть почав довіряти йому керівництво колонією. Підтвердженням цього є лист Макаренка до голови Всеукраїнської комісії у справах неповнолітніх від 22 жовтня 1925 р.: “Прошу Вашого дозвілу на відпуск мій з 1 листопада до 1 січня і на передачу колонії моему заступнику В. О. Весічу” [397, с. 167]. Весіч був одним із чотирьох вихователів у складі “першого ешелону” представників Горьківської колонії в Куряжі та разом з Макаренко і іншими підписав першого листа з нового місця до М. Горького [336, с. 31–33]. У характеристиці персонажа “Педагогічної поеми” П. І. Журбіна Макаренко зазначає: “Колишній штабс-капітан, що спокійно повірив у нове життя. Він дисциплінований, розсудливий, схожий на Весіча, готовий у кожній людині бачити нове і добре. Під час корпусу він здійснив чудеса, виконує велику роботу, але його переслідують за те, що він колишній штабс-капітан” [228, с. 705]. У списку прототипів до “педагогічної поеми” В. О. Весіч поміщений Макаренко у категорію “Педагоги” [231, с. 490].

Улітку 1925 р. педагогічний колектив колонії поповнився одним із найкваліфікованіших вихователів за всю історію її існування – Тимофієм Денисовичем Татариним (1894 – 1954) [229, с. 358], ім'я якого набагато частіше, ніж інших педагогів колонії й комуни, фігурує у літературній та епістолярній спадщині Макаренка. За свідченням самого педагога-письменника, він “взяв” Татаринова із сільської школи [232, с. 243]. З цього часу в колонії почала працювати і його дружина – вчитель молодших класів Варвара Миколаївна (у дівочтві – Григорович) (1898 – 1978), яка мала гімназійну освіту [607].

Судячи з більш пізніх документів колонії [501, арк. 12], упродовж полтавського періоду в ній почала працювати Олена (Ляля, Ліля) Говорецька – педагог, чие ім'я зустрічається як в історії Харківської трудової колонії імені Горького, так і в перші місяці роботи комуни імені Дзержинського.

Серед педагогічного персоналу колонії на окрему увагу заслуговує М. Е. Фере (1897 – 1981), постать якого, по суті, уособлювала характер “людської” складової її професійного мікросередовища. В макаренківській спадщині, мабуть, важко знайти згадку про іншу людину, яка б викликала таке ж захоплення своєю професійною майстерністю, компетентністю і працелюбством. Микола Едуардович із 1924 р. керував всією сільськогосподарською роботою в колонії, взимку вів усю навчальну роботу щодо теорії сільського господарства по всіх групах школи, виконував обов'язки помічника А. С. Макаренка [600, арк. 54–58]. До вступу в Київську політехніку він закінчив полтавську гімназію, а до колонії прийшов із військового радгоспу, яким почав завідувати відразу після вищу [349, с. 43; 605, с. 1]. Не можна не навести характеристику персонажа “Педагогічної поеми” Е. М. Шере, прототипом

якого послужив Микола Едуардович: “Шере повів справу енергійно. Весняну сівбу він провадив за шестипільним планом, зумів зробити цей план живою подією в колонії. На полі, в стайні, в свинарнику, в спальні, просто на дорозі або коло перевозу, в моєму кабінеті і в їдальні навколо нього завжди організовувалась нова сільськогосподарська практика. Хлопці не завжди без заперечень приймали його розпорядження, і Шере ніколи не відмовлявся вислухати ділові зауваження, іноді привітно й сухо, дуже скупими словами наводив невелику ниточку аргументів і закінчував безапеляційно:

– Робіть так, як я вам кажу.

Він, як і раніше, проводив цілий день у напруженій і в той же час не метушливій роботі, як і раніше, за ним важко було поспіти, і в той же час він умів терпляче простояти біля кормушки дві-три години або п’ять годин проходити за сівалкою, без кінця міг, через кожні десять хвилин, забігати в свинарню і приставати, як смола, до свинарів із чемними, але надокучливими запитаннями <...>” [228, с. 184].

Доля М. Е. Фере і в подальшому була тісно пов’язана з освітою: закінчивши в 1933 році вищу школу раціоналізації управління при НК РСІ УСРР, а у 1938 – марксистсько-ленінський університет для наукових працівників, 1940 р. він захищає дисертацію і отримує науковий ступінь кандидата економічних наук, багато викладає у різних вищих навчальних закладах країни. У 1964 році за наукові й педагогічні заслуги Микола Едуардович був удостоєний звання професора [340, с. 178].

Поряд із добре відомими портретами педагогів Горьківської колонії, біографічні відомості яких давно є надбанням макаренкознавців, залишаються майже в тіні долі представників її інструкторсько-ремісничого персоналу. Цікаві дані про Г. Н. Єрісова (1893 – 1940) надала його донька – професор Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка, Людмила Гордіївна. Прийшов до колонії Гордій Никифорович восени 1920 р. [596, арк. 62–63], маючи за плечима службу на Чорноморському флоті. Хоча в складеному Макаренком списку персоналу закладу Єрісов фігурує як інструктор загального господарства, донька стверджує, що батько був досить кваліфікованим столяром, тому саме цьому ремеслу і навчав вихованців. Будучи культурною людиною, Гордій Никифорович любив музику, сам грав на балалайці, мандоліні, багато читав, зібрав велику бібліотеку. У колонії він зустрів і свою майбутню дружину, Наталію Юхимівну Чепіжну, вчителя молодших класів.

Після від’їзду колонії до Куряжу Г. Н. Єрісов пішов працювати до Полтавського інституту народної освіти, в 1934 році закінчив при ньому дошкільне відділення, а перед самою війною отримав ще й фах учителя української мови та літератури. Як один із найкращих студентів-випускників потрапив навіть на шпальти місцевої преси: “Єрісов (!) Гордій – в минулому тесляр, працюючи на відповідальній роботі й вечорами відвідуючи інститут, зумів домогтися успішності на добре і відмінно” [169]. “Відповідальною роботою” батька у Полтавському ІНО, за словами Л. Г. Єрісової, були посади головного бухгалтера та заступника директора з навчальної частини.

Разом із Єрісовим у 1926 році залишили колонію в зв’язку з її реорганізацією і декілька педагогів. Як свідчать документи, з Полтави до Куряжу, окрім А. С. Макаренка, переїхали такі вчителі-вихователі: З. П. Архангельська, В. О. Весіч, О. Т. Говорецька, Є. Ф. Григорович, Л. Т. Коваль, Л. П. Сагredo, Т. Д. Татаринів, В. Н. Татарінова [501, арк. 12]. Подальше поповнення виховательського складу закладу відбувалося у відповідності із значним збільшенням кількості його вихованців.

За прикладом В. М. Татарінової до колонії перейшла і її сестра – вчитель російської мови і літератури Олена Миколаївна Григорович (1895 – 1980), яка, на від-

міну від інших педагогів колонії, вже мала чималий досвід не лише педагогічної, але й керівної роботи. Як ми з'ясували у нащадків роду Григоровичів – професора Полтавського педуніверситету О. І. Цебржинського та полтавської родини Хорунжих, – сестри походили з великої й освіченої сім'ї священика сіл Ваці та Микільське Полтавської губернії Миколи Олексійовича Григоровича, всі п'ять доньок якого обрали педагогічний фах і ціле життя присвятили учительській діяльності.

Із спогадів О. М. Григорович, які вдалося виявити в архівних фондах музею історії Полтавського педуніверситету, стало відомо: закінчивши в 1912 році середню школу і отримавши атестат з правом учителювати в початковій школі, Олена Миколаївна обійняла посаду завідувачки першого початкового училища в селі Микільське Полтавського повіту. Свою педагогічну освіту молода вчителька регулярно підвищувала на щорічних літніх губернських педагогічних курсах, де слухала лекції відомих учених із Санкт-Петербурга, Москви, Києва з психології (Четвериков), історії (Д. І. Яворницький), природознавства (Лепілов, Карлович) та інших наук, виписувала безліч необхідної літератури (наприклад, "Астрономічні вечори" Й. К. Клейна, "Життя рослини" К. А. Тимірязєва, "Наочні уроки" тощо), разом із колегами здійснювала екскурсійні поїздки до Криму, Кавказу, Києва, Москви, де відвідувала історичні пам'ятки, промислові виставки, музеї та галереї.

У перші пореволюційні роки, після створення у с. Микільському на базі двох початкових училищ школи-семирічки, вона деякий час працювала разом із Т. Д. Татариним. Саме будучи в гостях у Варвари Миколаївни та Тимофія Денисовича в 1926 році, після переведення їх до Куряжу, вона особисто від А. С. Макаренка отримала пропозицію перейти до Горьківської колонії. До цього Олена Миколаївна вже встигла отримати невеликий досвід роботи з безпритульними в дитячому будинку с. Ваці теж Полтавського повіту. Залишалася вона в колонії принаймні до приїзду Горького, тобто до липня 1928 р., оскільки присутня на декількох фотознімках разом із письменником. Після цього О. М. Григорович закінчила в Харкові однорічні курси Вищої ради народного господарства (ВРНГ) з підготовки викладачів робфахів і деякий час викладала фізику на робітничому факультеті при Миргородському керамічному інституті. Вищу ж педагогічну освіту вона здобула в Полтавському педагогічному інституті у 1936 році, після чого працювала шкільним учителем [604, с. 1, 7–11, 14, 15].

Із другої половини 1926 р. в колонії починає працювати Віктор Миколайович Терський (1898 – 1965) – один із найяскравіших і найобдарованіших соратників А. С. Макаренка [229, с. 344]. Професійні досягнення Терського, напевно, носили спадковий характер, оскільки його батько був сільським ковалем і майстром-універсалом, хоча й мав дворянське коріння, закінчив Московську школу скульптури і архітектури, з 1934 р. працював у московському інституті точної механіки, де виконував найскладніші технічні завдання. Під керівництвом батька В. М. Терський із самого раннього дитинства познайомився зі столярною та слюсарною справами, навчився малювати. Відомо, що багато хто з його родичів малювали, займалися поезією і музикою. Терський закінчив 3 класи Зарайського реального училища і 3 класи Московської землеробської школи М. М. Щепкіна – середнього спеціального навчального закладу, що готував агрономів. Педагогічна діяльність Терського пов'язана із службою в Червоній Армії, де з 1918 по 1922 рік він працював, окрім іншого, начальником клубу і вчителем і одночасно навчався у Каплуновській художній академії. По звільненні з армії Терський протягом одного року обіймав педагогічну посаду в Харківському центральному реформаторіумі, а після знайомства з Макаренком у 1926 році перейшов до колонії імені М. Горького [225, с. 171; 229, с. 344; 293, с. 6–7].

1.4. Педагогічна стратегія А. С. Макаренка в організації близької та далекої професійної перспективи вихованців

У “Методиці організації виховного процесу” Макаренко писав, що невдачі багатьох дитячих установ, навіть добре обладнаних, залежать від слабості і неясності їх перспективи [229, с. 311]. В умовах інтернатного виховного закладу, більшість вихованців якого – це юнаки і дівчата старшого підліткового віку, найактуальніші форми близької та далекої перспективи неминуче мали пов’язуватися з отриманням професійної підготовки та можливостями відповідного кваліфікаційного зростання.

Загалом у застосуванні відкритого й успішно апробованого Макаренко методу перспективних ліній звертають на себе увагу два аспекти – технологічний і аксіологічний. Побудова перспективи – це не лише задоволення певної наявної потреби чи інтересу. У Макаренка це, передусім, створення у вихованця нового, складнішого і соціально більш цінного кола потреб, усвідомлення ж особистістю цієї нової потреби означає не що інше, як переорієнтацію та збагачення її ціннісної сфери. Що ж до технологічної сторони виховання перспективи, то вона побудована як на створенні самих цих нових цінностей, так і на оптимізації шляхів їх реалізації, що сам Макаренко називав “обслуговуванням” перспективи [229, с. 316].

Управління професійною перспективою в умовах такої виховної інтернатної установи, як колонія імені Горького, передбачало низку заходів організаційного і педагогічного характеру. За допомогою закладеного Макаренко в основу методу перспективи принципу “завтрашньої радості” у вихованців створювався комплекс яскраво позитивних професійних образів та не менш привабливих шляхів їх втілення у життя. Особливо багато напруженої праці завідувача колонії було пов’язано з пошуком форм допрофесійної і професійної підготовки вихованців, організацією їх працевлаштування та підготовки до вступу в професійні навчальні заклади, розширенням внутрішніх кваліфікаційних можливостей закладу.

Окрім зміни світогляду, ціннісних орієнтацій і поведінки, що виступали об’єктивним показником суспільної реінтеграції, необхідною умовою соціальної адаптованості та захищеності випускників макаренківських виховних закладів була їх розвиненість як суб’єктів трудової діяльності. Макаренко, адекватно оцінюючи і враховуючи всі обмеження на шляху до організації професійного майбутнього підлітків, використовував щонайменші можливості для їх професійної освіти та виховання. Забезпечення цілісності професійної підготовки особистості виступало важливим стратегічним напрямом його діяльності. Проблема адаптації особистості до трудових цінностей суспільства в умовах створеної Макаренко общини вирішувалася через низку щоденних прагматичних господарських завдань.

Загальна характеристика ситуації з організацією професійного розвитку вихованців у інтернатних закладах 20 – 30-х років докладно розкрита Макаренко в написаній у травні – червні 1934 р. пояснювальній записці до проекту організації Трудового дитячого корпусу. Головна хиба, за його словами, тут криється в тому, що в дитячі будинки діти йдуть не за власним вибором, а за випадковими обставинами і, незважаючи на це, всім вихованцям конкретного закладу пропонується одна й та сама робота.

Для розуміння логіки всієї великої роботи, спрямованої на забезпечення професійного майбутнього вихованців, яку проводив Макаренко у керованих ним закладах, слід звернутися до тих його висловлювань, що найточніше розкривають

позицію педагога. Так, у цій же пояснювальній записці Макаренко вихід із кризи, у якій опинилися у зв'язку з неупорядкованістю профорієнтаційних завдань дитячі будинки і колонії, вбачає в тому, щоб "поставити перед дитячими закладами серйозне питання про підготовку кадрів, а не чоботарів, про виховання потрібних для країни людей". Це питання він пропонує запланувати, так само як запланувати питання про випуски та про призначення випусків, "зовсім же очевидно, що по закінченні дитячого будинку вихованець має куди-небудь відряджатися на роботу і йому мають бути надані всі умови, щоб він це відрядження міг виконати".

Макаренко, спираючись на накопичений досвід, пропонує низку вимог до організації інтернатних закладів. Передусім, дитячі колонії мають бути настільки великими, щоб у них можна було організувати серйозне виробництво, обставлене верстатами, яке має строгий технологічний процес, дає підготовку "по різних розрізах і спеціальностях, кероване інженерами й технічним персоналом, достатньо кваліфікованим". Маленька колонія не в змозі задовольнити всі нахили і смаки випадково зібраних дітей, що, в свою чергу, тягне за собою втечі, конфлікти, розчарування, загибель характерів, пригніченість, підозрілість, приховані й відкриті протести, крадіжки, пияцтво і хуліганство.

Тут же Макаренко зупиняється й на питанні, що виступало на той час одним із неупорядкованих і не визначених у практиці дитячих інтернатів – напрямку професійної підготовки вихованців. Підготовка кадрів у колоніях, на його думку, повинна рівнятися не на кустарну кваліфікацію для кустарної майстерні, але на кваліфікацію "сучасного робітника на великому виробництві з розподілом праці і з стандартною продукцією". Лише подібна організація дитячої установи здатна подолати протиріччя між забезпеченням вихованців масовими професіями і прагненням отримати вузьку спеціалізацію, оскільки в більш крупному виробництві "завжди знайдуться відділи, де буде отримуватися не стандартна кваліфікація." Лише велике виробництво, стверджує Макаренко, здатне підготувати, "з одного боку, і токаря і револьверника масової продукції, але, з іншого боку, і високої кваліфікації слюсаря-інструментальника, або лекальника, або модельника."

Паралельною умовою кваліфікації вихованців дитячих установ виступає освіта, що має забезпечуватися школою "на різні смаки і здібності". Оскільки безпритульні, говорить педагог, являють собою дуже різноманітний "буquet особистих якостей", багатьом із них потрібно буде дати "в надбавку до кваліфікації лише звичайну грамотність – не більше, як за чотири групи, іншим грамотність семирічки або фабзавучу, третім знання спеціального технікуму, четвертим загальну середню освіту, може бути, навіть без усіякої кваліфікації, з установкою на ВНЗ". Однак, саме по собі прагнення до кваліфікації і навчання, на думку Макаренка, не завжди визначає "рух колоніста вперед", він наполягає на необхідності застосування для "слабких характерів" більш простих стимулів – дисципліни і матеріальної зацікавленості [229, с. 207–208].

Треба зазначити, що професіогенетичні аспекти виховної концепції А. С. Макаренка, реалізовані ним у трудовій колонії імені Горького, цілісно й систематично ще не потрапляли до поля зору дослідників. Із метою визначення характеру педагогічних умов професіоналізації вихованців ми спробували виокремити сутність таких її напрямів, як формування когнітивного і практичного компонентів.

У строгому сенсі слова весь період педагогічної діяльності А. С. Макаренка до приблизно початку 30-х років у професіогенетичному відношенні майже не виходив за межі функції так званої допрофесійної підготовки. Все, що здійснював Макаренко ще у Крюківському об'єднаному залізничному училищі, а також у колонії імені Горького, і в комуні імені Дзержинського у перші роки її існування скоріше

створювало відповідну мотиваційну і операціональну базу для подальшого професійного розвитку його вихованців.

Прикладом характерного і важливого компоненту такої допрофесійної підготовки в Горьківській колонії були основи економічного виховання підлітків. Залученість колоністів до вирішення складних питань матеріального розвитку закладу змушувала їх відчувати себе суб'єктами справжніх виробничих відносин, що виступало головним чинником формування їхньої загальноекономічної компетентності. Такою ж важливою, на думку А. С. Макаренка, умовою їхнього економічного виховання стала й запроваджена ним новаторська практика оплати праці.

Взагалі питання кишенькових грошей для колоністів займає особливе місце в виховному досвіді педагога. Пояснення педагогічної доцільності цього засобу ми знаходимо в декількох написаних ним документах. Ще в березні 1924 р. в листі до обласного інспектора Харківської області він пояснював свою позицію тим, що це дозволить вихованцям зробити деякі заощадження перед виходом на самостійну роботу, а найголовніше – привчить їх мати в себе гроші, хоч би й невеликі. “Донині, – писав Макаренко, – часто спостерігався шкідливий вплив незвички вихованців до власного бюджету, що визначало значною мірою невдачу їх перших самостійних кроків” [229, с. 32]. Цьому важливому аспекту діяльності А. С. Макаренка присвятив велику увагу Г. Хілліг в останній, 25-й книзі марбурзької серії “Opuscula Makarenkiana”, опублікувавши аутентичну добірку документів про відповідні зносини завідувача полтавської колонії зі своїм керівництвом [346, с. 154–164].

Вагомим чинником допрофесійної підготовки колоністів виступала їх загальна освіта: значний обсяг і міцність теоретичних знань розширював перелік потенційних закладів для подальшої професійної підготовки та полегшував вступ до них. На кінець 1922 р. в колонії встановився такий розпорядок дня: заняття в школі з 8 до 11 год., робота в майстернях – із 13 до 16 години. Але подібний графік існував лише восени і взимку, весною ж і влітку шкільних занять узагалі не було, а колоністи майже весь світловий день працювали в господарстві.

У зв'язку з різним рівнем підготовки вихованців спочатку не існувало постійних груп (класів) [348, с. 155; 596, арк. 49–51], а викладання йшло за офіційно насаджуваним по всій країні комплексним методом, який, до речі, сам Макаренко на той час визнавав найбільш прийнятним для такої специфічної категорії учнів. Комплексний метод, при всіх своїх недоліках і обмеженнях, на нашу думку, був більшою мірою спрямований на потреби професійного розвитку, ніж традиційний. Щотижнево на раді вихователів обговорювався проект комплексних тем на тиждень, визначалися склади груп і вихователі для опрацювання кожної теми. Зміст комплексної теми, зазвичай, визначався шляхом анкетування вихованців і передбачав математичну, мовну і графічну форми роботи [348, с. 155; 596, арк. 49–51].

Кожна комплексна тема була пов'язана з нагальними господарськими та виробничими потребами колонії, чим підвищувала обізнаність і практичну готовність вихованців до здійснення багатьох важливих функцій у матеріальній розбудові установи. Ось декілька типових комплексних тем січня і лютого 1923 р.: “Прибуток та видаток колонії”, “Врожай колонії 1922 р.”, “Їжа рослин”, “Ліс узимку”, “Гній”, “Повітря”, “Їжа тварин” тощо [348, с. 162, 165, 182; 597, арк. 1–3, 5–7, 9–11]. Поява в 1924 році в колонії спеціаліста сільського господарства, М. Е. Фере, започаткувала навіть окремий напрям професійної освіти вихованців – вивчення основ агротехніки й зоотехніки [459, с. 217, 220–222].

Однак часто нагальна необхідність термінових і важких польових робіт змушувала припиняти шкільні заняття і навіть роботу в майстернях, як це трапилося, наприклад, у квітні 1923 р. [348, с. 186; 597, арк. 12–14]. З часом шкільні групи були

створені. У листопаді 1924 р. їх кількість сягала 8 і вони розташовувалися в обох відділеннях колонії – Трибах і Ковалівці [349, с. 50; 600, арк. 71–74].

У Куряжі, на відміну від полтавського періоду, колонія вже мала окрему будівлю школи, в якій на осінь 1926 р. працювали 6 класів. У 1927 – 1928 рр. функціонувала вже семирічна школа, навчання було організовано за триместрами, і проводилося у дві зміни по 4 години [22, с. 20–21]. Значну допомогу школі у вигляді навчальних посібників, бібліотеки тощо також надавав шефський комітет [569, арк. 71]. Для порівняння: в 1931 році школа колонії мала 6 груп (класів) і 4 окремі групи з підготовки до шкіл учнівства масових професій (ШУМП), навчання ж проводилося за програмою ФЗУ [549, арк. 82].

При вступі до професійних навчальних закладів “горьківцям” доводилось конкурувати з набагато більш розвиненими випускниками харківських шкіл, тому адміністрація колонії разом із шефським комітетом використовувала будь-які можливості й для підняття загальнокультурного рівня вихованців. Відомо, що напередодні переведення Горьківської колонії до Куряжу колонія імені 7 Листопада отримала з бібліотеки виконбюро товариства “Друзі дітей” низку журнальних комплектів: “Октябрьские всходы” (20 шт.), “Червоні квіти” (16 шт.), “У станка” (7 шт.), “Безвірник” (6 шт.), “Всесвіт” (4 шт.), “Селянка України” (1 шт.), стінгазети (5 шт.) [572, арк. 20]. Шефком колонії імені 7 Листопада, очевидно, ще до злиття закладів, у травні 1926 р. на ці ж цілі планував асигнувати такі кошти: організація бібліотеки і опрацювання книг – 150 крб.; виписка газет (“Юный ленинец”, 10 екз., 3 міс.; “Комсомольская правда”, 4 екз., 2 міс.; “Пионер”, 4 екз., 3 міс.; “Смена”, 3 екз., 3 міс.; “Пролетарий”, 2 екз., 2 міс.) – 21 крб. 25 коп.; переадресування на колонію раніше виписаних газет (8 екз.) – 32 крб. 85 коп. [572, арк. 9]. Фактично ж шефи на організацію бібліотеки (купівля книг, їх опрацювання, абонементи) витратили 126 крб. 73 коп., на виписку газет і журналів – 22 крб. 85 коп. [572, арк. 15]

У “Педагогічній поемі” А. С. Макаренко наголошує на тій великій ролі, яку відіграло кіно в житті дитячого колективу. Нам удалося знайти декілька документальних свідчень щодо історії кінофікації колонії. На початку червня 1927 р. шефком звернувся до свого райкому товариства “Друзів дітей” із проханням “<...> клопотати перед окружним правлінням <...> про те, щоб окружна рада <...> видала кіноуправлінню ВУФКУ векселя на купівлю колонією ім. М. Горького кіноапарата вартістю 520 крб. <...> с розсрочкою на 3 місяці. Колонією буде дана гарантія про оплату вчасно векселів” [569, арк. 109]. Того ж дня райком вийшов із цим поданням перед своїм окрправлінням [569, арк. 112 зв.]. 21 червня правління підтримало це подання [569, арк. 108], унаслідок чого за місяць окружна рада товариства звернулася одночасно до ВУФКУ, з проханням відпустити один кіноапарат для підшефної колонії імені М. Горького, зробивши можливу розсрочку платежу [569, арк. 123], та до прокатного відділу ВУФКУ, з проханням включити колонію М. Горького до програми прокату фільмів “один раз в тиждень по суботах” [569, арк. 121]. Аналогічним чином було вирішене питання радіофікації колонії, на що шефком витратив 120 крб. [569, арк. 63].

Окремо відбувалося забезпечення спортивних потреб колонії: в серпні 1926 р. виконбюро товариства “Друзі дітей” звернулося до Вищої ради фізкультури з проханням відпустити для шефкому колонії імені Горького різне спортивне приладдя [573, арк. 64]. А у квітні 1928 р., вже після ліквідації шефкому, Жовтневий райком товариства ухвалив: “Закупити для колонії обладнання стрілецького гуртка, на що асигнувати 150 крб.” [575, арк. 68].

Другим, але не менш важливим, ніж загальна освіта і широкий культурний розвиток, компонентом професійної підготовки вихованців виступало формування їхніх практичних навичок у певному виді діяльності.

Серед масиву документальних свідчень, що їх залишила по собі колонія, особливо багато красномовних прикладів широкої й багатofункціональної професійно-освітньої і професійно-виховної роботи. Виховуючи у підлітків цілі комплекси відповідних ціннісних орієнтацій, навичок, стратегій поведінки, Макаренко намагався провести кожного із них через усвідомлення власної суб'єктності у професійному світі. Професійне мікро- й макросередовище колонії виступало провідним педагогічним чинником на цьому шляху.

Навіть у умовах полтавської провінції й тяжких наслідків громадянської війни становлення професійної самосвідомості та трудової моралі за можливості пов'язувалося в колонії з найпрогресивнішими та найкваліфікованішими формами тої чи іншої сфери людської діяльності.

Особливе місце у цій роботі посідали тісні стосунки з багатою своїми науковими традиціями Полтавською сільськогосподарською дослідною станцією. Ця, одна з перших у Російській імперії, наукова установа була створена в 1884 р., спочатку як дослідне поле Полтавського товариства сільського господарства, а 1910 р. отримала статус станції [352, с. 733, 749]. Із її загальної земельної площі, що дорівнювала 67,25 дес., під власне дослідну роботу було відведено 48 дес., вся інша земля була зайнята будівлями, садами, городами, дорогами тощо. Полтавське губернське земство, на кошти якого організовувалося дослідне поле, оснастило його метеорологічною станцією, вегетаційним будиночком, контрольною насінницькою станцією, хімічною лабораторією для аналізів ґрунтів та добрив. Уже на 1907 рік бюджет установи досягав 10 – 11 тис. карбованців, що дозволяло успішно вирішити цілу низку питань місцевого рільництва і виробити основні прийоми підвищення врожайності полів. Ось деякі з напрямків її роботи: досліді щодо впливу різночасового підйому парових полів на врожаї озимих і послідуєчих ярих хлібів; досліді щодо впливу різночасового підйому зяблових полів на врожаї ярих хлібів; досліді із зайнятим паром; досліді із гнойовими добривами; досліді з плодозміною, впливом різних просапних і бобових рослин на урожаї послідуєчих ярих хлібів; досліді щодо впливу різних глибин орання під озимий хліб на врожаї озимини і послідуєчої ярини; досліді із сортами різних кормових рослин, багаторічних і однорічних трав; досліді щодо способів і густини посіву хлібів тощо [391, с. 134–135].

Діяльність Полтавської дослідної станції невіддільна від низки блискучих імен. Саме тут 1910 р. майбутній академік, а тоді студент Московського університету М. І. Вавілов (1887 – 1943) робив свої перші кроки як учений. На основі отриманих саме тут даних Вавілов опублікував на сторінках часопису Полтавського сільськогосподарського товариства “Хуторянин” перші самостійні наукові статті, а свою студентську практику сам учений вважав важливим поштовхом для створення ним у подальші роки вчення про імунітет рослин. За його словами, Полтавське дослідне поле “було оточене ореолом подвигу, слави, бездоганної, найвідомішої науково-дослідної роботи”, директор же станції, один із основоположників сільськогосподарської дослідної справи в Росії С. Ф. Третьяков, та її співробітник, основоположник сільськогосподарської ентомології М. В. Курдюмов, стали вчителями молодого вченого [477, с. 7–8]. Роки напружених пошуків полтавської станції пов'язані також із постатями таких видатних учених, як В. І. Вернадський (1863 – 1945), В. В. Докучаєв (1846 – 1903) А. Є. Зайкевич (1842 – 1931), О. О. Ізмаїльській (1854 – 1914), П. А. Костичев (1845 – 1893), О. Н. Соколовський (1884 – 1959), І. В. Якушкін (1885 – 1960) тощо [352, с. 733].

М. Е. Фере згадував: “Діловий зв’язок із Полтавською дослідною сільськогосподарською станцією дозволив у широких масштабах нашого виробництва перевіряти запропоновані станцією нові агротехнічні заходи” [458, с. 132]. Завдяки цьому вже у травні 1923 р. в колонії були посаджені такі види культур: жито, пшениця озима, пшениця ярова, ячмінь, овес, вика на сіно, вика на насіння, просо, гречка, люпин на насіння [348, с. 192; 597, арк. 15–17].

Розвиток колонії як аграрного господарства стимулював і відповідне кваліфікаційне різноманіття. Ось, наприклад, далеко не повний перелік сільськогосподарських робіт, де були задіяні вихованці: підрізка й побілка дерев у саду, скопування, пересаджування смородини, робота в парниках, оранка, боронування, сівба зернових, посадка картоплі, вивезення гною, висадження розсади, посадка дерев, розбивка клумб, жнива, молотба, прополювання, боротьба зі шкідниками тощо [348, с. 182, 186, 191; 597, арк. 9–17]. Кваліфікованість і інтенсивність праці колоністів підтверджується тим, що у травні 1923 р. їм вдалося зберегти свій урожай, у той час, як навколо Полтави були знищені шкідниками майже всі посіви ярої пшениці, врожай садів і городів [348, с. 191; 597, арк. 15–17].

Результативність сільськогосподарської праці вихованців можна проілюструвати декількома фактами. На кінець 1925 р. поголів’я свиней колонії зросло до 160 голів [459, с. 228], а врожайність пшениці, за свідченням самого Макаренка, колонія доводила до 200 пудів із десятини [349, с. 59; 601, арк. 2–14].

“Досягнення нашого тваринництва, – писав у спогадах М. Е. Фере, – були вже такі, що ми серйозно впливали на розвиток цієї галузі сільського господарства далеко за межами Ковалівки і навколишніх місць”, “селяни із навколишніх сіл почали ставити колоністів за приклад і радились із ними з різних спеціальних питань культурного ведення сільського господарства. Колонія, безперечно, вплинула на розвиток свинарства в оточуючих господарствах” [458, с. 132; 459, с. 228].

Особливо широкого спектру загальнопрофесійних навичок потребувала відбудова ковалівського маєтку. Отримавши право на його експлуатацію в січні 1921 р., вже до літа наступного року колонія власними силами провела такий ремонт: зроблено 18 нових голландських і відремонтовано багато інших печей, зроблено 25 дверей, 27 великих віконних рам, настелена підлога, виправлені й зроблені наново одвірки тощо [348, с. 106; 596, арк. 2–3].

У цей же час відбувається заміщення вихованцями господарських посад у колонії. Уже на 15 вересня 1922 р., наприклад, двоє вихованців колонії працювали на посадах комірників [348, с. 149; 596, арк. 60–61].

Нова ситуація розвитку Горьківської колонії не могла не позначитися на планах її керівництва в питаннях виробничого навчання, профорієнтації й забезпечення професійних прагнень вихованців. До травня 1926 р., коли керований Макаренком заклад укріпився на Харківщині, адміністрація столичного округу вже виробила певну політику щодо боротьби з дитячою безпритульністю, в якій, як зазначено в доповіді ОІНО про стан народної освіти у 1925 – 1926 роках, особливе місце посідало педагогічно-господарське зміцнення інтернатних закладів: “Реорганізувати і стабілізувати мережу, забезпечивши її внутрішніми школами й поширивши сільгоспи та виробничі майстерні до повного охоплення безпритульних виробничим навчанням, з метою підготовки їх до власного заробітку” [519, арк. 15]. Подібна практика відображала загальнодержавні плани в питаннях соціальної реінтеграції знедоленого дитинства і явно відрізнялася від суперечливої тактики полтавського губернського керівництва, яке фактично не виявляло особливої підтримки матеріальному зростанню Горьківської колонії і розширенню її кваліфікаційного потенціалу.

1.5. Колонія імені М. Горького в умовах державної практики професійної освіти і працевлаштування вихованців інтернатних установ

Проблему виходу вихованців із колонії А. С. Макаренка завжди вважав надзвичайно важкою: "Здібним хлопцям нам удалося знайти вихід до робфаків. <...>, – писав він у 1925 році. – Але само собою розуміється, що нам не вдасться послати всіх бажаючих у робфак. <...> Гірше справа обстоїть з тими хлопцями, котрі з різних причин не мають надії попасти до ВИШ'у. Нинішнє безробіття закриває шлях до виробництва. Якщо і вдасться якого хлопця пристроїти на роботу, його все одно раніше чи пізніше скоротять і він знов вернеться в колонію". Надію на покращення в цьому питанні педагог пов'язував лише з розвитком загальнодержавної промисловості [349, с. 58; 504, арк. 1–17].

За спогадами агронома колонії М. Е. Фере, А. С. Макаренка більше за все хвилювала віддаленість колонії від заводів, великих сільськогосподарських підприємств і навчальних закладів [458, с. 134]. Проте його спроби вирішити питання кваліфікації своїх вихованців мали систематичний і перманентний характер. Причому, вони не концентрувалися у межах суто виробничого навчання і надання робітничих спеціальностей.

М. Е. Фере згадував про плани Макаренка на 1926 рік розширити програму шкільних занять із агротехніки і виділити спеціальну дослідну ділянку, щоб дати можливість старшим хлопцям отримати кваліфікацію полевода або городника [458, с. 132]. Сам же Макаренко змальовував таку перспективу для своїх випускників: серйозна, дисциплінована виробнича сім'я колоністів, міцна в господарстві, освічена в знаннях, яка навкрути засновує трудові комуни колишніх колоністів, пов'язаних з нею культурно й економічно [349, 62; 504, арк. 1–17].

Однією з причин приєднання ковалівського маетку, за словами самого А. С. Макаренка, була відсутність у Трибах просторих і світлих приміщень для майстерень. На травень 1923 р. Макаренко вже називає декількох вихованців колонії, що працюють у майстернях, кваліфікованими майстрами [348, с. 191; 597, арк. 15–17].

Крім того, Макаренко диференціював педагогічну роль різних майстерень: "Столярна майстерня у нас так і не встигла зробитися строго ремісничою тому, що завжди була завалена вимогами господарства; шевська ж давно зачинилася у вузькому трудовому колі. І ось усі вихованці столярної майстерні завжди є учасниками керівної колонійської верхівки, у той час, як шевці майже не піддаються впливу колонії" [226, с. 35; 349, с. 78].

Але він добре розумів, що незначна кількість майстерень при постійному збільшенні контингенту колонії вже не спроможна була обслужити всіх вихованців [348, с. 202; 599, арк. 28]. У спогадах М. Е. Фере наведений цікавий епізод, пов'язаний із прагненням колонії мати власний трактор та навчанням декількох вихованців і самого агронома на відповідних курсах [459, с. 228–231]. Але, як відомо, трактор Горьківська колонія отримала лише після переїзду до Куряжу від шефів.

Серед планів Макаренка щодо надання колоністам певної професійної виучки особливе місце належить оренді парового вальцювого млина, що знаходився на теренах колонії. Тривала боротьба, яку довелося вести завідувачу протягом декількох років, складає окремий драматичний епізод в історії установи. Він підкреслював, що окрім господарської вигоди ця оренда потрібна колонії як можливість кваліфікації для частини вихованців [348, с. 25; 352, с. 359–360]

Першим документом, що засвідчив намагання А. С. Макаренка отримати дозвіл на оренду колонією млина, є звернення вже в червні 1922 р. відділу соціального

виховання Полтавської губнаросвіти до голови губернської ради захисту дітей із проханням підтримати відповідне клопотання колонії [348, с. 102–103; 592, арк. 66]. Але тоді, як згадував пізніше А. С. Макаренко, питання вирішилося не на користь колонії, і головним чином завдяки тому, що тодішній завгубнаросвітою О. Ганенко підтримав іншого кандидата на оренду [348, с. 199; 599, арк. 25–27]. Нова спроба оренди млина датується кінцем серпня 1923 р. Тоді Макаренко запросив підтримки в обласного інспектора дефдитустанов Харківської області Котельникова [348, с. 204; 598, арк. 32]. Два дні потому НКО звернувся до Народного комісаріату продовольства з проханням (підписаним Котельниковим і заступником наркома освіти, головою Головоцвухи Л. Менжинською) дати розпорядження про здачу млина в оренду саме колонії [348, с. 204–205; 598, арк. 34]. 12 вересня Наркомпрод повідомив НКО, що з даного питання слід звертатися безпосередньо до Полтавської губернської економічної наради [348, с. 205–206; 598, арк. 33]. 7 жовтня Губекономнарада відмовила НКО, посилаючись на те, що млин по 1924 рік знаходиться в оренді в цілком платоспроможної установи [348, с. 206; 598, арк. 36].

Лише 30 червня 1924 р. президія Полтавського окрвиконкому віддала млин в оренду колонії, але “прийомо-здаточна” комісія 17 липня визначила надзвичайно жорстокі умови цієї оренди, витримати які не змогла б і господарська організація. До того ж, колонії було відмовлено у відстроченні страхування млина і виплати 1-відсоткового організаційного внеску [349, с. 18–19; 590, арк. 171]. Наступного ж дня колонія змушена була відмовитися від оренди [349, с. 19; 589, арк. 297]. Але Макаренко включає до боротьби республіканські інстанції: того ж дня він звертається до Центральної комісії допомоги дітям із листом, у якому обґрунтовує законні прагнення колонії надією “вийти на широкий шлях виробничого виховання”, розкриває неконструктивну позицію окрвиконкому і запевняє, що, маючи в руках млин, Горьківська колонія через 2 – 3 роки може стати однією з найцікавіших культурних установ України. “У своїй общині ми відчуваємо для цього сили, але нам потрібний ще матеріальний фундамент і виробничі умови” [349, с. 20–23; 589, арк. 298–299].

Через тривале бюрократичне листування, конкуренцію з іншими суб’єктами господарювання колонія імені Горького все ж таки отримує право на оренду, але на невіддільних фінансових умовах [349, с. 32; 599, арк. 88].

Більш тривалою виявилася справа про іншу можливість отримання кваліфікації. 3 серпня 1923 р. А. С. Макаренко звернувся до керівництва щодо придбання для колонії духового оркестру. При цьому він, окрім естетичної необхідності, мотивував своє прохання тим, що значній кількості вихованців буде надано “знання гри на духових інструментах просто як засіб заробітку в майбутньому” [348, с. 201–202; 599, арк. 28]. Але придбати оркестр колонії тоді не вдалося, тому вирішення цього питання взяв на себе вже після переїзду, у 1926 році, шефський комітет курязької колонії. Документи свідчать, що спочатку, наприкінці грудня 1926 р., Жовтневий райком товариства “Друзі дітей” на це дозволу не дав, “вважаючи недоцільним створення його за рахунок громадських грошей” [569, арк. 39], але у жовтні 1927 р. дозволив виділити “на поповнення оркестру” 150 крб. [575, арк. 2 зв.]

На жаль, документи містять недостатньо свідчень результативності працевлаштування випускників Горьківської колонії. Відомо лише, що на серпень 1924 р. до робфаків було надіслано 20 осіб, до 14-ї піхотної школи – 10, до 25-ї дивізійної школи – 4 [349, с. 47; 499, арк. 425]. Взагалі влаштування колоністів на робфаки, яке почалося в колонії з 1922 р. і вимагало багатьох зусиль з боку керівника установи і педагогів, само по собі вже виконувало важливу педагогічну функцію. За словами Макаренка, “той факт, що ми маємо в Києві і в Харкові десяток своїх студентів, дає половині вихованців надію самим потрапити туди” [349, с. 58; 601, арк. 2–14].

Для підготовки до вступних випробувань у робфаках під керівництвом Макаренка, паралельно з основним навчанням у школі, у вільний час проводилися заняття з окремими групами майбутніх випускників [348, с. 258]. На початку серпня 1923 р. Макаренко звертається до Головоцвуху з проханням видати один примірник “Довідника для вступників до інститутів, технікумів, робфаків і профшкіл УСРР” [348, с. 203; 598, арк. 28].

Влаштування на робфак випускників 1924 року вилилося в майже драматичну історію. Перебуваючи влітку цього ж року в колонії імені М. Горького заступник наркома освіти Я. П. Ряппо пообіцяв надати вихованцям колонії місця на робфаках [349, с. 29; 600, арк. 37]. 17 липня 1924 р. засідання колегії Головоцвуху НКО, розглянувши відповідну заяву Горьківської колонії, ухвалило звернутися до Головопрофосвіти з проханням забронювати 9 місць у робфаках для її вихованців [349, с. 18; 600, арк. 34]. Пізніше делегація колонії на чолі з Макаренком відвідала Ряппо в Харкові й отримала підтвердження його обіцянки. Але незабаром Ряппо пішов у відпустку, так і не вирішивши справи [349, с. 29–30; 600, арк. 37]. Наприкінці серпня Макаренко, занепокоений небезпекою втрати робфаку для своїх вихованців, підключає власні зв'язки в Головоцвуху, керівники якого звертаються до Головопрофосвіти, надсилають телеграми самому Ряппо до Криму. Хоча зрештою місця на робфаці для 7 вихованців-горьківців були заброньовані, але документи свідчать про надзвичайно напружену ситуацію навколо цього [349, с. 30–31; 600, арк. 36, 38–40].

В умовах катастрофічних масштабів безпритульності, якими позначені для України 20-ті роки минулого століття, керівник кожного тогочасного дитячого інтернатного закладу в державній системі соціального виховання неминуче опинявся під тиском із боку керівних освітніх органів, державних і громадських організацій з приводу необхідності підвищення такого показника роботи його установи, як “проточність”. Головні економічні труднощі в цьому питанні для інтернатів полягали в значному погіршенні їх матеріального становища, пов'язаного з необхідністю забезпечення випускників стартовими засобами для самостійного існування: “обмундируванням”, “ліжковим приладдям”, іноді грошовою допомогою тощо.

Аналогічні вимоги висувалися й перед керівником трудової колонії імені М. Горького, який, на відміну від багатьох завідувачів, цілком усвідомлював, що збільшення проточності є вкрай негативним педагогічним фактором: зменшення терміну перебування в інтернатній установі знижує якість “кінцевого продукту” її діяльності, під яким він розумів “вихованця, що випущений із колонії і закінчив своє виховання задовільним чином”. Але навіть у тому випадку, коли юнак повноцінно пройшов весь виховний цикл у дитячій установі і був випущений із неї в 16–18-річному віці, подальша його суспільна інтеграція багато в чому залежала від соціальної й педагогічної ситуації у тих професійних навчальних і виробничих інституціях, які приймали від інтернатів турботу про його долю.

Аналіз фактів говорить про те, що в даних обставинах Макаренко не міг залишатися осторонь питань педагогічної наступності виховного середовища, тобто не помічати того, наскільки приймаюча інституція забезпечувала продовження трудових і загальнопрофесійних традицій, винайдених і апробованих у створеній ним Горьківській колонії. Адже якщо загальні умови професійного розвитку вихованців усередині колонії були до певної міри ним і його педагогічним колективом контрольованими, а результативність цього розвитку такою ж мірою прогнозованою, то їх “післяколонійський” професійний шлях залежав від багатьох випадкових і стихійних чинників.

Оскільки існуюча в 20-ті роки мережа закладів професійної освіти, а також загальнодержавна практика соціального супроводу колишніх безпритульних виступали важливими зовнішніми обставинами формування педагогічної стратегії

А. С. Макаренка в питаннях професійного розвитку його вихованців, ми спробували проаналізувати особливості й педагогічну пріоритетність головних форм організації професійного майбутнього випускників Харківської трудової колонії імені М. Горького.

Процедура випуску й організація подальшої навчальної або трудової зайнятості вихованців виступала не лише важливим аспектом діяльності керівників інтернатних установ, але й певним показником ефективності роботи закладу в цілому і, відповідно, приводом для критики. Вітчизняні архіви містять досить багато свідчень як про неформальну турботу, навіть особисте фінансування колишніх випускників, так і повну байдужість та недбалість у цьому питанні деяких колег А. С. Макаренка. На початку 1927 р. навіть у центральній українській освітянській газеті “Народній учитель” ішлося про випадки випуску підлітків із дитустанов без хоча б якогось працевлаштування. На це Народний комісаріат освіти України наголошував усім окружним інспектурам народної освіти – при вилученні підлітків із дитустанов обов’язково влаштовувати їх на роботу або навчання [65].

Пріоритет у фінансуванні та матеріальному забезпеченні справи працевлаштування колишніх вихованців дитячих колоній і містечок зазвичай зберігала за собою держава, розробляючи різноманітні більш або менш дієві проекти. Вища рада народного господарства України, наприклад, ініціювала передачу організаціям, що проводять боротьбу з безпритульністю, низки бездіяльних підприємств, а також промислового устаткування з неліквідного фонду, сприяла розміщенню підлітків по підприємствах місцевої промисловості тощо [359]. Стимулювала і координувала дану роботу на місцях через свої представництва Центральна комісія допомоги дітям, утворена постановою уряду УСРР від 28 листопада 1922 р. ЦКДД концентрувала на своїх банківських рахунках великі кошти і здійснювала фінансування широкого спектру заходів, спрямованих на боротьбу з дитячою безпритульністю. Так, у липні 1927 р. з метою підтримки розміщення підлітків по промислових підприємствах, серед кустарів і селян ЦКДД асигнувала 70000 крб. [368].

Окружні комісії допомоги дітям, хоча й проводили постійну роботу з пошуку нових та вдосконалення існуючих форм патронату, мали декілька сталих шляхів працевлаштування підлітків. Архівні фонди дають можливість визначити головні напрямки такої діяльності: працевлаштування за посередництвом біржі праці на місцевих промислових підприємствах, укладення відповідних угод і влаштування на патронат кустарям-одинакам, селянам і кустарним артільям, працевлаштування через окружну колгоспну секцію на сільськогосподарські комуни й артілі, а також через Спиртотрест і Цукротрест на підпорядковані їм радгоспи, відрядження до виробничих колективів комітету боротьби з безробіттям, направлення до музичних команд військових частин тощо.

У 5-річному плані по боротьбі з дитячою безпритульністю харківської ОКДД, складеному в січні 1928 р., на 1927 – 1928 операційний рік, наприклад, планувалися такі цифри розвантаження дитячих установ: через біржу праці на виробництво – 840 осіб, до ФЗУ – 180 осіб, на патронат кустарям – 100 осіб, на патронат селянам – 100 осіб, реєвакація на батьківщину – 300 осіб, на робітничі факультети, вищі навчальні заклади – 75 осіб, “на договірних началах Помдита” – 205 осіб, до щойно відкритої комуни імені Дзержинського – 100 осіб [574, арк. 167 зв.]. Як бачимо, найбільша частка працевлаштованих випускників очікувалася від посередництва біржі праці.

За угодою з ОКДД, харківська біржа праці залишала для вихованців дитячих інтернатних установ округу так звану “броню” – 25% своїх вакансій на низькокваліфіковані види робіт. Наскільки ефективно діяла така співпраця, говорить доповідь про наслідки передачі підлітків на роботу й про перспективи її надалі інспектора

охорони дитинства харківської окрінспектури наросвіти Розовського на засіданні президії ОКДД 30 березня 1928 р.: лише за 5 останніх місяців таким чином було працевлаштовано 419 підлітків. Враховуючи, що за весь попередній рік подібна цифра складала лише 319 осіб, можна уявити загальну тенденцію в цій справі [574, арк. 205].

Проте, така форма визначення професійної перспективи колишніх вихованців дитячих містечок і колоній мала низку як педагогічних, так і соціальних недоліків. Навіть у згаданій вище доповіді прозвучало, що подальша робота в даному напрямку значно ускладнюється переважністю так званих “будинків робітничих підлітків” – тимчасових гуртожитків для випускників інтернатів. Більш принципова критика пролунала з вуст заступниці завідувача управління дитячих установ округу Софії Зайчик, яка наполягала на тому, що, за відсутністю належного обліку, спрямування вихованців на біржу праці відбувається без урахування отриманої ними в колонії кваліфікації. На що Розовський заперечував: “Посилки не за фахом трапляються через те і тоді, як немає попиту відповідних фахів і доводиться прямувати на заклик тих, хто є під рукою” [574, арк. 205]. Хоча на цьому засіданні було вирішено “перевести облік кваліфікації тих дітей, що потребують надсилки до біржі праці й рахуватися по можливості з кваліфікацією підлітків” [574, арк. 248], але в дійсності виявилось надзвичайно важко узгодити випадковий, наданий у виробничих майстернях дитячих будинків, колоній і містечок фах вихованця з реальною ситуацією на ринку праці.

Переважно біржа заповнювала вакансії різного типу державних підприємств округу. На початку 1928 р., наприклад, підлітки спрямовувалися до вагонних майстерень, деревообробного заводу в м. Мерчику, Харківської швейної фабрики імені Тінякова [33]. Але особливі проблеми виникали в тих випадках, коли вільні місця належали приватним підприємствам. Факти засвідчують, що іноді власники, не надаючи жодної кваліфікації підліткам, тримали їх у себе лише перший рік, коли їх працю дозволялося оплачувати за найнижчими розцінками, а потім звільняли, поповнюючи тим самим лави безробітних [343]. Таким чином, подібна прихована форма експлуатації дитячої праці, поряд зі своєю юридичною й моральною неприпустимістю, мала ще й катастрофічні педагогічні наслідки.

Окрім біржі праці, посередництво щодо залучення підлітків до професійного навчання брали на себе Спілка кустарів, Всеукраїнська промислово-кредитна спілка та інші організації, які відправляли їх до різних кустарних артілей. Так, у серпні 1927 р. харківська ОКДД уклала подібну угоду з артіллю “Нове об’єднання” на навчання в ній протягом 2 років 20 підлітків із дитбудинків. За цією угодою, перші 6 місяців ОКДД зобов’язувалося сплачувати артілі за кожного підлітка по 10 крб., а після цього підлітки мали одержувати утримання за ставками, узгодженими з профспілками [367].

До справи кваліфікування підлітків зрештою долучилося й військове відомство. На початку 1927 р. Народний комісаріат освіти підписав угоду з управлінням Українського військового округу про передачу з 1 лютого 300 вихованців дитячих установ, віком 16 – 18 років, на навчання до музичних команд військових частин. Разом із музичною освітою підтримувалося одержання підлітками й виробничої кваліфікації, для чого планувалося залучити їх до роботи в майстернях у тих військових частинах, що такі майстерні мали [335].

Однією з найпопулярніших форм розвантаження дитячих закладів був патронат. Він являв собою передачу вихованців із метою здобуття певного робітничого фаху до кустарів, що займалися індивідуальним виробництвом переважно за місцем проживання, або селян.

Кустар, який брав на навчання підлітка, отримував за це певну платню, але позбавлявся деяких пільг, як говорилося в документі, за “користування працею учнів”, тому Харківський окружний виконавчий комітет восени 1927 р. звернувся до Всеукраїнського центрального виконавчого комітету з клопотанням унести певні зміни до тимчасових правил учнівства в кустарів. За цією пропозицією, кустародинак повинен мати право навчати не більше трьох учнів, не втрачаючи при цьому своїх пільг; крім того, протягом першого року навчання він позбавлявся необхідності платити учневі [452].

Намагаючись зацікавити кустарів, які неохоче брали підлітків на патронат, Вища рада народного господарства України виступала також за переважне постачання промисловою сировиною тих кустарних артілей і окремих кустарів, що використовують працю безпритульних [359].

Незважаючи на це, проблеми у такій формі професіоналізації випускників, як патронат, провокувалися як “відряджаючою”, так і “приймаючою” сторонами. Пасивність кустарів була зумовлена їх більшою зацікавленістю в тих підлітках, що мають родину, ніж у колишніх безпритульних. Саме про це йшлося, наприклад, у виступі на початку листопада 1927 р. тодішнього голови харківської ОКДД Сухарева [574, арк. 29]. Така позиція кустарів пояснюється тим, що безпритульні, а разом з ними й вихованці дитячих інтернатних установ, передусім сприймалися як потенційне джерело небезпеки для самого кустаря, його родини і майна, що дійсно в багатьох випадках підтверджувалося. По-друге, діти, які не мали сім'ї та батьків, потребували значно більшої побутової турботи – приймаючи підлітка на навчання, кустар тим самим брав на себе цілий комплекс зобов'язань, серед яких були: забезпечення вихованця певною, офіційно встановленою, житловою площею, дотримання санітарних умов у місці його проживання та роботи, забезпечення повноцінного і регулярного харчування, догляд за зовнішністю підлітка та його здоров'ям тощо.

З іншого боку, самі завідувачі колоній добре розуміли професійну малоперспективність подібної форми навчання. Це призводило до того, що завідувачі колоній, як зазначалося на засіданні президії ОКДД у березні 1928 р., намагалися виділити кустарям дітей малоздібних, а більш обдарованих і, відповідно, більш професійно перспективних залишали у себе в очікуванні кращих можливостей для їх працевлаштування або навчання [574, арк. 174].

Яскраву характеристику цієї ситуації дає А. С. Макаренко: “Кращих хлопців, що показують успіхи у школі чи у виробництві, і сам завкол не пошле до чоботаря на доволі важке і безпросвітне життя, в цьому випадку і хлопчик, і завкол завжди будуть чогось чекати кращого. Отже, до кустарів відправляються або ті, яких завідувачу цікаво скоріше сплавити, або ті хлопці, яким взагалі нічого особливого не хочеться і яким просто цікаво змінити обстановку. Все це визначає те, що за допомогою кустарів ми розвантажуюємось від хлопців, що далеко не закінчили виховання” [236, с. 133].

На березневому засіданні ОКДД також прозвучала й інша принципова проблема. Виявляється, найбільша кількість заявок того часу поступала від кустарів-чоботарів, але є цілком зрозумілим, що далеко не кожен із підлітків мав бажання кваліфікуватися саме з цього фаху [574, арк. 174]. Треба зазначити, що повне або часткове ігнорування вподобань, прагнень і індивідуальних здібностей вихованців дитячих установ та надання більшості з них типової кваліфікації не стільки створювало певний дисбаланс на ринку праці, скільки перешкоджало майбутній професійній самореалізації цих вихованців, дезорієнтувало їх у пошуках власної професійної ідентичності, блокувало найсензитивніший щодо професіогенезу період

особистісного розвитку. Потрапляючи в середовище кустарів, підліток піддавався небезпеці несвідомого засвоєння цілої системи професійних стереотипів, цінностей і традицій, що значною мірою могли змінити не лише його уявлення про власне професійне майбутнє, але й уплинути на усвідомлення суспільного змісту своєї професійної діяльності.

Повертаючись до специфіки патронату в кустарів, ми маємо підкреслити, що окремим негативним фактором цієї форми професійного навчання виступали незадовільні санітарно-гігієнічні умови. Якщо санітарний стан дитячих інтернатних установ перевірявся відповідними органами, а їх завідувачі й штатні лікарі несли відповідальність за нього, то аналогічний показник щодо помешкання і виробничих приміщень кустаря залежав від рівня загальної культури й гігієнічної освіченості останнього. У тому ж березні 1928 р. харківська міська санітарно-епідеміологічна служба констатувала масові випадки порушення гігієнічних і санітарних нормативів житлових умов патронованих підлітків. Відмічено погане і нерегулярне харчування, у 40% випадків зафіксована вологість значної частки помешкань кустарів, 18,8% приміщень, як виявилось, розташовані в підвальних і напівпідвальних поверхах будинків. Недостатність корисної житлової площі на одного мешканця спостерігається у 87,5% випадків, кваліфікований як антисанітарний стан 35,5% помешкань. Також відмічалася відсутність у 7,5% підлітків ліжкової білизни, надмірна тривалість робочого дня тощо [574, арк. 182, 191].

Серед розмаїття видів супроводу випускників інтернатів найбільшу критику з боку А. С. Макаренка викликала така форма, як патронат у селян. Сама процедура передачі вихованців дитустанов на трудове виховання до селянського двору або сільськогосподарського колективу була занадто громіздкою: зацікавлений у вихованцеві селянській двір або колектив подавав відповідну заяву до сільської ради; сільрада, щоб виявити доцільність того, або сама обслідувала колектив чи селянській двір, або доручала це одній із організацій – осередку КП(б)У, ЛКСМУ, “Друзів дітей”, Комітету незаможних селян, місцевому комітету союзу Робос чи Робітземлісу, делегаткам від селянок – і весь матеріал надсилала до ОІНО; розглянувши матеріали, ОІНО надсилала проект договору до сільради, яка відбирала на договорі підпис представника двору чи колективу. Лише після цього патронат ставав юридично можливим. Були розроблені й певні засоби заохочення селян: їм надавалося право одержати на вихованця земельний наділ за нормами трудового землекористування, що звільнявся протягом перших трьох років від сільськогосподарського податку, або видавалася окрема плата на утримання патронованого. Педагогічні ради інтернатів складали списки кандидатів на цю форму патронату: враховувався вік – від 12 до 17 років, фізичне здоров’я. Патроновані селянами підлітки могли також розраховувати на певні соціальні гарантії – право на земельний наділ, позачерговий вступ до школи, безкоштовне навчальне приладдя і медичну допомогу [450].

Віддзеркаленням суттєвих недоліків такої форми патронату є протоколи засідань президії Харківської ОКДД. У червні 1928 р. наступник А. С. Макаренка на посаді керівника Управління дитячими установами Харківського округу Михайло Сухарев наголошував на тому, що, оскільки підлітки в селян виконують роботу батраків, завідувачі дитустанов виступають проти цього виду патронату. Підтримував його і Розовський: “Селяни беруть на патронат дітей виключно з метою одержати за них гроші й ніякого виховання дітям та трудового навичку вони їм дати не можуть” [574].

Цікаві думки на цю тему ми знаходимо і в А. С. Макаренка, в його незавершеній роботі “Про патрунування”. “Я дуже боюся, – писав він, – що у питанні переда-

чі дітей селянам ми знаходимося в цілій смузі непорозумінь". Спираючись на власний досвід і розуміння ситуації, А. С. Макаренко наголошував, що за тих умов цей захід ні в педагогічному, ні в соціальному відношенні не може вважатися дієвим. За наявності у вітчизняному селі 20-х років минулого століття надмірної кількості пропозицій щодо виконання будь-якої роботи, прийнятий за гроші вихованець інтернату неминуче виштовхне з села на вулиці нового безпритульного, який через певний час неодмінно потрапить до дитячого будинку, "але який уже навчився дечому на вулиці і отримав певну міру відрази до сільськогосподарської праці, та, втім, і до всякої іншої праці". Таким чином, патронат у селян, за образним висловом Макаренка, лише переставляє одного безпритульного на місце іншого. При цьому Макаренко стверджував, що через очолюване ним Управління дитячими установами Харківського округу не було направлено до селян жодного хлопця і навіть не було жодної відповідної вимоги [236, с. 133].

Патронат у селян був проблематичним з огляду ще на одну, розкриту Макаренко, слушну обставину. Неможливість для вихованців інтернатів мати необхідний сільськогосподарський реманент виключала взагалі серед них будь-які прагнення до занять сільським господарством. Перспектива ж для підлітка стати членом сільськогосподарської комуні теж виступала майже нереальною, оскільки до таких комун приймали людей досить обачно і більш старшого віку. Колонії теж не в змозі тримати у себе вихованця до 18 років, постійно орієнтуючи його на таке майбутнє, оскільки до цього віку він встигне навчитися чомусь "з його точки зору більш солідному, ніж сільське господарство" [236, с. 134].

Як прикрий випадок згадує Макаренко і невдалу спробу ініційованого комісією допомоги дітям улаштування вихованців дитячих установ округу до сільськогосподарської комуні "Сніжне". Ретельно підібрані Управлінням дитячими установами підлітки, прибувши до комуні, з'ясували, що "Сніжне" являє собою лише звичайну нечисленну, всього на 50 вихованців, дитячу колонію залізничного підпорядкування, бідне господарство якої унеможлиблювало для них будь-яку перспективу колективного господарювання [236, с. 133].

Педагогічну неспроможність ідеї патронату – принаймні, для тих часів, її невідповідність виховному контексту діяльності інтернатної установи Макаренко виводив із суми протиріч між дрібногосподарським приватним виробництвом і великою державною промисловістю. Він задавався питанням: який вплив може здійснити сам процес патронату на роботу дитячого будинку, які настрої вносяться цим інститутом у життя трудової колонії? "Як би погано не була поставлена робота в нашій колонії, все ж наші діти ростуть під впливом ідеї робітничого класу. Вони, може бути, не вміють себе поводити, не вміють навіть працювати, якщо ми погані вихователі, але вони вже вміють зневажати експлуатацію й експлуататорів і самі зовсім відверто прагнуть бути робітниками в місті, на виробництві. Інша справа, наскільки ми зможемо задовольнити їх прагнення і підготувати їх на той випадок, якщо воно буде задоволено, але саме прагнення це повинне бути визнане здоровим і утворити базу для виховної роботи колонії" [236, с. 134].

Те, що патронат навіть штучно перетинав вихованцям шлях до великого виробництва, підтверджується й документально. Наприкінці серпня 1928 р. президія ОКДД відповіла на клопотання селян про можливість працевлаштування на підприємствах патронуваних у них підлітків: у клопотанні відмовити, поставити питання перед ОІНО, щоб надалі були дані вказівки завідувачам дитячих установ про роз'яснення селянам "у тому напрямку що діти на підприємства послані бути не можуть" [574, арк. 264].

Давали підстави сподіватися на певні гарантії щодо набуття професії колишніми колоністами хіба що угоди з державними сільськогосподарськими підприємствами. Так, у березні 1928 р. центральний орган КП(б)У газета "Комуніст" висвітлювала один з таких прикладів: НКО, ЦКДД і Центральна комісія по боротьбі з безробіттям уклали з Цукротрестом договори про те, щоб розмістити по його підприємствах – цукроварнях і радгоспах України – 338 переростків понад бронєю, "поставивши їх в такі умови, щоб підлітки мали змогу набути певної кваліфікації" [366].

Як виявилось, окремо для колонії імені М. Горького деяку епізодичну допомогу в справі працевлаштування вихованців надавав її досить потужний шефський комітет. Відображення цього знаходимо в архівних документах. Так, у серпні 1927 р. харківський Жовтневий районний комітет товариства "Друзі дітей" затверджував протокол шефкому: "Запропонувати шефському комітету представити списки вихованців колонії, яких у першу чергу необхідно послати на роботу. Рекомендувати Шефкому звернутися до Окрвійськомату для з'ясування можливості розподілу підлітків" [569, арк. 140 зв.]. А на початку червня того ж року Жовтневий райком, затверджуючи штат підзвітного йому буфету при харківському клубі імені Моїсенка, вирішив узяти з числа вихованців підшефної Горьківської колонії третього працівника з оплатою 25 крб. [569, арк. 113].

Колонія імені Горького у всі роки свого існування намагалася якомога повніше використати і свої внутрішні кваліфікаційні можливості. В полтавський період, без сумніву, найефективнішою формою надання справжнього виробничого фаху колоністам був млин, про боротьбу навколо якого йшлося вище. За своїми технічними характеристиками млин дійсно міг задовольнити відповідні надії. Він почав діяти на території садиби з 1890 р., мав парову машину й паровий котел, що працював на кам'яному вугіллі. В приміщенні млина, що мало електричне освітлення, працювали 24 дорослих і один неповнолітній робітник. Робоча частина млина складалася з 7 вальців для виробництва високоякісного борошна і 2 каменів для простого помелу, продуктивність його сягала 1000 пудів зерна на добу (пшениця, жито). Приймаючи сировину переважно з маєтків своїх власників, млин за 1904 рік, наприклад, переробив 324375 пудів пшениці і 10535 пудів жита на загальну суму 347480 крб. Головними ринками збуту борошна були Полтава і Харків, де Трепке мали спеціалізовані склади [114, с. 11; 348, с. 25; 352, с. 359–360; 453, с. 18–19].

Проте зміна дислокації колонії в 1926 році, очевидно, не дала повністю реалізуватися кваліфікаційним мріям Макаренка стосовно млина, в той же час вона стимулювала більш сміливі його плани.

В українській пресі початку 1927 р. міститься інформація, що до Народного комісаріату освіти звертається багато колишніх вихованців колоній зі скаргами на своє звільнення з дитустанов без одягу і взуття. Навіть одержавши роботу, вони не можуть придбати для себе все необхідне, що штовхає їх знов на шлях правопорушення [65]. Проблема тут полягала не лише в недбалості або обмеженості коштів дитустанов, а ще й у тому, що надто низька кваліфікація або відсутність такої у випускників не дають їм змоги знайти досить високооплачувану роботу. Нездійсненість кваліфікаційних планів керівників дитячих будинків, містечок і колоній була закладена в самому типі останніх: вони створювалися, в переважній більшості, скоріше як трудові, ніж навчальні установи, з орієнтацією на найпримітивніші форми праці. У доповіді ОІНО про стан народної освіти на Харківщині у 1925 – 1926 н. р. ми можемо прочитати: "<...> повністю охопити дитустановами безпритульних все-таки не з'являється можливим, чому перешкоджає, перш за все, те, що конструкція

дитустанов, за відсутністю виробничого навчання, не дає можливості розвантажити мережу дитустанов від перерослих <...>” [519, арк. 14].

Проте історія харківської колонії імені Горького багата свідченнями безупинних намагань її керівництва використати щонайменші можливості для надання вихованцям не лише широкого спектру “надпрофесійних компетентностей”, але й “вузької” кваліфікації в певному виді праці. Мова йде, перш за все, про майстерні, перманентне вдосконалення яких створювало умови для руху від примітивної кустарної праці до механізованого й електрифікованого виробництва. Придбання трактора, крім того, що дало можливість працювати групі вихованців за отриманим ще в Полтаві фахом [459, с. 228–232], сприяло набуттю “механізаторської” спеціальності й іншими.

З історії “курязького” періоду діяльності колонії імені Горького ми знаємо, що найбільшими потенційно цінними кваліфікаційними осередками її господарства були електростанція і напівкустарний столярний цех. Особливо багато написано про перший у педагогічній практиці Макаренка досвід масового випуску промислової продукції – різноманітних столярних виробів [228; 298, с. 135; 312, с. 57; 458, с. 141–144, 194].

В одному з перших листів до Горького з нового місця, 24 листопада 1926 р., А. С. Макаренко, характеризуючи господарський розвиток колонії, між іншим пише: “Зараз ми зайняті устаткуванням виробничої столярної майстерні. Грошей у нас, правда, немає, але ми взяли замовлення на 10000 вуликів і в рахунок плати отримали обладнання майстерні. Замовлення ми зобов'язані виконати в 6 місяців. Справа дуже цікава. Вже встановили стругальний верстат, всякі пили, сушарки. Харківські тютюнники подарували нам трактор, який і рухатиме нашу майстерню” [336, с. 42]. Глава “Педагогічної поеми” “Життя покотилося далі” розкриває подробиці цієї події: “В колонії скоро завелось справжнє виробництво. Різними правдами і неправдами ми організували деревообробну майстерню з хорошими верстатами: стругальним, фугувальним, пилками, самі винайшли і зробили шипорізний верстат. Ми уклали договори, отримали аванси і дійшли до такого нахабства, що відкрили в банку поточний рахунок. / Колоністи з великою охотою пішли на виробничу роботу, вони не злякалися машин, не злякалися розподілу праці. <...> / Робили ми даданівські вулики. Ця штука виявилася досить складною, такою, що вимагала великої точності, але ми насобачилися на цій справі і стали вулики випускати сотнями. Робили меблі, зарядні ящики і ще дещо” [228, с. 612]. Ці ж події описує і М. Е. Фере [458, с. 141], він також згадує про те, як колоністи, працівники механічної деревообробної майстерні, що встигли у короткий термін освоїти досить складні верстати, приурочили до візиту Горького здачу підприємству-замовнику великої партії виробленого товару. Під час цього урочистого акту, безпосередню участь у якому брав і великий письменник, виступив командир загону столярів В. Стебловський, він розповів про освоєння обладнання, боротьбу з браком і дав Олексію Максимовичу слово “працювати завжди тільки по-горьківські – з відмінними показниками” [458, с. 194].

Завдяки, як ми бачили, шефському комітету, ще одним із цікавих засобів виховання основ професійної майстерності став колонійський оркестр, про рівень кваліфікації якого говорять багато фактів. Товариство “Друзі дітей”, наприклад, включало його виступи у свої різноманітні заходи. Так, до програми агітаційного вечора, запланованого на 27 жовтня 1927 р., окрім доповіді про дитячу безпритульність і виступу “Живої газети”, Жовтневий райком товариства увів і виступ духового оркестру колонії. Таке ж почесне місце посів оркестр горьківців й в культурній про-

грамі першого дня перевиборної конференції райкому, що почалася 2 грудня [575, арк. 2, 9, 28].

У макаренкознавстві давно вкорінена думка про надзвичайно важливу роль, яку надавав А. С. Макаренко у сконструйованій ним виховній системі колонії імені М. Горького орієнтації вихованців на вищі форми професійної освіти. Відомо, яких великих зусиль він докладав, послідовно й цілеспрямовано реалізуючи всі суб'єктивні та об'єктивні можливості для вибудовування їх професійної перспективи. Педагог використовував як потужний виховний засіб бажання підлітків здобути вищу професійну освіту і відповідну, організовану в колонії підготовчу роботу. Тобто, суто "професійна" складова індивідуального розвитку колоністів тут виступала загальним мотивуючим імпульсом для всього колективу. На нашу думку, саме прагнення і підготовку вихованців до отримання в майбутньому професійної освіти слід розглядати в контексті головних форм апробації відкритого Макаренком принципу "перспективних ліній".

Незважаючи на важливість піднятої проблеми, до цього часу в науці предметно не аналізувався спектр сприятливих і обмежуючих факторів, що ззовні істотно впливали на загальну ефективність професіоналізації випускників Харківської колонії імені Горького.

Факти, пов'язані з практикою організації вступу вихованців колонії до середніх професійних та вищих освітніх закладів, з різною мірою повноти і документальності відображені майже у всіх біографіях педагога-письменника та історичних нарисах про очолюваний ним заклад (Є. Балабанович [30], М. Ніжинський [290; 297; 298], М. Павлова [318], А. Фролов [312] тощо). Проте лише початок нового століття відзначений публікаціями ґрунтовних збірників архівних документів, які ілюструють наполегливі, іноді драматичні спроби А. С. Макаренка забезпечити кращим із колоністів гарантоване місце на робфаках харківських і київських вишів (О. Єрмак, І. Зязюн, Л. Крамущенко, І. Кривонос, Н. Тарасевич, А. Ткаченко [22; 348; 349], Г. Хілліг [346]).

Разом з тим, в останній час глибоко вивчається історія розвитку вітчизняної робітничої професійної освіти 20-х років минулого століття. Саме цій темі присвятили глибокі аналітичні розвідки українські вчені: О. Аніщенко [18], С. Бутівченко [51], Н. Михайловська [266] та інші.

При відносно повному висвітленні "робфаківської" теми в історії Горьківської колонії полтавського періоду, аналогічні факти "курязького" часу залишаються майже не дослідженими.

З огляду на принципову важливість для розуміння загальнопрофесійного контексту виховної практики А. С. Макаренка, що являє собою висвітлення системи неперервної професійної освіти, яку він намагався створити засобами внутрішніх і зовнішніх освітніх можливостей керованих ним закладів, ми спробували дослідити професійно-освітнє середовище, у якому розвивалася Харківська трудова колонія імені М. Горького.

За умов непристосованості до цілей соціального виховання загальнодержавної практики працевлаштування і патронату випускників інтернатних закладів великі сподівання щодо визначення і організації професійної перспективи своїх колоністів А. С. Макаренко міг покладати лише на середні й вищі професійні навчальні заклади. Те, що в колонії імені М. Горького існувала "велика тяга" вихованців до робфаків і ФЗУ, фіксували навіть її інспекторські перевірки [22, с. 161]. Разом з цим, можливість отримати в колонії відповідну теоретичну підготовку, яка дозволила б витримати конкурсні випробування при вступі до професійного навчального закладу, була далеко не єдиною важливою обставиною успішної професійної освіти. Суттєвими передумовами професійного самовизначення вихованців Макаренка

виступали близькість і характер відповідних освітніх установ, спеціалізація, наповнюваність і правила прийому до них, наявність соціальних гарантій для даної категорії вступників тощо.

Провідним фактором розвитку тогочасної професійної освіти, збільшення її масштабів виступали індустріалізація й технічне переоснащення української промисловості, що на кінець 1920-х років визнавалися пріоритетними напрямками державного розвитку. За планом 1-ї п'ятирічки передбачалося збільшення промислової продукції України на 94%, капіталовкладення складали 2169 млн. крб., з яких 60% призначалися на переобладнання й поширення існуючих підприємств і 40% – на збудування нових. Ці темпи розвитку промисловості потребували втягнення близько 130000 нових робітників, або збільшення наявної їх кількості на початок п'ятирічки на 29%. Що ж стосується кваліфікованих робітників, то їх кількість до кінця п'ятирічки мала збільшитися на 74000 осіб, не враховуючи компенсації щорічного природного зменшення чисельності робітників на таку ж приблизно кількість (наведені дані про кваліфіковану робочу силу не враховують транспорту – А. Т.) [357].

Під впливом указаної тенденції відбувався значний приріст наборів до всіх видів професійних навчальних закладів. Красномовною в цьому відношенні є динаміка кількості учнів шкіл фабрично-заводського учнівства України, представлена в таблиці 1.3 [357].

Таким чином, якщо в 1923 р. було прийнято лише біля двох тисяч учнів (враховуючи й щорічний відсів), то результати набору 1926 р. говорять про п'ятикратне зростання їх кількості. Значне збільшення числа абітурієнтів по харківських професійних і вищих навчальних закладах у 1927 р., спонукало навіть додатковий прийом. Всього ж тоді було зараховано: до робфаків – 667 чол. (у 1926 р. лише 517 чол.), до технікумів – 421 чол., до вишів – 1675 чол. [300]

З огляду на умови свого попереднього життя та навчальну ефективність шкіл інтернатних закладів колишні безпритульні в першу чергу поповнювали лави учнів професійних шкіл і ФЗУ і в значно рідше ставали студентами технікумів, робфаків та вишів. Для порівняння: у 1928 р. за планами харківської окружної інспектури народної освіти до ФЗУ мали вступити 250 вихованців дитбудинків, у той час як до робфаків і ВНЗ лише 20 осіб [574, арк. 261].

Що стосується випускників колонії імені Горького, яка забезпечувала 7-річне навчання, то більшість із них цілком могли сподіватися на учнівство саме в професійно-технічних школах, оскільки вступ туди, за встановленими правилами, міг бути лише на базі 7-річної шкільної освіти, тоді як для ФЗУ цілком достатньо було 4-річної підготовки [519, арк. 19].

Таблиця 1.3

Кількість учнів ФЗУ України у 1927 р. (по роках навчання)

Галузева належність	Роки навчання				Разом:
	1-й	2-й	3-й	4-й	
Школи ФЗУ в промисловості	8169	6304	3423	983	18879
Школи ФЗУ на транспорті	1962	1866	1021	880	5729
Разом:	10131	8170	4444	1863	24608

Підтримка вступу випускників інтернатів до профшкіл, кустарних шкіл і ФЗУ здійснювалася на найвищому рівні: в липні 1927 р. президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) ухвалила виділити для них із коштів Центральної комісії допомоги дітям 1500 стипендій і забронювати по цих установах певну кількість місць [32]. У той же час, виключно великі можливості для отримання освіти надавав столичний харківський регіон. Ріст кількості закладів професійної освіти Харківщини і їх контингенту в 1924 – 1926 рр. проілюстровано в таблиці 1.4 [519, арк. 18].

Як бачимо, загальне збільшення кількості установ професійної освіти й числа їх учнів відбувалося в першу чергу за рахунок закладів індустріального спрямування: спільна кількість індустріально-технічних профшкіл і шкіл ФЗУ зросла на 36%, число учнів у них – на 61%, у той же час кількість інших закладів майже не збільшилася, а число учнів зросло лише на 31%.

Таблиця 1.4

Порівняльна кількість закладів професійної освіти Харківщини та їх контингенту в 1924 – 1925 та 1925 – 1926 навчальних роках

Установи мережі професійної освіти	1924 – 1925 н. р.		1925 – 1926 н. р.	
	Установ	Учнів	Установ	Учнів
Індустріально-технічні профшколи	8	1140	11	1420
Сільськогосподарські профшколи	4	460	5	560
Медичні профшколи	5	480	5	583
Торгівельно-промислові профшколи	4	1275	4	1607
Художні профшколи	2	552	2	891
Школи ФЗУ	22	2411	30	4300
Всього:	45	6318	57	9361

Більшість шкіл ФЗУ (26 із 30) і індустріально-технічних профшкіл (6 із 11) знаходилися в безпосередній близькості до Горьківської колонії – у самому Харкові [519, арк. 18–19], що дозволяло не втрачати зв'язок із нею, отримувати матеріальну і моральну підтримку, навіть залишати за собою можливість мати житло на перших кроках у самостійне життя. Останнє підтверджують матеріали обслідування колонії у червні 1927 р.: у ній продовжували мешкати декілька учнів ФЗУ [22, с. 160].

Харківські ФЗУ давали молоді доволі широкі перспективи професійного самовизначення: вона могла кваліфікуватися по 13 галузях, перелік яких із показником кількості учнів по кожній представлений у таблиці 1.5 [519, арк. 19].

Проте, незважаючи на ріст мережі й наповнюваності закладів середньої технічної освіти Харківщини, вони не могли задовольнити відповідний попит молоді. На початку серпня 1927 р. газета “Комуніст” констатувала: до будівельної профшколи на 70 вакансій уже надійшло понад 200 заяв, до електромеханічної на 110 вакансій – 400 заяв, до 4-ї хімічної на 40 вакансій – 182 заяви [267].

Галузева спеціалізація шкіл ФЗУ Харківського округу
на 1925 – 1926 навчальний рік

Галузь	Кількість шкіл	Кількість учнів
Металообробна	8	1540
Транспортна	4	480
Кравецька	3	391
Текстильна	2	305
Харчосмакова	3	265
Поліграфічна	1	259
Радянське будівництво	1	230
Сільськогосподарська	1	150
Шкіряна	1	99
Будівельна	1	95
Хімічна	2	88
Цукрова	1	57
Деревообробна	1	22
Разом:	29	3981

Із доповіді ОІНО про стан народної освіти регіону в 1925 – 1926 навчальному році відомо, що в ці роки відбувалося і якісне поліпшення навчального процесу у вказаних закладах – робилася загальна установка на краще задоволення потреб промисловості, втілювалися нові методи навчання. Для засвоєння практичних навичок створювалися навчальні цехи, майстерні, учнівські виробничі бригади, які охоплювали всіх учнів. Як правило, вводилася триместрова система, контролювався вчасний початок і кінець занять, майже по всіх школах ФЗУ застосовувався лабораторний метод навчання і Дальтон-план. У той же час бракувало устаткування навчальних цехів і майстерень [519, арк. 20]. Подальше поширення мережі робітничої освіти намічалось по декількох напрямках: збільшення числа індустріально-технічних профшкіл Харкова по санітарно-будівельній, модельній, авто-авіаційній та електрозварювальній спеціальностях; відкриття нових профшкіл, збільшення наповнюваності шкіл ФЗУ у зв'язку з ростом промислових підприємств [519, арк. 22–23].

Масовість фабрично-заводського учнівства помітно покращувала загальну статистику влаштування колишніх безпритульних. За даними харківської окружної комісії допомоги дітям, у 1927 р. через посередництво харківської ОІНО учнями ФЗУ стали біля 200 вихованців дитячих колоній [574, арк. 140].

Незважаючи на значні зусилля центральної і місцевої влади, радянських і освітніх органів, проблема середньої професійної освіти випускників дитячих інтернатних закладів Харківщини так і не була задовільним чином вирішена протягом 20-х років, що був вимушений у 1931 році констатувати наступник А. С. Макаренка на посаді завідуючого дитячими інтернатними закладами Харківського округу М. Сухарев. Єдиними вдалимими прикладами у цьому відношенні були сільськогосподарські школи по підготовці агротехніків, створені на базі великих господарств (до 500 дес. землі) двох найпотужніших дитячих містечок округу – Охтирського і Богодухівського. З огляду на невпорядкованість “навчальної постановки” дитячих колоній і містечок, на початку 30-х років ОІНО вимушене було приступити до розробки положення про реорганізацію їх майстерень у кустарно-ремісничі школи, “з тим розрахунком, щоб дати вихованцю закінчену професію” [549, арк. 96 зв.–97].

Отримавши лише 7-річну освіту, вихованець дитячої колонії фактично не міг розраховувати на вступ безпосередньо до ВНЗ. Хоча ще у 1927 році на Всеросійській нараді завідуючих дитячих установ, як повідомляла про це на президії ОКДД одна з делегаток наради від Харкова С. Зайчик, декларувалася потреба “відкрити при дитустановах 9-ти річки, щоб діти мали змогу попадати в інститути” [574, арк. 48], реальних кроків у цьому напрямку не робилося.

Найвищим рівнем закладу професійної освіти, до якого міг потрапити випускник Харківської трудової колонії імені М. Горького, як і іншої аналогічної установи того часу, був робітничо-селянський факультет. Робфаки (або: робітфаки, робсельфаки) в Україні створювалися при вищах або технікумах відповідно до декрету РНК РСФРР від 17 вересня 1920 р. як спеціальні навчальні заклади для осіб, що прагнули вступити до вищої школи, але не мали відповідного рівня підготовки. На 1925 р. існували 33 українські робфаки із загальним числом студентів 7,5 тис. чоловік. Головними вимогами до вступників були 16 – 30-річний вік, належність виключно до класу робітників чи селян, наявність відряджень або направлень підприємств, профспілкових, партійних і радянських органів. З 1921 – 1922 навчального року був встановлений на денних робфаках 3-річний, на вечірніх – 4-річний навчальний термін [331, с. 401–402; 365]. За положенням, прийнятим колегією НКО у жовтні 1927 р., на денні робфаки приймалися особи з виробничим стажем не менше 3 років, на вечірні – не менше 2 років [190]. Стипендія, що виплачувалася студентам робфаків, забезпечення гуртожитком і реальна перспектива отримання вищої освіти робили вступ до них найоптимальнішою формою організації професійного майбутнього для випускника інтернатного дитячого закладу. За це говорить і той факт, що на конкурсних випробуваннях при вступу до вищів робфаківці виявляли кращу підготовку, ніж випускники профшкіл [363].

1927 року безпрецедентний наплив абітурієнтів спостерігався й до робфаків: на 1730 місць було подано понад 3000 заяв [474]. Незалежно від цього для випускників інтернатних закладів на харківських робітничих факультетах бронювалося 5% місць [279].

Однак, як свідчать факти, число цих місць не завжди задовольняло попит з боку вихованців колоній. У серпні 1927 р., наприклад, на засіданні окружної комісії по проведенню місячника допомоги дітям стосовно участі осередків товариства “Друзі дітей” було ухвалено: “Дати завдання Т-ву ДД закінчити роботу що до одержання поверх броні місць на робфаках, на що просити підтримки НКО, а на стипендії підліткам з дитустанов призначити кошти з сум, зібраних по місячнику” [567, арк. 31]. Чотири дні потому, 16 серпня, окружне правління товариства звернулося до Головопрофосу НКО з проханням дозволити влаштувати на робфаки харківських

медичного, сільськогосподарського, ветеринарного та інших інститутів декількох вихованців дитустанов понад нормою за рахунок стипендій товариства. При цьому повідомлялося про принципову згоду правлінь вказаних інститутів [568, арк. 88]. Паралельно і до ОІНО було направлено аналогічне звернення, у якому підтверджувалося зобов'язання взяти на себе виплату стипендій прийнятими підлітками протягом усього часу їх навчання на робфаках [568, арк. 87]. Невдовзі “Комуніст” писав: НКО повідомив на місця, що він не заперечує проти прийому і понад встановленої норми, з тим лише, щоб інспектури наросвіти взяли на себе обов'язки повного матеріального забезпечення цих вихованців стипендіями та житлом на весь час навчання [279].

Очевидно, саме на таких умовах були направлені до робфаків і випускники Горьківської колонії. У останній декаді серпня 1927 р. окрправління товариства “Друзі дітей” звернулося до Харківського технологічного інституту (ХТІ) (орфографія оригіналу): “Згідно складених умов з Наркомпросом, Окрправління Т-ва ДД направляє слідуючих підлітків до В/робфаку”. У наведеному переліку зазначені сім горьківців: Федір Антоненко, Сергій Глянцев, Іван Боруцький, Іван Котов, Федір Трофімов, Микола Іванов, Володимир Лотоцький. Товариство просило допустити вказаних вихованців до іспиту [568, арк. 85].

Але група абітурієнтів колонії 1927 року технологічним інститутом не обмежувалася. Архіви зберегли ще декілька прізвищ. 23 серпня колонія імені Горького направила до ОКДД лист, підписаний за секретаря педагогічної ради майбутньою відомою українською письменницею Оксаною Іваненко, у якому повідомляла повний список своїх вступників. Окрім зазначених вище семи, вказувалися і троє вихованців, що направлялися до робфаку Харківського медичного інституту: Іван Сопін, Зінаїда Кальницька і Любов Тереніна [568, арк. 86] (див. додаток В).

Про успішність профорієнтаційної роботи колонії імені Горького говорить такий факт: серед 13 абітурієнтів – колишніх вихованців дитячих колоній – прийнятих до робфаку ХТІ у 1927 році, сім були підготовлені силами саме її педагогічного колективу [170].

* * *

Очоловши перший у своїй педагогічній кар'єрі трудовий інтернатний заклад, А. С. Макаренко зіткнувся з великою кількістю незвичних для нього практичних завдань, провідне місце серед яких належало не лише організації перевиховання вчорашніх кримінальних підлітків, але й забезпеченню спадкоємності ціннісного контексту їх життєдіяльності при переході з колонії до самостійного трудового життя. Розуміючи, що необхідною умовою збереження цілісності соціального досвіду вихованців виступає їх успішний професійний розвиток, А. С. Макаренко у якості оптимальної форми, здатної забезпечити інтелектуальну, психологічну і практичну готовність до кваліфікованої праці, обрав доцільно побудоване професійне мікросередовище як своєрідну “кафедру”, “сцену” та “гімнастичну залу” фахової майстерності. При цьому докорінною відмінністю його системи трудового виховання залишалася безпосередня та свідома участь самих вихованців у формуванні як мікро-, так і макросередовища власного розвитку.

Загальна тенденція до інтенсивної розбудови вітчизняної економіки у другій половині 20-х років минулого століття і збільшення у зв'язку з цим обсягів державного замовлення на підготовку кваліфікованих працівників, у першу чергу виробничих професій, створювали, безперечно, надзвичайно позитивний суспільний

фон для професійного розвитку вихованців колонії імені М. Горького. Відповідні виховні цілі її педагогів, таким чином, забезпечувалися загальним піднесенням широких мас, в основі якого лежало прагнення долучитися до справи економічного зміцнення молодій державі. Гаряче бажання колоністів-горьківців вступити до професійно-освітніх закладів є підтвердженням цього.

Технічні можливості для адекватного професійного самовизначення і продовження професійної освіти випускників колонії імені Горького підкріплювалися географічною близькістю до столичного Харкова – одного з найпотужніших промислових і освітніх центрів країни. Зміна географічних координат установи в 1926 р. не лише суттєво трансформувала адміністративну та економічну ситуацію її розвитку, але і внесла певні корективи до загальної стратегії А. С. Макаренка стосовно організації професійного майбутнього його вихованців. У харківській період семирічна школа колонії і система додаткових занять давали можливість горьківцям вступати не до ФЗУ, що було типовим для їх однолітків із інших інтернатів Харківщини, а до більш кваліфікованих освітніх закладів – професійно-технічних шкіл і робфахів.

Ще одним фактором забезпечення професіоналізації вихованців, позитивне значення якого неможливо заперечувати, була державна підтримка і система соціальних гарантій, що у 20-х роках минулого століття являлася одним із напрямів практики ліквідації дитячої безпритульності. Вітчизняні державні й недержавні організації, які тою чи іншою мірою опікувалися даними питаннями, одне з головних своїх завдань убачали в створенні розгалуженої та досить мобільної системи працевлаштування випускників інтернатів. Поряд із цим формувалася інша, перспективніша й дієвіша система соціальної інтеграції випускників, що в набагато більшій мірі відповідає ідеї та потребі їх професійного самовизначення – підготовка і вступ до професійно-освітніх навчальних закладів. Бронювання місць на робфаках і інститут стипендіатів дозволяли колишнім безпритульним уникати необхідності витримувати конкуренцію з постійно зростаючим потоком краще підготовлених учнів міських шкіл.

Однак, незважаючи на постійне розширення розмаїття форм і засобів фінансування суспільної опіки, її важелями виступали передусім економічні міркування. З огляду на це, якість професійного самовизначення вихованців дитколоній залишалася скоріше випадковою, ніж гарантованою категорією, що, в свою чергу, являлося гальмівним зовнішнім чинником розвитку винайденої А. С. Макаренком виховної системи. Послідовний противник примату економічних міркувань над педагогічними в організації виховання, педагог-письменник використовував щонайменші можливості для уникнення невизначеності педагогічного контексту формування професійного майбутнього своїх випускників.

Ті відносно примітивні форми професіоналізації, що їх ми спостерігали в історії Горьківської колонії, були, таким чином, не атрибутом макаренківського виховного методу, а необхідним наслідком крайньої недостатності матеріально-технологічних і професійно-освітніх умов. Останнє особливо впливало на рівень загальнопрофесійної підготовки колоністів, дієвість профорієнтаційної роботи, надання можливостей для адекватного професійного вибору тощо. Розуміючи це, А. С. Макаренко всіляко стимулював процес нарощування промислового потенціалу колонії, збагачення виробничого і загальнокультурного досвіду вихованців, закладав підвалини їх світогляду як суб'єктів трудової діяльності. Він довів: в умовах обмежених можливостей для професійного розвитку підлітків, незалежно від того, в якому напрямку і в яких формах цей розвиток може піти у майбутньому, єдиним доступним підґрунтям для нього має бути комплекс максимально широкої професійної підготов-

ки. Попри всі обмеження, професіоналізація вихованців була перманентним та органічним напрямом діяльності установи, виступаючи одночасно і однією з умов, і показником результативності виховного процесу останньої.

Хоча педагог не виокремлював професіоналізацію підлітків у загальному процесі та результаті їх соціалізації як самостійну функцію, проте обов'язково надавав їй соціального змісту. Загальнопрофесійний розвиток вихованців, так само як і отримання ними певної вузької кваліфікації, з його точки зору, обов'язково мають бути опосередковані колективними метою, мотивацією і діяльністю. Характеризуючи, таким чином, систему педагогічної організації професійного майбутнього юнаків і дівчат, впроваджену А. С. Макаренком у Горьківській колонії, доцільніше, на наш погляд, розглядати її не в доволі вузьких вимірах фахової освіти, а скоріше як широкий соціально детермінований процес професійного виховання особистості.

Численні факти підтверджують, що, розвиваючи підвалини свого інноваційного досвіду, А. С. Макаренко не міг залишатися у межах суто "посадового" ставлення до організації трудової перспективи своїх вихованців, у всіх його діях відчувається особиста стурбованість про їх подальшу професійну долю.

Не буде перебільшенням сказати, що педагогічні відкриття "горьківського" періоду створили відповідний технологічний ресурс, потрібний як для масової апробації професіогенетичних ідей А. С. Макаренка на теренах Харківського округу, так і для розробки організаційних стандартів унікального в освітній практиці професійного закладу – трудової комуни імені Ф. Е. Дзержинського.

Розділ 2

ПОШИРЕННЯ МАКАРЕНКІВСЬКИХ ІНІЦІАТИВ ЩОДО ПРОФЕСІОГЕНЕЗУ ВИХОВАНЦІВ В УМОВАХ ТРУДОВОГО ДИТЯЧОГО КОРПУСУ ХАРКІВСЬКОГО ОКРУГУ (1927 – 1928 рр.) .

2.1. Ідея А. С. Макаренка про масове перевиховання безпритульних та історія її реалізації

Хоча кожен з етапів педагогічної діяльності А. С. Макаренка незмінно збагачував його виховний досвід, існує один, майже не відмічений макаренкознавцями епізод у творчій біографії педагога, що посідає особливе місце в процесі формування його професіогенетичних поглядів – це реалізація проекту всеукраїнської дитячої трудової армії (1925 – 1928 рр.).

У сучасному макаренкознавстві ще бракує остаточної оцінки драматичних для А. С. Макаренка подій 1927 – 1928 рр. – причин і характеру його конфлікту з офіційною педагогікою і, як наслідок, руйнування майже безпрецедентно ефективної виховної системи Колонії імені Горького. Проте саме ця глава педагогічної драми Антона Макаренка, цілком ймовірно, приховує в собі ключ до розуміння найпринциповіших питань щодо його спадку. В протиріччі з чим опинився педагог – із дійсністю, часом, ідеологією, політичною кон'юнктурою чи корпоративними амбіціями окремих людей? Принаймні, невирішеність подібних питань перешкоджає нам на шляху до об'єктивної й однозначної оцінки створеної ним педагогічної системи.

На наш погляд, ключовою обставиною тогочасного педагогічного протистояння А. С. Макаренка є пропаганда і втілення ним власної ідеї про організацію Всеукраїнської дитячої трудової армії з постановкою виховання як “масового виробництва”. Загальновідомо, що половинчастою, але практичною формою цієї ідеї стало створення Трудового дитячого корпусу Харківського округу, який увійшов в історію під більш прозаїчною назвою Управління дитячими установами інтернатного типу. Являючись часом найбільшого тріумфу і найбільших гонінь горьківської виховної системи, цей період, без сумніву, є цікавим із точки зору розповсюдження та апробації макаренківського методу і додає додаткових штрихів до портрета Макаренка-професіонала. Систематичний пошук у фондах центральних і регіональних архівів України та Росії, а також аналіз літературних джерел дозволили встановити понад 400 документально підтверджених фактів з історії керованого А. С. Макаренком Трудового дитячого корпусу (ТДК), включаючи генезу самої ідеї його створення.

У насиченій подіями історії педагогічного подвижництва Макаренка цей період відмічений особливо цікавими проявами багатьох складових його педагогічного й управлінського професіоналізму, пов'язаними з бурхливою активністю педагога у відстоюванні права апробації власних педагогічних ініціатив на всеукраїнському рівні.

Хоча, за рядом об'єктивних причин, проекту вдалося здійснитися лише в досить вузьких межах Управління інтернатними установами Харківського округу в липні 1927 – лютому 1928 років, він посідає особливе місце в процесі формування

професіогенетичних поглядів і професійних якостей А. С. Макаренка з декількох причин:

1. За значущістю і суспільною резонансністю цілей, складністю завдань і рівнем відповідальності період трудового дитячого корпусу являє собою новий рівень адміністративної діяльності А. С. Макаренка, якісно вищий, ніж попередній.

2. Саме в цей період А. С. Макаренко зіткнувся в значно більших обсягах із проблемою кадрового забезпечення виховного процесу в інтернатних закладах, іншими словами, з проблемою відповідності кваліфікації керівників і персоналу дитячих установ особливостям і характеру виконуваної роботи. Тобто, Макаренко мав – і він це, вочевидь, розумів – на широкій і публічній сцені перевірити реалізм і практичну результативність системи власних уявлень у такій складній і суперечливій галузі, як педагогічна кваліфікація.

3. Розповсюдження винайденої в колонії імені М. Горького виховної системи на ґрунті широкої інтернатної мережі створювало можливість об'єктивної апробації її як універсальної педагогічної інновації. Така апробація в певному розумінні виконувала діагностичну функцію як щодо рівня професіоналізму Макаренка-педагога, так і стосовно якості створеного ним професійного педагогічного середовища в Горьківській колонії.

Історія Трудового дитячого корпусу традиційно, але незаслужено знаходилась на периферії вітчизняного біографічного макаренкознавства. Це можна пояснити хіба що прагненням дослідників в обставинах канонізації А. С. Макаренка уникнути “дискредитуєчих”, на їх погляд, епізодів його біографії. Перша інформація про роботу Макаренка в Управлінні дитячими колоніями з'явилася на початку 50-х років минулого століття – це публікація в першому академічному виданні творів педагога двох важливих документів: списку “типів і прототипів” до “Педагогічної поеми” та “Проекту організації Трудового дитячого корпусу Харківського округу” [245, с. 673–691; 246, с. 384–386, 433–436], а також листа Макаренка до Горького від 25 лютого 1928 р. [405, с. 248–250].

Потому згадки про ТДК потрапляють і до біографічної макаренкіани. Це, передусім, дослідження Ю. Лукіна, Н. Морозової і М. Ніжинського [198, с. 28, 36; 274, с. 69; 275, с. 93–95; 297, с. 104–106], а також спогади двох співробітників Макаренка – О. Іваненко і М. Фере [157, с. 94; 458, с. 169–177]. Єдиним же з біографів Макаренка, хто в той час предметно звернув увагу на долю ТДК, зробивши це в контексті протистояння Макаренка і офіційної доктрини соцвиху, був Є. Балабанович [30, с. 151–152]. За відсутності фундаментальних досліджень, протягом майже трьох десятиліть єдиним фактом, що ілюстрував діяльність Макаренка в Трудкорпусі, крім згаданого проекту, був захист ним звинуваченого в побитті вихованців підлеглого завола О. І. Остапченка [237; 297, с. 105–106; 401]. Першу ж спробу докладного вивчення питання робить у 1976 р. А. Фролов, спираючись при цьому на матеріали листування Макаренка з Горьким і дружиною, спогади, відомі й невідомі матеріали архівів тощо [312, с. 46, 56, 63–69, 71–73]. Починаючи з 80-х років до наукового обігу залучається ціла низка досі невідомих архівних джерел, на аналізі яких базуються нові спроби ґрунтового висвітлення діяльності Макаренка по створенню колоній-гігантів. Маються на увазі роботи Л. Попової [212, с. 14–15; 354] та М. Окси [307; 497]. Пізніше, майже несподівано для дослідників, унікальні епістолярні матеріали щодо історії макаренківських проектів були виявлені в тій частині творчої спадщини педагога, яка, за заповітом його дружини, 30 років по її смерті була недоступною [448, с. 13, 23, 25, 123–124]. Останні роки принесли лише декілька праць, що торкаються окремих питань вказаної теми, особливо помітною є книга С. Карпенчук і М. Окси “На зорі макаренкознавства” [166, с. 20–22, 32–33, 38–40, 42, 63–65, 68–69]. Хоча марбурзька лабораторія Макаренко-реферат теж не має окремого дослідження вказаної теми, деякі з її видань оприлюднюють низку відповід-

них фактів і документів [55, с. IX, 2–10; 142, с. XXV–XXVII, XXXI–XXXII, 34–50; 223, с. VIII–IX, 49; 336, с. 19; 40; 46; 48–51; 55; 346, с. 265, 305–306; 487; 488, с. 149–150], але вітчизняні макаренкознавці завжди потерпали від обмеженого доступу до здобутків німецьких вчених.

Таким чином, досі залишаються не вирішеними декілька принципових не тільки для історії ТДК, а й для макаренкознавства в цілому питань: а) як виникла і розвивалася ідея об'єднання дитячих установ інтернатного типу на ґрунті виховної системи колонії імені Горького; б) яким був педагогічний, адміністративний і господарський зміст роботи Управління дитустановами Харківського округу; в) які форми професійного розвитку вихованців інтернатів практикувало Управління; г) в чому полягали обставини усунення А. С. Макаренка з посади завідувача Управління і згортання головних його програм?

Незважаючи на фрагментарність наявних архівних свідчень, з'явилася змога простежити багатогранність історико-педагогічного спадку такої унікальної освітньої інституції, якою був Трудовий дитячий корпус Харківського округу. Ми здійснили спробу на основі аналізу й зіставлення відомих, а також нещодавно відкритих фактів дати якомога ширшу панораму зародження, існування та ліквідації ТДК як своєрідної сцени для реалізації професійно-освітніх ініціатив Макаренка.

Безперечні досягнення Горьківської колонії давали підстави сподіватися на універсальність створеної й апробованої п'ятирічним досвідом її роботи виховної системи. 8 серпня 1925 р. А. С. Макаренко як завідувач Полтавської трудової колонії імені М. Горького звертається до Головного управління соціального виховання Народного комісаріату освіти України з відомим листом. Оригінальна пропозиція педагога, викладена на 9 аркушах, являла собою ретельно розроблений проект використання унікального напрацьованого досвіду. В статті Макаренко ретельно обґрунтовує недоцільність і неекономічність дрібних виховно-трудових закладів і пропонує ідею заснованого на великому виробництві “крупного виховного підприємства”, що об'єднує тисячі вихованців у єдині трудові колективи. Конкретно його пропозиція виражалася в тому, що: “все перевиховання правопорушників для України або, принаймні, для Харківської області зосереджується в одній трудовій колонії, розташованій поблизу Харкова” [22, с. 117–121; 55, с. 2–10; 500, арк. 1–4 зв.].

Не можна стверджувати, що ідея надто великих закладів соціального виховання належить виключно Макаренкові, – з початку 20-х років, наприклад, досить успішно діяло Одеське дитяче містечко імені III Інтернаціоналу на 2250 дітей [483, с. 39], – але необхідно зауважити, що ідея укрупнення і об'єднання інтернатних установ була одним із найцікавіших соціально-педагогічних проектів Макаренка, своєрідним рефреном його педагогічної біографії. До неї в процесі своєї діяльності він повертався неодноразово: в серпні 1925 р., жовтні 1926 р., березні 1932 р. і в середині 1934 р. Згаданий лист був, по суті, першим причетним до цього документом.

Зрозуміло, що такий вчинок провінційного завкола дещо виходив за межі його посадової компетенції, але виховні успіхи керованої ним колонії, окриленість майже унікальною результативністю створеної педагогічної технології, зрештою, громадянська особистісна позиція Макаренка цілком пояснюють його ентузіазм. Можна припустити, що глибоко в основах такого кроку крилася типова “лідерська” риса – природна амбіційність самого Макаренка. Тут варто згадати наведені оцінки Г. Ващенко [57, с. 74, 75], але, якщо навіть серйозно говорити про амбіційність у діях Макаренка, то текст листа чітко відмежовує цю суперечливу особистісну рису від часто суміжних із нею марнославства, поверховості й самовдоволення. Навпаки, Макаренко добровільно бере на плечі неймовірно великий тягар, грандіозну роботу, результати якої такою ж мірою віддалені, як і непевні. Відомо, що викладені в листі ідеї поклали початок чи не найдраматичнішому періоду його жит-

тя. Те, що запропонував Макаренко, створювало цілу низку колізій, бо так чи інакше зачіпало основи багатьох процесів тогочасної педагогічної дійсності.

Наскільки А. С. Макаренко був упевнений у доцільності свого плану, можна судити з того, що невдовзі сповістив про нього О. М. Горького, листування з яким розпочалося за декілька місяців до того: “<...> я зважився наполягати на правильності нашого шляху і представив до Наркомосу проект. Головною його думкою є твердження, що виховання має бути організоване як масове виробництво, у величезних колективах, господарчо відповідальних і самостійних, у той же час конструйованих без всілякої романтики й упереджених догматів, а перш за все за теорією здорового глузду. Мій проект був підтриманий фактичним успіхом нашої колонії і спаяністю всієї нашої общини, що впадає в очі <...>” [336, с. 19]. Загалом листування з шефом колонії імені М. Горького, безперечно, теж є цінним джерелом з історії ТДК, бо Макаренко і в подальшому незмінно інформував письменника про всі свої успіхи і невдачі на новому поприщі.

Наслідки макаренківського листа, як ми знаємо, були набагато скромнішими, ніж прагнув педагог, хоча викладені в записці, а також висловлені Макаренко 23 вересня 1925 р. на засіданні Головоцвуху НКО України ідеї були зустрінуті в цілому позитивно [22, с. 122]. Велика адміністративна метушня навколо його проекту, боротьба з місцевими адміністраціями і самих місцевих адміністрацій між собою, як уже відомо, прийшла до компромісного варіанту – переводу Горьківської колонії на базу занедбаної в педагогічному і господарському відношенні Харківської трудової колонії імені 7 Листопада, що містилася біля села Подвірки Харківського району (колишній Курязький монастир) і злиття колективу горьківців із більшою частиною вихованців останньої. Збільшення контингенту колонії до приблизно 330 осіб [55, с. 37, 38], зрозуміло, аж ніяк не відповідало ідеї масового перевиховання. Тому лист до Головоцвуху виявився лише першою спробою голосно заявити про свій проект.

Попередньою апробацією ідеї організованого виховання безпритульного дитинства стала участь делегації колонії імені М. Горького у роботі Першої всеукраїнської конференції дитячих містечок і колоній на базі згаданого вище Одеського дитмістечка імені III Інтернаціоналу. Виступаючи протягом 4 годин, він між іншим запропонував проект організації Всеукраїнської дитячої трудової армії (7 корпусів, 21 дивізія, 63 полки по 1000 дітей кожний). “Наді мною посміялися, як над мрійником, – писав він московській журналістці Н. Остроменцькій, – але все ж таки Наркомос України запропонував мені як дослді організувати 1-й дитячий корпус на всіх дітей Харківського округу. Рахуючи безпритульних, це дасть 10000 дітей” [236, с. 27, 213]. Макаренко при цьому намагається забезпечити власну методичну самостійність: “Я ставлю всілякі умови, головне – це згода і підтримка колонії Горького” [236, с. 27]. Загалом, прагнення самостійності й незалежності виступають рефреном у всій його і проектній, і практичній діяльності.

У зв'язку з даним проектом у вітчизняній науці іноді дунають думки про прожектерство Макаренка [283, с. 98]. Однак багато що свідчить і на користь реалізму педагога. В тому ж таки листі до Остроменцької Макаренко цілком резонно занепокоюється: “Я все ж боюся, що не зумію впоратися з мільйоном найдрібніших спротивів окремих осіб і інтересів” [236, с. 27]. Ще більше реалізму ми спостерігаємо в тоні листа до Горького, в якому Макаренко теж уперше повідомляє шефу колонії про свій проект: “Практичні пропозиції наші викликали у всіх страх: ми виявилися надто рішучими. Я пропонував організацію всеукраїнської дитячої трудової армії, з широким активним самоврядуванням, але з гарячою дисципліною. Зрозуміло, із цього нічого не вийшло. Сумно, дорогий Олексію Максимовичу. В нас були широкі злети, коли ми руйнували, а ось коли доводиться будувати, ми боїмося рушити з місця. У Харкові до наших проектів ставляться майже співчутливо, тут

розмова йде про об'єднання всіх дитячих установ Харківського округу – їх біля 30 з 10000 дітей. Співчуття, проте, допомагає мало. Треба розбити багато дрібних спротивів, страшну товщу формалізму, треба подолати апатію, в'ялість, а найважче, російську віру в порожні слівця, російську сектантську дурість. Тому надій у нас великих немає. Я боюся, що ще через рік нам доведеться теж покласти зброю” [336, с. 40]. Разом з тим, у процесі переводу Горьківської колонії до Харкова все ж таки достатньо принципово прозвучала характеристика її визначальної місії. Так, у квітні 1926 р. на засіданні об'єднаної президії Харківського окрвиконкому і міськради окрінспектор наросвіти Махно змотивував необхідність злиття двох колоній тим, що: “ця установа знаходитиметься під безпосереднім наглядом Наркомосу і ми зуміємо завдяки цій установі поставити добре роботу у всіх наших дитячих установах <...> досвід цих педагогів, які там працюють, використовувати не лише для Харківського округу, але і для всієї України” [22, с. 128, 129; 539, арк. 265, 267]. Також невдовзі досвід колонії імені Горького був визнаний липневим пленумом Харківської окружної комісії допомоги дітям придатним для застосування в інших дитбудинках [22, с. 142; 558, арк. 268].

Наступний крок Макаренка щодо попередньої апробації власних ініціатив став відомий нещодавно. Нам удалося віднайти у фондах Харківського обласного архіву цікаве свідчення головного тогочасного окружного органу по боротьбі з дитячою безпритульністю – Харківської окружної комісії допомоги дітям. В своєму звіті щодо підбору безпритульних дітей із вулиць Харкова за жовтень – грудень 1926 року ОКДД говорить (зберігаємо стиль оригіналу – А. Т.): “В первісних дитустановах чимало значіння набувало самоуправління дітей, що було його встановлено по принципах дитколонії ім. М. Горького. Найбільш витривалі підлітки були притягнені на роботу в ролі помічників виховател[ьсько]го персоналу та старших окремих груп дітей” [517, арк. 536]. До того ж, дещо пізніше, у березні 1927 р., Макаренку окрім Горьківської колонії було запропоновано взяти під своє керівництво Комарівську дитколонію, схожу за своєю занедбаністю до Курязької напередодні “завоювання” такої горьківцями [236, с. 30]. Тобто, Макаренко зумів переконати окружні органи наросвіти не лише у правильності обраного ним шляху, але й домігся розповсюдження досвіду колонії імені М. Горького хоча б у межах столичного округу. Враховуючи, що вже деякий час горьківська колонія знаходилася під пильним і досить критичним контролем у керівництва республіканською освітою, можна лише гадати, скільки енергії, віри у власну правоту й ентузіазму знадобилося педагогу в цей час.

Жахливі обсяги і форми дитячої безпритульності, а також безліч проблем боротьби з нею в Україні потребували кардинальної реорганізації всієї мережі інтернатних дитустанов Харківщини. Ідея цієї реорганізації, зрозуміло, належить не Макаренкові, але на її тлі досить органічним і своєчасним виявився його проект дитячого корпусу.

Початком практичної роботи по створенню Трудкорпусу дослідники переважно вважають весну 1927 р. Нам поки що не вдалося знайти документи, що свідчили б про спілкування Макаренка з місцевими і центральними органами влади з цих питань ще восени 1926 р., але опосередкованим свідченням таких контактів, окрім наведених листів до Горького і Остроменцької, є його пізніший вислів на президії ОКДД: “В осені була подана до Окрнаросвіти думка про реорганізацію системи управління існуючих дитустанов <...>. Таким чином виникла думка про утворення трудового корпусу <...>” [560, арк. 157]. Крім того, досить красномовними є виявлені нещодавно два архівних свідчення. По-перше, як ми вже згадували, протягом жовтня-грудня “горьківська” система самоврядування почала поширюватися у первинних дитустановах округу, по-друге, 13 жовтня 1926 р. на нараді Харківської

околичної інспекції народної освіти до оперативного плану одного з її підрозділів, інспектури соціального виховання, на 1926 – 1927 н. р. було додатково включено завдання розробити проект положення “Управління периферійних установ Наросвіти.” [530, арк. 61]. Про осінь 1926 р. мова йде і в редакторській примітці А. А. Фролова до згаданої статті М. М. Окси [307, с. 65].

Березень 1927 р. був позначений тим, що розвал у багатьох дитустановах Харківщини все частіше почали пов’язувати з невмілим керівництвом з боку ОІНО [560, арк. 15–17]. На цьому тлі ще нагальніше постала потреба в окремій спеціально створеній структурі в складі інспектури, яка б відала виключно справами інтернатних установ, і з цією метою ОІНО розпочала перегляд їх мережі “в бік централізації” [560, арк. 42]. Тоді ж Макаренко знову згадує про свою ідею в листі до Горького: вихованці, як і раніше, “мріють про острів, про море, про колонію в декілька тисяч чоловік, про “Перший дитячий корпус імені Горького” [336, с. 46].

Першою відомою нам програмою А. С. Макаренка щодо об’єднання дитячих інтернатних закладів Харківщини навколо Горьківської “метрополії” є лист до голови Харківської комісії у справах неповнолітніх (КСН) Г. С. Салько за 4 травня 1927 р. В ньому вже відчутно проглядає позиція Макаренка як майбутнього і ймовірного керівника “Дитячого трудового корпусу Харківського округу” та висуваються досить конкретні умови такого об’єднання: концентрація всіх асигнувань для дитустанова у його руках, право самостійно вирішувати кадрові питання, визначення штатів та окладів для кожної колонії, а також заборона протягом перших двох років інструктувати форму організації колоній і розподілу матеріальних даних [448, с. 13]. Діловий і предметний тон листа наводить на думку, що в цей час об’єднання колоній округу вже постало як організаційна проблема. Педагог настільки був впевнений в успіху і мав настільки високу мужність, що охоче брав на себе відповідальність за справи, перебіг яких у надзвичайно великій мірі залежав від чисельної кількості стихійних і випадкових факторів.

Нам невідомо, чи обговорювалися і як були сприйняті висунуті Макаренко умови на більш високому рівні, але до створеної вже через місяць, 6 червня, наказом ОІНО комісії для проробки плану об’єднання дитустанова інтернатного типу Макаренко включений не був (його інтереси там представляла Г. С. Салько) [560, арк. 82]. Проте його 6 липня ОІНО відряджає ознайомитися з роботою установ інтернатного типу для складання плану раціоналізації їх мережі. Разом з ним це мав робити й завідувач Охтирського дитмістечка М. Л. Довгополюк. Призначення Довгополюка в партнери до Макаренка було, очевидно, зроблено в останню мить (у мандаті від руки над рядком було надписано: “разом з Довгополюком”) [236, с. 122–123; 512, арк. 1]. Поява тут Довгополюка, на наш погляд, не випадкова – ОІНО, як ми це побачимо й далі, досить обережно ставилася до нового статусу Макаренка і тому, мабуть, “приставила” до нього партійного і більш лояльного керівника чи не найкращого інтернатного закладу округу. Аналіз документів узагалі створює враження, що утворення ТДК, а відповідно й піднесення Горьківської колонії і Макаренка особисто, ініціювалося й підтримувалося в набагато більшій мірі господарською, ніж освітянською владою.

Наскільки Макаренко встиг виконати вказане доручення ОІНО, ми не знаємо, бо на звороті мандата є лише відмітка про відвідування Богодухівського дитмістечка [512, арк. 1 зв.]. Це відбулося 9 липня, тобто саме в той день, коли окрнаросвіта підписує йому нове посвідчення, тепер уже для ознайомлення “з постановкою сільсько-господарчої і організаційної роботи” в радгоспах округу для поглиблення постановки сільського господарства в дитустановах; тут ім’я Довгополюка вже не згадується [236, с. 123; 512, арк. 2]. Якщо вірити відмітці на документі, з цією метою він відвідав теж лише один дитбудинок, імені Т. Г. Шевченка [512, арк. 2 зв.]. Варто

звернути увагу, що ані в мандаті, ані в посвідченні, виданих Макаренку, ОІНО уникає прямо говорити про об'єднання дитустанов. Пояснення цьому, мабуть, теж лежить у поміркованій позиції ОІНО, підтвердження чому ми знаходимо в доповіді про план реорганізації дитустанов округу, яку в ці дні робила на засіданні ОКДД одна із членів згаданої комісії, Б. Фіш. Вона зазначила, що в сучасний момент піднято питання про об'єднання дитустанов, для чого доручено Макаренку зробити обслідування всіх дитбудинків, "після чого буде винесено постанову про можливість об'єднання" [307, с. 60; 560, арк. 107].

Не чекаючи висновків ОІНО, ОВК робить досить нетерплячий крок, який чудово ілюструє його позицію: 8 липня заступник голови С. Канторович звертається з запискою до секретаря Окрвиконкому І. Мороза: "Прошу внести до протоколу През[идії] постанову про призначення т. Макаренка Завід[уючим] всіма без виключ[ення] дитячими будинками. Запропонувати т. Макаренку через ОІНО терміново представити свої міркув[ання] щодо реорганізації дитяч[их] Устан[ов] і тих заходів, які необхідно провести для поліпшення їх стану. Все що необхідно занести в протокол сьогодні ж, а то ми втратимо і Макаренка. Досить панькатися!" [528, арк. 4-4 зв.].

Тож 11 липня 1927 р. президія Харківського окрвиконкому вирішує: "Завідателю Колонією ім. "ГОРКОГО" тов. МАКАРЕНКА залучити до штату Округової Інспектури наросвіти й призначити на інспектора всіх без винятку дитячих будинків. Запропонувати тов. МАКАРЕНКОВУ терміново подати через Окріно до Президії ОВК'у свої пропозиції що до реорганізації дитячих установ та про ті заходи, що їх треба провести за для поліпшення їх стану" [236, с. 123; 528, арк. 2]. Незабаром він стає керівником спеціально створеної окружної структури – Управління дитячими установами інтернатного типу.

Першою серед поданих до окружних органів пропозицій є "Проект організації трудового дитячого корпусу Харківського округу", написаний приблизно у другій половині липня 1927 р. Даний проект розбудови нечуваної за своєю масштабністю дитячої установи, напевно, ще не раз привертатиме погляди дослідників. Він і наведені посвідчення стали першими офіційними ознаками співпраці Макаренка з місцевими органами в указаному напрямкові. У документі автор визначає мету трудового дитячого корпусу (виховання здорового, працездатного, дисциплінованого і політично грамотного громадянина) і перераховує ті складові горьківської системи, біля яких, власне, і має відбуватися організація всіх дитустанов округу: поділ вихованців на виробничі загони з командирами на чолі; рада командирів як головний керівний орган закладу; завідувачу установи, як керівнику ради командирів, належить виконавча влада і право покарання; одноосібна відповідальність командира за господарську працю кожного загону; участь педагогів у всіх без винятку видах діяльності дитячого колективу. Тут він знову, як і в листі до Салько, наголошує на необхідності концентрації всіх коштів як принциповій умові, конкретизує технологію їх витрат. Конструктивно підходячи до структури майбутнього утворення, Макаренко дещо ускладнює існуючу диференціацію функцій дитячих установ: окрім існуючих житлових комун для працюючих на виробництві підлітків і закладу для примусового виховання, реформаторіуму, він виділяє так звані первинні й випускаючі заклади. Окремо він обговорює кадрові й господарські права трудкорпусу [229, с. 55-59].

Тим часом питання з призначенням Макаренка інспектором дитустанов, ймовірно, викликало певний спротив ОІНО, бо протягом двох тижнів вона зволікає з ратифікацією постанови ОВК, чим відверто порушує виконавську дисципліну, і Канторович знову змушений просити Мороза підняти це питання на президії Окрвиконкому [529, арк. 8]. 27 липня обговорюється "невиконання Окрнаросвітою Пос-

танови Президії ОВК'у <...> щодо призначення тов. МАКАРЕНКА інспектором усіх дитячих установ Округу" і ухвалюється: "Категорично запропонувати ОКРІНО негайно-ж покласти на тов. МАКАРЕНКО управління всіма дитмістечками й колоніями. Запропонувати Зав. ОІНО тов. МИКОЛЮКУ доповісти в найближчому засіданні Президії ОВК'у про план управління дитмістечками й заходи до впорядкування їх стану" [529, арк. 9]. Після цього, витримавши все ж таки дев'ятиденну (!) паузу, 5 серпня ОІНО призначає Макаренка спочатку завідуючим дитячими інтернатними закладами [307, с. 65; 312, с. 66], а ще пізніше, 20 серпня, і будинками робітничих підлітків [307, с. 65; 312, с. 66].

Масштаб і рівень нової сфери діяльності А. С. Макаренка можна проілюструвати такими фактами: попри вимозі створення єдиного потужного виховного центру, він стає фактичним керівником 23 інтернатних закладів Харківщини: 10 дитячих колоній (Курязької імені М. Горького, Комарівської, Ржавецької, Зеленогайської, Гіївської, Будянської, Деркачівської, Брусилівської, Пересічанської, Лозівської), 4 дитячих містечок (Охтирського, Богодухівського, Валківського, Вовчанського), 4 дитячих будинків (Отраденського, Єврейського, Польського, Вовчанського), Округного колектора-розподільника, Зміївського реформаторіуму, 3 гуртожитків робітничих підлітків (№ 1 по Олександрівській вул., № 2 по Червоноармійській вул. Харкова і № 3. у с. Пилипівці). Загальна чисельність (відповідно до ставок) керованого Макаренком педагогічного персоналу склала 514 чол., технічного – 409 чол. [544, арк. 82]. Кількість вихованців усіх підлеглих йому колоній і містечок сягнула 5910 чол. [537, арк. 173 зв.].

Одним із головних завдань Макаренка в цей час є формування своєї управлінської команди. 24 вересня він присутній на засіданні Штатної комісії ОВК, де затверджувалися штати інтернатних установ наросвіти на 1927 – 1928 бюджетний рік, у тому числі штати корпусного управління. Треба сказати, що питання про штати УДУ майже завжди залишалося поза увагою макаренкознавців, тому був проведений окремий пошук у цьому напрямку. Як з'ясувалося, Макаренку належать принаймні чотири варіанти штатного розкладу Управління. Перший з них міститься у "Проекті організації трудового дитячого корпусу Харківського округу" [229, с. 56], другий він оприлюднює 15 вересня на засіданні Президії ОКДД [560, арк. 184]. Окремий інтерес являють ще докладно не вивчений ранній варіант проекту статуту УДУ, – "Устав Детского трудового корпуса Харьковского округа", – і знайдені у фондах Харківської Округної планової комісії, написані рукою Макаренка "Штати Управления" [526, арк. 24]. Зіставлення цих документів, а також виправлень в останньому з них із остаточним, затвердженим окружними органами варіантом дають, з одного боку, можливість простежити еволюцію планів Макаренка, а з іншого – являють характерний приклад тієї боротьби, що йому довелося вести у відстоюванні власного бачення принципів моментів в організації Трудкорпусу (див. табл. 2.1).

До складу Управління, як бачимо, Макаренко вніс 12 посад, але, судячи з поміток у списку, фінансові органи погоджуються лише на п'ять штатних одиниць [526, арк. 24]. Штатна комісія, затвердивши це скорочення, ухвалила, однак склад Управління дещо в іншій редакції [525, арк. 38]. Проте вже 8 жовтня на повторному засіданні Штатної комісії воно було збільшене на такі посади: помічника завідувача і завідувача Облікового столу [525, арк. 65].

Частково можна відтворити поіменний склад запропонованого Макаренком штату УДУ. При цьому треба зазначити, що біографи педагога одноставно називають імена лише двох працівників Управління – його майбутньої дружини Г. С. Салько і соратника за колонією імені Горького М. Е. Фере.

Таблиця 2.1

Варіанти штатного розкладу Управління дитустановами Харківського округу

Проект організації трудодового дитячого корпусу Харківського округу (прибл. сер. 1927 р.)	Доповідь “Проект організації Управління Дитустанів Харківської Округи” (15.09.27 р.)	“Устав Дитячого трудодового корпусу Харківського округу” (до 20.09.27 р.)	“Штати Управління” (прибл. до 24.09.27 р.)	Виправлення у “Штатах Управління” (прибл. до 24.09.27 р.)	Штатна комісія ОВК (24.09 і 08.10.27 р.)	
Начальник корпуса	Завідуючий	Завідуючий Корпусом	Завідуючий дитбудинками	Завідуючий дитбудин- ками	Завідуючий Управлінням	
Політкерівник	–	Політкерівник	Помічник, він же завідуючий політ- частиною	Помічник, він же завідуючий політ- частиною	–	
Помічник начальника корпуса	Помічник завідуючого	Помічник завідуючого			Помічник Завідуючого	
Завідуючий виробничою частиною	Завідуючий виробничою частиною	Завідуючий виробничою частиною	Завідуючий виробничою частиною	–	Завідуючий виробничою частиною, він же заступник завідуючого	
–	–	–	–	–		
–	–	–	Помічник завідуючого виробничою частиною	–	–	
Завідуючий загальною частиною	–	Завідуючий загальною частиною	–	–	–	
Завідуючий шкільною частиною	Завідуючий шкільною частиною	Завідуючий шкільною частиною	Завідуючий шкільною частиною	–	–	
–	[Зав.] фіз- культурним центром	Керівник військ. підготовки і фізкультури	Керівник фізкультури	–	–	
Бухгалтер	Техперсонал	Головний бухгалтер	Бухгалтер	Бухгалтер	Бухгалтер	
–		–	Рахівник	–	–	
–		–	–	Секретар	Секретар	Секретар- друкарка
–		–	–	Друкарка	–	
Педагог для доручень		–	–	Педагог для доручень	Педагог для доручень	Службовець для доручень
–		–	–	Завідуючий особистим складом	–	–
Секретар “їзду секретарів рад командирів	–	–	–	–	–	
–	–	–	–	–	Завідуючий Столу обліку	

Посаду помічника і завідувача політчастини він, очевидно, планував для члена КП(б)У зі стажем Салько, хоча іноді стверджується, що вона, працюючи головою окружної КСН, за сумісництвом виконувала ще й обов'язки завідувачої УДУ. На посаду керівника УДУ помилково чи навмисно її "затвердив" у своїх спогадах Фере [458, с. 170], а макаренкознавці, тривалий час некритичні до будь-яких спогадів соратників Макаренка, прийняли це на віру. Фактично ж Салько була затверджена "Заступником керуючого дитустанами" рішенням Секретаріату Харківського Окрпаркому лише 2 грудня, після звільнення її від обов'язків голови КСН [553, арк. 94]. Завідувачем виробничої частини Управління працював Фере, крім того, він єдиний, хто залишив про це свої спогади [458, с. 169–177].

Посаду завідувача особового складу, як згадувала пізніше відома українська письменниця, а тоді ще випускниця Харківського ОІНО О. Іваненко, Макаренко вигдав персонально для неї [159]. Можна також припустити, що керівником фізкультури планувалося призначити С. О. Калабаліна, який до того часу вже повернувся з військової служби і прагнув займатися педагогічною справою під керівництвом Макаренка [166, с. 23]. Інші, чисто технічні вакансії, Макаренко, скоріш за все, не зміг, або і не намагався заповнити власноруч. У архівних джерелах і його листуванні ми знаходимо ще два прізвища працівників УДУ – З. Н. Сербського й Ліпіна, про яких він згадує без особливої пошани [448, с. 123]. Відомо, що перший із грудня 1926 до приблизно літа 1927 р. працював бухгалтером у штаті ОВК [541, арк. 5], тому, можливо, аналогічну посаду він обіймав і в УДУ. Щодо Ліпіна, то ніяких біографічних даних про нього нам до цього часу знайти не вдалося, за винятком наступного: в грудні 1927 р. Ліпіним було прийнято (про що свідчить підпис) повідомлення ФЕУ про перерахування грошей на покриття заборгованості співробітникам колонії імені Горького [22, с. 185, 261–262; 501, арк. 8]; у березні 1928 р. він, скоріш за все, працював у Горьківській колонії, бо саме через нього Макаренко відправив чергового листа до Г. С. Салько [448, с. 37]. Ймовірно, саме він і був в УДУ "педагогом для доручень".

Початок серпня відзначено першими ознаками діяльності Макаренка на новій посаді. 11 серпня, наприклад, на засіданні президії ОКДД він активно включається у обговорення стану Ржавецької колонії, в процесі якого робить заяви відносно обсягів щорічного випуску вихованців дитустанов округу [307, с. 61; 560, арк. 163–164]. Також Макаренко отримує й перше на посаді інспектора доручення ОКДД: підготувати потрібну кількість підлітків з усіх дитколоній для передачі їх на патронат до організацій і осіб, що подавали заявки. Того ж дня Президія ОКДД мала заслухати його доповідь про реорганізацію дитбудинків та створення єдиного управління ними, але виступ було перенесено на наступне засідання у зв'язку, як записано в протоколі, з доповіддю Макаренка у цей же час в Окрплані [560, арк. 165]. Наступного дня на засіданні Окружної комісії по проведенню місячника допомоги дітям він був включений до комісії з організації масових гулянь у міському парку Харкова (такі гуляння провадилися під час місячників з метою збору коштів – А. Т.) [560, арк. 142].

Чудово ілюструє управлінські наміри Макаренка його виступ 18 серпня на президії ОКДД з доповіддю про реорганізацію дитустанов. Доцільність такої реорганізації він обумовлює декількома чинниками: економією коштів, браком кваліфікованих педагогів-вихователів і відсутністю єдиної цільової установки дитячих інтернатних закладів. Переваги своєї системи організації ТДК він пояснює можливістю усунути існуючі недоліки, "прищепити дисципліну", налагодити управління по окремих дитячих одиницях, "узяти трудовий ухил" тощо. По суті, нова система управління закладами виглядатиме так: усі дитустанови підлягають одному тільки корпусному Управлінню, яке має при собі окремі галузі діяльності: трудову, вихов-

ну і т. ін.; у вихованні найголовнішу роль відіграє економічна база; перевиховання відбувається лише через втягнення дітей до процесів трудового переживання; виділені кошти передаються Управлінню й надається йому право вільно розпоряджатися ними в межах загального плану; організація міцних колективів по дитустановах; майстерні територіально об'єднуються й розвиваються до невеличких фабрик або заводів; найбільш дезорганізованим установам надається допомога з колонії імені М. Горького; для надання допомоги ОКДД у підборі безпритульних створюється спеціальна дитяча міліція; деякі дитустанови повністю реорганізуються [307, с. 62–63; 560, арк. 157].

Деяке уявлення про характер і розмаїття нових обов'язків Макаренка можна отримати також і з тих доручень, іноді несподіваних, які він отримував від ОКДД. На цьому ж засіданні Макаренку пропонується розробити норми й порядок видачі одягу для підібраних безпритульних [560, арк. 160], а 1 вересня йому доручається розподілити по дитустановах 75 погрудь Леніна [560, арк. 171]. У вересні ж Управління дитбудинками вже починає фігурувати в окружних програмах по боротьбі з безпритульністю. Так, Окрдопдит, затверджуючи план по підборі безпритульних дітей із вулиць Харкова на вересень – грудень, пропонував УДУ активізувати розвантаження дитбудинків [538, арк. 76].

Відразу після призначення і ще до затвердження плану роботи УДУ, Макаренком було вжито низку конкретних організаційних заходів. Приблизно на кінець серпня припадає (перший з відомих на цей час) його офіційний лист як завідуючого УДУ – план реорганізації Комарівської дитколонії. Цей проект за всю коротку історію Трудкорпусу залишався, на жаль, однією з небагатьох завершених його адміністративних ініціатив. Суть плану полягала в тому, що не пристосована для виконання виховних завдань Комарівська дитяча колонія переобладнувалась на гуртожиток для тимчасового мешкання працюючих на виробництві випускників інтернатних установ [536, арк. 201]. Слід сказати, що утворення такого гуртожитку суперечило позиції ОВК, який ще 17 січня 1927 р. ухвалив недоцільність існування подібного типу закладів [548, арк. 9]. Але те, що організація гуртожитку в Комарівці була ним в подальшому підтримана, ще раз підтверджує конструктивну позицію керівництва ОВК.

Вересень 1927 р. був часом надзвичайно бурхливої діяльності А. С. Макаренка, як по організації Управління, так і щодо практичної роботи по впорядкуванню окремих дитустанов. Протягом місяця Макаренку довелося неодноразово виносити на розгляд різних окружних установ власні проекти щодо створення, складу і діяльності Трудкорпусу. Так, 15 вересня, після декількох переносів, він представив президії ОКДД проект організації УДУ. Відповідно до нього, всі дитячі колонії, будинки й гуртожитки об'єднуються в Трудовий корпус; у зв'язку з тимчасовою неможливістю збудувати єдиний дитбудинок на приблизно 1000 осіб всі дитустанови залишаються окремими одиницями в межах Корпусу, об'єднаними не лише адміністративно, але й у господарському відношенні; перестануть існувати окремі дитустанови для правопорушників; організовується спеціальна первинна дитустанова, функцією якої буде дослідження й подальший розподіл по відповідних колоніях підібраних підлітків. Макаренко представив орієнтовний склад штату Управління і наголосив на тому, що завідувачами дитустанов будуть призначатися виключно педагоги, а існуючий штат установ буде переглядатися з огляду на освіту, стаж тощо [560, арк. 184].

У цілому представлений проект був схвалений членами президії ОКДД і визнаний доцільним, але в процесі обговорення деякі з принципів положень Макаренка зустріли спротив. Так, один із постійних його опонентів, голова ОКДД М. Я. Сухарев, не погодився з необхідністю концентрації коштів у руках УДУ, пояс-

нюючи це тим, що окремі завідувачі установ не матимуть ініціативи у витратах грошей. На цьому ж засіданні окремо обговорювалося питання фінансової самостійності Управління: присутній окрінспектор народвіти Миколок повідомив про намагання ОІНО підтримати принципове право УДУ на вільне оперування коштами – переведення грошей не тільки зі статті на статтю, але й з однієї дитустанови на іншу. За словами Макаренка, це дозволило б наприкінці бюджетного року із заощаджених коштів утворити обіговий капітал Корпусу. В ухвалі президія погодилась теж підтримати клопотання ОІНО перед ОВК щодо цього питання [560, арк. 184–185].

Через декілька днів Макаренко подає на розгляд ОВК програму впорядкування стану дитячих установ. 20 вересня президія ОВК, розглянувши подану Макаренко програму та визнавши, що ця справа ще не досить розроблена і що її треба погоджувати з низкою установ, обрала комісію з представників окрплану, ОІНО і профспілки працівників освіти (Робос) (до складу якої сам Макаренко включений не був – А. Т.), якій було доручено протягом трьох днів розглянути статут Управління, його план роботи, інші запропоновані Макаренко заходи, а свої пропозиції подати до президії ОВК [528, арк. 11]. Хоча в загальних рисах ми можемо уявити характер пропозицій Макаренка, але, на жаль, текст цієї доповідної записки макаренкознавству ще не відомий.

Зазначена комісія почала працювати лише 26 вересня і дещо в іншому складі: представники ОВК, Окрплану і від ОІНО – Салько і Макаренко. Оскільки ухвала комісії ніколи ще не публікувалася, наводимо її повний текст:

“I. Для впорядкування та якісного поліпшення справи по дитячих установах ОІНО інтернатного типу – визнати за потрібне: 1) Щоб на посаду завідувачів дитячих установ призначалися особи з теоретичною, педагогічною підготовкою, або, в крайньому разі, з достатнім практичним стажем в цій справі. 2) Щоб призначення на посаду завідувачів окремих дитячих установ провадилося Окр. Інсп. Народвіти за поданням завідувача дитячими установами. 3) Щоб звільнення невідповідаючих своєму призначенню робітників дит. установ, включаючи й завідувачів, провадилося Окр. Інсп. Народвіти за поданням завідувача дитячими установами.

II. Для з'ясування на скільки нинішній склад педагогічних робітників дитячих установ підготовлений до своєї роботи – визнати за потрібне перевести перевірку їх знань так педагогічних, як і загальних, причому так загальні як і педагогічні знання цих робітників не повинні бути меншими тих, що вимагаються програмою нижчих педагогічних курсів.

III. Дальший прийом всіх без винятку педагогічних робітників дитячих установ повинен провадитись після спеціального іспиту їх в підготовленості до педагогічної роботи. Іспит провадитись спеціальною комісією ОІНО. Примітка: Іспиту не підлягають особи, що подадуть дипломи про закінчення ними Радянських педагогічних учбових закладів.

IV. Визнати, що одним з основних моментів для дальшого поліпшення справи в дитячих установах ОІНО інтернатного типу є: 1) Пожвавлення роботи дитячого самоуправління. 2) Підвищення дисципліни в дитячих установах. 3) Такий напрямок в роботі існуючих дитячих установ, щоб шляхом підсилення зв'язку між ними, обміну досвідом в їх роботі та єдності в побуті ці установи внутрішнє об'єднати й зв'язати та утворити об'єднану округову дитячу установу в виді союзу трудових дитячих колоній начолі з Правлінням, яке б входило до складу Окр. Інсп. Народвіти.

V. Принципи, покладені в основу проекту статуту союзу трудових дитячих колоній затвердити й доручити Окрплану в 5-тиденний термін погодити статут союзу з зацікавленими відомствами й свій висновок подати на затвердження Президії Окрвиконкому” [536, арк. 222–223].

Цікаво, що, не чекаючи погоджувальної роботи Окрплану, цього ж дня, тобто 26 вересня 1927 р., ОІНО надсилає на затвердження президії ОВК чотири примірники “Статуту управління дитячими шкільно-трудовами колоніями” [536, арк. 214]. Цей факт дещо уточнює дату написання Макаренком статуту – не 4 жовтня, як зазначено у коментарях до його першої публікації [229, с. 343], а, принаймні, напередодні 26 вересня. А якщо згадати доручення ОВК ще від 20 вересня розглянути Статут Управління й інші пропозиції Макаренка [528, арк. 11], то час створення цього надзвичайно важливого документу може бути визнаний ще більш раннім.

Проект статуту містить три розділи. У першому, – “Загальні положення”, – Макаренко визначає цільову установку, юридичний суверенітет Управління дитколоніями, обумовлює систему стосунків з освітніми і профспілковими організаціями. Розділ “Кошти управління” являє собою не що інше, як декларацію фінансово-господарської незалежності й ініціативи ТДК. У третьому розділі “Органи управління ДШТК і порядок їх діяльності” зазначені статус і склад УДУ, а також докладно розкриваються його права [229, с. 60–63; 536, арк. 216–218]. В цілому статут є логічним продовженням “Проекту” і, як і він, утілює досить сміливу, навіть радикальну, педагогічну і господарську ідею.

Як виявилось, в цього документа був мало відомий дослідникам попередник, згадка про який зустрічається лише в роботі Л. Д. Попової [354] Мова йде про подібний за змістом і теж, безперечно, написаний Макаренком (мовою оригіналу) “Устав управління дитячого трудового корпусу Харківського округу”, який, однак, містить деякі важливі відмінності. По-перше, в цьому варіанті автор докладно дає штат корпусного управління. Крім того, статут, як і “Проект”, дають зрозуміти, наскільки демократичними уявляв спочатку Макаренко засади корпусного управління. Тут більш детально обговорюється склад, функції і регламент роботи Корпусної ради:

“23. У міру потреби збирається Корпусна Рада, до складу якої входять: а) Особи Управління Корпусу, б) всі завідувачі колоніями, в) всі секретарі самоврядування дитколоній.

24. Секретар Корпусної Ради обирається Корпусною радою з числа вихованців на невизначений час і завжди присутній при Управлінні Корпусом.

25. Корпусній Раді належить: а) Розгляд і затвердження виробничих планів і звітів по дитколоніям і Корпусу. б) Розподіл грошових сум і матеріальних цінностей. в) Перевод вихованців з однієї колонії в іншу. г) Перевод матеріальних цінностей з однієї колонії в іншу. д) Обговорення деталей в справі організації нових виробничих утворень і реорганізації тих, що існують. е) Випуск вихованців з колоній і корпусу і патрунування їх. ж) Обговорення питань, пов'язаних з положенням про внутрішній побут дитколоній. з) Обговорення всіх інших питань, які завідувач Корпусом знайде потрібним поставити на вирішення Корпусній Раді.

26. Головує в Корпусній Раді завідувач Корпусом або його помічник. При рівності голосів, голос голови дає перевагу.

27. В разі заяви голови про його особливу думку питання передається на вирішення Окрінспектури Наросвіти, але якщо потрібне екстрене виконання операції, вона виконується згідно думки голови” [543, арк. 187 зв.–188 зв.].

Приблизно в ці ж дні Макаренко, для конкретизації умов фінансової діяльності УДУ, пише другий статутний документ – “Положення про відпуск коштів на утримання установ Трудового дитячого корпусу (ТДК)” [307, с. 66–67; 536, арк. 210–210 зв.], який разом зі Статутом на початку жовтня обговорювався на засіданні окрфінвідділу (ОФВ). 4 жовтня ОФВ надіслав до секретаріату ОВК свої зауваження щодо названих документів, відмітивши, однак, що “проект Статуту Управління, по заяві т. Макаренка, скасовано Окрінспектурою Наросвіти й не підлягає так розгля-

ду як і затвердженню". Характер цих зауважень не залишає сумнівів в тому, що УДУ позбавлялося ключових положень своєї фінансової самостійності – права вільно розпоряджатися кредитами, пересуваючи їх між дитустановами і між окремими статтями кошторису, а також створювати на їх основі обіговий капітал [536, арк. 209]. Таким чином, окружна адміністрація фактично анулювала головні економічні підвалини діяльності Трудового корпусу.

Вересень 1927 р. позначений ключовими подіями в історії Трудового корпусу – починається педагогічне об'єднання установ округу і масове поширення серед них принципів елементів виховної системи колонії імені Горького. Архівні джерела, на жаль, дають лише фрагментарні уявлення про ці надзвичайно важливі для нас моменти, тому здебільшого залишаються невідомими загальні обсяги і точна хронологія, зміст і глибина реформування традиційної системи виховної роботи колоній, ступінь опору персоналу й вихованців дитустановам нововведенням тощо. Ось те, що стало відомим.

На початок вересня вже існувала як головний орган дитячого самоврядування рада командирів у Зміївському реформаторіумі, яка мала на думці "ввести воєнізацію", вводилася суворі дисципліна, був товариський суд, "якому діти дуже піддаються", тощо [560, арк. 169]. До речі, Реформаторіум став не лише одним із перших закладів, реорганізованих на нових засадах, а й одним із постійних об'єктів пильної уваги Макаренка протягом усієї роботи на чолі УДУ.

На принципах горьківської колонії протягом вересня почало діяти самоврядування також у Лозівській колонії [563, арк. 40] і Валківському дитмістечку [560, арк. 201] – існувала рада командирів та загони. В акті обслідування Лозівської колонії зазначалося, що з приходом нового завідувача, який, очевидно, і сприяв уведенню горьківської системи, "колектив підтягнувся і здійснює вже організовану, майже здорову одиницю. Заходи впливу – раніше в цьому відношенні була повна ваханація аж до биття дітей, як встановлено слідчими органами. Зараз питання це налагоджене – заходи: виклик до Зава, догани, наряди поза чергою і остання міра – виключення з колонії і перевід в інші дитустанови". [563, арк. 40]. У жовтні досить своєрідний орган дитячого самоврядування існував у Єврейській колонії (мовою оригіналу) – "рада ланкових авторитетів", назва якого скоріше нагадує раду командирів, аніж традиційний "дитячий виконком" [560, арк. 204]. Акти обслідувань п'яти дитустанова Харківщини в квітні 1928 р. свідчать, що "командирська система" самоврядування на той час була в Зеленогайській і Гіївській колоніях [536, арк. 89, 91].

В окружному ж колекторі організація дитячого колективу за принципом колонії імені Горького (рада командирів, 5 загонів основних і 3 допоміжних – вартового, господарчого, санітарного тощо) існувала, як ми бачили, ще восени 1926 р. [517, арк. 536], що зберігалося також й у листопаді 1927 р. [560, арк. 218] та лютому 1928 р. [560, арк. 255].

Залишилося небагато свідчень про опір вихованців і працівників колоній нововведенням, а також можливі причини такого. Так, наприклад, у рапорті Салько і Фере про перевірку Гіївської й Будянської колоній, проведеної на початку грудня, вказувалося, що "деяка частина дит. колективу недовірливо відноситься до реорганізації колонії, що проводиться, оскільки вочевидь кимось поширюються помилкові чутки про майбутнє погіршення постановки роботи в школі колонії" [166, с. 22; 513, л. 3].

Відсутність об'єктивних даних, на жаль, не дає можливості однозначно оцінити успіхи в розповсюдженні горьківської системи у межах Корпусу. Але в "Операційно-плані педагогічної роботи трудової комуни ім. Ф. Е. Дзержинського" сам Ма-

каренко говорить про вдалу “пересадку” цієї системи в Будах і Дергачах [236, с. 137; 311, с. 4].

З точки зору проектів адміністративно-господарської роботи Управління певний інтерес становить операційний план ОІНО на 1927 – 1928 рік, безперечно, побудований на основі цих проектів. Обговорення фінансово-бюджетною секцією Окрплану “Заклучення по оперплану ОІНО” на поточний операційний рік відбулося зі значним запізненням, аж наприкінці листопада. Наводимо головні положення цього документа, які дозволяють не лише побачити важливі аспекти макаренківського плану, але й оцінити стан мережі інтернатних закладів округу даного періоду: “5. Згідно постанові Президії ОВК’у всі дитбудинки і гуртожитки для підлітків об’єднані зараз в управлінні дитячими будинками “Дитячий трудовий корпус”. Завданням цього об’єднання є раціоналізація педагогічної і господарської діяльності цих установ і встановлення єдності і цілісності в методах роботи. Мережа дитустанов у 26/27 р. складалася з 23 установ (15 на місцевому бюджеті і 8 на кошти Допдиту) із загальною кількістю дітей в 5910. На 27/28 р. намічається за рахунок ліквідації і злиття деяких установ мати 18 установ на 5105 дітей (з врахуванням отримання дотації ОкрДД). Крім того в 5 гуртожитках для підлітків в 1927/28 році міститиметься 630 чоловік, з яких 370 чоловік міститиметься в м. Харкові у гуртожитку по Олександро-Невській вул. (150 чол.), Красноармійській вул. (120 чол.), та по Юріївській вул. (100 чол.)”

Планом передбачалося протягом року ліквідувати економічно найслабші дитустанови, що не мають жодної виробничої бази, зокрема намічалось закрити Вовчанське дитмістечко для “лишайників”. Рух дітей по дитустановах планувався такий: упродовж року підібрати 960 і випустити 1460 чол., тобто зменшити кількість дітей у інтернатних установах на 500 чоловік. Випуск намічався в таких цифрах: працевлаштування на виробництві – 400 чол., влаштування на навчання до кустарів – 200 чол., повернення до батьків – 285 чол., призов до Червоної Армії – 50 чол., вступ до шкіл ФЗУ – 200 чол., вступ до робфаків і профшкіл – 100 чол., на патрунування до селянських родин – 225 чол.

Із загальної мережі дитячих інтернатів виділялися: колектор на Мало-Панасівській вулиці як первинна установа для прийому нових дітей, Курязька колонія імені Горького як установа, що випускає дітей, і Зміївський реформаторіум як установа примусового виховання. Відмічалось, що у всіх дитустановах є школи першого концентру, а в Охтирці, Будах, Курязжі, Гіївці й Брусилівці працювали ще й старші групи. Крім школи, в Охтирському дитмістечку діяла сільськогосподарська профшкола і школа кустарного учнівства та в Богодухові сільськогосподарська профшкола.

План констатував, що сільське господарство досить розвинене лише в Охтирському і Богодухівському дитмістечках та Лозівській колонії, в інших же колоніях, через незначну кількість землі, воно служило лише для “засвоєння дітьми трудових процесів” і для поліпшення дитячого харчування. Розвиток майстерень із метою випуску їх продукції на ринок намічався в таких установах: колонії імені М. Горького (деревообробної й штампувальної), Ржавецькій колонії (пошивочної й шевської), Будянській колонії (слюсарної й ткацької), Вовчанському дитмістечку (друкарської, капелюшної і черепичної), Богодухівському дитмістечку (панчішної) та Охтирському дитмістечку (шкіряної). У інших установах, визнавалось в плані, майстерні “майбуття не мають”, а можуть служити лише “для самообслуговування і для засвоєння дітьми трудових процесів”.

В 1926 – 1927 операційному році на теренах Харківщини існувало три гуртожитки для підлітків, але, у зв’язку з передачею частини будівлі на Олександро-Невській вулиці хімпрофшколі, у її колишній будівлі на Юріївській вулиці був ор-

ганізований новий гуртожиток; також на місці розформованого дитбудинку в селищі Комарівка було утворено гуртожиток для випускників із дитячих установ. Таким чином, мережа гуртожитків на 1927 – 1928 рік встановлювалася така: гуртожиток № 1 на Олександрівській вулиці – 150 чол.; № 2 на Червоноармійській вулиці – 120 чол.; №3 у Філіпівці – 100 чол.; №4 на Юріївській вулиці – 100 чол.; №5 в Комарівці – 160 чол. Отже, загальна чисельність мешканців у гуртожитках за планом мала дорівнювати 630 чол. ОІНО намічав у всіх цих гуртожитках залишити на бюджеті штат, утримання приміщення й інвентарю, а підліткам доплачувати стипендію до отриманого ними заробітку в такому розмірі, аби довести бюджет кожного підлітка до 35 крб. У один із будинків намічалось перевести всіх, що заробляють понад 35 карбованців, з тим, аби його абсолютно зняти з бюджету [533, арк. 201–203; 537, арк. 173–174; 545, арк. 31–31 зв.]. 22 листопада, затвердивши операційний план ОІНО, фінансово-бюджетна секція Окрплану (ФБС) запропонувала інспектурі подати додаткові дані про Управління дитустановами “в частині організування виробництв у них” [533, арк. 192].

Для характеристики стартових фінансово-економічних можливостей Управління не зайвим буде додати, що у жовтні штатна комісія ОВК (до речі, за відсутності представників від ОІНО – А. Т.) скоротила штати дитколоній округу на 197 (!) ставок [525, арк. 47–52]. Крім того, в листопаді президія ОВК схвалила загальне скорочення в поточному бюджетному році фінансування дитячих містечок і колоній на 55646 крб., а гуртожитків, у зв'язку із закриттям або переводом на самооплатність деяких із них, – на 105207 крб. [520, арк. 96 зв.–97].

Але обмеження фінансування було не єдиним лихом на шляху зміцнення господарської бази колоній. Написаний Макаренком на початку лютого 1928 р. лист є своєрідним символом відчаю від бюрократичного свавілля фінансової влади (зберігаємо стиль і орфографію оригіналу): “В цьому році особливо були порізані кошториси наших дитколоній, і тому матеріальне становище їх значно погіршало. До того ж гроші Фінвідділом на протязі всієї осені видавались дуже не акуратно с великими труднощами <...>. В кінці минулого року, як завжди буває в осені, по всіх колоніях був великий нехват одягу, який був збільшений ще й тим, що майже по всіх колоніях в осені був зроблений більшменш помітний випуск вихованців на виробництво та на ФЗУ, яких приходилось випускати в кращій одязі. Такі випуски завжди порушують одяжний добробут колонії, бо він завжди вісить на нужді. Але ж в минулі роки ОкФВ видавав в осені на одягу 50% або й 75% річної суми на одяг, і це дозволяло колоніям до де-якої міри благополучно вибиватись з біди. В цьому році колонії одержали значно менше. Крім того, треба зазначити, що погіршення становища колоній є процес, який тягнеться вже давно і причин якого дуже багато. Однією з таких причин з'являється те, що не було ні одного року, колиб всі потреби колонії задовольнялися як слід, особливо потреби по капітальному ремонту та учбовій часті. Дякуючи цьому, колоніям приходилось всі свої добутки по власному господарству віддавати на ремонт, і на одягу, на її покращення майже нічого не залишалось. В важкому стані, в якому знаходяться зараз наші колонії касовий план ФВ наносить страшний удар, який може прямо загубити всю нашу справу. По цьому касовому плану назначено видавати на їжу 1/16 річної суми, а на інші потреби 1/24. А поскільки такий порядок заводиться з 1 жовтня, то ОкрФВ все те, що він видав по нормальному порядку з 1 жовтня до 1 лютого, рахує необхідним перерахувати, себ то вдержати по кредитам колоній по новому касовому плану. Дякуючи цьому багатьом колоніям в лютому, березні та квітні не приходиться просто нічого одержувати. До Управління поступають заяви завідуючих, які в самих рішучих формах відмовляються нести відповідальність за таке становище. І справді, ніхто не чекав переробки касового плану на цілий рік в лютому місяці, і по суті з'являється

цілком недопустимим оголошення касового плану на час, який уже минув 5 місяців назад. Коли в жовтні було видано на харчування, скажемо 1000 карбованців, а тільки в лютому оголошено, що треба було видати тільки 700, то не можна на цій підставі в лютому і березні нічого не давати, щоб покрасити передачу в минулий час. Взагалі, норми, по яким живуть наші колонії настільки малі, що які б то не було реорганізації цих норм, хоч би і на короткий час, ні в яким разі не можливо допускати без згоди Окріно, щоб в кінець не розвалювати дитустанови. За такий розвал треба буде комусь відповідати, але ж не ОкрФВ. <...>” [536, арк. 229–229 зв.].

Перші дані про фінансово-господарську діяльність УДУ датовані кінцем вересня – початком жовтня: Макаренко подає проект організації тимчасового гуртожитку на 100 підлітків у будинку Хімпрофшколи і розробляє “Положення про будинки-комуни робочих-підлітків”. Це положення поки що, нажаль, знайти не вдалося, але відомо, що воно однак не було прийняте фінансово-бюджетною секцією окрплану “як складене у формі інструкції з визначенням моментів що до правил внутрішнього розпорядку” і повернуто автору з вимогою перескладання у формі дійсного положення і погодження з інспектурою соцвиху ОІНО та юридичною ОВК [533, арк. 4].

До перших успіхів Управління можна віднести свідчення про стан Брусилівського дитмістечка, де на кінець жовтня “<...> як [у] частині господарській, так і педагогічній проведена велика робота і дитмістечко представляє із себе сповна здорову одиницю” [563, арк. 57]. На початок грудня аналогічна ситуація склалася і у Будянській колонії: “<...> якщо раніше крадіжки, непролазна багнюка де б то не було, постійні втечі з колонії, суцільна склока серед службовців – це все, що мала колонія, то зараз чистота, порядок і праця завоювали своє місце дуже міцно <...>” [513, л. 3; 166, с. 22].

На цей час припадають відомості про конфлікт Управління з місцевими органами влади. У зв’язку з ліквідацією Ржавецької колонії, будівлі останньої вирішили розібрати і використати для поширення колонії у Зеленому Гаю. Але в справу втрутився Мерефянський Райвиконком, на чий території знаходилися зазначені будови, плануючи використати їх для своїх потреб. Конфлікт, до якого була втягнута навіть Президія ОВК, залишив по собі документи, що дають певне уявлення про характер адміністративної діяльності Макаренка в цей період. Один з них – лист УДУ від 27 вересня, підписаний Макаренко, до голови Мерефянського РВК (орфографія листа залишається на совісті друкарки): “По питанню розборки будівель б. Ржавецької колонії ми маємо тільки одне распорядження від президії Окр-В.К. за підписом тов. КОНТОРОВИЧА, по якому Р.В.К. пропонується не заперечувати розборці і перевозці. Никим це распорядження не відмінено. Тому не бачу ні яких підстав для втручання Ржавецької С. Р. Ніякої іншої договоренности з пред. Р.В.К. нема, бо коли я приїхав два тижня назад в Мерефу в день призначений Р.В.К., він був дуже зайнятий і до мене навіть не вийшов. Тому я дав распорядження завколу Дитколонії Жовтневої Революції продовжувати розбору і перевозку недвижимого майна з Ржавецької філії” [536, арк. 38]. Другий документ – недатоване рукописне звернення голови Мерефянського Райвиконкому Гребенюка до секретаря ОВК (орфографія записки зберігає стиль її автора; подаємо автентично): “Т. Мороз! С т. Макаренко мы недоговорылись и разбирает имущество колонии чрезвычайно невыгодно, и не экономно т.-е старые пстройки вывозить с одной стороны и эти пастройки не дадут никакой пользы для внов стро[ющейся] колонии. С комприв.” [536, арк. 36 зв.]. До речі, характеристику автора цієї записки, який працював на посаді голови РВК з грудня 1926 по листопад 1927 р. [520, арк. 77; 565, арк. 31], доповнюють деякі факти, знайдені в Харківському архіві: у вересні 1928 р. партколегія окружної контрольної комісії КП(б)У розглядала справу партосередку заводу

“Стекло-Мерефа”, у якій за звалтування, пияцтво і т. ін. проходив і колишній голова РВК Гребенюк [516, арк. 227, 228 зв.].

8 жовтня Макаренко надсилає до ОВК два листи, де досить наполегливо просить виселити приватних мешканців із приміщень окружного колектора [535, арк. 202] і будинку Хімпрофшколи, в якому створювався гуртожиток-комуна робітничих підлітків № 4 [535, арк. 203]. Приватні мешканці, що займали частину приміщень і тим перешкоджали нормальній роботі й виробничому розвитку дитустанов, були теж проблемою, що успадкував Макаренко. На території окркололектора, наприклад, проживало 11 (!) зовсім сторонніх сімей [535, арк. 202], і питання про їх виселення обговорювалося на засіданнях ОКДД ще у грудні 1926 [558, арк. 124] та червні 1927 рр. [560, арк. 82]. У вересні з цього приводу була навіть постановою колегії Робітничо-селянської інспекції, а УДУ звільнило колектор у Липовій Рощі, для облаштування якого під квартири було виклопотано кредит, але міськрада зірвала ці плани, влаштувавши у приміщеннях Липової Рощі лікарню [535, арк. 202]. Навіть пізніше, вже після залишення Макаренком УДУ, його наступник Сухарев нічого не зміг із цим зробити [522, арк. 110] і питання ще тривалий час залишалося не вирішеним. Лише у серпні 1929 р. ОВК дозволив відпустити на це відповідні кошти [547, арк. 18].

Деяку інформацію про господарську діяльність УДУ ми знаходимо в звітах М. Е. Фере на засіданнях президії ОКДД. 10 листопада він, доповідаючи про ремонт дитустанов, зазначав, що УДУ шляхом об'їзду всіх дитустанов на місцях виявило їх потребу в ремонті, після чого розподілило кошти, зекономивши при цьому, однак, 9 тис. крб. на ремонт приміщення при Геодезичному Інституті, куди намічалось перевести Пересічанський дитбудинок. Доповідач навів конкретні цифри запланованого фінансування ремонту дитустанов, але додав, що ОІНО зруйнувала ці плани УДУ, розподіливши кошти на свій розсуд. Закінчив свою доповідь Фере аналізом проведеного ремонту [560, арк. 212]. 1 грудня заслуховувався звіт про розподіл 60000 крб., виділених на організацію майстерень при колоніях. Привертає до себе увагу цікавий факт: з указаної суми, говорив доповідач, було дозволено до видачі лише 47000 крб., а видано біля 30000 крб. (!?). Крім того, як додав при цьому Макаренко, частина асигнованих коштів піде не на поширення майстерень, а на виплату їхніх старих боргів [560, арк. 224].

Характерним для діяльності УДУ був спротив, який викликали з боку місцевої влади його підприємницькі ініціативи. У грудні Управління намагалося організувати консервувальний пункт при шкіряному заводі Охтирського дитячого містечка, але ФБС заборонила, пояснюючи це монопольним правом Шкірсиндикату щодо збирання і обробки всієї шкірсировини на терені України [533, арк. 385].

При цьому окружна влада настійно вимагає від УДУ звітуватися про роботу за минулий час та подати план на 1927 – 1928 рік, висвітливши при цьому питання про заходи, що їх слід вжити для збільшення прибутковості підприємств дитмістечок, про поширення виробничих частин та про реорганізацію гуртожитків [536, арк. 55]. Це ж прохання повторюється ще раз 12 листопада, тоді ж Окрплан вимагає звіт про використання Управлінням 150000 крб., відпущених президією ОВК на обладнання профшкіл і дитячих містечок, а також на капітальні ремонти установ [520, арк. 97–97 зв.].

Крім господарської, великої уваги Управління вимагала інша важлива складова діяльності – організація підбору безпритульних, яка включала його у взаємодію з широкою мережею різних зацікавлених установ і організацій – Окркомісією допомоги дітям, Комісією у справах неповнолітніх, Добровільного товариства “Друзі дітей”, Інспекцією охорони дитинства тощо. Завданням ІОД було вилучення дітей з вулиць, УДУ ж повинно було служити посередником між нею і первісними дитус-

тановами, разом складати місячні плани підбору і щотижня звітуватися про кількість прийнятих дітей. [560, арк. 225]

Питання про дитячу міліцію, організація якої теж лягла на плечі Макаренка як завідувача УДУ, досі майже не користувалася увагою дослідників. Згадку про неї, крім опублікованого “Проекта організації трудового дитячого корпусу Харківського округу”, ми поки що знайшли лише в роботах Г. Хілліга, Л. Д. Попової і М. М. Окси [307, с. 60; 354, с. 32, 38; 487, с. 195, 196; 497, с. 90–91]. Проте проект її створення, безперечно, є цікавою і невід’ємною гранню його педагогічного спадку. Зараз не можна однозначно визначити, кому належить ідея створення такого незвичного дитячого органу, бо, судячи з документів, вона одночасно висувається як у виступі 7 липня одного з головних опонентів Макаренка, голови ОКДД М. Я. Сухарева [560, арк. 107], так і в макаренківському (на жаль, не датованому) “Проекті організації трудового дитячого корпусу Харківського округу”, де право створити дитячу міліцію автор обумовлює необхідністю виконання специфічних функцій: підбору безпритульних, обслуговування КСН, спостереження за життям підлітків, переданих на патронат, тощо [229, с. 59].

21 жовтня 1927 р. Макаренко подає на розгляд фінансово-бюджетної секції - Харківського окрплану “Положення про дитячу міліцію м. Харкова”. Хоча сама ідея дитячої міліції логічно й витікала з попередніх проектів Макаренка, але принципи її діяльності, організаційна структура, органи самоврядування і багато інших аспектів не мали аналогів ані в попередній, ані в тогочасній практиці боротьби з дитячою безпритульністю. Наведемо головні пункти цього креативного за характером документа. Мету дитячої міліції Макаренко вбачав у допомозі з боку організованого дитинства радянським і громадським органам у справі боротьби з безпритульністю. Заслуговує на увагу запропоноване розмаїття форм такої допомоги: проникнення працівників дитячої міліції в середовище безпритульних для агітації за вступ до дитбудинків, організація зборів безпритульних для вирішення питань їх побуту і працевлаштування, індивідуальна і групова допомога безпритульним, підбір безпритульних за уповноваженнями відповідних органів, конвоювання безпритульних за розпорядженням комісії у справах неповнолітніх, спостереження за поведінкою безпритульних на вулицях і в громадських місцях, сприяння безпритульним у реевакууванні їх на батьківщину і поверненні до родини. Базою для кадрового забезпечення дитміліції Макаренко вважав найбільш підготованих до випуску вихованців дитколоній. Організаційною основою міліції передбачалися загони по 8 чоловік у кожному на чолі з командиром і його помічником. Як і в колонії імені Горького, головним органом самоврядування передбачалася Рада командирів, головою якої вважався один із командирів зі званням начальника дитячої міліції. Окрім того, Макаренко наділяв членів дитячої міліції низкою досить авторитетних прав: вимагати сприяння міської міліції у справі затримання неповнолітніх правопорушників, перешкоджати антигромадським проявам останніх, створювати патрулі для обходу вулиць і вокзалів, заходити в місця скупчення підлітків, вдаватися до примусових гігієнічних заходів щодо безпритульних, зупиняти і робити зауваження правопорушникам тощо [533, арк. 56].

Однак, з нез’ясованих поки що причин, у подальшому дитяча міліція більше в документах не згадується. Імовірно, цей проект виявився одним із тих, чий реалізації зашкодило передчасне усунення Макаренка з Управління дитустановами.

Створення ТДК ініціювало зіткнення на педагогічному ґрунті приватних і групових інтересів, стилів діяльності, життєвих і професійних амбіцій, з рештою світоглядів великої кількості людей. Зрозуміло, що невдоволення, а іноді й відкрите протистояння, згодом стали незмінною обставиною діяльності Макаренка. Нижче ми розкриваємо майже весь відомий нам зміст критики Управління дитустанова-

ми з різних позицій і з різних інстанцій. Це, окрім всього, дасть змогу деякою мірою оцінити, наскільки конкретні хиби в роботі Управління могли спричинити ліквідацію його як педагогічної інституції.

Перші критичні зауваження на адресу УДУ ми знаходимо в уже згаданому плані Окредпиту по підборі безпритульних дітей із вулиць Харкова на вересень – грудень: представник Спілки кустарів скаржитися на те, що виконання заяв кустарів на передачу їм підлітків провадиться Управлінням дитячими будинками неповно та невчасно, що несприятливо відбивається на розвантаженні дитячих будинків. Президія ОКДД реагує відповідно: “Запропонувати згаданому Управлінню вжити заходів до усунення цих дефектів”. У протоколі зазначено, що Макаренко, як представник ОІНО, висловив із цього приводу окрему думку, але її текст, на жаль, не наведено [538, арк. 76]. Через деякий час, при затвердженні зазначеного плану підбору президією ОВК, ця ж заява Спілки кустарів спровокувала і першу критику на адресу УДУ з боку окружної влади [563, арк. 50]. Можна припустити, що причиною “невправності” Управління в цій справі була загальна негативна позиція Макаренка щодо патронату кустарів, бо з перших до майже останніх днів своєї роботи макаренківське УДУ викликало нарікання на цьому ґрунті. Так, уже на початку лютого 1928 р. в ухвалі президії ОКДД також прозвучало: “<...> Управлінню Дитустановами зазначити про необхідність більш уважно й старанно підбирати дітей з дитустанов і категорично заперечити передачу підлітків безпосереднє з Зміївського Реформаторіума.” [563, арк. 96]. Деяко прояснює ситуацію робота Макаренка “Про патрунування”, написана, як видно, саме з даного приводу. Кращих дітей, говорить Макаренко, ніякий завкол не надішле до чоботаря на досить тяжке і безпросвітне життя, бо і сам він, і такі діти очікують на щось краще: “Отже, до кустарів вирушають або ті, яких завідувачеві цікаво швидше сплавити, або ті хлопці, яким просто цікаво змінити обстановку. Все це визначає те, що за допомогою кустарів ми розвантажуюмося від хлопців, що далеко не закінчили виховання” [236, с. 132–133].

Особливо велика кількість нарікань на стан справ у дитячих установах, а відповідно, й на діяльність корпусного управління, припадає на грудень. Можливо, все це було ознаками того принципового конфлікту, що згодом так фатально позначиться на долі Макаренка. Пізніше, наприкінці липня 1928 р., Макаренко в рапорті до Правління Комуни імені Ф. Е. Дзержинського напише: “<...> Цькування колонії і мене в різних організаціях, а тепер у пресі розпочато було ще в грудні. Цькування це було підняте після того, як Окрвиконком доручив мені реорганізацію всіх колоній округу. Розвал багатьох колоній і накопичення в них елементів хуліганства і розкрадання якраз в цей час досяг вже меж терпимого. Перевод дитколоній на чіткішу і підтягнуту систему колонії Горького діловим колам представлявся необхідним. Але як тільки я приступив до роботи з усіх боків піднялися протести. Вони виходили від окремих осіб і кіл, упевнених з одного боку, що дітей потрібно виховувати в повній свободі, з іншої, таких, що абсолютно не знають роботи колонії Горького” [514, л. 1–2 об.].

Іноді зауваження на адресу УДУ були викликані економічними підставами, як, наприклад, у листі заступника голови ОВК Зякуна, який при відвідуванні Валківського дитмістечка на початку грудня встановив, “<...> що в кімнатах будинку навіть у великих кімнатах, де проживають діти по 20 – 30 чоловіка, зовсім немає ні столів, ні тумбочок, за якими дітям можливо було б присісти та де-чим зайнятись. Переважно зле це відбивається на тих дітях, що навчаються в школі. Тому і прошу потурбуватися аби це явище було усунуто та про наслідки сповістити ОВК’у” [536, арк. 47]. Очевидно, під час цієї ж поїздки Зякун відвідав і Лозівську колонію, де теж знайшов певні недоліки: “<...> При зазначеній Колонії існують майстерні <...> для навчання дітей рукомеслу, яке навчання повинні переводити інструктори на підс-

таві затверджених програмів <...>. В дійсності виявилось, що програм навчання не виконується; діти або зовсім не навчаються там, або навчання переводиться дуже кволо, у зв'язку з кепською постановкою цієї справи. Тому й майстерні ці нерентабельні" [536, арк. 44].

15 грудня, в той день, коли до УДУ був направлений лист Зякуна, заступник голови ОКДД Зайчик піддала різкій критиці стан гуртожитку № 2: санітарний стан будинку дуже брудний, "ліжкове приладдя" рване, брудне, майже ніколи не міняється; ніхто не цікавиться життям підлітків, наслідком чого є пияцтво, крадіжки; правил "внутрішнього ладу" розпорядку немає; підлітки скаржаться на відсутність Червоного Куточка. Заключні слова Зайчик лунають як вирок: "Нема ніякої надії, що цей гуртожиток дасть здоровий кадр громадян". У цій же доповіді, однак, звучить і дещо обнадійлива інформація: "До цього часу самоврядування дитячого не було, тепер воно знаходиться в стадії організації". Прояснити ситуацію намагався Сербський, пояснюючі ці недоліки тим, що "підлітки своєчасно не одержують доплати, через що голодують. Самоврядування обиралося двічі, але так невдало, що завідуванню довелося самому призначати його. Гуртожиток не має їдальні. Завідувач майже весь день проводить в Фінвідділі, через що за гуртожитком нема належного догляду". На засіданні було вирішено просити УДУ прискорити розробку внутрішнього розпорядку для дитячих установ [563, арк. 2–2 а].

Очевидно, надмірною завантаженістю або прагненням до більшої самостійності в роботі можна пояснити те, що протягом грудня Макаренко майже не брав участі у засіданнях президії ОКДД, завдяки чому неодноразово було зірване обговорення плану роботи УДУ на 1927 – 1928 р. Про це було вирішено сповістити окружну владу і особисто Канторовича [563, арк. 2 а, 65]. Лише на останнє засідання були представлені пояснення Макаренка з цього приводу, зміст яких, на жаль, у документах не відображено [560, арк. 235]. Також УДУ відмовилося, за словами президії Окрдопдиту, брати участь у розробці резолюції про стан Комарівського гуртожитку [563, арк. 4], а його представники 19 грудня не з'явилися на засідання комісії по підбору безпритульних [563, арк. 67].

Нарешті 6 січня Макаренко представив план роботи Управління. В ньому він знову наголошує на головних завданнях Управління: "поліпшити якість роботи дитустанов, підібрати кращий педперсонал та утворити міцний дитячий колектив". Загальний стан колоній він оцінює як задовольняючий, за винятком Богодухівської та Зеленогайської. Особливі зрушення на краще, за словами Макаренка, відбуваються в Будянській і Деркачівській колоніях та Вовчанському дитмістечку. Окремо він зупиняється на організації майбутнього окружного з'їзду завідувачів дитустанов, де останнім буде запропонована програма роботи на найближчий рік: досягти вищого рівня письменності, санітарії, створення загального колективу дітей і педагогів, правильно організувати первинний колектив, поставити політвиховання тощо. Головною умовою виконання зазначеної програми Макаренко висуває вирішення кадрової проблеми – підбір гарних завідувачів і поліпшення якості педагогічного персоналу за рахунок його кількості [307, с. 67–68; 497, с. 98–99; 563, арк. 11]. В обговоренні макаренківського плану яскраво виявилася позиція керівництва ОКДД по відношенню до Управління – в цілому і у деталях він був підтриманий, і це особливо зазначалося у виступах представників різних організацій, але коли черга дійшла до керівництва Окрдопдитом, то тон дещо змінився. Сухарев, Зайчик і Фіш зауважили, що планом не передбачено переліку заходів для поліпшення загального стану дитячих установ і окремо їх виробничої частини, роботи з важковиховуваними дітьми, організації дитячого самоврядування, випуску вихованців на підприємства, а також висловили критичні зауваження щодо несвоечасного надсилання підлітків до біржі праці, відсутності обліку втеч і вивчення сімей-

ного стану підібраних дітей, кадрової стратегії Управління тощо [563, арк. 11–12]. Пізніше Макаренко ще раз був підданий критиці з боку ОКДД у зв'язку зі своєю доповіддю – він не з'явився на засідання обраної Окрдопдитом комісії в справі пророблення плану роботи УДУ, чим затримав “розробку плану роботи Управління Дитбудинками на 27/28 р.” [563, арк. 90–91].

Поступово наскрізною темою критики Управління з боку різних інстанцій стає розподіл коштів на ремонт дитустанов. Дане питання, безперечно, було одним із найслабших місць у його роботі: загальна обмеженість коштів ставила УДУ в надзвичайно не вигідну позицію – з одного боку, фінансовий дефіцит не давав йому змоги повністю розгорнути всі свої господарські програми, з іншого – давав привід для невдоволення, а іноді й для прикриття власної недбалості окремих дитустанов. Так, 23 грудня президія ОКДД навіть вирішила сповістити ОВК, “що пояснення Управління д/б відносно витрати грошей на ремонт Будянського та Гійовського дитбудинків не задовольняючі, а невірна витрата грошей повела до зниження якості ремонту дитустанов ОКДД” [563, арк. 66–67]. Зрештою дане питання набуло актуальності окружного масштабу: 2 лютого ФБС заслуховувала звіт ОІНО про використання 150000 крб. на обладнання профшкіл та майстерень при дитячих містечках, в результаті якого було ухвалено: “<...> не зважаючи на неодноразові вимоги, що їх надсилала Президія ОВКу до Окр ІНО на протязі півріччя, Окр ІНО не має даних, які освітлювали б роз'яснювання 150000 крб. та фактичне використання цієї суми установами. Зазначити, що є відомості, що Окр ІНО використала кредити не в повному розмірі, не за прямим призначенням та неправильно. Запропонувати Держфінконтролю в 2-х тижневий термін перевести обслідування роз'яснювання кредитів, які були дані ОкрІНО та фактичне використання їх установами. В разі не виплати ОФВ асигновок, що їх пред'явило ОкрІНО, пояснити причини цього” [534, арк. 140].

Особливо ж гострою стає критика Управління відразу після звільнення Макаренка. Так, 17 лютого, тобто через два дні після призначення Сухарева на його місце, президія ОКДД одноставно звинувачує УДУ у зриві плану підбору безпритульних за січень 1928 р. [560, арк. 268–269]. Незабаром на рівні різних установ відбувається й тотальне заперечення системи командирів як форми дитячого самоврядування. Наведемо декілька прикладів. Наприкінці квітня на засіданні ФБС в аналізі стану Зеленогайської і Гійвської колоній прозвучало: “Визнати, що переведені ОІНО зміцнення колоній і реорганізація дитячого самоврядування з виконавчої системи в командирську погіршили стан колонії й утруднили умови роботи в ній <...>”, “Реорганізація дитячого самоврядування з системи Виконкомів в систему командирів дали негативні результати. Запропонувати адміністрації колонії негайно перейти на систему Виконкомів” [536, арк. 89, 91]. А ось декілька фраз із протоколу засідання президії ОКДД від 8 травня: “Дитяче самоврядування в кожній колонії побудовано по різному. В основному є два типи самоврядування: а) рада командирів, б) виконкоми. Визнати, що системою, що розвиває ініціативу і самодіяльність вихованців, наближає їх до системи рад, з якою їм доведеться після виходу з колонії зустрітися в житті, є система виконкомівська. Тому рекомендувати систему цю всім колоніям <...>”; “<...> систему Управління, яку вживається в колонії Горького – змінити <...>”, “Метод командирів – незадовольняючий метод, і його треба негайно змінити <...>” [560, арк. 327, 328, 330]

Справедливість вимагає сказати, що недоліки у внутрішньому стані колоній і в боротьбі з безпритульністю, – постійні приводи для критики Макаренка, – спостерігалися і протягом всієї діяльності Сухарева як керівника Управління, а пізніше як окружного інспектора дитустанов [560, арк. 326].

Фактичним фіналом історії Трудкорпусу є усунення Макаренка, але тривалий час у науці майже нічого не було відомо про обставини звільнення його від обов'язків завідуючого УДУ. В біографічних дослідженнях, говорячи про це, автори зазвичай обмежувалися загальними фразами.

Передчасність такого кроку окружної адміністрації аж ніяк не могла бути обумовлена хибністю будь-якої з макаренківських програм, бо жодна з них, по суті, не була доведена до логічного закінчення. Однак можна припустити, що така помітна в межах округу кадрова подія не могла не залишити по собі відповідних документальних свідчень. Зрештою систематична архівна розробка цього питання принесла деякі цікаві результати. Наведемо хроніку подій.

Загальновідомою практикою 20-х років було заміщення керівних посад на всіх шаблях владної структури комуністами. В цьому контексті ще у серпні 1926 р. бюро комуністичного осередку Окружного партійного комітету (Окрпаркому) та ОВК доручило всім керівникам окружних підрозділів терміново перевірити штати своїх установ, подавши до чергового засідання списки вакантних посад, які можуть бути заміщені комуністами [553, арк. 29]. Пізніше, у жовтні 1927 р., Окрпарком надсилав до ОІНО термінового таємного листа: "В цілях опрацювання питання про міру насиченості партійцями Рад. Уст-в [Установ]", у триденний термін надіслати відомості про кількість відповідальних працівників у інспектурі, а серед них кількість членів КП(б)У, комсомолу, позапартійних і загальний відсоток комуністичного прошарку [553, арк. 72–73]. На це ОІНО незабаром надіслав такі дані: на 1 жовтня 1927 р. в його апараті працює членів КП(б)У – 17, ЛКСМ – 0, позапартійних – 17; по дитбудинках: кількість установ – 23, кількість працівників – 585, серед них партійців – 5,6%, позапартійних – 86,0% (!), членів КСМУ – 8,4%. [553, арк. 78, 80]. І ось, виправляючи, очевидно, ситуацію з недостатнім партійним прошарком у своїх лавах, уже на початку лютого 1928 р. комуністична фракція ОВК звернулась до Окрнаросвіти: "На підставі особливої про те директиви Бюро Окрпаркому <...> представити в дводенний термін і не пізніше 6-го Лютого ц. р. перелік посад по В/ лінії на їх заміщення членами партії, підпільниками, робітниками з виробництва і жінками. Пропонуємо намітити посади масштабу Зав. Підвідділами, Управліннями, Частями, Заступ. Завідуючих і аналогічну їм по масштабу роботу. По підвідомчому Вам Окружному і Міському апарату намічено висунути на постійну роботу не менше трьох тов. тов. <...>. В окремих випадках висунення на роботу в порядку цієї директиви може бути проведене шляхом заміни нині працюючих безпартійних." [554, арк. 229]. 7 лютого ОІНО таємним листом повідомляє фракцію ОВК, "що можна буде предоставити такі посади в установах ОкрІНО для заміщення їх партійцями: 1) Зав. Управління Дитбудинками, 2) Зав. Господарством Управління, 3) Зав. Торгов.-промислов. Школою. 4) Зав. Виробничою частиною механічної школи" [554, арк. 228]. Таким чином, для керівництва недостатньо партійним персоналом дитячих колоній постала необхідність знайти керівника-комуніста, що незабаром і було здійснене. 14 лютого бюро Харківського окружного комітету КП(б)У ухвалило відкликати т. Сухарева з роботи в ОКДД та затвердити керівником дитячих установ. Цією ж постановою заступником на новій посаді Сухарева була призначена не менш завзята опонентка Макаренка С. Зайчик [515, арк. 115]. Наступного дня президія ОВК звільнила Макаренка з посади завідувача Управлінням дитустанов, залишивши в його віданні колонію імені М. Горького, і призначила Сухарева [566, арк. 265 зв.].

Відразу ж після звільнення Макаренка в окрузі почали знищуватися всі ознаки введеної ним системи. Так, уже 24 лютого в Богодухівському дитмістечку [560,

арк. 304], а 27 березня в гуртожитку № 4 [546, арк. 106] констатується наявність як головного органу самоврядування дитячого виконкому. Проте система командирів у Зміївському реформаторіумі залишалася, принаймні, ще до початку квітня [563, арк. 106].

Невідомо, яким чином звільнення Макаренка позначилося на складі УДУ, але знаємо, що Фере ще продовжував виконувати свої обов'язки (вже під керівництвом Сухарева) майже до самої ліквідації Управління [534, арк. 337], яка відбулася наприкінці березня 1928 р. [534, арк. 359]

25 лютого 1928 р. в листі до М. Горького Макаренко повідомив драматичну історію УДУ: "Ми страшно багато пережили за останніх півроку, багато роботи і багато боротьби і ледь не загинули. Ще і зараз наше положення небезпечне. Найгірше те, що я починаю відчувати втому. <...> У липні й серпні розвал у дитячих колоніях і містечках досяг вищої точки. Майже не було колонії, яка не була б обтяжена актом прокуратури або Р.С.І. В цей час мені запропонували об'єднати роботу всіх 18 колоній Харківського округу. Я не міг прийняти цю пропозицію без певних умов. Сім років роботи в колонії Горького зробили-таки з мене фахівця з безпритульних і правопорушників. Я тому міг представити органічний план широкої реформи організації цих хлопців із таким розрахунком, аби вони склали єдину для округу спільноту, об'єднану не лише загальним управлінням, але й загальним планом роботи, загальними зовнішніми формами побуту, загальним господарюванням, взаємною допомогою й інше. Сталося те, чого я навіть не міг передбачати раніше: зі мною неначе не сперечалися, але навіть жодного разу й не вислухали, по частинах розтягли весь мій план, відмовили по дрібницях на найформальніших підставах у дуже важливих організаційних деталях, а крім того, в самому підборі персоналу прямо задавили прямо-таки дикими кандидатами. У всій цій боротьбі я нажив купи ворогів, і почалася найзвичайніша історія: обрушилися на колонію ім. М. Горького. <...> У листопаді ДПУ відкрило в новому спеціально відбудованому будинку-палаці дитячу комуну імені Дзержинського <...>. Ми виділили в комуну Дзержинського 62 вихованці, зрозуміло, кращих, відрядили туди ж п'ятеро вихователів. Ще раніше по інших колоніях було призначено 6 вихователів. Таким чином, до грудня колонія Горького так щедро роздала свої сили, що сама опинилася в дуже важкому становищі <...>. Горьківці, розсипавшись по округу, рознесли довкола "горьківську" систему. Це й послужило причиною всяких нападок. Адже у нас зазвичай так: у десятках і сотнях випадків справа просто гние і гине, зростають просто-таки дикі, деморалізовані й слабенькі люди. Всі дивляться на це неподобство, опустили руки. Та варто утворитися одному серйозному діловому пункту, як усі на нього накидаються: перш за все вимагають ідеології, та ще якоїсь такої, про яку взагалі ніхто толком нічого не знає. В усякому разі, проста ідеологія роботи й культури оголошується якимось страшним гріхом. По-друге, варто статися одному випадковому промаху, як негайно підіймається таке виття і така істерика, що потрібні надзвичайно міцні нерви, аби все це витримати <...>. У нас, правда, знайшлися й друзі, але я, по суті, не мав жодної вільної хвилини для боротьби. Я тому пішов з Управління колоніями і тепер абияк відбиваюся від усякого каміння навздогін." [336, с. 48–50]. Таким "камінням навздогін" стали, очевидно, події, пов'язані з долями двох соратників Макаренка – С. О. Калабаліна та О. І. Остапченка.

3 травня 1928 р. ОІНО звертається до Держфінконтролю (ДФК) з проханням зробити негайно ревізію в Комарівському гуртожитку, "де, по заяві т. Сухарева – завдитколоніями, є великі зловживання фінансового характеру" [555, арк. 151]. Вже через два тижні відбувається обстеження Комарівського гуртожитку контролером

ДФК в присутності зав. гуртожитку Калабаліна; при цьому зазначається, що вже під час ревізії приступив до виконання своїх обов'язків новий завідувач. У акті обстеження, зокрема, говориться, що кошти по касі проводяться правильно, а також, що "За прямою асигновкою за №... сплачено за прибирання нечистот 222 крб. 52 коп., акту приймання цієї роботи немає і розписок про отриманні суми також немає. Роботу проводив Зав., на ім'я якого гроші виписані у витрату. Ця витрата може бути затверджена лише при пред'явленні акту, що фактично ця сума була виплачена робочим" [548, арк. 38 зв.–39].

8 червня ОФВ надсилає до ОІНО звіт ДФК про цю ревізію, в якому радить притягти колишнього зав. гуртожитку Калабаліна до судової відповідальності за безгосподарну витрату коштів; також пропонується Калабаліну в двотижневий термін надіслати до ДФК документи на витрачені 222 крб. 52 коп. [548, арк. 20]. 21 червня ОІНО вже з свого боку пропонує Калабаліну негайно звітувати за підзвітні кошти [548, арк. 18]. Але наступного дня Окрінспектура просить Юрвідділ (додаючи при цьому копію листа про ревізію Комарівського гуртожитку) притягти Калабаліна до судової відповідальності [548, арк. 19]. Це прохання вона ще раз підтверджує через місяць [548, арк. 26]. Але – зовсім, мабуть, несподівано для ОІНО і Сухарева – 28 серпня Юридичний відділ робить висновки, що для притягнення Калабаліна до карної відповідальності немає достатніх підстав, а справу можна порушити лише в дисциплінарному порядку та поставити питання "про звільнення з посади осіб, які недбайливо віднеслися до своїх обов'язків" [548, арк. 36]. Як бачимо, цей опосередкований виступ проти Макаренка, інспірований, очевидно, особисто Сухаревим, по суті виявився марним.

Проте справа з Остапченком, якого Макаренко свого часу зміг-таки врятувати від в'язниці, закінчилась не так вдало. У листопаді 1928 р. до Харківської ОІНО надійшов таємний лист наслідчого 7 дільниці Сумського округу (мовою оригіналу): "По маючійся в моєму переведенні справі по обвинув. Завідувача Лебединським Реформаторіумом Остапченка за 97 ар. К.К. він Остапченко до 1/ХІІ-28 р. на підставі арт. 140 КпК буде усунут з посади, а тому прохаю призначити на його місце Завідувача, про що повідомити негайно мене" [555, арк. 224]. Дуже швидко, цього ж дня, Остапченко був ОІНО знятий з роботи, про що і доповіли наслідчому [555, арк. 223 а]. Таким чином, розповсюджена в макаренкознавстві думка про те, що Макаренко зміг урятувати свого колегу і соратника від карної відповідальності, на жаль, виявилася неправильною. Пізніше, у квітні 1929 р., черга дійшла й до дружини опального завкола, яка продовжувала працювати в Лебединському реформаторіумі – пропонувалося зняти її з роботи за, нібито, дезорганізуючу діяльність у дит-установі [549, арк. 37, 45].

Своєрідним епілогом до драматичної історії Трудового дитячого корпусу і цього відрізка життя А. С. Макаренка є аж надто емоційний і надто метафоричний вислів його самого в листі до дружини від 3 жовтня 1928 р.: "І весь цей рік, такий же новий, нереальний, незатверджений досвідом, фантастичний. Він не лише не схожий ні на один рік мого життя, але він взагалі іншого порядку, неначе це рік на іншій планеті, де всі закони життя інші.

Почалося це з абсолютно казкового кошмару "Трудового корпусу". <...> Якийсь чарівний вихор для якогось випробування завертів нас і шпурнув у жахливе лігво метушливих чудовиськ: Сухарев і його Допдит, мільярди завідувачів, Миколюків, підлітків, прохачів, членів міськрад і Робосів, безпритульних, Наумових, головотяпських планів і первісної культури. Які абсолютно казкові пики. Такі пики навіть казкові герої бачать лише один раз у житті: Сербський, Любимов, Цветкова,

Зайчик, Дюшен, та скільки їх. А сама канцелярія нашого Управління, то хіба це реально? Ви може бути скажете, що і та піч, яку купили Сербський і Ліпін, теж була реальна? Ви звичайно розсмієтесь, тому що Ви прекрасно знаєте, що і Сербський, і Ліпін були лише зовнішніми образами Мефістофеля, спеціально призначеного нас обслуговувати. Такої печі у всьому світі не було, і зараз її вже немає.

А ось ті всі засідання Комсомолу, на яких Вам доводилося бувати, то хіба вони Вам не нагадують деяких місць із “Зниклої грамоти”? Ні, ми потрапили дійсно в чудову історію. Історія для різдвяної розповіді.

І дивіться, як ми мало злякалися всього цього. Звичайно, слід лише дивом пояснити, що ми залишилися в живих, що Сухарев і Зайчик не перегризли Ваше горло, що Наумов не зварив мене в смоляному казані. Диво, звичайно, в тому, що ми так радісно, нічого не бачачи й нічого не розуміючи, і навіть не передчуваючи жодної небезпеки, взявшись за руки, пройшли через цей кошмар. Пройшли і не озирнулися. Ми забули про нього на другий день, як він, знесилений Вашою посмішкою, випустив [нас] на світло Боже. І скільки ще довгих рук потягнулося за нами, і ми їх не помітили” [448, с. 123–124].

Отже, ідеї Всеукраїнської дитячої трудової армії так і не судилося втілитись у життя. Навіть спроби Макаренка реалізувати свій проект у обмежених масштабах Харківського округу, по суті, були ліквідовані з самого початку, ще до того моменту, коли можна було хоча б попередньо оцінити їх ефективність.

Ми цілком усвідомлюємо, що знайдені в архівах і наведені вище документи, даючи відповіді на низку важливих для історії дитячого корпусу питань, разом із тим, відкривають набагато ширше поле нових і складніших проблем макаренкознавства.

Треба зазначити, що звільнення Макаренка аж ніяк не впливало із погіршення оцінки окружною владою його професійних здібностей. Невдовзі після звільнення з Управління, коли постало питання про організацію на теренах столичного округу зразкової дитячої колонії імені Г. І. Петровського, рішенням президії ОВК його без усякої згоди було призначено на її завідувача [540, арк. 102–103; 562, арк. 23]. Цей епізод у біографії А. С. Макаренка досі не привернув увагу дослідників, але з ним, можливо, пов'язаний невідомий аспект його управлінської діяльності.

26 березня 1928 р. президія Харківського окружного виконавчого комітету ухвалила порядок ліквідування розташованої неподалік Харкова сільськогосподарської колонії для туберкульозних хворих “Здравниця” та організації на її терені зразкової Дитячої колонії імені Г. І. Петровського. Далі в протоколі, повний текст якого опублікований лише нещодавно [22, с. 195], йдеться (подаємо автентично): “Запропонувати Окрінспектурі Наросвіти негайно скласти та подати через Окрплан до Президії ХОВК’у кошториса на організування та утримання Дитячої колонії імені тов. ПЕТРОВСЬКОГО Г. І. на терені бувш. колонії “Здравниця”.

Доручити Заст. Голови т. Канторовичу та Голові ЦКДД т. Куликові виявити в ВУЦВК’у, РНК та ЦКДД справу про відпуск цими установами коштів на вищезначену колонію, про асигнування на цю мету коштів іншими округами та про можливість одержати від НКОсвіти з сум, що є в його розпорядженні на перекваліфікацію безробітних підлітків, коштів на організування колонії, а також одночасно з’ясувати в якому віданні буде вищезначена Колонія, чи НКОсвіти, чи то Інспектури Наросвіти.

Призначити на посаду Завідателя Дитячої Колонії ім. тов. ПЕТРОВСЬКОГО Г. І. тов. МАКАРЕНКА” [562, арк. 23].

За два дні витяг із указанного протоколу було отримано всіма зацікавленими установами й особами, в тому числі Харківською окружною інспектурою народної освіти і особисто завідувачем Харківською трудовою колонією імені М. Горького А. С. Макаренком.

Хоча з інформацією про нове призначення А. С. Макаренка давно вже знайомі вчені, і вона знайшла місце навіть у роботах таких корифеїв макаренкознавства, як А. А. Фролов та Г. Хілліг [312, с. 76; 488, s. 151], нам до цього часу взагалі нічого було не відомо ані про його обставини, ані про діяльність на новій посаді педагога-письменника, якщо така дійсно мала місце.

Традиційно “педагогічними лабораторіями” Антона Макаренка вважалися Полтавська/Харківська трудова колонія імені М. Горького, Дитяча трудова комуна імені Ф. Е. Держинського і, до певної міри, Київська трудова колонія № 5 у Бровахах. Чи не пройшли ми повз невідомий аспект педагогічного новаторства А. С. Макаренка, згадка про який завжди випадала із загального контексту його подвижництва? Для з'ясування цього обов'язково треба встановити весь комплекс фактів і об'єктивні передумови такого несподіваного призначення.

За сухим і формальним тоном офіційного документу була прихована надзвичайно драматична ситуація у житті самого “завкола Горького” – лише трохи більше місяця, як він був звільнений із посади керівника УДУ, непримиренна позиція освітянської влади і офіційної педагогіки щодо макаренківських ініціатив призвела до руйнації конструктивної ідеї педагога про масове перевиховання неповнолітніх. Березень же 1928 р. був власне тим часом, коли по всьому Харківському округу викорінювалися будь-які ознаки горьківської виховної системи. В цю ж мить тривала тотальна війна й проти колонії імені М. Горького, а сам педагог стає об'єктом систематичних звинувачень. З огляду на все це виглядає досить, на перший погляд, нелогічним кредит довіри опальному завколу окружної виконавчої влади, зацікавленої у створенні потужного взірцевого і ефективного виховного центру.

Постанову про ліквідування колонії “Здравниця” і про організацію на її терені колонії для дітей ОВК ухвалив ще 15 березня [521, арк. 61]. Тиждень потому, 22 березня 1928 р., на засіданні Фінансово-бюджетної секції харківського окрплану, де УДУ представляли М. Я. Сухарев і М. Е. Фере, ОІНО зробила доповідь про організацію дитячої колонії в помешканні “Здравниці” на 600 дітей, куди планувалося перевести Пересічанське і Валківське дитмістечка, що не мають ніякої виробничої бази; було ухвалено зобов'язати ОІНО протягом 3 днів подати до Окрплану конкретний план організації колонії [534, арк. 337].

Наступного дня після ухвали президією ОВК порядку ліквідування “Здравниці” і утворення “Дитячої Колонії ім. тов. Петровського Г. І.” ФБС, знов заслухавши план організації колонії, а також її кошторис, ухвалила (подаємо автентично): “Значити, що до цього часу ОкрІНО не подала до Окрплану план організації дитколонії в помешканні кол. Здравниці, зобов'язати ОкрІНО негайно подати цей план і доповідну записку в цій справі до РНК. Кошторис, що його подала ОкрІНО на утримання колонії в 600 чол. – затвердити. Зобов'язати ОкрІНО протягом 24 годин подати детально розроблений кошторис колонії для дітей з 1/V – ц. р., а також потрібні асигнування на перевозку дітей до колонії”. Цікавий факт: на цьому засіданні, якщо вірити протоколу, А. С. Макаренко знов представляв УДУ (через майже півтора місяця після свого звільнення!), а Окружну комісію допомоги дітям – знову її колишній голова, а тепер наступник А. С. Макаренка на посаді зав. УДУ, Сухарев [534, арк. 357]. 29 березня президія ОВК ухвалила порядок ліквідування колонії “Здравниця”: ліквідується з 1 квітня 1928 р.; все майно, будівлі тощо передаються

дитколонії; робота ліквідаційної комісії закінчується 15 квітня 1928 р.; в першу чергу передається живий інвентар і сільське господарство, щоб дитколонія могла відразу ж розпочати весняну посівну кампанію [521, арк. 61–61 зв.]. Але при передачі колонії з одного відомства в інше виявилось, що оцінка майна колонії “Здравниця”, зроблена Окргздраввідділом (ОЗВ) (він оцінив “Здравницю” на загальну суму біля 250000 крб.), перебільшена від 50 до 100% (трактори, посів озимої пшениці, будова свинарника, ремонт будинків). ОІНО відмовилася прийняти майно за такою оцінкою і пропонувала ОЗВ зробити переоцінку, але безрезультатно. Тоді, аби не гаяти часу і не зривати посівної кампанії, окрнаросвіта зробила розпорядження прийняти майно за оцінкою ОЗВ, а одночасно дала завдання скласти іншу комісію і переоцінити все, бо вона “не може брати відповідальність на себе за майно вартість якого вдвічі перебільшена проти дійсної”. Про це 3 квітня ОІНО розповіла в листах до секретаріату ОВК, особисто заступника голови ОВК С. І. Канторовича та голови Округного відділу робітничо-селянської інспекції Г. М. Завицького, запропонувавши ОкргРСІ перевірити “Здравницю”. Також окрнаросвіта просила відповісти, за якою оцінкою приймати це господарство [537, арк. 3–3 зв.].

6 квітня на засіданні президії ОКДД Сухарев, доповідаючи про стан дитколоній та перспективи роботи їх надалі, повідомив, що передбачено ліквідувати такі “безпочвені будинки”, як Пересічанський та Валківський, а дітей із них перевести в одну міцну установу, яку планується відкрити в колонії “Здравниця” [563, арк. 106].

У черговому листі до О. М. Горького, 18 квітня 1928 р., описуючи драматичні сцени цькування горьківської колонії і своєї системи виховання, А. С. Макаренко між іншим повідомляє і про своє нове призначення (поки що це єдина згадка у самого Макаренка): “Взагалі жодної логіки у всьому цьому немає. У грудні мені додали комуну ім. Держинського і відразу ж підняли крик – “Чому і там Горьківська система!” Днями раптом мені прислали наказ про приєднання до нас ще однієї колонії – ім. Петровського з явним розрахунком, що я туди відразу перекину два три загони горьківців, і в цілковитій упевненості, що вони там наведуть лад, але і там кричатимуть, що я еретик!” [336, с. 55].

У подальшому в колонії імені Г. І. Петровського окружна влада планувала обладнання майстерень і школи (цехи: теслярний, городній, швацький, садовий, чоботарський – кожний на 50 чол.) [536, арк. 145]. 2 червня ОВК надіслав до НКО УСРР кошторис колонії з проханням “допомогти реалізувати” його [536, арк. 144]. За цим кошторисом планувалося виділити колонії імені Г. І. Петровського 327870 крб. [536, арк. 145–145 зв.].

Але, як удалося з’ясувати, подальша доля колонії була не досить вдалою. Так, 14 серпня 1928 р. засідання Малої президії ВУЦВК ухвалило “Зауважити, що НКОсвіти і Харківський ОВК не виконали постанови III-ї Сесії ВУЦВК’у що-до побудови колонії ім. Г. І. Петровського” і просила у найближчий час все ж таки організувати колонію [536, арк. 167].

До кінця 1928 р. на окружному рівні неодноразово заслуховувалася справа про створення колонії, навіть 17 вересня президія ОВК, розглядаючи питання “Про відпустку Інспектора дитячих установ ОІНО т. Сухарьову” ухвалила: “відпустку т. Сухарьову – інструктору дитячих установ ОІНО не давати, а намість того, видати компенсацію грішми у розмірі місячної ставки зарплатні”, у зв’язку з тим, “що тепер іде організація колонії ім. Г. І. Петровського” [562, арк. 50]. В подальшій історії колонії ім’я А. С. Макаренка більше не згадується, але на теренах Харківщини була ще одна кандидатура, що за своїми професійними характеристиками в очах місцевої влади могла обійняти посаду керівника “зразкового” закладу, – це завідувач Ох-

тирського дитячого містечка М. Л. Довгополюк. Нам дійсно вдалося виявити, але поки що лише єдиний, документ, який може довести зв'язок останнього з колонією імені Г. І. Петровського. 17 жовтня 1928 р. окрнаросвітою була складена довідка: "Характеристика відповідальних робітників за схемою п'ятибальної системи". В ній указаний як "Зав. колонії Боромля" позапартійний Довгополюк [557, арк. 24]. Однак уже 14 грудня М. Я. Сухарев подає С. І. Канторовичу список складу завідувачів дитустановами округу, де завідувачем колонії імені Г. І. Петровського в Боромлі зазначений Я. Д. Федоров, переведений нещодавно із Зміївського реформаторіуму [554, арк. 216].

Далі відбувається несподіваний поворот у долі колонії. 4 липня 1929 р. виходить наказ ОІНО: за постановою президії ОВК в колишньому дитмістечку в Гіївці відкривається дитяча колонія імені Г. І. Петровського на утриманні держбюджету, тимчасово виконуючим обов'язки завідуючого якої призначається С. Д. Олейніков [550, арк. 5–5 зв.]. Ряд наступних документів представляють тривале, протягом декількох років, будівництво колонії низкою підрядних організацій. І аж у листопаді 1930 р. між НКО і Секцією наросвіти міськради укладається протокол погодження в справі утримання й керування колонією імені Г. І. Петровського в Гіївці: все адміністративне і методичне керівництво зосереджується в секції наросвіти міськради на тих самих засадах, як це було в ОІНО; секція постачає колонію продуктами і товарами, влаштовує на роботу і в самостійне життя переростків, дглядає за закінченням будівництва; оскільки колонія залишається на утриманні НКО, комплектування її здійснюється по схемі: 30% місць – секції, 70% місць – НКО [549, арк. 172].

Колонія імені Г. І. Петровського була задумана як зразковий виховний заклад, прагнення мати який на своїх теренах є цілком зрозумілим мотивом адміністрації столичного округу, особливо на тлі тогочасних масштабів дитячої безпритульності і тотальної неупорядкованості системи інтернатних установ. Даний випадок яскраво ілюструє справжню оцінку адміністративною владою педагогічних можливостей А. С. Макаренка і ефективності створеної ним виховної технології.

Треба зазначити, що в колонії імені Г. І. Петровського були свої попередники, теж "зразкові" дитячі будинки – імені Артема та імені ВУЦВК, які згодом прийшли до повного занепаду і були ліквідовані. Сумна доля останнього з них як негативний приклад неодноразово згадувалася А. С. Макаренком при відстоюванні таких принципів засад його виховної системи, як формування первинного дитячого колективу за виробничим принципом [236, с. 141; 311 с. 13], формування "робітничих і організаційних <...> рефлексів" у вихованців [176, с. 34; 236, с. 248]. Цим же прикладом він користувався під час полеміки на засіданні секції соціального виховання Українського науково-дослідного інституту педагогіки 14 березня 1928 р., коли доводив хибність офіційних ідеологічних установок в організації виховної роботи інтернатних закладів та необхідність примусу і права покарання в них [229, с. 75, 76; 394, с. 94–95, 97]. Як "гіркий досвід" в організації показових установ згадує на цьому ж засіданні будинок імені ВУЦВК й І. П. Соколянський [394, с. 78–82].

Стосовно назви нової колонії: Григорій Іванович Петровський був не лише головою тогочасного українського уряду, але досить популярним і авторитетним політиком, тому його ім'я часто фігурувало в назвах установ. Наприклад, лише в структурі харківської окружної інспектури охорони здоров'я було два санаторії, названих на його честь [542, арк. 195]. До того ж, саме з тої доби бере свій початок масова традиція називати установи і підприємства іменами відомих державних і партійних діячів.

2.2. Спроби педагогічної екстраполяції виробничого і професіогенетичного досвіду колонії імені М. Горького

Можливість розповсюдження створеної в колонії імені Максима Горького виховної системи на більш широкому ґрунті всього Харківського округу, пов'язана з трудовим дитячим корпусом, не лише дозволила А. С. Макаренку оцінити ступінь універсальності своїх педагогічних відкриттів, але й багато в чому вплинула на становлення його як педагога-теоретика. Окрім того, вочевидь, певних змін набули і уявлення педагога щодо місця професійного розвитку особистості в загальновиховному контексті.

Зміст накопиченого фактичного матеріалу дає можливість вирішити декілька важливих щодо аналізу професіогенетичної складової педагогічної спадщини А. С. Макаренка дослідницьких завдань: визначити роль даного етапу діяльності Макаренка в трансформації його поглядів на проблему професійного розвитку як фактора успішної соціалізації особистості; охарактеризувати місце, яке посідала проблема забезпечення професійного розвитку вихованців інтернатних закладів серед педагогічних цілей та в структурі практичної діяльності керованого А. С. Макаренком трудового дитячого корпусу, а також виокремити головні напрямки організації професіогенезу підлітків в інтернатних і позаінтернатних умовах.

Важко собі уявити, що А. С. Макаренку, проектуючи екстраполяцію апробованої емпіричним досвідом колонії імені Горького педагогічної системи, не відштовхувався від власних вихідних концептуальних положень виховання. Загальна педагогічна мета трудкорпусу, як і принципова мета керованих Макаренком виховних закладів, неодноразово ним декларована, полягала у так званому виховному мінімумі: дисциплінованість, працездатність, чесність і політична свідомість. Вже сам цей мінімум, який, на думку Макаренка, "відкриває широкі простори по всіх напрямках", у першу чергу закладає надзвичайно важливі й необхідні підвалини подальшого професійного розвитку особистості. По суті, дисциплінованість, працездатність і чесність є базові виховні імперативи в царині професіогенезу людини.

В контексті цієї головної виховної мети можна виділити принаймні чотири напрямки практичної діяльності ТДК, що можуть розглядатися як умови цілеспрямованого забезпечення основ подальшого професійного розвитку вихованців: залучення підлітків до трудових процесів; система загального і професійного навчання в межах закладу; вирішення проблеми випуску (працевлаштування або направлення до професійних навчальних закладів) і подальшого патрунування випускників.

Дитячі колонії й містечка Харківського округу, як і інші подібні установи в Радянському Союзі, за своїм формальним статусом вважалися трудовими закладами. Але ще у листі до Головоцовиху Макаренко зазначав, що "карликові господарства колоній, прикрашені трьома-чотирма ремісничими майстернями, являють прямо жахливий фон безперечно дрібнобуржуазного відтінку". Тому він пропонував замінити дрібні виховні підприємства потужними осередками виховання, "капіталістично" організованими і побудованими на економії й точному витрачанні особистих і матеріальних сил в умовах великого виробництва і складного комунального побуту. Макаренко рішуче заперечував дрібноремісничий і дрібноселянський тип господарства в дитячій установі, а пропонував поступовий розвиток до рівня комбінату декількох виробництв фабричного типу. Саме робота на подібних комбінатах, на його думку, спроможна дати розвиток різноманітним силам і здібностям вихованців [55, с. 7; 229, с. 40]. Систематична включеність у різноманітні за змістом і

формою трудові процеси становить необхідну стартову умову успішного професіогенезу, своєрідний мотиваційний базис, що дозволяє не лише самоідентифікуватися в багатолічному світі праці, але й спроектувати шляхи опанування обраної професійної реальності.

В умовах системи інтернатних закладів 20-х років дитяче господарство завжди виступало, з одного боку, красномовним показником загального розвитку і добробуту установи, а з іншого являлося джерелом постійних протиріч, непорозумінь і важких запитань. В своєму проекті трудкорпусу Макаренко з самого початку спирався на ідею вільної підприємницької ініціативи і самооплатності. Все це знайшло відображення у головних його програмних документах. У "Проекті організації трудового дитячого корпусу Харківського округу" він відстоював право відкривати виробничі і торгівельні підприємства, організувати артілі і комуни, підписувати векселі й кредитуватися в банках, орендувати майно і продавати його [229, с. 59]. Однак окружні адміністративні і фінансові органи з самого початку пішли шляхом обмеження підприємницької ініціативи управління дитустановами. Макаренку було відмовлено в багатьох принципових моментах його економічної програми, і в першу чергу в фінансовій самостійності. Окрім того, дитячі установи не були позбавлені орендної плати за надлишки землі і промислове обладнання, потерпали від державної монополії на певні види виробничої діяльності, страждали від свавілля фінансових закладів, не мали достатньо кваліфікованих кадрів інструкторів виробничих майстерень тощо. Але найважливіше те, що, будучи позбавленим головних економічних засад, макаренківський проект, таким чином, ставав, по суті, безперспективним. В умовах неможливості розвивати виробництво як у окремих колоніях, так і у межах всього корпусу зникала і запроєктована Макаренком можливість урізноманітнювати види праці, а отже, і залучати підлітків до них.

Організація загального і професійного навчання вихованців трудкорпусу являє собою одну з найцікавіших, але й, разом із тим, найскладнішу проблему. За браком інформації ми досі не можемо точно відповісти на декілька питань щодо професійно-освітньої практики Управління дитустановами. Спробуємо простежити еволюцію поглядів Макаренка на доцільність професійної освіти вихованців в умовах ТДК.

Як ми з'ясували, у всіх дитячих інтернатних закладах того часу, і в тому числі в Горьківській колонії, існувала низка ремісничих майстерень, де вихованці здобували певну ремісничу кваліфікацію під керівництвом штатних інструкторів. Однак спочатку ми спостерігаємо певне дистанціювання Макаренка від обов'язкових інституціоналізованих форм професійної освіти в межах інтернатного закладу. Ще у найпершому варіанті свого проекту – докладній записці до Головоцвуху – він начебто запобігає спробам надати дитячим колоніям в додаток до суто виховного ще й професійно-освітнього характеру. Макаренко наполягає, що колонія не повинна переслідувати мету ремісничої або іншої спеціальної виучки, реміснича або інша виучка може бути лише випадковим додатком, а подальшу роботу з фахової підготовки вихованців мають прийняти від колонії заклади патронування, професійні школи, фабрично-заводські училища і робітничі факультети [55, с. 7; 229, с. 42–43]. До речі, аналогічна ж позиція проглядає і у його тезах до виступу на згаданій одеській конференції дитячих містечок і колоній (30 вересня – 5 жовтня 1926 р.): "Праця визначається господарством – знання, точність, облік, уміння, "ухватка", план, звіт, відповідальність. Кваліфікація не має істотного значення" [229, с. 54]. Очевидно, за існуючих матеріально-кадрових умов він не бачив у межах інтернатного закладу можливостей для повноцінної кваліфікації вихованців, здатної визначи-

ти їх професійний шлях на великий відрізок життя. А от створити необхідну основу для подальшого широкого професійного вибору вважав за необхідне. Взагалі обидва наведених уривки дещо дисонують з багатьма пізнішими висловами Макаренка.

Так, уже в процесі безпосередньої організації трудкорпусу, 11 серпня 1927 р., на черговому засіданні харківської окружної комісії допомоги дітям Макаренко вступає у полеміку зі своїм постійним опонентом, головою ОКДД М. Сухаревим, який запропонував відмовитися від повного охоплення вихованців ремісничим навчанням, а “навчати меншу частину дітей, але давати їм повну кваліфікацію”. Макаренко говорить, що при дитбудинках, на жаль, діти професійної освіти одержати не можуть, незважаючи на їх велике бажання, “діти майже на 100% незадоволені, не рахуючи 4-х підлітків, що їх відіслано на Робітфак. Якщо ми будемо давати кваліфікацію лише 20 підліткам, як це говорив т. Сухарев, то що скажуть останні діти. Нам потрібний підліток, пристосований до логіки роботи машини, пристосований до всіх галузей роботи, що міг би орієнтуватися в тому, що його оточує” [560, арк. 164].

І зрештою, в “Статуті Управління дитячими шкільно-трудовами колоніями”, написаному в другій половині вересня, Макаренко чітко зазначає: “Управління ДШТК в особі його завідуючого і під його відповідальністю має право <...> відкривати в колонії трудові і професійні школи і короткотермінові курси” [536, арк. 217 зв.–218]. Пізніше, наприкінці грудня, він як керівник трудкорпусу приймає пропозицію окрвиконкому щодо контрактної організації ремісничого навчання у колоніях: обіцяє винести на обговорення з’їзду завідувачів колоній округу питання про укладення договору з кожним інструктором про обов’язок навчити за встановленою програмою певну кількість вихованців. Можна припустити, що змінений масштаб діяльності і необхідність рахуватися з реальним станом справ, як у системі дитячих закладів інтернатного типу, так і в системі професійної освіти, змусив його переглянути деякі із своїх поглядів стосовно можливості й доцільності початкової професійної освіти в межах інтернату.

Рівно через місяць після свого звільнення з УДУ, відстоюючи принципи організації комуни імені Ф. Е. Держинського як дитячого трудового виробничого закладу на засіданні секції соціального виховання Українського науково-дослідного інституту педагогіки, Макаренко цілком ясно говорить: “Ми маємо у нашій безпритульності два прокляття: жахлива матеріальна бідність у самих установах, що не дозволяє серйозно і всіх охопити навчально-виховною роботою, і повна відсутність опіки після виходу із дитячої колонії. Зазвичай колоніст або вихованець дитячого містечка живе у дитячому будинку, але перспективи він не має. По-перше, не має її тому, що не отримав ніякої кваліфікації, і, по-друге, що уходить із будинку і кидається, не має серйозної опіки якихось людей” [229, с. 75; 394, с. 72]. Сама ж комуна імені Держинського була задумана таким чином, щоб організація роботи виробничих майстерень і школи надавали якомога більше можливостей вихованцям у подальшому професійному розвитку. Декілька років потому, як ми це побачимо нижче, кадрові й матеріальні можливості комуни дозволили довести загальну й професійну освіту до унікального щодо подібних установ рівня – утворення в її структурі робітфаку машинобудівного інституту і технікуму.

Постійною й так і не вирішеною у 20-ті роки проблемою всієї системи боротьби з дитячою безпритульністю і злочинністю була проблема випуску вихованців із колоній і подальший супровід їх. Якщо керівництво системою дитячих установ, а відповідно й педагогічна рада кожної окремої колонії, дійсно були стурбовані професійним майбутнім своїх вихованців, вони, крім того, що створювали у дітей від-

повідну трудову мотивацію і давали їм основи загальної й професійної освіти, неминуче повинні були забезпечити перші кроки своїх випускників у самостійному житті. Найбільш поширеними і вже звичними до моменту приходу Макаренка формами такої турботи були: патронат у кустарів і селян, “бронювання” місць на біржі праці, забезпечення тимчасовим житлом у будинках робітничих підлітків і направлення на навчання до ФЗУ, робітфаків та інших навчальних закладів. Проте єдиної державної всеосяжної і ефективної програми вироблено все-таки не було. Вирішенням подібного типу питань займалася маса різних установ і організацій: інспектура народної освіти, комісія допомоги дітям, добровільне товариство “Друзі дітей”, інспекція охорони дитинства, спілка кустарів тощо. Але при тій волаючій матеріальній бідності, про яку говорив Макаренко, майбутнє великого числа випускників колоній залишалося все ж невизначеним. Засновуючи ТДК, Макаренко, по суті, звалював на плечі й це принципово не вирішене доти в загальнодержавному масштабі завдання.

Щороку з колоній Харківського округу випускалося близько 2000 дітей, усі вони потребували влаштування на роботу або до навчальних закладів, житла і елементарного майна. На відміну від державних і суспільних інститутів, що займалися цими питаннями до нього, Макаренко був стурбований не стільки матеріальною, скільки чисто педагогічною стороною справи. Збереглося, на жаль, небагато свідчень його позиції, але в них чітко помітна щира зацікавленість педагога в долях дітей і турбота про їх професійне самовизначення. В написаній у кінці 1927 р. цитованій вище незавершеній роботі, відомій під назвою “Про патрунування”, Макаренко виступає проти патрунування вихованців і у кустарів, і у селян, оскільки в першому випадку з колонії йдуть підлітки, що далеко ще не закінчили виховання (які через рівень свого особистісного розвитку ні до чого більш кваліфікованого або не можуть, або не хочуть прагнути), а в другому – майбутня професійна перспектива взагалі видається сумнівною.

З огляду на сказане стає зрозумілою політика Макаренка, який постійно ігнорував, як свідчать документи, розпорядження і рознарядки ОКДД про патронат підлітків. При цьому за настільки короткий термін свого керівництва трудкорпусом Макаренко все ж устиг здійснити декілька важливих кроків для забезпечення майбутнього випускників. Так, він послідовно виступав проти політики окружної влади, що намагалася взагалі ліквідувати таке явище, як БРП, і навіть реалізував проект перебудови щойно закритої Комарівської колонії під гуртожиток для тих випускників колоній округу, які вступили до ФЗУ [536, арк. 201; 560, арк. 157].

* * *

Історія спроектованого і організованого А. С. Макаренком Трудового дитячого корпусу Харківського округу є прикладом надзвичайно широкої екстраполяції педагогічної системи окремого виховного закладу. Унікальність цього випадку полягає в тому, що ініціатива кардинальної зміни пріоритетів у організації виховання виходила не від державних освітніх інституцій, а, так би мовити, “знизу”, з досвіду практичної діяльності невеликої групи педагогів. Зрозуміло, що претензії на таку високу місію зобов’язували колонію імені М. Горького відповідати багатьом усталеним, іноді суперечливим критеріям.

Проект ТДК є прямим свідченням того, що Макаренко вважав принципово можливим, принаймні, в тому історичному просторі, розповсюдження створеної ним у колонії імені М. Горького виховної системи, а відповідно – і методів забезпе-

чення майбутнього професійного розвитку вихованців. І ця впевненість, очевидно, була настільки безумовною для реаліста-завідувача, що коли бюрократичний апарат відкинув найсуттєвіші з висунутих ним умов, він, неминуче ризикуючи, продовжував усе ж утілення свого проекту. Жертвою збюрокрачення стала навіть сама сутність макаренківського поняття “Трудовий дитячий корпус”, яку Президія ОВК 11 листопада 1927 р. звело до звичайної адміністративної функції Управління дитячих будинків [536, арк. 226].

Увесь комплекс подій навколо ТДК – це не лише перша, а й єдина справжня, бо до певної міри контрольована самим Макаренком, спроба інтерпретації його педагогічної системи іншими виховними закладами. З цієї точки зору міра розуміння системи Макаренка, а також спроби її сучасного впровадження у виховну практику, мають аналізуватись на тлі історії Трудового дитячого корпусу.

Можливість географічного розширення власного виховного досвіду не лише набагато прискорила становлення Макаренка як педагога-теоретика, а й, вочевидь, призвела до певних змін у системі його уявлень щодо місця професійного розвитку особистості в загальновиховному контексті.

Представлені матеріали передусім дають можливість побачити і оцінити умови, в яких відбувалася апробація макаренківських ініціатив у справі концентрації матеріальних, організаційних і педагогічних ресурсів для вирішення проблеми соціалізації безпритульного і кримінального дитинства. Особливе, як ми побачили, місце у проектах і діяльності педагога належало створенню умов для формування професіогенетичного потенціалу вихованців. Однак, система бачень педагога щодо характеру вказаних умов в процесі реалізації ідеї трудового дитячого корпусу пережила певну трансформацію, аналіз істинного змісту якої потребує ще подальшого тривалого та систематичного архівного пошуку. Не виключено, що надзвичайно напружена боротьба Макаренка за втілення у життя свого оригінального проекту дала йому унікальну можливість критично оцінити власні педагогічні переконання та практичний досвід, що, в свою чергу, прискорило педагогічний триумф комуні імені Ф. Е. Дзержинського.

Розділ 3

ДИТЯЧА ТРУДОВА КОМУНА ІМЕНІ Ф. Е. ДЗЕРЖИНСЬКОГО ЯК ПРОФЕСІЙНО-ВИХОВНИЙ ЗАКЛАД ІННОВАЦІЙНОГО ТИПУ (1927 – 1935 рр.)

3.1. Загальні риси адміністративно-господарської і педагогічної діяльності А. С. Макаренка в комуні імені Ф. Е. Держинського

Історія комуні імені Держинського, що знаходилася в структурі українського НКВС, зазвичай, становить певну дослідницьку проблему. Окрім одного розсекреченого фонду Державного архіву Харківської області, який охоплює лише 1934 – 1941 роки, і матеріалів макаренківського фонду Російського державного архіву літератури і мистецтва, у вільному доступі вчених залишається обмежене коло документів. Досі бракує достовірних свідчень, що проливали б світло на багато важливих питань, пов'язаних із діяльністю Макаренка у перші роки існування комуні.

В історії вітчизняної освіти керована А. С. Макаренком Дитяча трудова комуна імені Ф. Е. Держинського посідає особливе місце. Унікальне за своїми конструктивними відмінностями освітнє явище, пов'язане з кульмінацією педагогічного подвизництва А. С. Макаренка, комуна являє собою безпрецедентно ефективний професійно-освітній заклад інноваційного типу. Процес створення і розвитку виробничих потужностей у комуні був не лише економічною і суто виховною умовою її існування, він міцно закладав підвалини для подальшого професійного розвитку комунарів. Інформаційна, практична і мотиваційна функції промислового потенціалу закладу, на нашу думку, в сукупності створювали надзвичайно сприятливий фон для становлення кожної особистості і як соціального суб'єкта, і як професійного діяча.

Ініціатива організації Дитячої трудової комуні НКВС УСРР імені Ф. Е. Держинського, що створювалася з метою “боротьби з безпритульністю і виховання соціально-запущеного молодняка” [576, арк. 17], належить особисто народному комісару внутрішніх справ і голові Державного політичного управління Всеволоду Аполлоновичу Балицькому (1892 – 1937 рр.). З пропозицією увічнити пам'ять Ф. Е. Держинського відкриттям іменного дитячого інтернатного закладу Балицький виступив на засіданні колегії НКВС України 9 квітня 1927 р. [76, с. 10; 333, с. 15].

Відсутність відповідного досвіду і кваліфікованих кадрів у лавах чекістів викликали низку труднощів. Оскільки комуна за своїм меморіальним статусом і належністю до органів НКВС мала стати закладом зразковим, особливо гостро постало питання відбору методів виробничої і виховної роботи як головних факторів її успішної діяльності [48, с. 10]. Певне напруження ситуація викликала, очевидно, і з огляду на невдалу долю попередніх вітчизняних зразкових установ соціального виховання – дитячих будинків імені Артема і імені ВУЦВК, які проіснували нетривалий час і не стали осередками накопичення цінного педагогічного досвіду.

Однак завдання ДПУ Балицький не обмежував самою тільки організацією комуні. Коротко роль свого відомства він визначав так: утримувати, зразково поставити, всебічно підтримувати. Для цього в центральному апараті ДПУ було засновано Раду в справах комуні і прозвучала вимога щодо створення на демократичних засадах при місцевих органах ДПУ комісій сприяння її роботі. Головною метою Ради і комісій визначалося спрямування всієї діяльності комуні, всебічне вишукування коштів для її утримання, мобілізація навколо неї громадської уваги співробітників ДПУ, радянських і господарських органів. [75, с. 8]

Слід підкреслити, що при організації нової установи керівництво ДПУ передбачало і розраховувало на тривалу і систематичну допомогу їй. З цією метою було проведено кампанію серед співробітників і командно-політичного складу органів та військ ДПУ про запровадження і збереження на майбутнє щомісячного півпроцентного відрахування із заробітної плати на користь комуні. Крім того, наголошувалося на необхідності інших видів матеріальної допомоги [75, с. 8].

Урочисте відкриття комуні імені Ф. Е. Дзержинського, під час якого Балицький особисто вручив комунарам від колеги ДПУ УСРР прапор, відбулося 29 грудня 1927 р. [333, с. 15]. Відповідна ж постанова Ради народних комісарів України була прийнята за поданням ДПУ лише 7 червня 1928 р. [333, с. 17]. Згідно з постановою, комуна оголошувалася самостійною організацією, що діє на засадах госпрозрахунку, володіє правами юридичної особи і існує на кошти від своїх майстерень і виробництва радгоспу “Червоні зорі”. Її підприємства при цьому звільнялися від загальнодержавних, республіканських та місцевих податків [312, с. 79]. Комуна розташовувалася у приміській дачній місцевості у 5-ти кілометрах від Харкова та була оточена із заходу й півночі лісом, з інших боків – відкритим полем, не мала, принаймні до грудня 1934 р., жодної огорожі [579, арк. 53].

Перший персонал був призначений у комуну 20 жовтня 1927 р.. Окрім А. С. Макаренка, до нього увійшли: вихователь колонії імені М. Горького Т. Д. Татаринів, завідувач господарства із Охтирки Опришко і кухар [333, с. 15]. Для порівняння: на серпень 1935 р., тобто приблизно на час звільнення Макаренка, чисельність вільнонайманого персоналу комуні становила вже 1051 особу, серед яких налічувалося: керівного складу (від начальників відділів і вище) – 14 чол.; спеціалістів з вищою освітою і практиків, що займають такі посади – 86 чол.; спеціалістів з середньою освітою і практиків – 70 чол.; економістів і плановиків зі спеціальною освітою – 9; робітників – 444 чол. (5 розряду – 155 чол., 3 – 4 розряду – 258 чол., 2 розряду і нижче – 13 чол., шоферів – 18 чол.); інших – 428 чол. [584, арк. 23]. Але тенденція до збільшення кількості працівників спостерігалася й надалі, і вже на 10 грудня того ж року чисельність персоналу комуні зросла до 1076 осіб [585, арк. 92].

Існувало декілька традиційних шляхів поповнення складу вихованців комуні. За даними, наприклад, на кінець 1930 р., із 149 членів комуні поступили з інших дитячих установ 70 чол. (47%), із колектора-розподільника – 40 чол. (26,8%), безпосередньо прийнято комуною – 26 чол. (17,4%), із комісії у справах неповнолітніх – 8 чол. (5,4%), із органів народної освіти – 5 чол. (3,4%) [506, л. 1].

Перші вихованці прибули до комуні 25 грудня 1927 р. з колонії імені М. Горького кількістю, як говорить Макаренко в статті “Перегорнуті сторінки”, 50 хлопців і 10 дівчат [333, с. 15]. У інших документах гендерне співвідношення перших вихованців наводиться дещо інше – 44 хлопці і 16 дівчат [506, л. 1].

Незабаром, 11 січня 1928 р., до числа вихованців додалося 40 підлітків із харківського колектора-розподільника, щойно підібраних із вулиць [333, с. 15]. Наступне поповнення комуні відбулося протягом першої половини вересня 1928 р. – 50 нових комунарів прибули з дитячих будинків або були підібрані з вулиць [333, с. 18].

Проект розширення контингенту на 150 чоловік, що був затверджений Правлінням комуни 21 липня 1931 р., пов'язувався із кардинальною реорганізацією її виробництва, зокрема планами будівництва заводу електроінструменту. Наприкінці вересня – початку жовтня комуна прийняла біля 50 нових вихованців, які з'явилися в результаті роботи спеціальних вербувальних комісій, що розсилалися по всій Україні [333, с. 27–28]. Також 13 листопада під керівництвом секретаря Правління М. М. Букшпана було проведено масовий підбір безпритульних із харківського залізничного вокзалу, який неодноразово пізніше описував Макаренко у своїх публічних виступах. Група підібраних безпритульних була включена у стрій комунарів і урочисто приведена до комуни, де відбулося спалювання їх одягу як символ початку нового життя і вступу до комунарського колективу. Завдяки всім цим заходам 20 січня 1932 р. кількість комунарів зросла до 300 чоловік. Вже у травні повторюється “вокзальний” підбір безпритульних, завдяки якому лави комунарів поповнили 30 нових членів [333, с. 28–29]. Поступове збільшення чисельності комунарів відбувалося протягом усього 1932 року. Якщо на 1 жовтня їх налічувалося 333 [306, с. 54], то на кінець року кількість комунарів дорівнювала вже 342 чол. [48, с. 10].

Як і в колонії імені Горького, соціальні характеристики комунарів являлися одним із тих факторів, врахування яких входило до переліку необхідних умов як організації їх професійної підготовки, так і всієї виховної роботи комуни в цілому. Нам пощастило знайти відповідні дані лише за кінець 1930 р. На цей момент вік комунарів розподілявся таким чином: 12 років – 1 чол. (0,7%), 13 років – 9 чол. (6%), 14 років – 26 чол. (17,4%), 15 років – 42 чол. (28,2%), 16 років – 34 чол. (22,8%), 17 років – 19 чол. (12,7%), 18 років – 10 чол. (6,7%), 19 років – 6 чол. (4%), 20 років – 2 чол. (1,4%). Як бачимо, переважав вік 14 – 16 років. Інформація про соціальне походження комунарів засвідчує їх спадкову схильність до фізичної праці: вихідці з сімей робітників – 71 чол. (47,6%), селян – 57 чол. (38,2%), службовців – 14 чол. (9,4%), невідомо – 7 чол. (4,7%). І дещо несподіваними виступають відомості про “сирітство” й так званий “вуличний стаж” дзержинців: переважна їх більшість – 110 чол. (73,8%) – мали родичів, а 86 чол., тобто 58%, ніколи не були безпритульними [506, л. 1]. Документи також свідчать: серед вихованців комуни були й такі, що вже мали за плечима судимість [585, арк. 86].

Постійно прагнучи до збільшення свого контингенту, іноді комуна ставала настільки тісною для своїх вихованців, що набір доводилося припинити. Так, на грудень 1934 р. існувала надмірна перевантаженість не лише в ній, але й у інших дитячих трудових комунах НКВС, навіть 40 безпритульних дітей, що знаходилися у радгоспі імені В. Балицького, з яким комуна завжди підтримувала тісні зв'язки, не могли бути прийняті до її складу, як і до складу інших подібних закладів, тож адміністративно-господарське управління навіть було вимушене асигнувати радгоспу на їх утримання 2000 крб. [581, арк. 69]. Але, незважаючи на перевантаженість, НКВС не припиняв масових підборів безпритульних і всіляко сприяв їх “закріпленню” в дитюстановах. За даними, надісланими до комуни начальником відділу трудових колоній НКВС СРСР, лише за одну декаду серпня 1935 р. на 29 залізницях країни затримано відділами охорони 7743 безпритульних і бездоглядних дітей, серед яких 1729 (22,3%) були затримані повторно. Цим же документом наголошувалося, що завдання органів НКВС полягає не лише в тому, щоб прийняти неповнолітнього правопорушника чи безпритульного до трудової колонії, приймальника-розподільника, дитюстанова інших відомств, але й “<...> забезпечити утримання цих дітей у дитячих установах, щоб відірвати їх від кримінального середовища та безпритульності і підготувати до трудового самостійного життя” [588, арк. 29].

Нижче подано динаміку зростання дитячого контингенту комуни протягом 1927 – 1936 років (див. табл. 3.1) [248, с. 304; 249, с. 247, 331; 333; 505, л. 29; 507, л. 39–42 об., 50–54 об.].

Як відомо, діяльність А. С. Макаренка в комуні імені Держинського поділяється на два періоди: з 20 жовтня 1927 р. по березень 1932 р. – організація і перебування на чолі закладу; з квітня 1932 р. по кінець червня 1935 р. – керівництво лише навчально-виховною частиною. Якщо спочатку, як і в Горьківській колонії, Макаренко фактично зосереджував у своїх руках важливі адміністративні, економічні та педагогічні важелі управління, то впродовж другого періоду його вплив на загальний розвиток закладу був значно обмежений і залежав від характеру взаєморозуміння та співробітництва як із Правлінням комуни, так і з низкою призначених НКВС начальників-временщиків.

Таблиця 3.1

**Динаміка зростання дитячого контингенту
Трудової комуни імені Ф. Е. Держинського (1927 – 1936 рр.)**

Дата	25.12.1927 р.	1.05.1928 р.	1.09.1928 р.	18.12.1928 р.	12.1930 р.	20.01.1932 р.	26.03.1932 р.	1.10.1932 р.	12.1932 р.	15.01.1934 р.	03.1934 р.	1.10.1934 р.	[12.1934 р.]	31.12.1934 р.	29.02.1936 р.	21.03.1936 р.
Число вихованців	60	95	120	150	149	300	308	333	342	376	368	341	471	508	686	686

Тож визначальні умови роботи педагога на новій посаді витікали з того факту, що комуна імені Держинського, на відміну від колонії імені Горького, увесь час свого існування знаходилася під прискіпливим і цілковитим контролем із боку органів ДПУ-НКВС. Цей контроль над усіма сторонами діяльності установи фактично здійснювався по двох напрямках: завдяки безпосереднім розпорядженням голови ДПУ УСРР В. А. Балицького, окремих керівників і підрозділів Наркомату внутрішніх справ та через спеціально створений кураторський орган – Правління, що складалося із представників керівного складу українського НКВС.

Склад Правління, вперше обраного 9 січня 1928 р., періодично змінювався, як це відбулося, наприклад, 23 листопада 1929 р., 21 липня 1931 р., у березні 1932 р. тощо [248, с. 304; 333, с. 15, 21, 27]. У ньому в різний час працювали: начальник Економічного управління ДПУ УСРР Йосип Михайлович (Іось-Герш Міхелевич) Блат (1896 – 1937; голова Правління) [449, с. 271; 479, с. 439], заступник голови ДПУ УСРР Карл Мартинович (Едуард Іванович) Карлсон (1888 – 1938; голова Правління) [449, с. 275], Олександр Йосипович Броневої (справжнє прізвище – Факторович, 1898 – 1940, голова Правління) [449, с. 275; 479, с. 443], майбутній начальник Головного управління міліції і заступник наркома внутрішніх справ України М. Бачинський (голова Правління) [479, с. 154; 506, л. 21–22], секретар колегії ДПУ УСРР Яків Вульфівич Письменний (1902 – 1937) [394, с. 41; 479, с. 532; 487, с. 243–255], Михайло Маркович Букшпан (секретар Правління) [448, с. 215; 506, л. 21–22]; сестра наркома Внутрішніх справ Наталія Аполлонівна Балицька (1899 [?] – ?) [394, с. 41; 449, с. 287; 48, с. 115–118; 506, л. 21–22], начальник управління пожежної охорони українського НКВС Ю. Елькін [479, с. 158; 506, л. 21–22] тощо.

Навіть після переїзду всіх урядових інституцій до Києва у 1934 році Правління не послабляло своєї роботи, а його голова, Броневої, намагався тримати з комуною найтісніший зв'язок: “за смыслом директиви В. А. я відповідаю за фотозавод

до повного освоєння програми. В умовах моєї відірваності від Харкова я можу відповідати лише при умові щоденної мені інформації про хід робіт на фото заводі і будівництві. Прошу цю інформацію налагодити і щоденно мені її направляти. <...> Періодичними листами інформуйте мене взагалі про стан комуни <...>” [576, арк. 24].

О. Броневої серед інших членів Правління комуни був найпослідовнішим прибічником Макаренка, завжди демонструючи лояльність і повагу до нього. Про виховний авторитет А. С. Макаренка в його очах говорить той факт, що випадки крадіжок деталей фотоапаратів Олександр Йосипович був схильний пов’язувати не з хибамі виховання комунарського колективу, а з поганою роботою по підборі і прийому кадрів та неналежним контролем у цехах [576, арк. 4–5].

У той же час посада керівника комуни не захищала А. С. Макаренка від жорсткого, а іноді й досить грубого втручання з боку ДПУ в його дії. Характерним прикладом цього є слова із резолюції Правління на його звітну доповідь за підсумками 1930 року: “заборонити т. Макаренку здійснення яких-небудь принципових питань без санкції Правління або голови Правління”. [506, л. 21–22]. Правління намагалося також тримати під тотальним контролем й усі сторони життя комунарів. Наведемо декілька фактів.

Щойно була запроваджена оплата праці комунарів, як правління виступило за перегляд положення про неї, а Макаренку було запропоновано негайно приступити до організації ощадної каси при комуні для зберігання всієї вільної готівки, включаючи і комунарську зарплатню [506, л. 21–22]. Так само тиск Правління не зменшився і за наступників Макаренка: на початку лютого 1934 р. Броневої обурювався тим, що не тільки прийом, звільнення, а навіть одруження і отримання квартир комунарами здійснюються без його санкції [576, арк. 4–5]. Однак, справедливості заради, треба зазначити позитивну роль і навіть гуманний тон, що іноді демонстрували деякі члени Правління. Цікавою є резолюція Броневого на рапорті, написаному на його ім’я в лютому 1934 р. безпритульним Селезньовим, у якому останній скаржить на тяжке життя на вулиці і просить прийняти його до комуни: “т. Тепер, розберись с т. Селезньовим, на вулиці залишати неможна. Треба допомогти” [576, арк. 8–8 зв.].

Такий самий співчутливий тон ми знаходимо у листі до Макаренка іншого члена Правління, М. М. Букшпана, написаному в зв’язку із кардинальними кадровими змінами навесні 1932 р. Автор листа пояснює адресату необхідність подібних кроків керівництва НКВС, не забуваючи при цьому демонструвати повну повагу до нього [248, с. 303–304]. Свою згоду працювати лише завідувачем педагогічної частини комуни Макаренко пізніше пояснював сімейними обставинами, але при цьому він риторично запитував у невідправленому листі до Букшпана: “Яке я маю право зневажити всю свою роботу і відмовитися від усіх висновків мого досвіду, конче необхідних для Радянського Союзу, і перетворитися на наглядча, на “помічника” випадкових людей, що змінюються, які хоча і заслужені і поважні, але не мають ніякого відношення до проблеми радянського виховання?” [236, с. 50].

Усунення Макаренка з посади створювало нову систему стосунків усередині комуни, особливості якої пов’язані з характером нового адміністративного оточення педагога, тобто, у першу чергу, керівного складу закладу. Свого часу саме цій драматичній сторінці життя педагога присвятила окреме видання марбурзька лабораторія “Макаренко-Referat”, започаткувавши ним свою відому серію “Opuscula Makarenkiana”. У роботі, що отримала характерну назву “На педагогічних вибоїнах або “Марш” Макаренка крізь тридцять другий рік” німецькі макаренкознавці систематизували увесь відомий на середину сімдесятих років минулого століття мате-

ріал із зазначеного питання – твори і листи самого Макаренка, матеріали тогочасної преси та уривки із окремих досліджень [486].

Наступником педагога на посаді завідувача комуни став співробітник українського НКВС М. А. Максимов, який фактично почав виконувати обов'язки з 10 березня 1932 р. [248, с. 342], офіційно ж очолив заклад лише в серпні. Максимов, як стверджував М. М. Букшпан у згаданому листі до Макаренка, погодився на цю посаду “лише із любові до комуни”. При цьому мотиви заміни Макаренка Букшпан пояснював створенням у комуні великого виробництва і значним збільшенням чисельності колективу, що вимагає, на його думку, на чолі всього поставити “старого члена партії і доброго чекіста, який би був ідейним керівником всієї цієї справи” [248, с. 304]. Педагогічну кваліфікацію Максимова Макаренко згодом оцінив так: “Тов. Максимов не сильний був у педагогічній логіці, та він нічого й не вирішував, вирішували інші, а іноді навіть і ніхто не вирішував, а вирішували обставини, що начебто не мають ніякого виховного значення. Але була надія, що він поступово навчиться розбиратися у виховних питаннях.” Оптимізм Макаренка, проте, не справдився: педагог зітхав, що за кілька місяців роботи Максимова “наслухався доволі” “затяганих міщанських “педагогічних” афоризмів” [236, с. 49]. У серпні того ж року виконуючим обов'язки начальника комуни, а потім і начальником був призначений Іван Порфирійович Судаков [248, с. 356].

І. П. Судаков, співробітник Державного політичного управління УСРР, ще 31 січня 1928 р. рішенням Колегії увійшов до першого складу Ради у справах комуни, а також і до ревізійної комісії цієї Ради [248, с. 33]. Його керівництво комуною збіглося із святкуванням її 5-річчя, тому серед всієї плеяди завідуючих постамакаренківського періоду він єдиний, хто залишив свій портрет на сторінках ювілейного видання – у збірнику “Друге народження” [76, с. 35]. Динаміка стосунків Макаренка з новим керівником добре відображена у його листуванні з дружиною. На початку листопада 1932 р., тобто в період активної підготовки комунарів до ювілею, Макаренко писав: “Із Судаковим починаю сваритися. Він поступово почав розходитися, і про кожну дрібницю вимагає рапорт. Справа в тому, що йому страшенно подобається писати резолюції у кутках.” Далі в листі розповідається про те, як Судаков перекреслив у наказі розпорядження, проведене Макаренко через комсомольське бюро, Раду командирів та загальні збори, написавши: “Переглянути і доповісти мені”. Такий вчинок обурило як самого Макаренка, так і лідерів комунарського самоврядування, а педагог ще й подав Судакову рапорт із протестом. Дуже швидко, наступного ж дня, Судаков запевнив Макаренка, що вся ця справа – непорозуміння і що йому “надається повна свобода”. [449, с. 173–174]

Тон стосунків із Судаковим, а також професійні якості наступника останнього, І. Я. Тепера, добре характеризується і таким місцем із листів Макаренка до дружини: “Тепер гірший за Судакова, тому що розумніший, виходить, має право судити і вирішувати у тих випадках, де Судаков ніколи б не наважився і де на Судакова просто можна було б накричати” [449, с. 193]. Як бачимо, Макаренко, попри своє становище підлеглого, зберігав управлінській пріоритет – принаймні, у питаннях своєї компетенції. Що ж до Судакова, то, загалом, залишилось не досить багато свідчень його керівної діяльності в комуні [249, с. 76, 92, 98].

Ісаак Якович Тепер до комуни працював уповноваженим у групі таборів НКВС “Ухтапечлаг” [578, арк. 64], що знаходилися на крайній Півночі європейської частини СРСР, у районі міст Ухта, Печора і Воркута [478]. Упродовж декількох місяців 1933 року він обіймав посаду заступника Судакова [249, с. 98–107], поки наприкінці літа не був офіційно призначений т. в. о. начальника комуни. Саме в цьому статусі 31 серпня 1933 р. він брав участь у засіданні педради робфаку [507, л. 3–5]. Тепер офіційно керував комуною з 23 лютого 1934 р., коли у наказах, підписаних ним,

зникає позначка т. в. о. [249, с. 178], до червня 1934 р., коли знов повертається на посаду заступника завідувача [249, с. 251, 257; 578, арк. 64]. 31 грудня 1934 р. постановою Ради командирів йому разом з групою інших керівників і працівників комуни було присвоєне звання почесного комунара [249, с. 324]. Вичерпну і дотепну характеристику Ісаака Яковича можна знайти в тому ж листі, де Макаренко порівнює його з Судаковим: “Тепер багато наплутає в комуні й остаточно її утробить. Він розумний таким розумом, який сам себе не збере, розумний у кожному окремому випадку, а два випадки разом розумно не пов’яже, людина абсолютно без синтезу” [449, с. 193]. Подальша доля І. Я. Тепера, очевидно, склалася теж трагічно. Відомо, що колишній нарком внутрішніх справ України І. М. Леплевський після свого арешту на допиті у травні 1938 р. “зізнався” в тому, що коли у 1933 – 1934 роках створена ним у ДПУ “правотроцькістська група” увійшла у змову з усіма антирадянськими організаціями в СРСР, то саме Тепер за завданням Балицького здійснював контакт із анархістами і троцькістами [479, с. 179].

Тепер, імовірно, все ж таки не встиг заподіяти великої шкоди установі, оскільки незабаром поступився своїм місцем О. І. Марусинову – начальнику комуни з 16 червня по вересень 1934 р. [249, с. 251, 257; 479, с. 513; 578, арк. 64]. У зв’язку з нетривалим часом свого керівництва Марусинов залишив найменше відомостей про роботу на цій відповідальній посаді [249, с. 251], тому ми не маємо документальних підстав для об’єктивної оцінки ані його самого, ані стосунків його із Макаренко. Останнім часом відкрилися лише головні біографічні дані цієї людини, які досі не були відомі у макаренкознавстві. Олександр Іванович Марусинов-Бернштейн народився у 1895 р. в сім’ї палітурника, закінчив приватну гімназію в Катеринославі. У роки Першої Світової війни – рядовий, з 1918 р. і до свого призначення в комуни імені Держинського змінив декілька посад: завідувач зброєю Невельського полку Робітничо-селянської Червоної Армії (РСЧА) на Східному фронті та політкерівник 2-го Оршанського полку, політпрацівник політуправління Туркестанського фронту, начальник обліково-розпоряджувального відділу Туркестанського політичного шляху в Ташкенті, зав. відділом розповсюдження літератури дорожньо-політичного відділу Південно-Західної залізниці, співробітник для доручень розвідувального управління штабу командуючого військами РСЧА України та Криму, оперуповноважений Київського губернського і окружного оперативного відділу ДПУ, начальник загального відділу Одеського облвідділу ДПУ, начальник відділу кадрів Донецького облвідділу ДПУ. Після звільнення із комуни Марусинов працював начальником відділу кадрів управління НКВС по Харківській області, начальником Адміністративно-господарського управління НКВС України (АГУ). Останнє місце його роботи – Тайшетський табір НКВС СРСР в Іркутській області. Оскільки подальша доля Марусинова невідома, можна припустити, що його теж спіткала доля Судакова і Тепера [479, с. 513].

Останнім керівником комуни, з яким довелося тісно взаємодіяти Макаренку, був співробітник ДПУ УСРР Павло Костянтинович Тихонов, начальник комуни з 19 вересня 1934 р. по травень 1936 р. [249, с. 257; 578, арк. 64]. Саме з його ім’ям пов’язаний наказ від 29 вересня 1934 р. про висунення найбільш здібних комунарів на відповідальні адміністративні й технічні посади [249, с. 283–284]; крім того, Тихонов неодноразово був присутній на засіданнях педагогічної ради і брав активну участь у обговоренні питань подальшої освіти комунарів, організації технікуму тощо [249, с. 316, 319]. Авторитет Павла Костянтиновича в очах вихованців був, очевидно, достатньо високим, бо він теж, як і Тепер, в останній день 1934 р. отримав від органів самоврядування звання почесного комунара [249, с. 324]. За декілька днів після цього, у відповідь, своє визнання керівників педагогічної частини Макаренка і Татарінова відзначив подякою та преміюванням [250, с. 44]. Участь Тихонова в на-

лагодженні виробництва була високо оцінена державою – у зв'язку з успішним випуском фотоапаратів “ФЕД” 9 жовтня 1935 р. він отримав разом із трьома технічними працівниками комуни від ЦВК України урядові нагороди [4, с. 71]. Не виключено, що між Тихоновим і Макаренком існували досить дружні стосунки – під час останнього свого приїзду до Харкова педагог-письменник у листі до дружини скаржився на те, що не встигає відповідати візитами на всі запрошення: “Всі вимагають, щоб я у них був: Коган, Тихонов, комунари” [449, с. 269].

Одно із взагалі небагатьох свідчень непорозуміння між начальником комуни і керівником її педагогічної частини відображено в листі Галини Стахіївни Макаренко до сина. Мова йде про організацію літнього походу комунарів 1935 року: “Досі всі Антонові вимоги походу Тихонов називав “белетристика”. Однак при цьому автор цілком резонно припускає, що Тихонов лише озвучував думку з даного вводу головного органу, у віданні якого знаходилася комуна, – АГУ НКВС [35, с. 80].

Свого часу, як відомо, педагогічні принципи організації комуни імені Держинського стали причиною найгострішої фази конфлікту А. С. Макаренка з українською офіційною педагогікою.

Першим адміністративним завданням Правління комуни, яке воно здійснило 16 січня 1928 р., було затвердження плану і програми навчально-виховної роботи комуни, а також правил прийому до неї. Незабаром, 4 лютого, ним же була затверджена і конституція комуни [333, с. 16]. Але 8 лютого голова Правління Блат направив до Українського науково-дослідного інституту педагогіки офіційне звернення під назвою “Міркування про дитячу трудову комуну імені Ф. Е. Держинського”, у якому виразив сподівання на “активну участь теоретиків і практиків соціального виховання у виробленні і визначенні основних начал життя і діяльності” нового закладу. У документі зазначалося, що комуна є пам'ятником Держинському, і тому має бути поставлена зразково. Крім того, вона має втілити у собі всі досягнення марксистської науки щодо соціального виховання [564, арк. 1]. Разом з листом до інституту були подані складені Макаренком “Конституція” трудової комуни ім. Ф. Е. Держинського” [564, арк. 2–5 зв.] і “Операційний план педагогічної роботи трудової комуни ім. Ф. Е. Держинського” [564, арк. 6–9 зв.], тобто головні установчі документи нового закладу, які характеризувалися автором листа як дещо оригінальне у системі соціального виховання [564, арк. 1].

Свою позицію щодо “Операційного плану” і “Конституції” працівники інституту виклали у декларації, текст якої, на жаль, поки що не знайдений. Але деяке уявлення про зміст цього досить критичного документа можна отримати із написаної Макаренком різкої й полемічно загостреної відповіді, названої ним “Контр-разпереконтр-тези” [176, с. 32–37; 236, с. 247–249]. Так само критичними по відношенню до висловлених Макаренком принципів організації комуни виявилися “одинадцять питань”, підготовлених її правлінням і також переданих інституту. Хоча вони теж досі невідомі дослідникам, але їх зміст частково відображений у тексті протоколу засідання секції соціального виховання УНДІП, яке було організоване 13 – 14 березня 1928 р. з метою обговорення установчих документів комуни. Весь комплекс матеріалів, що розкривають указані події, був уперше опублікований з аутентичним поданням текстів, ґрунтовними коментарями і аналітичною вступною статтею марбурзькими макаренкознавцями у збірнику “На вершині “Олімпу” в 1991 році [277].

Доповідь, виступи під час дискусії та заключне слово Макаренка на цьому диспуті 14 березня (протокол засідання 13 березня поки ще не знайдений) є найбільш цінними свідченнями сформованої на той час системи його уявлень про головні принципи організації інтернатного виховного закладу, співвідношення ролей дитячого самоврядування і педагога в ньому, а також про цілі й засоби професійного

розвитку вихованців. Згодом більшість із запропонованих Макаренком системних елементів організації нового педагогічного закладу не лише себе цілком виправдали на практиці, але й, отримавши значний розвиток, дозволили говорити про комуну імені Дзержинського як інноваційний виховний феномен.

Надзвичайні педагогічні успіхи комун мимоволі створюють її образ як начебто цілковито сприятливого поля для апробації макаренківських педагогічних ініціатив. В той же час, останні архівні дослідження змальовують нам досить безрадісну картину безлічі “непедагогічних” обставин, у протидії з якими, власне, і зростала педагогічна слава цього інноваційного виховного закладу. На жаль, у творах і листах самого Макаренка ми не знаходимо повноцінних свідчень його реакції на всі ці обставини, проте детальне висвітлення останніх дасть нам змогу уявити деякі драматичні сторони його боротьби за відстоювання принципів власної педагогічної віри.

Однією з характерних тенденцій розвитку комуні після обмеження керівних функцій Макаренка навесні 1932 році, для якої відтепер не виникало жодних перешкод, було перетворення унікального виховного закладу на звичайне промислове підприємство. Як ми знаємо, своєрідним нереалізованим маніфестом проти даної тенденції у розвитку комуні є незакінчений лист педагога до М. М. Букшпана, написаний приблизно в серпні 1932 року. Тут ми знаходимо головну тезу Макаренка: “Твердження, що жодного виховання не потрібно, що виховує лише робота на виробництві, – одна з безглузвих ідей, якими так сповнена педагогічна кустарщина.” На думку педагога, саме завдяки “нескінченному штурму” комун за зиму і весну 1932 року мала дуже незначні виховні успіхи. “Скажіть, – запитує він, – кому потрібна була саме 1000 свердлилок, якщо для цього потрібно ввести 12-ти годинний робочий день, руйнувати всю комунарську організацію, покінчити з книжкою і всякою іншою культурною роботою, перемішати день з ніччю? <...> Ажитація, хоча б і виробнича, хіба це здорові умови для виховання?” Природний результат еволюції комуні завдяки такій політиці адміністрації Макаренко прогнозує лише як “завод для неповнолітніх з гуртожитком і їдальнею для робітників та з сякою-такою навчальною установкою”.

Виступаючи проти звичної для його опонентів абсолютизації відокремленого педагогічного засобу, Макаренко намагається довести керівництву комуні, що завод – лише частина загальної роботи над колективом, що “лише робота цього колективу над собою, лише школа і книга можуть визначити наш рух уперед” [236, с. 49].

Як не парадоксально, але якість і промислова затребуваність продукції комуні, що були, безумовно, одним із закономірних матеріальних результатів організованості та працьовитості комунарського колективу, виявилися саме тою обставиною, що почала загрожувати його існуванню. Як можна прочитати в листі голови Правління комуні О. Броневго до заступника голови ДПУ УСРР Карлсона, написаному 28 листопада 1933 р., “продовжують поступати заявки, зокрема від Укрснаба на 3000 штук електроінструменту тощо, – яка потреба при існуючому становищі – робота в одну зміну – не може бути задоволена <...> вважав би доцільним створення на виробництві Комуні другої зміни із вільнонайманого персоналу” [577, арк. 22].

Нарікання на необхідність працювати в одну зміну, у зв’язку з чим не можна збільшити випуск продукції і задовольнити попит, звучать також і у рапорті т. в. о. начальника комуні Тепера на ім’я Броневго у листопаді 1933 р. Указується, що в поточному році було задоволено лише біля 50% замовлень, а на майбутній рік, у зв’язку із зростанням попиту, цей відсоток передбачається ще менший. Навіть вимога збільшити випуск електродрилів, що пролунала з боку Моспостачзбуту, якій комуні делегувала повноваження із розповсюдження своєї продукції, була від-

хилена [577, арк. 23]. Ще більшої актуальності даному питанню декілька днів потому додало замовлення на 3000 штук електродрилів від українського аналога Моспостачзбуту – Укрпостачу. Як констатував Тепер, додаткова потреба цих двох організацій у порівнянні з річним випуском (11000 штук) уже на той момент сягнула 6 – 8 тисяч [577, арк. 24]. Вимога другої виробничої зміни, очевидно, незабаром все ж таки була задоволена, чому є свідченням, наприклад, службова записка про стан енергоспоживання підприємств комуни, складена 5 квітня 1935 р. [584, арк. 4–5 зв.].

У подальшому, з перетворенням комуни імені Дзержинського на комплекс потужних і складних промислових підприємств, з нарощуванням обсягів випуску продукції для задоволення зростаючого попиту, трансформація її як виховної установи лише поглиблюється. Головний зміст діяльності закладу в цей час починають визначати не педагогічні, а суто виробничі чинники, паралельно з чим правління та керівні органи НКВС усе частіше оцінюють ефективність діяльності комуни з точки зору не стільки виховних, скільки її промислових функцій. Всі ці явища на той момент виступили одними з головних несприятливих факторів реалізації виховної системи Макаренка, оскільки перетворення комуни на звичайне промислове підприємство не могло не позначитися негативним чином на багатьох її педагогічних завданнях, і в тому числі – на якості загальнопрофесійного розвитку комунарів.

Вся кадрова політика адміністрації комуни імені Дзержинського з деяким, як ми це побачимо далі, делегуванням на початковому етапі Макаренку повноважень щодо лише педагогічного персоналу, теж знаходилася в руках Державного політичного управління, в особі його відділу кадрів і Правління комуни. Тобто, такий фактор формування професійного мікросередовища, як підбір працівників за певними критеріями, що ми спостерігали в історії Горьківської колонії, опинився майже поза впливом Макаренка.

Штати комуни комплектувалися декількома шляхами, але переважно за вільним наймом та за рекомендаціями відділу кадрів або Адміністративно-господарського управління ДПУ-НКВС. Окремий спосіб поповнення лав працівників комуни був пов'язаний із судовими вироками органів НКВС за політичні злочини. Подібним чином, до речі, потрапив у комуну на посаду головного фінансиста і друг Макаренка в останні роки його життя – засуджений у справі про так звану “Контрреволюційну шкідницьку організацію в сільському господарстві УСРР” К. С. Кононенко [378, с. X–XI]. Проте загальна кількість осіб, що відбували у комуні таке порівняно “м'яке” покарання, була взагалі невеликою; на листопад 1935 р., наприклад, у ній працювали лише троє засуджених: головний інженер, маляр і слюсар-водопровідник [585, арк. 87]. Що стосується ув'язнених, то нам поки що невідомі факти роботи таких у комуні. Принаймні, на 10 грудня 1935 р. відсутність даної категорії серед 1076 працюючих підтверджена документально [585, арк. 92].

Несподіваний поворот у кадровій справі комуни стався на початку березня 1934 р. і, очевидно, значно розширив ще один канал формування штату комуни. Тоді був отриманий лист відділу кадрів ДПУ УСРР: “У триденний термін <...> подайте у ВК ДПУ УСРР список співробітників В/підприємства, що підлягають заміні як такі, що не відповідають своєму призначенню з позначенням займаної посади, а також список вакантних посад. ВК повідомляє, що кількісний і якісний комплект буде заповнюватися співробітниками апарату ДПУ УСРР, які будуть скорочуватися, у зв'язку з переїздом у Київ, з огляду на що і потрібні списки” [579, арк. 13]. Таким чином, комуна виступила досить зручним місцем працевлаштування звільнених чекістів.

Роль Макаренка у кадровій справі, досить помірною і в часи його перебування на чолі комуни, з весни 1932 р., очевидно, стала зовсім незначною. Нам поки що відомі

подібні рішення, пов'язані лише з тимчасовим виконанням ним обов'язків начальника комуни, як, наприклад, у травні 1934 р. – наказами за підписом Макаренка за період з 3 по 28 травня звільнено 79 чоловік, прийнято 65 [249, с. 237–238]. До фактів такого роду відноситься й адресоване Макаренку в цей час письмове прохання секретаря відділу кадрів ДПУ УСРР прийняти на роботу до комуни прибиральницю ДПУ, яка підпадала під скорочення у зв'язку з переїздом центрального апарату управління до Києва [580, арк. 46].

Характерним прикладом тотального контролю Державного політичного управління у кадрових питаннях комуни є типові розпорядження відділу кадрів ДПУ по Харківській області 1934 р.: “не пізніше 5-го липня ц. р. представити у Відділ Кадрів <...> списки у 2-х екз. усіх без винятку службовців і інженерно-технічного персоналу комуни, за виключенням робітників і комунарів, станом на 1-ше липня ц. р.” Указані відомості повинні були містити 9 позицій, у тому числі й домашню адресу; надалі вимагалось представляти ці списки щомісячно [579, арк. 47].

Якщо в перші роки існування комуни особові справи на її працівників взагалі не заводилися [587, арк. 35], то в подальшому ситуація значно ускладнилася. Особливо жорсткими умови вступу до комуни стали після наказу НКВС СРСР № 0091 від 27 лютого 1935 р. про порядок прийому, проведення спецперевірки й обліку особового складу: робітників, службовців і адмінтехперсоналу підприємств, що входять до системи адміністративно-господарського управління НКВС. У зв'язку з цим відповідний наказ видало й адміністративно-господарське управління українського НКВС, за яким усі претенденти на заміщення посад поділялися на дві категорії: ті, кандидатури яких потребували обов'язкової попередньої санкції АГУ (керівний склад адмінтехперсоналу, відповідальні працівники рахункового й комерційного апарату: заступники директора підприємства, інженери, механіки, головні бухгалтери, бухгалтери, комерційні директори), і всі інші, санкція на прийом яких отримувалася постфактум (обслуговуючий склад працівників цехів харчування, медичний персонал, пожежна охорона, постійні штатні робітники). Процедура оформлення першої категорії працівників передбачала подання ними великого пакету документів, які направлялися до АГУ для отримання санкції. До заяви про прийом претендент мав докласти довідку з останнього місця роботи, автобіографію і три фотокартки, дві рекомендації членів ВКП(б), послужний список, медичну довідку, заповнити спеціальну анкету, пред'явити паспорт і обліково-військовий білет. Причому, даним наказом категорично заборонялося будь-кого допускати до роботи до отримання санкції [585, арк. 18–20]. Крім цього АГУ зобов'язувало надсилати йому по одному екземпляру всіх наказів комуни з питань особового складу [585, арк. 58]. Цілком зрозуміло, що за таких умов значно ускладнювалась проблема підбору потрібного для комуни і педагогічного, і технічного персоналу.

Незабаром до кадрових приєдналася і низка виробничих незручностей: керівництво комуни змушене було звернутися до авторів наказу з такими зауваженнями: “При прийомі номенклатурних працівників, прийом яких відбувається з попередньою санкцією АГУ, нам конче необхідно знати – через який приблизно термін ми будемо оповіщені про можливість прийому того чи іншого працівника. <...> Що стосується прийому працівників, що оформлюються подальшою санкцією АГУ, то нам здається, що було б раціонально представити Вам їх документи на перевірку лише по закінченню випробувального терміну, тобто коли вже встановлюється, що даний робітник за ознаками виробничого порядку Комуни підходить безперечно” [585, арк. 29].

Однак, незважаючи на всі запобіжні заходи НКВС, до комуни іноді потрапляли люди, що за своїми якостями далеко не відповідали педагогічним завданням закладу. Характерний приклад недоліків у формуванні кадрового складу комуни

надає джерело, досить звичне для органів НКВС, – це донос, направлений у 1934 році невідомою особою з працівників комуні до її відділу кадрів. Автор листа, що підписався як “Відданий”, говорить: “Останній час Трудкомуна поповнюється новим інженерно-технічним персоналом. Більша частина цього персоналу є вже раніш пов’язаною між собою, як по службі, так і поза нею. І взагалі, як видно, тенденція, щоб були свої люди є основною при прийомі на роботу. Головна принада, це пайок. Відданості, яка має бути у чесного працівника, тут немає, оскільки колишні роботи кидалися і навіть не чекали замісників із побоювання упустити теплу посадку” [576, арк. 27].

Деякі хиби в кадровій справі комуні стосувалися не лише належного заповнення вакансій, але й оптимального використання працівників. Лютим 1934 року датований лист секретаря відділу кадрів ДПУ УСРР Куровського до Аврутіна, де можна знайти відповідні свідчення: “т. Броневої доручив повідомити вам, що він вкрай здивований, що при такій нестачі кадрів у комуні Вами використовується не за прямим призначенням т. Калнін, кол. інструктор ФЗУ ХЕМЗ’а” [576, арк. 6].

Об’єктивності заради слід зазначити, що чекістське керівництво комуні все ж намагалося забезпечити власні виробництва підготовленими і працездатними спеціалістами, для чого іноді доводилося навіть “відвойовувати” кваліфіковані кадри, як це, наприклад, відбувалося стосовно інженера хіміка-технолога А. Б. Гойхмана, помилково направлено по закінченню інституту до іншого підприємства [576, арк. 2]. Але частіше в боротьбі за якість персоналу ми спостерігаємо егоїстичну і досить цинічну практику, що скоріше нагадує типову для даної організації “відбраковку” людського матеріалу. Характерний приклад – лист Броневого до Марусинова від 10 липня 1934 р.: “Гроссицький як інженер-комуніст себе не виправдав і його треба якомога скоріше <...> обміняти на іншого інженера-комуніста. Нехай Гроссицький іде туди, куди він не дійшов, тобто на турбо завод <...>. Бушанський як керівник технікуму теж не годиться і його треба обміняти <...> на іншого комуніста-педагога, який керував би технікумом” [576, арк. 23]. Свідчення подібних дій неодноразово зустрічаються на сторінках архівної спадщини комуні.

Попри всі зусилля, невпорядкованість кадрової політики адміністрації поступово призвела до настільки кричущих форм, що викликала навіть втручання очільників ДПУ. У перших числах травня 1934 р. Броневої звертається до керівництва комуні, і в тому числі й Макаренка, з листом-закликом усунути низку недоліків, зазначених на колегії ДПУ УСРР В. А. Балицьким. Серед іншого у листі є такі зауваження: “Комуна завдяки великій текучості людей на сьогодні перетворена на прохідний двір, люди, що працюють 6 – 8 місяців, нараховуються одиницями або десятками. Це створює безвідповідальність у роботі, заважає освоїти справу (а в комуні дуже це потрібно), створює у роботі ералаш – заважає освоїти техніку <...>, заважає перетворити комуну на злагоджений, точно і чітко працюючий механізм. <...> Взагалі у комуні не повинно бути жодної зайвої людини – скорочення, що проводиться, є цілком недостатнім – ще дуже багато людей без толку вештаються по території комуні, звідсіля знеосібка, метушня, бруд, безладдя <...>” [576, с. 14, 16].

За місяць, на початку квітня 1934 р., Броневої у листі до Тепера, Бердичевського, Аврутіна і Гроссицького, так оцінює настрій серед працівників: “за точними і перевіреними даними, що є у мене, ІПП [інженерно-технічний персонал – А. Т.] оптичного цеху сидить на валізах (Парусов, Іванов, Мінаєв, Гавро, Золотов, Федотов, Александров)”. Причину цього Броневої пояснює низкою помилок керівництва комуні: звільнення декількох спеціалістів за порівняно короткий термін, не роз’яснення причин цього звільнення всім ІПП, порушення принципу єдиноначальності в цеху при звільненні. Тут же він пропонує, щоб усякому звільненню

спеціаліста або кваліфікованого робітника передувала роз'яснювально-виховна робота серед всього ПП, дотримувалася єдиноначальність, заслуховувалося кожне таке питання на завкомі та партійному комітеті, і наостанок закликає "спеціалістами не розкидатися" [579, арк. 41].

Однак від надмірної текучості кадрів, очевидно, комуна потерпала і в подальшому. Так, лише за період із 25 травня по 10 червня 1935 р. звільнилися 39 її працівників. При цьому звертає на себе увагу той факт, що головною причиною звільнення (64%) було власне бажання, на другому місці (31%) – примусове звільнення за прогули, невідповідність посади, брак і недисциплінованість, відмову від роботи, надання про себе неправдивих відомостей [585, арк. 64].

Серед іншого існувала ще одна деталь, яка досить невігдно відрізняла новий заклад від попереднього місця апробації винайдені Макаренком педагогічної технології: в останні роки його роботи комуна значно потерпала від напруженості стосунків у середовищі непедагогічного персоналу. Подібна обставина також не могла не виступати руйнівним фактором виховної стратегії Макаренка даного періоду, оскільки навряд чи залишалася непомітною для тих, чиє виховання педагог опосередковував діалогом поколінь.

Перед нами два документи, які досить рельєфно демонструють типові конфлікти серед інженерно-технічних працівників. Перший – рапорт начальника оптико-збирального цеху Парусова на ім'я начальника комуни від 4 лютого 1934 р.: "З огляду нездорових і ненормальних стосунків з нач. фото-заводу, що склалися і ставлять у неможливість роботи, прошу Вашого розпорядження про звільнення мене, вказавши мого заступника, якому я протягом лютого міс. на практиці виконання лютневої програми, як і січневої з перевиконанням, здам справи" [576, арк. 4–5]. Другий документ, текст якого ми так само наводимо повністю, являє собою датований також лютим 1934 р. донос інженера Піонтека на ім'я начальника комуни: "Доношу, що 7/II, коли я приступив до роботи у будівельному цеху і зустрів там тов. Бепенсона (?), то останній мені заявив: "Май на увазі – якщо будеш заїдатися, то ми тебе з'їмо". Наступного дня тов. Бепенсон мені сказав таке: "Тобі не треба було поступати в Комуни." На моє питання, чому він (Бепенсон) та Ушан проти того, щоб я тут працював, – я отримав відповідь: "Мені важко буде з тобою тут працювати". Коли я почав добиватися деталізації відповіді, то мені відповіли: "Ти вже почав крутити з прийомкою опалення. Чому ти не приймаєш?" Я пояснив, що Відділ головного механіка від прийомки котельні і зовнішньої теплофікації не відмовляється, а наполягає лише, щоб в акті було указано про неготовність засипки траншей, у зв'язку з цим неминуче заливття водою, як траншей, так і котельні, ліквідацію чого у випадку аварії будівництво повинно взяти на себе". Як виявляється, Піонтек також виступав проти непотрібної посади секретаря при начальнику будівництва, призначення знятого з посади зав. їдальнею Шапіро на постачальника цієї ж їдальні, а дружини Шапіро – на звільнену ним посаду та вважав неетичним преміювання начальника будівництва ним самим [579, арк. 35–35 зв.].

Друга ж суттєва обставина, яка не могла не ускладнювати загальний фон виховної роботи Макаренка, була суто кримінального характеру: якщо колонія імені Горького іноді потерпала від злочинних проявів вихованців, то в комуні імені Держинського головними крадіями виступали деякі її штатні працівники. Достатнім буде навести дані лише за один 1934 рік. Так, 17 лютого начальником господарської частини комуни Дидоренком був складений акт про затримання охоронником Шмигальовим комірника будівництва Шапіро, що виносив за межі комуни борошно, вершкове масло, цукор, цукерки, цибулю і хліб загальною вагою біля 7 кг 800 г [579, арк. 30–30 зв.]. Приблизно в цей же час один із інформаторів ДПУ, за кличкою "Чердак", доносив про грубе ставлення Шапіро до робітників, розбазарю-

вання продуктів харчування, махінації із золотом та валютою. На роботу в комуну, мовляв, Шапіро був влаштований його родичем, начальником будівництва комуні Умановим, заступництво якого і сприяло його протиправній діяльності. Цей самий Уманов, як говорилося у доносі, незаконно списав з підзвітних Шапіро сум 10000 крб. [579, арк. 28, 29]

Подібні факти виявилися, на жаль, непоодинокими. В грудні керівництву харківського управління НКВС стало відомо, що заступник головного бухгалтера комуні Серебрянський, раніше вже засуджений за економічні злочини, за домовленістю з комірником Гладких здійснив виправлення у звітних картках і відомостях із метою приховування нестачі продуктів: 500 кг вершкового масла, 15 тонн борошна, великої кількості цукру, мануфактури тощо [587, арк. 27]. У деяких випадках кримінальний хвіст тягнувся за працівниками комуні ще з попередніх місць роботи: у дні звинувачення Шапіро з'ясувалося, що голова фабзавкому Носик у свою бутність секретарем партійного осередку Чутуївського м'ясорадгоспу притягнувся до відповідальності у справі засудженого на 3 роки колишнього заступника директора цього радгоспу за співучасть у розкраданні. У ці ж дні газета "Высоковольтник" повідомила, що проти Носика прокуратура порушила справу за аналогічний злочин і на Харківській ГЕС [579, арк. 10].

До одного із типових аспектів негативного соціального фону виховної роботи в комуні можна віднести і проблему пияцтва частини її працівників. Макаренко описував ту категоричну вимогу, з якою підходив колектив до кожного окремого вихованця у питаннях пияцтва – безумовне вигнання. І саме тому, стверджував він, незважаючи на те, що у комуні є багато хлопців 18 – 19 років, що більшість із них мають кишенькові гроші, "комунари ніколи не п'ють і надзвичайно нетерпимо ставляться до пияцтва дорослих" [227, с. 47–48]. Про зловживання спиртним, на жаль, говорять непоодинокі факти. Як повідомляв, наприклад, начальнику комуні особливо уповноважений Харківського обласного управління НКВС Демидов, шофери Костенко і Мещеряков під час поїздок із наметами й іншим обладнанням до місця майбутнього літнього табору комунарів у Святогорську неодноразово вживали спиртне у великій кількості [587, арк. 31]. Аналогічний випадок засвідчує й доповідна записка на ім'я начальника комуні Тихонова про те, що 26 листопада 1934 р. мала місце пиятика під час роботи на горищі ливарного цеху, в якій брали участь інструктори штампувальної і револьверної груп та бригадир ремонтної бригади [578, арк. 76–77].

Якщо Горьківська колонія в своєму господарстві мала досить обмежене число дорослих робітників, то вихованцям комуні імені Дзержинського доводилося працювати поруч із великою кількістю так званих вільнонайманих слюсарів, токарів, фрезерувальників, оптиків, інженерів, економістів та інших працівників, моральні, загальнокультурні і професійні характеристики яких уже знаходилися поза зоною контролю її педагогічної частини.

Одними з перших, як засвідчують документи, в такій ситуації постраждали естетичні принципи макаренківської педагогіки. Емоційний лист Броневого від 2 листопада 1933 р. до начальника виробництва комуні красномовно говорить сам за себе: "Ви маєте врахувати, що ми не просто завод – а завод-школа, та до того ж ще ДПУ, – і повинні бути зразком дисципліни і порядку, а зараз наші цехи справляють вигляд базару, а не школи-заводу ДПУ. <...> Треба скоріше впровадити культуру і чистоту у наші цехи <...>. Треба виділити відповідальну людину за чистоту й культуру на виробництві, причому, цю людину відправити на новий Краматорський завод – хай подивиться як поставлена культура на заводі, на якому працюють десятки тисяч робітників, а не сотні, як у нас – і хай перейме добре для нас" [576, арк. 1]. За півроку в іншому листі Броневої не менш завзято продовжує підняту

тему: "Хіба це нормально, що в кімнаті, де сидять комуністи (Аврутін, Чернобильська і ін.), під диваном гори сміття, за шафою павутиння <...>. Хіба це нормально, що забороняють працювати у оптичному цеху без білих халатів, а білі халати схожі на ганчірку для підлоги <...>". Броневої тоді пропонував розробити план обмундирування спецодягом усього кадрового складу підприємств комуні, додавши: цей захід так має бути використаний, "щоб він підняв ще на більшу висоту дисципліну і чистоту у комуні" [576, с. 15, 16].

У цьому ж листі Броневої дав розгорнуту характеристику й інших негативних явищ у виробничій сфері комуні. Він зупинився на декількох аспектах: "Немає однаково діючого і працюючого колективу, всі у Вас рівні: і ентузіаст ударник, і чесний робітник, і ледар-п'яниця і рвач. А треба ентузіастів ударників, чесних робітників виділити, на них опертися, їх знати і за допомогою них вдарити по ледарях <...>. Не може бути положення, щоб пролетар, що розклався, Ковьярин, п'яниця Золотов та інші верховодили у оптичному цеху". Далі голова Правління пропонував припинити поспіх і штурмівщину на одних ділянках поряд з простоями на інших та вимагав "битися за рівний хід виробничого процесу" на підприємствах комуні, весь технологічний процес "пронизати надійним планом", поставити належно облік і звітність, "припинити планування "з гори" (так, як це робить Аврутін)". До речі, далі виконання поставлених завдань Броневої винайшов радикальний метод: "<...> вигнати із "кабінетів" у цехи бухгалтерів, плановиків, економістів тощо, щоб вони раніше це налагодили в цехах – план, облік і звітність, а потім уже на основі первинних правильних даних цехів, повернувшись до "кабінетів", склали би план уцілому" [576, с. 14–15].

Усі перераховані вище реалії зразкового закладу, з яким Макаренко пов'язав майже вісім років свого життя, хоча й ускладнювали загальний фон його педагогічних пошуків, проте в цілому не завадили комуні імені Дзержинського потрапити на сторінки історії освіти як кульмінаційному етапу розвитку винайденної педагогом-реформатором інноваційної виховної системи.

Треба наголосити, що керівництво українського НКВС незмінно пишалось досягненнями комуні, всіляко сприяло її популяризації і в цілому визнавало виховні методи, які практикував Макаренко. Ще в ювілейному збірнику "Друге народження" голова Правління комуні О. Броневої її помітні промислові досягнення називав заслугою громадських і самодіяльних організацій, органів самоврядування, чисельних різноманітних гуртків, окремо при цьому підкреслюючи "зовсім по новому поставлені методи виховної роботи", які "мобілізували весь колектив на виконання виробничих і навчальних програм" [48, с. 11].

Також характерним прикладом визнання педагогічних досягнень створеного Макаренко закладу є вище згаданий наказ № 897, виданий Народним комісаріатом внутрішніх справ України 20 листопада 1935 р., "Про результати обслідування Трудколоній НКВС Харківської області ім. Горького і Андріївської", який, констатує жахливий стан Горьківської колонії, підкреслює: "Для Харківської області це тим паче неприпустимо, що у місті є стара комуна НКВС, у якій працівники колонії могли би повчитися багато чому. Тим часом, досі немає ніякого зв'язку між колоніями і комуною, а педагогічні керівники колоній за 4 місяці не були в комуні жодного разу". Тут же наказувалося начальнику комуні імені Дзержинського Тихонову виділити на роботу до Горьківської колонії одного з педагогів і 5 кращих комсомольців-комунарів із тих, що закінчили навчання [583, арк. 25–25 зв.].

Огляд періоду життєдіяльності А. С. Макаренка, пов'язаного з комуною, буде не повним, якщо не згадати про початок його літературної та науково-публіцистичної творчості, що припадає саме на цей час. 1930 року педагог систематизував і літературно обробив враження М. Е. Фере від експедиції до донських

степів для вивчення досвіду роботи перших великих механізованих зернорадгоспів. Результатом співпраці двох соратників по колонії імені Горького, педагога і аграрія, стало науково-популярне видання “На велетенському фронті”, підписане лише ініціалами його авторів [252; 457; 488, s. 14–81]. Таким чином, першою великою літературною роботою всесвітньо відомого педагога-письменника стала книга досить далекої від виховних проблем тематики.

Але вже у 1931 році Державне медичне видавництво України випустило брошуру “Безпритульність та боротьба з нею”, авторство якої традиційно викликало суперечки серед макаренкознавців. Хоча дана робота вийшла під іменем Г. С. Салько, співробітники марбурзької лабораторії “Makarenko-Referat”, а також вітчизняний учений Ф. І. Науменко, наполягали на тому, що вона належить перу А. С. Макаренка. Певну ясність у цю справу вніс професор Харківського педагогічного інституту імені Г. С. Сковороди А. І. Зільберштейн, свідчення якого наводить М. М. Окса. За його словами, А. С. Макаренко підготував для журналу “Радянська школа”, редактором у якому на той час працював Зільберштейн, дві статті: “Причини безпритульності в Україні” та “Форми і методи боротьби з безпритульністю”, але народний комісар освіти УСРР М. Скрипник після ознайомлення з цими матеріалами заборонив друкувати їх. Очевидно, публікація цих статей у іншому видавництві і під чужим прізвищем стала вимушеним кроком Макаренка. Це припущення А. І. Зільберштейн підтверджував, демонструючи примірник книги із надписом “від автора”, подарований йому особисто Макаренко [166, с. 33].

Рік потому в центральному Державному видавництві художньої літератури при діяльній допомозі Горького Макаренко публікує нарис про комуну імені Дзержинського “Марш тридцятого року” – свою першу спробу надати художньої форми власному педагогічному досвіду [230, с. 7–102; 489, s. XI, 1–164].

Літературним же тріумфом завідувача навчально-виховної частини комуні імені Дзержинського стала його знаменита “Педагогічна поема”, видана у редактованому М. Горьким альманаху “Рік XVII”, “Рік XVIII”: перша частина у лютому 1934 року, друга – на початку 1935 року і третя – наприкінці березня 1936 року [228; 249, с. 201, 281; 250, с. 127; 490; 491; 492].

Переїзд А. С. Макаренка до Києва і, відповідно, звільнення з комуні імені Дзержинського у 1935 році були безпосередньо пов’язані з низкою важливих державних рішень. 31 травня 1935 р. була прийнята постанова Раднаркому і ЦК ВКП(б) про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності [54], слідом за нею, 7 червня того ж року, виходить наказ НКВС СРСР, підписаний Г. Г. Ягодою, “Про організацію роботи з ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності”, за яким у Москві, союзних республіках, краях та областях створювалися так звані Відділи трудових колоній. Як наслідок, досить відома в чекістських колах кандидатура Макаренка, без відома або узгодження з ним самим, 1 липня 1935 р. затверджується на посаду помічника начальника і начальника відділення навчально-виховної роботи щойно створеного Відділу трудових колоній (ВТК) НКВС УСРР [4, с. 24, 28]. Завдяки цим обставинам Макаренко фактично виявився відірваним від комуні і географічно, і адміністративно, оскільки на перших порах коммуна не входила до числа установ, підпорядкованих ВТК.

У плані інтерв’ю, проведеного нами упродовж січня – лютого 2011 р. з останнім у Росії випускником комуні, що проживає в Нижньому Новгороді, Іваном Дем’яновичем Токаревим, стояло окреме питання про зміни у внутрішньому житті комуні після звільнення А. С. Макаренка. За його спогадами, радикальних змін не спостерігалось – працювали заводи, школа, зберігався розпорядок дня. У той же час, на думку Токарева, дещо іншим стало ставлення керівництва до юнаків і дівчат, які виходили з комуні: випуск комунарів уже не був урочистим, були скасовані стипендії студентам ВНЗ і технікумів.

Іван Дем'янович також стверджує, що комунари і педагогічний колектив шкодували за Макаренком, при цьому він згадує про часті візити колишнього завідувача, який інколи з'являвся на загальних зборах, вів бесіди із старшими вихованцями (див. додаток А). Контакти Макаренка з його дітищем дійсно відновилися після піврічної перерви 10 січня 1936 р., коли був підписаний наказ НКВС № 17, що покладав "керівництво і відповідальність" за навчально-виховну роботу в трудових комунах імені Дзержинського та імені Балицького на плечі ВТК НКВС УСРР [4, с. 75].

3.2. Освітній потенціал інноваційного закладу

У статті "Педагоги знижують плечима", говорячи про інноваційні стартові умови комуни імені Дзержинського, Макаренко зауважив: "У дні початку комуни імені Дзержинського було вже багато товаришів, що знають ціну новій виховній пролетарській практиці, багато було людей, які на досвіді переконалися в можливості великого прямого досвіду, – тому комуна починала жити сміливіше, ніж її попередники. Але боротися доводилося й тоді, а більш за все довелося спостерігати недовіри і ось цього самого знизування плечима" [227, с. 41].

Відбір принципів організації майбутнього закладу А. С. Макаренка ґрунтувався передусім на досвіді виховної роботи колонії імені М. Горького, результативність якої давала йому підстави для апробації свого методу в дещо інших умовах. Головною складовою макаренківського проекту було положення про цільову установку комуни. Саме вона стала центральним об'єктом полеміки на організованому правлінням обговоренні "Операційного плану" і "Конституції" комуни в Українському науково-дослідному інституті педагогіки 13 – 14 березня 1928 р. В операційному плані Макаренко говорить, що найближчою виховною метою закладу є повернути безпритульним властивості соціально сумісної людини, і наводить список із десяти пунктів відповідних якостей і навичок [564, арк. 6–6 зв.].

Пізніше він так опише цю подію: "Ми явилися перед педагогічним Олімпом зі своїм скромним ідеалом культурного радянського робітника. Нам відповіли:

– Культурного робітника?.. А як? Найголовніше: як? Ми виклали свої погляди на педагогічну техніку, яку вже нам удалося випробувати в одному із глухих закутків, далекому від великих педагогічних доріг" [227, с. 41].

Далі Макаренко розкриває запропоновану ним модель розвитку особистості вихованця, системотвірним компонентом якої виступає програма професійного становлення: "Ми бажаємо виховати культурного радянського робітника. Отже, ми маємо дати йому освіту, бажано середню, ми маємо дати йому кваліфікацію, ми маємо його дисциплінувати, він повинен бути політично розвиненим і відданим членом робітничого класу, комсомольцем, більшовиком". Макаренко також наголошує на вихованні почуття обов'язку і поняття честі, що, на його думку, має виражатися у відчутті власної і класової гідності та відчутті своїх обов'язків перед класом. Далі педагог перераховує низку суто колективістських якостей вихованця: "Він повинен уміти підкоритися товаришеві і повинен уміти наказати товаришеві. Він повинен уміти бути ввічливим, суворим, добрим і безпощадним – залежно від умов його життя і боротьби. Він має бути активним організатором. Він має бути наполегливим і загартованим, він має володіти собою і впливати на інших; якщо його покарає колектив, він повинен поважати і колектив, і покарання. Він повинен бути веселим, бадьорим, підтягнутим, здатним боротися і будувати, здатним жити і любити життя, він має бути щасливим" [227, с. 41–42].

У своїй статті "Перегорнуті сторінки" А. С. Макаренко говорить, що невдовзі після описаного засідання, 11 травня 1928 р., незважаючи на розходження думок,

правління комуні підтвердило головну свою установку: виховати класово свідомого і грамотного пролетаря з середньою виробничою кваліфікацією [333, с. 17].

Докладний зміст загальної установки комуні щодо підготовки кваліфікованих кадрів розкриває Т. Д. Татаринів у матеріалі “Командири верстатів”, що був, як і наведена стаття Макаренка, включений до складу збірника “Друге народження”. Він так конкретизує завдання кваліфікаційної стратегії закладу: дати країні свою робітничу інтелігенцію, здатну стати на чолі виробництва, підготувати спеціалістів, що вміють стежити за розвитком технічної думки, здатних не лише освоювати техніку передових індустріальних країн, але таких, що вміють застосовувати її в житті, вносячи цілу низку вдосконалень; здатних відстоювати виробничі інтереси пролетаріату і таких, що вміють самовизначитися в реконструйованому виробництві. Достатньою базою для вирішення кваліфікаційних завдань комуні Татаринів вважає її промислове обладнання, інженерно-технічні сили і робфак. Також він упевнений, що 3 – 4 роки навчання комунарів цілком достатні для підготовки “спеціалістів середньої і вищої кваліфікації”, – токарів, фрезерувальників, револьверників, стругальників, свердлувальників, інструментальників та інших, – які підуть до вищих технічних навчальних закладів для отримання вищої технічної освіти [404, с. 60].

Провідна роль у реалізації поставленої мети відводилася педагогічному й інструкторському персоналу закладу.

Питання формування кадрового потенціалу комуні імені Дзержинського ще не зустріло належного наукового висвітлення. Досить обмежені джерела дають лише фрагментарні відомості про характер цього процесу. На згаданому засіданні секції соціального виховання УНДІП 14 березня 1928 р. І. П. Соколянський пропонував забезпечити комуну висококваліфікованим персоналом, “який треба вивести за межі тої оплати, яка існує у наших установах”. Він сподівався, що, отримуючи підвищену платню, педагоги “відмітять усі недоліки, як чіткий барометр, і, відмічаючи, будуть негайно їх виправляти”. Але професор припускав, що такі фінансові умови роботи педагогів комуні можуть бути опротестовані “певними органами” як порушення радянських законів і пропонував укласти колективний договір “не за Наркомосвітою, а по колонії”, або зовсім обійтися без договору. До речі, присутній на цьому ж засіданні член правління комуні, співробітник НКВС Я. В. Письменний ідею “без договору” підтримав [394, с. 82, 84]. Відома реакція А. С. Макаренка на цей виступ Соколянського звучить досить критично – у листі до дружини, написаному наступного після засідання дня, він зазначає: “Соколянський безсоромно мовов нісенітницю про те, що треба запросити “висококваліфікованих педагогів” [448, с. 37].

Надзвичайно важлива роль професійного середовища, яке, безумовно, виступало одним із найпотужніших виховних факторів у комуні імені Дзержинського і цілеспрямоване формування якого можна розглядати в низці педагогічних завдань Макаренка на початковому етапі розбудови нового закладу, зумовили необхідність пошуку і узагальнення інформації про склад, характер освіти та професійні якості всіх осіб, що виконували ті чи інші педагогічні обов’язки в комуні протягом усієї історії її існування. Нам удалося встановити більше сотні прізвищ педагогічних працівників комуні, до числа яких входять учителі-вихователі школи і викладачі робфаку та технікуму, начальники навчально-виховної частини, інструктори фізкультури, військкерівники, керівники гуртків, “клубники”, завідувачі робфаку і технікуму, педагоги-стажисти та практиканти, що працювали в комуні в інтервалі часу з кінця 1927 по 1939 рік. Брак джерел не дозволив, на жаль, встановити точні біографічні дані всіх осіб та створити їх повні професійно-педагогічні характеристики, однак зібраний матеріал дає можливість сформулювати загальне уявлення про кадровий потенціал навчально-виховної роботи комуні.

Серед цієї плеяди людей нас у першу чергу цікавлять учителі-вихователі, оскільки саме їх діяльність визначала головні риси виховної практики комуні. Аналіз численних документів дозволив виокремити декілька негативних факторів, що суттєвим чином позначалися на кадровій політиці Макаренка як у час перебування на чолі комуні, так і в період керівництва її навчально-виховною частиною.

Як уже говорилося, на відміну від Горьківської колонії, в комуні імені Держинського Макаренко не був настільки вільний у пошуках, відборі та зарахуванні штатних одиниць педагогічного складу, що не могло не вносити свої корективи у його загальну стратегію формування професійного середовища закладу. Ознаки такої “несвободи” ми знаходимо навіть у моменти народження нової установи. Іронічна і недосить позитивна характеристика Макаренком у листі до дружини однієї з членів педагогічної ради комуні першого складу, Л. Ф. Дроботової – “друг Панченко з Наркомосвіти, голова всіх дамських комітетів і керівниця якщо не пліток (для цього вона все-таки порівняно порядна), то розмов про живих людей <...>. Вона, коли виросте, буде трохи схожа на Дюшен” [448, с. 147] – ясно про це говорить. При цьому слід зазначити, що Дроботова продовжувала працювати в комуні принаймні аж до травня 1929 р. [248, с. 152].

Головними ускладненнями в кадровій політиці Макаренка в цей час виступали дві об’єктивні обставини: суворий політичний контроль НКВС і географічна незручність розташування комуні. Органи НКВС, як ініціатори створення комуні, її головні організатори і фінансисти, очевидно, значно обмежували кадрову ініціативу першого завідувача. Завдяки їх пильній увазі до політичної благонадійності, “дискредитуючих” фактів минулого, соціального походження, навіть досконалі професійно-педагогічні якості претендентів набували статусу другорядності. Показовою в цьому відношенні є доля одного з найпрофесійальніших соратників Макаренка по колонії імені Горького – В. О. Весіча. 22 листопада 1928 р. Макаренко в листі до М. Горького, характеризуючи стан горьківської колонії після свого звільнення, запевняє, що вона поки що тримається завдяки “нелюдським зусиллям Весіча, можливо пам’ятаєте людину з рано посивілою головою. Він був при мені заступником завідувача і залишився ним і тепер” [336, с. 63]. Враховуючи високий професійний рівень Весіча [229, с. 31] та виключно позитивне ставлення до нього Макаренка, цілком зрозуміле прагнення останнього залучити цього педагога до штату комуні. Однак той у комуні зміг попрацювати дуже короткий час. Відомий лист А. С. Макаренка до М. М. Букшпана від 29 грудня 1930 р., в якому він намагається захистити Весіча від звільнення з комуні за його колишню службу в Білій армії. Макаренко представляє Весіча як надзвичайно кваліфікованого педагога. “Розумний, такий, що вміє чудово ладити з дітьми і тримати їх у руках, багато обізнаний і працездатний” Весіч із усього педагогічного колективу колонії імені Горького, за словами Макаренка, був “найбільш сильним, дисциплінованим і здібним працівником”, рівних якому за цінністю “вдається отримати раз на 5 років”. Після звільнення Макаренка з Горьківської колонії Весіч залишався останньою надією на її здорове існування. Макаренко також запевняв Букшпана, що він намагався з перших днів роботи в комуні перевести туди Весіча, але не зробив цього, і не лише тому що на ньому трималася вся колонія, – досить ревно до переходу Весіча ставилася ОІНО. Із цього ж листа Макаренка стає зрозумілим, що Весіч пройшов “спеціальну підготовку” і до комуні був направлений офіційно – відділом кадрів ВРНГ [236, с. 44–45]. Але, попри серйозність аргументації Макаренка, 31 грудня Букшпан залишив на листі таку резолюцію: “Т. Макаренко. Все ж колишні білі і петлюрівці у нашій комуні в жодному разі працювати не можуть. Весіча негайно звільніть” [248, с. 266–267]. Таким чином, наказом по комуні вже 4 січня з посади

вихователя був звільнений сам Весіч, а разом з ним з посади бухгалтера і його дружина [248, с. 277].

Аналогічна ситуація склалася у 1936 році й навколо педагога комуни з вищою освітою та 12-річним стажем Марти Іванівни Коваленко (1904 – ?). Про неї у кадровому реєстрі написано: “Підлягає зняттю з роботи згідно вимоги <...> НКВС за приховування свого соціального походження. Рідні її є учасниками банд. У цей час знаходиться у відпустці по вагітності” [585, арк. 27].

Однак справедливості заради треба зауважити, що колишня належність деяких осіб до інших (окрім ВКП(б) та КП(б)У) революційних партій, хоча й ретельно фіксувалася відповідними кадровими службами НКВС, все ж іноді не заважала обіймати педагогічну посаду в комуні. Так, колишній оперуповноважений ДПУ, викладач І. Б. Браун працював у комуні з вересня (за іншими даними – квітня) 1934 р. до, принаймні, квітня 1936 р. [505, л. 39–41; 578, арк. 64], отримавши при цьому таку характеристику: маючи невелике лекційне навантаження, у громадському житті комуни бере недостатню участь, політично розвинений слабо, виключений із ВКП(б) за ненадання документів, що підтверджують правильність прийому в партію, виходець із партії анархістів [585, арк. 12; 586, арк. 3]. Свою політичну доляльність Браун все ж намагався доводити у позашкільній роботі: 5 січня 1936 р. газета “Дзержинець” хвалила політичну бесіду про Англію, яку він провів під час обідньої перерви. І. Б. Браун зумів зацікавити аудиторію, дав багатий фактичний матеріал, викладав тему так, “що вона добре засвоюється слухачами”, чому особливо сприяло використання географічної карти. При цьому автор газетного матеріалу висловив побажання, щоб подібні бесіди проводилися регулярно [371]. У тому ж номері “Дзержинця” вміщена стаття одного з комунарів “Три причини”, у якій автор, скаржачись на відірваність більшості педагогів від життя комунарів, називає імена лише двох викладачів, які бувають вечорами в комуні і цікавляться життям окремих комунарів – Є. С. Магури та І. Б. Брауна [172].

Другим негативним фактором формування педагогічного колективу комуни було її незручне розташування на значній відстані від Харкова, на узліссі в досить безлюдній місцевості. Відсутності твердого дорожнього покриття на великій ділянці траси до Харкова, а також рейсового транспорту потерпав як весь колектив комуни, так і сам Макаренко, на що він неодноразово скаржився в листах до дружини. Завдяки названим і, можливо, іншим причинам, педагогічний склад комуни ніколи не був достатньо стабільним, і це невігідно відрізняло його від колективу горьківських педагогів. Відомий випадок, коли лише за період з 10 червня по 1 липня 1935 р. із комуни за власним бажанням звільнилося 4 педагоги [585, арк. 62]. Хоча безпосередній привід до такого масового звільнення, ймовірно, пов’язаний із закінченням навчального року, але причина його мала бути достатньо серйозною, оскільки завдяки їй педагогічний колектив комуни відразу скоротився не менше, ніж на 12 відсотків.

Незважаючи на всі перешкоди, з часом головні питання щодо заповнення педагогічних вакансій комуни були в цілому вирішені. Для зміцнення першого складу педагогічної ради, як відомо, Макаренко ще наприкінці 1927 р. запросив декілька вихователів колонії імені М. Горького. 18 квітня 1928 р. в листі до Н. Ф. Остроменцької педагог наводить їх список: Т. Д. Татаринів, його дружина Варвара Миколаївна, О. Т. Говорецька, Р. Й. Коган, Крикун [236, с. 35]. Цей перелік дещо суперечить іншим даним, уміщеним у рукописі статті Т. Д. Татаринів і Г. С. Макаренка, що знаходиться у фондах РДАЛМ. Вони доповнюють список Макаренка В. М. Терським і Є. Ф. Григорович, але не згадують Коган і Крикуна [287, с. 230].

Макаренко не згадує в числі перших педагогів комуни свою найвідданішу соратницю по колонії імені Горького – Є. Ф. Григорович (1880 – 1973), хоча, за його ж словами з листа до М. М. Букшпана від 29 грудня 1930 р., вона є однією з чотирьох працівників Горьківської колонії, що були переведені до нової установи з самого її заснування [236, с. 44]. Крім того, в “Типах і прототипах” до “Педагогічної поеми” Макаренко так говорить про персонажа Катерину Григорівну, образ якої він списував із Григорович: “Переходить до комуни. Останній етап її роботи повинен супроводжуватися відчуттям невеликої втоми, більш сумним поглядом, але тим яскравіше повинен бути підкреслений її радісний, упевнений рух уперед. Вона повинна відчуватися як добра сила в новому колективі” [231, с. 478]. Ця характеристика літературного героя, очевидно, витікає з реального стану речей – у тому ж листі до Букшпана педагог-письменник підтверджує: “Григорович потріпана до крайньої міри і вже закінчує свій педагогічний шлях” [236, с. 45]. Оцінка Макаренка підтверджується й тим фактом, що документи майже не фіксують проявів помітної педагогічної або громадської активності Григорович у новому закладі, її ім’я згадується лише у зв’язку з чергуванням по комуні (27 грудня 1929 р.) [248, с. 184], комісією з підготовки до святкування 1-го травня (березень 1930 р.) [248, с. 193] або участю в засіданні педради комуни (21 грудня 1932 р., 15 лютого 1933 р.) і виступом з аналізом успішності за перший семестр учнів молодшої підготовчої групи (15 лютого 1933 р.) [248, с. 359; 249, с. 85]. Остання знайдена нами згадка про присутність Григорович серед викладачів робфаку комуни датована 31 серпня 1933 р. [507, л. 3–5].

Також серед перелічених Макаренко у листі до Остроменцької осіб відсутній вихователь Свировський, про якого йдеться у висновках РСІ по обслідуванню Горьківської колонії як про колишнього її працівника, а тепер, тобто у квітні 1928 р., співробітника комуни [536, арк. 101–102; 22, с. 207].

Деяку ясність до проблеми початкового складу педагогічної ради комуни вносять фото її першого засідання, на якому, окрім Макаренка та двох вихованців, присутні подружжя Татаринних, Григорович, Говорецька, Яровий, Коган і Дроботова [608]. Однак треба зазначити, що останніх трьох із цього списку Т. Д. Татариннов і Г. С. Макаренко у наведених спогадах не включають у число переведених із Горьківської колонії, а відносять до іншої категорії педагогів першого складу – “молодь, яка щойно закінчила виші” та починає свою педагогічну діяльність “разом із жителями комуни” [287, с. 230].

Відомо, що дещо пізніше, ніж інші педагоги-горьківці, аналогічний шлях обрав і В. М. Терський, однак точна дата його переходу до комуни залишається поки що не з’ясованою. В коментарях до восьмитомного зібрання педагогічних творів А. С. Макаренка говориться або що Терський працював у комуні “з її заснування” [236, с. 227], або “всі роки її існування” [229, с. 344], тобто принаймні з 1928 року. Макаренко, вже будучи начальником комуни, після самогубства “клубника” комуни Крикуна 26 березня 1928 р. довго не міг знайти спеціаліста на цю посаду. Про це він повідомляє в листі, датованому 18 квітня того ж року, тобто принаймні до цього часу Терський у комуні не працював [236, с. 35]. За даними ж партійної організації комуни, що зберігаються в розсекречених фондах НКВС Державного архіву Харківської області, він перейшов із колонії імені М. Горького лише в 1929 р. [585, арк. 3]. Якщо прийняти на віру цю дату, залишається незрозумілим, чому він так довго зводив із такою важливою зміною в своєму житті, в той час, як Макаренко протягом довгих місяців потерпав від кадрового дефіциту. Більш реальну, на наш погляд, дату початку роботи Терського в комуні ми знайшли у Російському архіві літератури і мистецтва – 20 липня 1928 р. [505, л. 39–41].

Таким самим представником кадрового резерву Горьківської колонії був і С. О. Калабалін (1903 – 1972). Будучи одним із перших “робфаківців” колонії імені

М. Горького, він закінчив у 1925 році робітничий факультет Харківського сільсько-господарського інституту, але не став продовжувати освіти в обраному напрямку, а під потужним впливом прикладу А. С. Макаренка обрав педагогічну професію і повернувся до колонії уже як вихователь [166, с. 23].

Ще будучи вихованцем колонії імені Горького в 1921 – 1923 рр. [449, с. 272], Калабалін, як відомо, завдяки своїй природній обдарованості був причетний до зародження унікальної системи самоврядування цього макаренківського закладу. Сам Макаренко про це докладно розповів у статті “Нарис роботи Полтавської колонії ім. Горького”: “Наприкінці 1921 р. колонія не мала ані палива, ані взуття, щоб заготовити паливо у лісі. Потрібне було величезне напруження, щоб упоратися з холодом. З цією метою із числа всіх вихованців <...> було виділено 10 хлопців, їм було передано все наявне у колонії взуття і було доручено протягом тижня заготовити 1000 пудів дров. Старшим із цих хлопців був призначений Калабалін. Справа у цієї групи пішла блискуче. Не пам’ятаю яким чином, але в колонії прищепилася до цієї групи назва “загону Калабаліна” <...>. Коли загін Калабаліна закінчив заготовлю дров, захотілося використати його спаяність, дисципліну і взуття для іншої роботи – для набивки льодника. Так загін Калабаліна і залишився вже постійним явищем на зиму 21 року. До весни ми не розформували загін, а навпаки – інші 20 вихованців розбили на 2 загони” [349, с. 83]. Розраховуючи, очевидно, на організаторські якості свого найулюбленішого вихованця, Макаренко, як ми відмічали вище, робив відповідну ставку на Калабаліна у справі розбудови Трудового дитячого корпусу – готував йому посаду керівника фізкультури в Управлінні дитячими установами ОІНО, а пізніше призначив завідувачем Комарівського гуртожитку. Після інспірованої Сухаревим акції професійної дискредитації Калабаліна, що була проведена під виглядом фінансової перевірки гуртожитку, Калабалін покинув посаду завідувача і перейшов, очевидно, до Будянської дитячої колонії [549, арк. 37, 42].

Можна припустити, що й на іншому місці роботи Калабалін так само послідовно продовжував відстоювати макаренківські принципи професійного ставлення до виховання, швидко знаходячи спільну мову з підлітками, чим закономірно викликав неприйняття з боку інертного персоналу Будянської колонії. Принаймні, нами знайдені опосередковані свідчення подібних конфліктів. У перших числах квітня 1929 р. спеціально створеними комісіями, до яких входили представники Харківської міськради, ОКДД, Товариства “Допомоги дітям”, ЛКСМУ та ОІНО, були обслідувані всі інтернатні дитустанови Харкова і Харківського округу (загалом 25 одиниць); у висновках по обслідуванню Будянської колонії, зокрема, говориться (мовою оригіналу): “Зняти з роботи гр. Калабаліна (!), як робітника, що не відповідає своєму призначенню, а також який займається склоками в колективі, втягаючи в цю склоку дітей”. Крім того, в загальних висновках і пропозиціях по цьому обслідуванню сказано: “Частенько слабкий або зовсім невідповідний своєму призначенню педагогічний персонал. Ряд фактів, відмічених комісіями в цій області, вказують на необхідність зняття з роботи деяких педагогів (Будянська колонія: вихователь Калабалін, склочництво, групування довкола себе невдоволених дітей, протиставляючи їх іншому персоналу” [549, арк. 37]. Пізніше Калабалін все ж таки був знятий з роботи, що підтвердило і визнало за правильне Бюро скарг Окружного відділу КК-РСІ на засіданні 21 травня 1929 р. [556, арк. 171]. Однак, Калабаліну вдалося добитися справедливості: 5 серпня 1929 р. ОІНО своїм наказом ратифікувало відповідну постанову Бюро скарг РСІ і поновило його на посаді вихователя колонії імені В. Г. Короленка “до переведення його на господарчу роботу до іншої д/колонії” [550, арк. 8]. Остаточо і за власним бажанням Калабалін звільнився з Будянської колонії лише 4 вересня 1929 р. [550, арк. 12]. До комуні імені Дзержинського він перейшов, очевидно, відразу після цього; принаймні, як її працівник він

зазначений у протоколі ради командирів від 30 листопада цього ж року [248, с. 180]. Аналогічне підтвердження роботи Калабаліна в комуні, датоване 6 грудня, ми знаходимо в листуванні А. С. Макаренка з Г. С. Салько [449, с. 99, 272].

Подальше “витягання” працівників із колонії імені Горького Макаренко був змушений припинити, як сам він згадував у наведеному вище листі до Букшпана, оскільки Наросвітою була порушена проти нього справа у РСІ [236, с. 44].

У подальшому головним “постачальником” педагогічних кадрів для комуні була вітчизняна освітня мережа, представлена як середніми, так і вищими навчальними закладами, культурно-освітніми установами тощо. В 1934 році, наприклад, перейшла до комуні із харківської школи № 14 український філолог М. Г. Вігунська [586, арк. 11], в тому ж році з робфаку кожевників – викладач географії неповної середньої школи комуні А. Ф. Спічкіна [586, арк. 40], у 1935 році з 46-ї середньої школи Харкова – педолог семирічки комуні Н. І. Слепцова [586, арк. 41], у жовтні 1935 р. з школи села Тернове Чугуївського району – груповод III класу П. Г. Безсалова [505, л. 39–41; 586, арк. 8], у грудні 1935 р. з харківської школи № 100 – вчитель III-х класів М. М. Горохова [505, л. 39–41; 586, арк. 14].

Треба зазначити, що географія пошуку комуніою претендентів на педагогічні посади була досить широкою і виходила поза межі Харкова та харківського регіону. Т. В. Дергачова, викладач семирічки, до того, як на початку 1936 р. потрапила до комуні, працювала у школі міста Суми [586, арк. 19], а викладач із 10 жовтня 1935 р. природознавства Л. П. Стрільбицька раніш викладала у Козятинській середній школі, що на Вінниччині [505, л. 39–41; 586 арк. 42]. Принаймні двоє з педагогів представляли Полтавщину – груповод молодших класів О. З. Юрченко, що прибула із Крюківської залізничної школи [482, с. 243–251; 586, арк. 50] і колишній викладач Гадяцького педтехнікуму Н. Ю. Білецька, яка з 1933 р. працювала в комуні учителем російської й німецької мов [505, л. 39–41; 586, арк. 4].

З огляду на характер попередньої педагогічної діяльності педагогів можна припустити, що перспектива викладання у комуні імені Держинського мала свої безперечні переваги. Часто заради цього претенденти навіть залишали і кафедри вишів, і керівні посади. Так, Г. Є. Березняк, маючи досвід викладацької роботи в Харківському гідрометеорологічному інституті, з 1932 р. працював учителем на комунарському робфаку [505, л. 39–41; 586, арк. 6, 7]. Харківський електротехнічний інститут залишив заради комуні М. С. Омельченко – викладач історії й географії [586, арк. 35], викладач фізики Й. В. Рубан раніше працював у Харківському геодезичному інституті [505, л. 39-41; 585, арк. 4; 586, арк. 38]. Що ж до роботи в комуні завідувача робфаку та його навчальної частини, викладача української мови й літератури Є. С. Магури, то її взагалі можна вважати у певному розумінні перервою (проте досить тривалою) у викладацькій діяльності на кафедрах харківських вишів – прибув він 3 вересня 1932 р. з Харківського електротехнічного інституту (за іншими даними – з Харківського інституту організації території), а після закриття комуні багато років працював на філологічному факультеті Харківського державного педагогічного інституту імені Г. С. Сковороди [88, с. 185–186; 505, л. 39–41; 586, арк. 33].

Поряд з інститутами, у переліку місць попередньої педагогічної роботи вчителів комуні неодноразово зустрічаються і технікуми. Майже одночасно з Білецькою, про роботу якої в Гадяцькому педтехнікумі ми згадували вище, на початку вересня 1933 р. був прийнятий на посаду викладача історії О. Г. Білоус, попереднім місцем роботи якого був Харківській технікум молочно-масляної промисловості [505, л. 39–41; 586, арк. 5]. 1935 року перейшла з Харківського медтехнікуму імені Крупської викладач природознавства О. М. Губер [505, л. 39–41; 586, арк. 15]. Звільнилася з роботи в Наркомосі й перейшла у 1935 р. до комуні на посаду вчителя

К. Г. Черепаківна [586, арк. 48], а директор навчального комбінату І. Й. Борок до комуни очолював Борисоглебський автодорожній навчальний комбінат [505, л. 39–41].

Крім стажу роботи в закладах освіти, іноді педагоги комуни мали за плечима досвід діяльності в культурно-освітніх та спортивних установах. В уманському Будинку Червоної Армії працювала до комуни Н. І. Раківненко, яка з 1935 р. обіймала посаду груповода II класу семирічки комуни [586, арк. 39]. З харківського стадіону “Динамо” прибув до комуни 1934 р. інструктор фізкультури В. П. Фортунатов [586, арк. 46].

Одним із шляхів формування кадрового складу комуни були прямі відрядження органів НКВС УСРР. Подібним чином, наприклад, був переведений до комуни з Керченського металургійного заводу інструктор військової справи Г. І. Добродицький [586, арк. 20]. Теж, вочевидь, з іншої комуни НКВС прийшов і згаданий вище І. Б. Браун [585, арк. 12; 586, арк. 3]. Що ж стосується політико-виховного персоналу комуни, то його призначення, скоріш за все, цілком контролювали партійні органи. Саме за відрядженням партійного комітету звільнилася з однієї з обласних організацій, назву якої, на жаль, встановити не вдалося, та перейшла до комуни у 1933 році М. В. Тютякало [586, арк. 43].

Необхідно підкреслити, що підтримувати рівень своєї фахової кваліфікації багато хто з викладачів робфаку мав змогу завдяки співпраці з харківськими вишами. Головними сумісниками комуни були: Г. Є. Березняк (Харківський гідрометеорологічний інститут і університет) [586, арк. 6, 7], О. Г. Білоус (Харківський електротехнічний інститут і університет) [586, арк. 5], О. М. Губер (Харківський медтехнікум) [505, л. 39–41], викладач математики Є. Г. Пантелеймонова (Український бібліотечний інститут) [586, арк. 37], викладач російської мови і літератури С. П. Пушніков (робфак Харківського електротехнічного інституту) [586, арк. 36], викладач хімії і фізики М. М. Шварц (Харківський авіаційний інститут) [586, арк. 49]. Однак сумісництво дещо обмежувало активність викладачів у навчальній і, особливо, позашкільній роботі, на що справедливо нарікало керівництво навчально-виховної частини комуни [586, арк. 15]. Цей факт також був зафіксований і у висновках бюро Держинського райпарткому Харкова “Про стан виховної роботи серед комунарського колективу комуни НКВС УСРР імені Ф. Е. Держинського” від 13 березня 1935 р. Із 30 педагогів – говорилося в документі – лише 14 працюють без сумісництва, інші 16 чоловік “одночасно перебувають в інших вишах і технікумах” [4, с. 56].

Проаналізувати віковий і гендерний склад викладачів шкільного комбінату комуни за обмеженістю джерел ми теж змогли лише на основі даних за квітень 1936 р. Співвідношення чоловіків і жінок у педагогічному колективі, що складався, як ми вказували вище, з 34 осіб, на цей час було майже рівноцінним і становило 16 до 18, тобто 47,06% і 52,94%. Середній же вік педагогів на цей момент дорівнював приблизно 37 років 10 місяців. При цьому ми спостерігаємо досить широкий віковий діапазон – від 20 (Т. В. Дергачова) до 58 (О. З. Юрченко) років. До старшого покоління, окрім Юрченко, належать такі досвідчені педагоги комуни, як Н. Ю. Білецька, Є. С. Магура і С. П. Пушніков (1883 р. н.), Є. Г. Пантелеймонова (1886 р. н.), О. Б. Губер і М. М. Шварц (1887 р. н.). Молоде покоління педагогічного колективу представлено численною групою 1905 – 1908 років народження: О. Г. Білоус, І. О. Борок, М. Г. Вігунська, Г. І. Добродицький, К. В. Іванов, І. В. Мартиненко, М. С. Омельченко, Н. І. Слепцова, Л. П. Стрільбицька і В. П. Фортунатов [586, арк. 3–11, 13, 14, 16, 19, 20, 25–27, 31–33, 35–46, 48–50]. Аналіз особливостей педагогічного складу комуни засвідчує, що А. С. Макаренко, не зважаючи на всі несприятливі суб’єктивні й об’єктивні фактори, у своїй кадровій стра-

теїї дотримувався власних принципів формування педагогічного колективу, про які він говорив 16 жовтня 1938 р., виступаючи перед педагогами в Ленінградському обласному Будинку вчителя [232, с. 234].

Освітній рівень педагогів комуни імені Дзержинського, як свідчать документи, був доволі неоднорідний. Але ця вада була характерною не лише для її навчального комбінату. Неоднорідна і не досить висока освіченість учителів середніх навчальних закладів наприкінці 20-х – на початку 30-х років була типовою навіть у столичному Харкові. Аналіз списків педагогічних працівників, станом на 1930/1931 навчальний рік, харківських трудових шкіл №№ 1, 3, 28, 30, 31, 33 виявив: осіб із незакінченою середньою освітою – 4,4 %, із середньою освітою – 32,35%, незакінченою вищою освітою – 12,5%, вищою освітою – 50,36% [551, арк. 3, 4, 8, 9, 78, 89, 93–95, 98]. З метою розрахунку уніфікованого показника освіченості педагогів ми кожному рівню освіти присвоїли умовний індекс: незакінчена середня освіта – 0,5, середня – 1, незакінчена вища – 1,5, вища – 2. Таким чином, середній показник формального рівня освіти вчителів харківських трудових шкіл становить 1,55.

Що ж стосується педагогічного колективу комуни імені Дзержинського, то, на жаль, об'єктивні дані про рівень їхньої формальної освіти датовані лише 1935 – 1936 роками. Так, на червень 1935 р., тобто в останній місяць роботи А. С. Макаренка в комуні, серед тих 23 представників її педагогічного складу, анкетні дані яких збереглися в архіві, середню освіту мали 7 (30,44%); незакінчену вищу – 3 (13,04%); вищу – 13 (56,52%). Відповідно до наведеної вище схеми розрахунків, приблизний середній коефіцієнт рівня освіти педагогів комуни на момент звільнення Макаренка склав 1,63. Охопити ж весь педагогічний склад комуни подібними обчисленнями ми можемо лише на основі даних станом на квітень 1936 р. На цей час у комуні працювало 34 викладачі; з них із середньою освітою – 10 (29,41%); з незакінченою вищою освітою – 3 (8,82%); з вищою освітою – 21 (61,77%) [505, л. 39–41; 585, арк. 2–13; 586, арк. 3–11, 13–16, 19, 20, 24–27, 31–33, 35–46, 48–50]. Середній коефіцієнт рівня освіти педагогів на цю пору виявився навіть дещо більшим, ніж попередній, і дорівнював 1,66.

Не менш важливим професійним показником педагогічного колективу комуни виступає величина стажу практичної педагогічної діяльності. На жаль, у анкетах за квітень 1936 р. дані про педагогічний стаж точно зазначені лише для 11 педагогів, але можна приблизно оцінити тривалість роботи в школі комуни Т. В. Дергачової – 1 рік. Також довжину педагогічного шляху О. З. Юрченко ми маємо змогу оцінити за її спогадами, а тривалість педагогічної діяльності В. М. Терського розкрита в біографічних дослідженнях про нього. Таким чином, середній стаж 14 викладачів із числа педагогічного колективу навчального комбінату комуни імені Дзержинського в указаний період досягав 12 років 3 місяців. Найбільший професійний стаж мала старша група педагогів – О. З. Юрченко (36 років), Є. С. Магура (26 років), О. М. Губер (22 роки), Г. Є. Березняк і В. М. Терський (по 18 років). Також у анкетах йдеться про великий професійний досвід Н. Ю. Білецької та С. П. Пушнікова. Порівняно невеликий педагогічний стаж мали: М. І. Коваленко (12 років), Т. Д. Татаринів (11 років), В. П. Фортунатов (10 років), К. В. Іванов (6 років), І. В. Мартиненко (5 років) і І. Й. Борок (4 роки), а такі викладачі, як Т. В. Дергачова, Г. Є. Іванов і В. І. Магура, лише розпочали свою педагогічну кар'єру. Причому остання, попри зрілий вік, лише наприкінці 1935 р. почала викладати у неповній середній школі комуни, до тих пір знаходячись на утриманні чоловіка [293, с. 6–7; 482, с. 243–251; 586, арк. 4, 6, 10, 16, 19, 25–27, 31–33, 36, 45, 46].

Для вивчення характеру професійного середовища комуни імені Дзержинського, яке виступало провідним фактором виховання комунарів як потенційних професійних діячів, ми здійснили широкий і цілеспрямований пошук будь-яких відо-

мостей про життєвий шлях, індивідуальні особливості, неповторний стиль діяльності членів її педагогічного колективу. Джерелами для дослідження професійних характеристик педагогів комуні виступили архівні документи, мемуари і макаренкознавчі розвідки.

Найяскравішими постатями серед плеяди педагогів комуні є, безперечно, такі визнані професіонали, як Т. Д. Татаринів, В. М. Терський, С. О. Калабалін, Є. С. Магура і С. П. Пушніков.

Один із найвідданіших соратників Макаренка, перший, за його словами, із педагогів Горьківської колонії, хто був включений до штату комуні [333, с. 15] – Т. Д. Татаринів, фактично вже з 1 грудня 1927 р. працював на посаді заступника начальника її педагогічної частини [505, л. 39–41]. Упродовж насиченої подіями історії комуні імені Держинського він поміняв декілька ключових педагогічних посад, точна хронологія яких, на жаль, не завжди відома. Уривчасті відомості дають можливість простежити лише деякі ознаки його діяльності на тій чи іншій посаді. Так, на 23 квітня 1930 р. він завідує школою, цього числа наказом по комуні йому пропонувалося застосувати всі заходи, щоб жоден урок не був пропущений групою, а на випадок хвороби педагогів заміщати уроки іншими особами [248, с. 209]. З 1932 р. Татаринів працює завідувачем навчально-виробничої частини [248, с. 21], займаючи цю посаду принаймні до 5 вересня 1933 р. – цього дня він підготував “Положення про дисциплінарні стягнення і заохочення комунарів на виробництві” [236, с. 251–253; 261]. В цей час документи фіксують активну участь Татариніва в роботі органів самоврядування: 28 січня 1933 р., наприклад, він виступав на засіданні ради командирів комуні з питання про “прорив на виробництві” [249, с. 83], а 13 березня того ж року – з доповіддю “Про реорганізацію командування виробничими бригадами” [249, с. 95]. Є відомості, що в часи будівництва заводів комуні у додаток до вищої педагогічної освіти Татаринів отримав ще й освіту інженерну [236, с. 230]. Саме це дало йому право та можливість керувати таким складним підрозділом освітньої сфери комуні, як виробниче навчання [225, с. 238].

З утворенням технікуму він стає його завідувачем. У цьому статусі 10 листопада 1934 р. на засіданні педагогічної ради комуні Татаринів робив доповідь про стан успішності технікуму за жовтень [249, с. 316]. Цю посаду Татаринів зберігає за собою принаймні до 3 червня 1935 р. [585, арк. 50], але вже на вересень він зазначений як заступник начальника педагогічної частини комуні [587, арк. 34] і перебував у цьому статусі принаймні до квітня 1936 р. [586, арк. 45].

Поряд із керівною діяльністю Т. Д. Татаринів не припиняє виконувати свої навчальні обов’язки; викладаючи хімію на робфаці комуні, одночасно веде й кураторську роботу: на 8 вересня 1933 р. він прикріплений до курсу III В робфаку комуні [507, л. 6–8], а на 16 жовтня 1934 р. відповідальний за II курс оптико-механічного відділення технікуму [249, с. 294].

Після перетворення комуні на промислове підприємство в 1939 році Татаринів залишився у штаті заводу, став головою завкому і взяв участь в евакуації підприємства у 1941 році. У повоєнний час він отримав звання Заслуженого учителя школи РРФСР, працював інспектором Міністерства трудових резервів, директором професійно-технічного училища, інженером на промисловому підприємстві тощо [225, с. 238; 236, с. 230].

Треба зазначити, що перші місяці роботи в комуні, вочевидь, викликали у Татариніва розчарування, чому сприяли незвичні умови праці. Про це Макаренко говорить 15 березня 1928 р. в листі до дружини: “Тимошка ходить сам не свій і рветься до колонії Горького” [448, с. 37]. Однак нові обов’язки і необхідність терміново налагоджувати виховну роботу серед комунарів сприяли його швидкій адаптації. Про надзвичайну завантаженість Татариніва йдеться вже у програмі “Подіб-

не до методичного плану клубної роботи”, датованій січнем 1928 року; в ній Макаренко пише: “З Т. Д. я поговорю, наскільки він має можливість активно вести клубну роботу” [229, с. 65]. І 24 січня на засіданні педагогічної ради, де обговорювався представлений Крикуном і Прокопенко план клубної роботи, Татаринів призначається керівником настільних ігор. На цьому ж засіданні він був обраний, разом із Колесса, до комісії зі складання навчально-виробничого плану комуни [248, с. 34]. При всій своїй зайнятості в керівництві навчальною частиною Татаринів бере активну участь і в роботі органів самоврядування: відомо, що він працював у складі редколегії і штабу соцзмагання комуни [248, с. 278].

Характерно, що Татаринів був внесений Макаренком у списку прототипів “Педагогічної поеми” до категорії “Свої” [231, с. 490]. Виступаючи 16 жовтня 1938 р. перед учителями шкіл Ленінграда і Ленінградської області, педагог-письменник характеризує діяльність Т. Д. Татаринова як непересічний приклад педагогічної майстерності: “Це була найніжніша істота, інакше він ні до кого не звертався, як “хлоп’ятка”, “дівчатка”. Це була повна мені протилежність. Добрий учитель <...>, людина надзвичайної працездатності, виключної вмілості, що багато що може виготовити, над багато чим може подумати”. Далі Макаренко говорить, що Татаринів навчився у нього цілому ряду педагогічних прийомів, став справжнім майстром [232, с. 243]. Аналогічну оцінку Татаринів отримав і в іншому виступі Макаренка – 8 лютого 1939 р. вчителям Фрунзенського району Москви педагог описав його як дуже здібну і працювиту людину, чудового вчителя, який дуже прагнув стати і став “справжнім майстром вихователем” [232, с. 294]. Крім цього, згадку про педагогічну майстерність Татаринова ми знаходимо у виступі Макаренка на нараді в Науково-практичному інституті спецшкіл і дитячих будинків НКО РСФРР 20 жовтня 1938 р. [236, с. 185]. Однак Татаринів, очевидно, все ж таки Макаренко цінував більше як учителя, ніж як вихователя. Пізніше, 29 грудня 1930 р., в листі до М. М. Букшпана він прямо говорить, що Татаринів “сильний у своїй галузі – шкільній” [236, с. 45]. Його обізнаність у складних питаннях науки підтверджується тим, що саме він виступав з науковими доповідями, як це трапилось, наприклад, 15 жовтня 1932 р., коли Татаринів на загальних зборах комсомольського колективу комуни розповідав про значення шостого менделєєвського з’їзду [306, с. 56].

Для підтвердження можливо суб’єктивних моментів в оцінці Макаренком професійних якостей свого колеги наведемо рядки із службової характеристики Татаринова, які склалися на вимогу кадрових органів НКВС: “Кращий педагогічний працівник у комуні. Добросовісний. Знаючий. Вміє поводитися з комунарками. Старий працівник із безпритульними. Користується авторитетом серед комунарів і серед викладачів. Бере участь у громадській роботі. Ніколи не рахується з часом. Відданий комуні. Неодноразово був премійований грошовими преміями і подяками. Нагороджений грамотою Харківського Облвиконкому за ліквідацію безпритульності” [586, арк. 45].

Серед плеяди педагогів комуни особливе місце належить також одному з найпослідовніших і найвідданіших соратників А. С. Макаренка, носію вищої професійної майстерності – Віктору Миколайовичу Терському, який був не лише учасником подій, пов’язаних з організацією виховної роботи закладу, але й багатьма визнається повноправним співтворцем педагогічної системи комуни. Як підкреслюють С. С. Невська, А. Н. Русаков і І. В. Філін, Терський – єдиний із соратників А. С. Макаренка, який все своє життя здійснював на практиці ідеї свого керівника [293, с. 3, 19]. Крім того, на відміну від більшості співробітників Макаренка, опис життєвого шляху Терського не потерпає від дефіциту джерел достовірної інформації.

13-річна робота в комуні імені Ф. Е. Дзержинського була періодом найбільшого розквіту таланту та максимальної професійної самореалізації В. М. Терського, часом, коли він міг працювати з повною самовіддачею. Саме в комуні він виріс як педагог, отримав суспільне визнання та професійне задоволення.

Після звільнення А. С. Макаренка Віктор Миколайович ще деякий час працював у комуні, часто публікувався в “Дзержинці”. Надрукована у січневому 1936 року номері “Дзержинця” його стаття “Идемо до школи живопису”, наприклад, описує досягнення художнього гуртка комуні, поіменно характеризує його членів [417]. Взимку і навесні того ж року він брав активну участь у підготовці комуні до Олімпіади художньої самодіяльності трудових колоній та комун НКВС України. Відомі два його виступи у “Дзержинці” – 11 лютого в статті “Покращити роботу наших гуртків” він характеризує головні недоліки у царині своєї відповідальності: “слабкість справжньої самодіяльності” комунарів і відсутність необхідних приміщень [4, с. 90–91]. У матеріалі “Чого чекаєте?”, що вийшов 23 лютого, Терський критикує недостатню активність таких творчих колективів комуні, як оркестр, хор і джазгурток, “які у наших умовах можуть і повинні бути провідними формами масової роботи”, але до цього часу своїх планів ще не дали [4, с. 90].

1939 року на запрошення органів наркомосвіти Терський залишив комуну і обійняв посаду завуча в Барібінському дитячому будинку № 3 під Москвою. З початком війни, за наказом Малинського райвійськкомату, він евакуював дитячий будинок за Урал до села Макушино Челябінської, а потім Курганської області, де, продовжуючи працювати завучем, намагався сприяти професійній освіті своїх вихованців – влаштував їх до Алапаєвського геологорозвідувального училища і в інші місця. У 1946 році Терський повернувся до Підмосков'я і працював протягом року в Центральному будинку дітей залізничників, допомагаючи роботі лабораторії з вивчення спадщини А. С. Макаренка. Не маючи змоги отримати житло в Москві, він з 1947 р. обіймав посаду завуча в Шустинському дитбудинку, а перейшовши в березні 1948 р. до системи дитячих колоній МВС, переїхав до Калінінградської області. Незабаром Терський оселяється в селищі Знаменськ і весь подальший відрізок життя працює вчителем, не змінюючи місця роботи.

У ці роки, окрім викладання малювання, креслення, праці і співів, він розгортає цікаву позакласну роботу, досвід якої рекомендувався як найкращий усім дитячим будинкам Калінінградської області, співпрацює з обласним інститутом удосконалення вчителів [293, с. 7–9]. З 1950 р. Віктор Миколайович спільно з дослідницею О. С. Кель починає проводити експериментальну роботу по лінії Академії педагогічних наук РРФСР. Дослідна робота з перевірки в нових умовах моделей клубних занять організується на базі академічних лабораторій у школі-інтернаті № 12 і школі № 315 м. Москви. У 1960-ті роки його неодноразово запрошують до Москви для читання лекцій у школах академічних інститутів АПН і проведення Всесоюзного семінару-практикуму з позакласної роботи. У цей час з'являються його послідовники й однодумці.

Протягом 1940 – 1960-х років Терським було опубліковано понад 50 статей зі спогадами про А. С. Макаренка, роботу в колонії імені М. Горького та комуні імені Ф. Е. Дзержинського, узагальненням набутого професійного досвіду [407; 408; 409; 413; 415; 416; 420; 421; 422; 423]. Але найбільш помітними серед педагогів і широкої громадськості виявилися його книги. У 1959 і 1961 роках у СРСР та в 1962 році в НДР були видані “Клубні заняття й ігри в практиці А. С. Макаренка” [418], у ці ж роки вийшли друком написані спільно з О. С. Кель книги – “Гра “Конкурс кмітливості” у школі” та “Гра. Творчість. Життя” [167; 414]. Статті В. М. Терського продовжували виходити й після смерті автора [419], а О. С. Кель, упорядкувавши конспекти лекцій, які він прочитав у Центральному інституті підвищення кваліфікації

вчителів, створила книгу “Вожатий, ти – педагог!”, що витримала три видання [410; 411; 412]. 1959 р. Терський був удостоєний звання заслуженого вчителя школи РРФСР, а пізніше нагороджений орденом [293, с. 9–11].

У “Марші 30 року”, як відомо, Макаренко присвятив Терському цілу главу “Культурбота”, втіливши головні його характерні риси в персонажі Перському [230, с. 76–80]. Крім того, Терський послужив прототипом ще декількох персонажів творів Макаренка: Маленького у “Прапорах на вежах” [234, с. 7–312], Перського в “Педагогічній поемі” [228; 231] й Кубанова у “Типах і прототипах” до неї. Останній отримав таку характеристику: “Такий, який він є. Людина прямої відвертої дії. Не лізьте до дитини з вашою педагогікою, вона сама краще знає, що їй потрібно. Він дивак, і його ще треба виховувати, незважаючи на всі його таланти” [228, с. 706]. У списку прототипів до “Педагогічної поеми” внесений до категорії “Свої” [231, с. 490]. У московський період життя А. С. Макаренко епізодично листувався з Терським – намагався, наприклад, вирішити справу з його працевлаштуванням у одному з московських видавництв [236, с. 93].

Цікаву характеристику В. М. Терському дали колишні вихованці комуни. І. І. Яценко: “Про Віктора Миколайовича Терського слід говорити не лише як про людину просто талановиту, а як про людину геніальну у своїй галузі діяльності. У своїй діяльності він був таким же геніальним, якими геніальними бувають поети, художники, музиканти, вчені. / Абсолютно необхідно прийняти до уваги його широту і глибину знань у найрізноманітніших галузях науки, літератури, історії, мистецтва. До цього слід додати його виключну здатність (уміння) практичного застосування цих знань і свого досвіду в повсякденній діяльності. Зрештою, він був людиною виключно кмітливою й дотепною. / Дуже цікаво те, що він все робив спокійно, без будь-якої метушні <...>” [293, с. 4]. І. Ветров патетично називає Терського “другим Макаренком”, а Н. К. Колодезнікова – педагогом-унікумом, яких вона більше не зустрічала в своєму житті [293, с. 5].

Спогади комунарів представляють Терського як блискучого викладача креслення і малювання; за їх словами, він мав дар усім доступно пояснити свій предмет, навіть якщо справа торкалася найважчих питань. Робив він це спокійно, не поспішаючи, уважно і привітно, дивлячись прямо в обличчя. Колишній вихованець комуни І. І. Яценко говорить, що Терський мов би визначав по обличчю співрозмовника, яким способом чи прийомом буде пояснювати, які треба знайти слова, щоб ученю легше і швидше все зрозумів. Це прагнення зрозуміти логіку співрозмовника, а не дотримуватися своєї власної, вабило до нього як учителя. У той же час, це дозволяло Терському визначити причину нерозуміння учнем того чи іншого питання і швидко зорієнтуватися, знайти потрібні слова. Завершував своє пояснення він завжди словами: “Бачиш, як це просто”. Терський був майстром індивідуалізації роз’яснення, адаптації його для рівня розуміння конкретного учня. Іноді він підказував напівнатяком, або так, щоб ніхто, окрім даного учня, не чув. Свідки наводять такий його метод допомоги відстаючим: на уроках малювання двома-трьома штрихами він поправляв невдалий малюнок, змінюючи його до невпізнання, потім легко гумкою знімав свої штрихи і говорив: “Тепер сам закінчуй”, іноді, сором’язливо посміхаючись, вимовляв: “Та у тебе вийшло ще краще...” [293, с. 15].

Неперевершеними, як свідчать вихованці комуни, були й акторські здібності Терського. І. І. Яценко згадував: “<...> Його знання акторської майстерності дозволяли йому передати внутрішній світ персонажа. Провідні актори ХДТРД [Харківського державного театру російської драми], що шефствували над комуною і керували роботою самодіяльної студії, були в захопленні!” [293, с. 17].

В. М. Терський, як відомо, крім навчального навантаження, координував всю позакласну гурткову роботу комуни, разом із трьома комунарами входив до її клуб-

ної ради [248, с. 278]. У записці “Подібне до методичного плану клубної роботи” Макаренко в полемічній манері дає таку характеристику Терському: “Ви знаєте, досить огидно слухати, що Терський спец із клубної роботи, Терський знає як і що і Терський уміє. / Терський якраз усе своє життя береться за те, чого він не вміє, і його “недолік”, що у нього не йде справа, вже колись ним зроблена” [229, с. 66]. У багатьох спогадах особливо підкреслюється виняткова винахідливість Терського; так, І. І. Яценко пише: “Віктор Миколайович був невтомним витівником, вигадуючи різні заняття для комунарів будь-якого віку. Стінзадачник. Треба було дуже багато знати і мати нестримну фантазію, щоб сипати таку безліч задач, загадок, ребусів... Дуже шкодую, що я їх не записував, а вони не були елементарними – навпаки, дуже складні” [293, с. 18]. Слід підкреслити, що задачі Терського, маючи розважальну форму, головною своєю метою мали розвиток технічного і логічного мислення комунарів.

У вересні 1930 р. до педагогічної ради була подана підготовлена Терським і Макаренком доповідна записка “Про напрям і форми клубної роботи (на 1930 – 1931 рр.)”, яка є надзвичайно цінним документом для характеристики позакласної роботи комуні [236, с. 153–159].

Вважається, що Терський був одним із авторів “Положення про засоби пересування по діаграмі міжзагонового змагання”. Воно розкривало умови винайдені педагогами комуні спеціальної дисциплінуючої гри, що являла собою потужну систему стимулювання поведінки і праці комунарів [248, с. 172–173]. 29 грудня 1930 р. в листі до М. М. Букшпана Макаренко дає таку характеристику Терському: “Терський захоплюється лише клубом і лише у клубі може дати ефект <...>” [236, с. 45], що начебто дає підстави говорити про сумнівність здатності Терського для повноцінної шкільної роботи. Проте, враховуючи контекст даного листа, у якому Макаренко захищає перед керівництвом не прийнятого до комуні педагога В. О. Весіча, применшення дидактичних здібностей Терського певною мірою можна розглядати як звичайний полемічний прийом.

У школі й на робфаці комуні Терський викладав графічну грамоту, малювання, креслення, працю і співи. Крім того, як і інші, виконував кураторську роботу – за відомостями на 31 серпня 1933 р., наприклад, був прикріплений до 5 підготовчої групи навчального комбінату комуні [507, л. 3–5], а на 16 жовтня 1934 р. зазначений як відповідальний за II курс електромеханічного відділення технікуму [249, с. 294].

Надзвичайно напружена і високопрофесійна діяльність Терського не залишилася непоміченою керівництвом комуні – до квітня 1936 р. він тричі преміювався і отримав таку характеристику: “викладає малювання і креслення у неповній середній школі. Одночасно з цим є керівником гуртків при клубі комуні. До роботи у школі ставиться добросовісно. Уміє зацікавити дітей. Особливо цінним тов. Терський є у позашкільній роботі. Він – організатор цілої низки гуртків, виставок, походів, ігор, розваг, ребусів, стінзадач, стінних газет тощо. Робота його у художньому і драматичному гуртку дає дуже великі результати. Діти охоче працюють під його керівництвом. У громадському житті комуні активний, проявляє велику ініціативу і старанний” [586, арк. 44]. Останні слова цієї характеристики дещо розходяться з оцінкою партійного комітету комуні, який у довідці “Список колишніх членів ВКП(б), працюючих у ТК НКВС імені Дзержинського” зазначив: справу свою знає, але політично слабо розвинений, аполітичний [585, арк. 3].

Про ще одного із найяскравіших і найдосвідченіших педагогів комуні – Євгена Селіверстовича Магуру – відомо набагато менше. Маючи вищу освіту і великий педагогічний досвід, він отримав таку характеристику від керівництва комуні: “Один із найкращих спеціалістів з української мови і літератури. Справі комунарсько-го [комунарській] відається із пристрасстю. Користується авторитетом серед кому-

нарів і викладачів. Великий громадський діяч (рос. – общественник). Неодноразово був премійований. Має подяку” [586, арк. 33].

Виконуючи до початку 1933 року обов'язки завідувача навчальної частини робфаку, Магура фактично відповідав за всю роботу цього навчального закладу. Так, наприклад, на засіданні педагогічної ради комуни 21 грудня 1932 р., він виступив із головною доповіддю про роботу робфаку в першому триместрі [248, с. 359], а 15 січня 1933 р. робив “розгляд роботи на робітфаці в розрізі тез доповіді т. Кагановича” [507, л. 35–38]. Цілком логічно, що, коли рада командирів 16 січня 1933 р. поставила на обговорення питання про введення посади за сумісництвом завідувача робфаку, було ухвалено запропонувати цю посаду саме Магурі [249, с. 78]. Офіційно ж Євген Селіверстович вступив у обов'язки в лютому [250, с. 62] і з цього часу як керівник робфаку регулярно виступав з головними доповідями на засіданнях педагогічної ради комуни [249, с. 81, 97, 99, 172], а 17 жовтня того ж року головував на засіданні комісії з питання про перегляд навчальної системи [507, л. 18–20]. Однак керівна діяльність Магури не позбавляла його від виконання головних викладацьких обов'язків – у вересні 1933 р., наприклад, він був прикріплений до курсу IV В робфаку [507, л. 6–8].

Завідував робфаком Магура, очевидно, лише до весни 1934 р., оскільки вже на 4 березня в протоколі засідання педагогічної ради як завідувач робфаку зазначений О. Г. Білоус [507, л. 43–45 об.]. Із цього часу він повернувся до попередньої своєї посади завідувача навчальної частини робфаку, яку й зберігав принаймні до квітня 1936 р. [586, арк. 33]. З утворенням технікуму, восени 1934 р., Магура був призначений відповідальним за I А курс його електромеханічного відділення [249, с. 294] – відома його доповідь 10 листопада на засіданні педагогічної ради про стан успішності свого курсу за жовтень [249, с. 316].

У статусі завідувача навчальної частини робфаку Є. С. Магура був постійним дописувачем “Держжинця”. В статті “Підсумки півріччя не задовольняють”, надрукованій 5 січня 1936 р., він робить аналіз навчальної роботи впродовж другої чверті 1935 – 1936 академічного року [209]. 16 січня того ж року в газеті з'явився матеріал “За грамотність, за якість навчання”, підписаний ініціалами Є. М., зміст якого і стиль майже не залишають сумнівів у авторстві Магури. Стаття конкретизувала завдання комуни в контексті тодішньої, ініційованої на державному рівні, кампанії в галузі освіти, спрямованої на підвищення загальної грамотності населення [131].

Ім'я Є. С. Магури досить часто зустрічається у спогадах колишніх комунарів і завжди виступає як найкращий приклад викладацької майстерності та знання свого предмету. І. Д. Токарев саме описом діяльності Магури ілюструє високий професіоналізм педагогів робфаку (див. додаток А). Вище ми вже згадували про тісний зв'язок Магури з комунарами, цікавість до їх повсякденного життя, позаурочну виховну роботу вечорами [172].

А. С. Макаренко не міг не оцінити різнобічних проявів професійної майстерності Є. С. Магури, навіть художньо узагальнив головні його риси в образі вчителя Миколи Івановича у “Прапорах на вежах”. Відомий дарчий напис педагога-письменника на українському виданні першої частини “Педагогічної поеми”, датований 26 квітня 1935 р.: “Євгену Селіверстовичу Магурі з вдячним почуттям не лише за спільну нашу педагогічну роботу, але й за літературну підтримку у моєму запізненому дебюті” [23, с. 119].

Поруч із Магурою, також майже обійденим увагою макаренкознавців залишається Сергій Петрович Пушніков – викладач російської мови і літератури робфаку та технікуму комуни, взірць високої педагогічної майстерності та фахової кваліфікації. Про нього ми так само знаходимо захоплені відгуки у мемуарах колишніх вихованців комуни (див. додаток А). Особиста справа С. П. Пушнікова, знайдена

нами в архіві Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, дозволяє досить точно відтворити головні події його життєвого і професійного шляху до, упродовж та після періоду вчителювання в комуні.

Народився С. П. Пушніков 8 червня 1883 р. в сім'ї костромських міщан: батько – прикажчик-хутовик, мати – кравчиня. Початкову і середню освіту він отримав у приходському міському училищі та Тамбовській духовній семінарії. Особливо необхідно відмітити, що Пушніков мав дві вищі освіти – у 1910 році він закінчив, отримавши диплом першого ступеня, словесне відділення історико-філологічного факультету Імператорського Санкт-Петербурзького університету, а в 1913 році Педагогічний інститут імені Павла Григоровича Шелапутіна в Москві, отримавши звання учителя гімназій з правом викладати російську словесність. Свою педагогічну діяльність розпочав як колишній стипендіат на посаді викладача реального училища в маленькому провінційному містечку Суджа (нинішня Курська область РФ), але вже за три місяці був переведений до Харкова, де протягом шести років викладав російську словесність у 1-й чоловічій гімназії, читаючи паралельно в 1915 році лекції з мови на Вищих жіночих курсах. У 1920 – 1921 роках, очевидно, також російську мову і літературу Сергій Петрович викладав перед двома зовсім різними аудиторіями – учнями 10-ї харківської школи та курсантами Військово-політичного технікуму всіх збройних сил на Україні і в Криму [603, арк. 2, 4, 5 зв., 7, 10, 32 зв.; 468, с. 79].

Тривалий відрізок життя С. П. Пушнікова пов'язаний із Харківським технологічним інститутом та (після розформування цього вишу) одним із його правонаступників, де він працював із 1921 по 1937 рік. Треба підкреслити, що серед інших педагогів комуни імені Дзержинського Сергій Петрович мав набагато більший досвід діяльності на робфаці, бо ще в 1921 році брав участь в організації першого в Україні робітничого факультету при Харківській політехніці й протягом 16 років був його незмінним викладачем. Оскільки його роль у розбудові робфаку ХТІ, як свідчать матеріали особової справи, полягала в налагодженні роботи навчальної частини, можна припустити, що цей безцінний досвід використовувався також і в організації навчання комунарів. Професійна активність і надзвичайна працездатність Пушнікова добре може бути проілюстрована його послужним списком: він викладає і завідує культурботою в 5-й харківській артилерійській командній школі (1919 – 1923 рр.), завідує кафедрою мовознавства, очолює відповідну предметну комісію в Харківському геодезичному інституті та викладає на його робфаці (1923 – 1933 рр.), викладає на робфаці Харківського електротехнічного інституту (1930 – 1937 рр.) та на курсах ДПУ при цьому виші (1934 – 1935 рр.), читає російську мову й літературу на робфаці комуни імені Дзержинського (1933 – 1937 рр.) [603, арк. 4, 7, 12].

1937 рік був пов'язаний із важливими подіями в житті Пушнікова – він одночасно припиняє співпрацювати в ХТІ та комуні й переходить на роботу до Промислової академії імені Й. В. Сталіна, де залишається на посаді старшого викладача до її закриття у 1940 році. З 1939 року і до жовтня 1941 року – початку першої окупації Харкова – Пушніков читає лекції одночасно в Харківському університеті й педагогічному інституті. У подальший, особливо важкий період життя педагог ніде не працює, а живе “виключно на продаж власних речей, що залишилися після німецького грабунку”. У березні 1942 р., “коли дистрофія прийняла різко загрозливий характер для здоров'я”, Пушнікову було запропоновано адміністрацією університету виїхати на Полтавщину разом із іншими науковими працівниками харківських вишів, що потребували негайної допомоги. У своїх анкетах Пушніков неодноразово підкреслював, що для запобігання залученню окупаційною владою до педагогічної роботи він був змушений у серпні того ж року переїхати до районного міста Нових

Санжар і “працювати по махорці”. Після визволення Полтавщини Пушніков спочатку обіймав посаду інспектора-методиста в Новосанжарському райвно, а з листопада 1944 р. перейшов на викладацьку роботу по кафедрі російської літератури до щойно повернутого з евакуації Полтавського педінституту [603, арк. 1, 4, 7, 13, 19]. Таким чином, Пушніков став другим старшим викладачем кафедри, серед семи педагогів якої лише завідувач мав звання доцента та ступінь кандидата наук. Він також увійшов до трійки педагогів кафедри, що мали стаж роботи у вищі понад 10 років [281, с. 175].

Уже працюючи в Полтаві, С. П. Пушніков упродовж 1947 – 1948 років склав іспити кандидатського мінімуму при Харківському університеті і за рік представив текст дисертації на тему “Тургенєв у середній школі”, яку успішно захистив 11 червня 1951 р. в Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка. 6 жовтня 1951 р. йому було присуджено науковий ступінь кандидата філологічних наук, а 9 жовтня 1954 р. – вчене звання доцента по кафедрі російської літератури [603, арк. 5, 8, 31]. На пенсію Пушніков вийшов у вересні 1958 р., щойно відсвяткувавши своє 75-річчя і маючи за плечима 45 років педагогічного стажу [603, арк. 34].

С. П. Пушніков активно включився у пропаганду педагогічної спадщини свого видатного наставника, цьому є низка свідчень. Ще в 1946 році він виступив із доповіддю “Макаренко як педагог” на засіданні секції педагогіки і методики ювілейної наукової сесії, присвяченої 25-річчю Полтавського державного педагогічного інституту [281, с. 171]. Яскраві, літературно досконалі мемуари Сергія Петровича з’явилися в 1963 році у ротاپринтному виданні інститутського науково-педагогічного гуртка студентів-макаренківців. Вони не лише описують ситуації з історії комуні, але являють собою своєрідний діалог автора з Макаренком, талановито і надзвичайно виразно змальовують образ педагога [350, с. 37–53]. Повторне видання цих спогадів, під назвою “Пам’яті А. С. Макаренка”, з деякими доповненнями і редакторською правкою, побачило світ уже в наш час – 1998 р., в 12-му випуску московської серії “Невідомий Макаренко” [361, с. 55-72]. Крім того, 1968 року невеликі спогади Пушнікова про роботу в комуні імені Дзержинського, записані учасниками макаренківського студентського гуртка, вийшли друком у збірнику “Полтавці про А. С. Макаренка” [351, с. 34–35].

Ще під час навчання в С.-Петербурзькому університеті Пушніков проявив себе як досить сумлінний і працездатний студент: на факультетських і випускних іспитах із 14 предметів 12 (логіка, психологія, вступ до філософії, грецька мова, методологія історії, російська історія, стародавня історія, історія нового часу, історія слов’ян і Візантії, історія церкви, історія філософії, історія мистецтв) склав з оцінкою “вельми задовільно”. Так само високо був оцінений і написаний ним дипломний твір. Рік по тому при університеті він витримав додаткові іспити з історії російської літератури, історії західно-європейської літератури і мовознавства, отримавши за перші два теж відмінні оцінки. Аналогічні успіхи Пушніков продемонстрував і в Педагогічному інституті імені П. Г. Шеллапутіна, де удостоївся оцінки “вельми задовільно” за представлений твір “Педагогічні ідеї Платона”, а також на всіх переводних і підсумкових екзаменах – із логіки, загальної й педагогічної психології, загальної педагогіки, історії педагогічних учень, шкільної гігієни. Сергій Петрович добре знав французьку й німецьку мови, а його філологічною спеціалізацією були фольклор та стародавня література [603, арк. 3, 5, 5 зв., 9, 10].

У комуні імені Дзержинського Пушніков почав працювати, ймовірно, з початку нового 1933 – 1934 навчального року, принаймні, перша знайдена нами згадка про це датована 26 серпня 1933 р. [507, л. 1–2]. Майже відразу він був залучений до виконання кураторських обов’язків – прикріплений до курсу III А робфаку [507, л. 6–8]. Відомий його виступ 9 грудня 1934 р. на засіданні педагогічної ради в обго-

воренні стану академуспішності студентів технікуму за листопад [249, с. 320]. І. Д. Токарев за рівнем педагогічної та предметної кваліфікації ставить у своїх спогадах Пушнікова поруч із Магурою. Він також описує деякі особливості їх методики викладання: "Після вивчення якого-небудь твору ставили питання і давали завдання учням описати характеристику дійової особи, рід її занять, вік, класову приналежність тощо. Заохочувалося знання напам'ять текстів віршів, їх емоційна декламація. А після вивчення твору комунари їздили в театри – російський оперний або український оперний – і слухали або "Євгенія Онегіна", або "Запорожця за Дунаєм", або щось інше, залежно від твору, що вивчається. І тоді ці твори запам'ятовувалися надовго" (див. додаток А). Високу оцінку педагогічної майстерності С. П. Пушнікова підтверджує у спогадах й І. А. Ветров. Цей педагог, за його словами, "в житті комунарів пройшов світлою сторінкою. Його лекціями з російської літератури заслухувалися. Ми його любили, і ставилися до нього з особливою увагою". Характерною рисою тону в стосунках, що надзвичайно імпонувала вихованцям, було неодмінне "Ви", з яким Пушніков звертався навіть до дванадцятирічних дітей [606, с. 41].

Архівні документи також зберегли свідчення високого професіоналізму Пушнікова. У комуні в квітні 1936 р. він отримав таку характеристику: "Високо кваліфікований викладач з великим досвідом і майстерністю. Викладання предмету поставив добре і зумів викликати цікавість серед учнів до літератури. Багато уваги приділяє роботі у літературному гуртку серед комунарів і знайомить педколектив з усіма новинками у галузі літератури. Бере активну участь у громадському житті комуні і користується серед колективу великим авторитетом" [586, арк. 36]. Схожу оцінку ми знаходимо і в характеристиках Сергія Петровича полтавського періоду: "Веде доручений курс на належному науковому та ідейному рівні. Лекції <...> відрізняються живістю викладу, самостійністю наукової думки. Вимогливий до себе і студентів. Багато працює над підвищенням культури мовлення студентів філологічного факультету <...> систематично працює над підвищенням свого наукового і ідейно-політичного рівня" [603, арк. 23]; "Лекції живі, образні, глибокі за своїм змістом. Тов. Пушніков науковий робітник з широкою ерудицією і глибокими знаннями з свого фаху <...> дуже дисциплінований <...>, користується пошаною серед професорсько-викладацького складу і студентів. Приймає діяльну участь у громадському житті інституту, працює <...> керівником літературного гуртка студентів" [603, арк. 26–26 зв.]. Ще у довоєнний період плідна педагогічна робота Пушнікова, як свідчать його анкети, майже щорічно відзначалася похвальними грамотами або грошовими преміями [603, арк. 3 зв., 6 зв., 33 зв.]. Хоча у роботах і листах Макаренка ім'я Пушнікова не згадується, можна припустити, що цих педагогів пов'язували досить дружні стосунки. Колишній комунар І. А. Ветров згадував, що саме Пушнікова застала група колишніх комунарів, а тоді студентів-юристів, у готельному номері Макаренка в дні його останнього візиту до Харкова в березні 1939 р. [606, с. 41].

Порівняно з названими педагогічними працівниками комуні, С. О. Калабалін залишив досить невеликий слід в її історії. Як і у Горьківській колонії (з перервою на нетривалу службу в Червоній Армії), тут він працював викладачем фізкультури [166, с. 23]. З перших днів Калабалін бере участь у налагодженні спортивно-масової роботи серед комунарів, окремі відголоски чого віддзеркалені у документах: 30 листопада 1929 р., наприклад, рада командирів йому доручає розподілити по загонах ковзани [248, с. 180], а 21 грудня він виходить із пропозицією видати комунарам труси для спортивних занять [248, с. 183] тощо. До спектру обов'язків Калабаліна, очевидно, входила й організація елементів військово-естетичного плану – 26 квітня 1930 р. наказом по комуні йому особисто і всім комунарам висловлено

подяку за добру стройову підготовку до 1-го травня [248, с. 209]. Калабалін бере регулярну участь у засіданнях ради командирів [248, с. 242, 243], неодноразово працює у різного роду комісіях: 10 жовтня 1930 р. на засіданні ради командирів він увійшов разом із комунарами до складу комісії для з'ясування причин пожежі у столярній майстерні [248, с. 243], а в перших числах 1931 р., у зв'язку із заміною завідувача господарства комуні, Калабалін разом із Т. Д. Татариним і комунаром В. Дорошенком увійшов до складу комісії з передачі господарства [248, с. 277].

Навесні 1930 р. зафіксований інший прояв активності Калабаліна – він публікує статтю в стінній газеті “Шарошка”, у якій пропонує закрити газету “Дзержинець”, оскільки вона є двоतिжневим, тобто не зовсім оперативним органом, у той час як “Шарошка” висвітлює щоденні факти. З полемікою навколо його пропозиції в цьому ж номері газети виступили Макаренко і комунар Швед [248, с. 190]. У той же період Калабалін бере активну участь у роботі особливого комунарського контролюючого органу – “легкої кавалерії”, свідченням чого є протокол засідання “легкої кавалерії”, секретарем якого зазначений Калабалін, що був уміщений 22 квітня в газеті “Дзержинець” [248, с. 202]. Звільнений був Калабалін з посади інструктора фізкультури наказом від 7 лютого 1931 р.; у зв'язку з цим уроки фізкультури і військової справи на першому і другому курсах робфаку замінялися іншими предметами [248, с. 278]. Подальша його педагогічна діяльність проходила вже поза безпосередньою близькістю до А. С. Макаренка. Єдиним, але зовсім нетривалим часом, коли Калабалін знов потрапив у сферу керівництва свого головного наставника, були 1935 – 1937 роки. Тоді Якушинська трудова колонія імені С. В. Косіора, в якій він виконував обов'язки начпеда, фактично знаходилася у віданні Відділу трудових колоній НКВС України, навчально-виховним відділенням якого завідував Макаренко [4].

У “Типах і прототипах” Макаренко називає Калабаліна “завжди вируючим”, таким, що стримує себе лише військової виправкою, “він готовий кинути робфак і дійсно кидає його для корпусу, але його силою повертають на робфак <...>. Із нього виходить переконаний прибічник справи переробки людини на новий фасон, про цей новий фасон він завжди пристрасно мріє. Такий же пристрасний фізкультурник” [228, с. 695]. Проте для повноти висвітлення характеристик, наданих Макаренко своєму найяскравішому вихованцю, варто звернутися і до джерела більш відвертих оцінок – його записників. У одному з них Макаренко називає Калабаліна, тоді вже працівника якушинської колонії, цигансько-анархістичною і властолюбною людиною [602].

Те, наскільки Макаренко цінував Калабаліна як високого педагога-професіонала, знайшло досить помітне відображення в його спадщині; одним із перших подібних свідчень є лист до Н. Ф. Остроменцької 2 лютого 1927 р., в якому Макаренко називає “ударом”, те, що “забрали у солдати Коваля і Семена. Останнє особливо страшенно сумно” [236, с. 28]. Значно пізніше, 8 лютого 1939 р., на зустрічі з учителями у Фрунзенському районному будинку вчителя м. Москви Макаренко дав таку характеристику Калабаліну: “Якщо про себе я говорив, що я майстер, а не талант, але Карабанов [Калабалін] у першу чергу талант. Він буквально чудеса творить”. Йому, за словами Макаренка, підкоряються найтяжчі, найзіпсованіші вихованці, “і з них він робить добрих людей” [232, с. 310–311]. Макаренко ще неодноразово виказував захоплення Калабаліним як педагогом [231, с. 480; 235, с. 32–33, 43]. У подальшому Калабалін – заслужений вчитель школи РРФСР [2357, с. 299].

Документи містять більш або менш докладну інформацію також щодо інших викладачів школи, робфаку й технікуму комуні. Хоча згадки про цих людей ми лише іноді знаходимо у творах Макаренка, накопичені дані дозволяють сформува-ти загальну оцінку їх професійного рівня.

Цілком природно, що виробничий профіль комуни покладав особливо важливі завдання на викладачів предметів фізико-математичного циклу, однак у перші роки кадрові проблеми, очевидно, не дозволяли наблизитись до їх реалізації. Одним із перших учителів математики школи комуни був Є. В. Бершетін, ім'я якого вперше з'являється у зв'язку з деяким непорозумінням. 15 квітня 1930 р. в номері газети "Держинець" був надрукований лист-відповідь Макаренка на замітку комунара В. Скрєбнева, поміщену в тому ж номері, у якій йдеться про те, що викладач комуни Бершетін, помітивши відсутність запобіжника на циркулярній пилці в комунарській майстерні, сказав про це завідувачу, але той, нібито, поставився до цього факту байдуже. Макаренко заперечував як відсутність запобіжника, так і свою розмову з цього приводу з Бершетіним [248, с. 199–200]. Можна припустити, що Бершетін сам спровокував конфліктну ситуацію, неправдиво інформувавши вихованця про свою розмову з Макаренком, оскільки не входив до числа людей, особливо шанованих останнім. Оцінку педагогічної кваліфікації Бершетіна і відповідне ставлення до нього Макаренко розкриває в листі до Букшпана, написаному 29 грудня 1930 р. Нарікаючи на дефіцит по всіх робфаках Харкова викладачів математики, педагог констатує: "Я ось уже 2 роки задовольняюся таким бараклом, як Бершетін <...>, а це означає, що може бути дуже поганим становище наших студентів з математикою у виші" [236, с. 46]. Наведений уривок дозволяє припустити, що Бершетін працював у комуні, очевидно, приблизно з кінця 1928 року. Звільнився з комуни Бершетін, відповідно до наказу, 7 лютого 1931 р., а на його місце викладача математики і фізики з місячним випробувальним терміном 4 лютого був призначений І. В. Мартиненко [248, с. 278; 505, л. 39–41].

Професійні здібності Івана Володимировича Мартиненка (1907 – ?), що перейшов до комуни з Ленінського цукрового заводу [505, л. 39–41], попри його молодий вік і середню освіту, отримали зовсім інші відгуки: "<...> предмет свій знає. До обов'язків ставиться добросовісно. Бере участь у громадській роботі як у школі, так і серед комунарів. Користується авторитетом серед комунарів і викладацького колективу. Має подяку за добру постановку роботи" [586, арк. 31]. Він був прикріплений до першого курсу робфаку комуни [507, л. 6–8], виступав із характеристикою вивчення комунарами математики на засіданнях педагогічної ради [248, с. 359], а на початку 1934 року виконував обов'язки її секретаря [249, с. 168, 207]. Той факт, що 10 листопада 1934 р. на засіданні педагогічної ради комуни Мартиненко робив доповідь про стан успішності 7-річки комуни за жовтень, дає підстави припустити, що приблизно з цього часу він був завідувачем навчальної частини цього структурного підрозділу навчального комбінату [249, с. 316]. Його перу як керівника навчальної частини школи належить, очевидно, і стаття, підписана лише одним ініціалом М, у "Держинці" від 5 січня 1936 р., яка інформує читачів про проведену виробничу нараду педагогічного колективу комуни [206]. Відомо також, що до комуни він перейшов з Ленінського цукрового заводу [505, л. 39–41]. Мартиненко згадується А. С. Макаренком лише одного разу – в листі до дружини під час "кримського" походу комуни 1931 року: "Вчора до Харкова виїхав Мартиненко з листом до Мазо, у якому ми умовляємо його дозволити нам похід на Одесу <...>. Мартиненко повинен 28 дати нам блискавку про згоду Мазо на наш похід до Одеси" [449, с. 129–130].

Одним із найстарших (1893 р. н.) і найдосвідченіших педагогів комуни з вищою освітою був Григорій Євдокимович Березняк, викладач математики робфаку з 10 вересня 1932 р. [505, л. 39–41]. Про його роботу, на жаль, відомо, як уже згадувалося, лише те, що з початку 1933 – 1934 навчального року він був прикріплений до курсу IV А робфаку комуни [507, л. 6–8], а з утворенням технікуму відповідав за ІБ курс його електромеханічного відділення [249, с. 294]. Проте архіви зберегли характеристику Березняка, складену керівництвом: "Як викладач дуже цінний працівник, що

має високу кваліфікацію і великий досвід як методист. Керує математичним циклом дисциплін. Серед учнів користується великим авторитетом. Дуже вдумливий педагог, що часто дає цінні пропозиції з питань виховання. Багато віддає часу додатковим заняттям з відстаючими, бере багато участі у громадському житті педагогічного колективу і комунарів". На своїй посаді Григорій Євдокимович залишався принаймні до квітня 1936 р. [586, арк. 6, 7].

Ще старшою за віком, але таким же високим професіоналом, як і Березняк, була Євгенія Георгіївна Пантелеймонова. Вона мала вищу освіту і почала викладати математику на робфаці комуни в 1933 році, а пізніше була призначена відповідальною за III курс електромеханічного відділення технікуму. Цікаву характеристику Пантелеймонова отримала від свого керівництва: "Як викладачка високо кваліфікована і добросовісно ставиться до своїх обов'язків. Багато уваги приділяє роботі з відстаючими, організуючи додаткові заняття. Вона дуже жива, енергійна і з особливою чуйністю реагує на всі явища громадського життя комуни. Авторитетна серед комунарів" [249, с. 294; 586, арк. 37].

Пізніше, 5 лютого 1934 р., на посаду вчителя математики у неповній середній школі прийшла Ксенія Олексіївна Волочаєва (1896 – ?) [505, л. 39–41], яка раніше працювала в Кривому Розі на руднику імені Шварца. Хоча вона, як і Мартиненко, не мала вищої освіти, проте працювала бездоганно, відповідала за 5-й клас школи комуни, була премійована за добросовісну роботу місячним окладом і на квітень 1936 р. зуміла зарекомендувати себе як добрий професіонал: "Сповна кваліфікована, у роботі чітка і старанна. Віддає багато часу своєму класу як керівничка. Веде додаткові заняття з відстаючими. У громадській роботі участь бере" [249, с. 295; 586, арк. 13].

Певні нарікання з боку керівництва викликав викладач фізики у 7 класі неповної середньої школи і на робфаку Йосип Васильович Рубан (1903 – ?), який працював у комуні з 10 жовтня 1932 р.: "До роботи ставиться добросовісно, але не може сповна забезпечити інтересів учнів і тому бажана заміна. У громадському житті комуни бере недостатню участь" [505, л. 39–41; 586, арк. 38]. Відповідно він був охарактеризований і партійними органами комуни як працівник посередній, у громадському і політичному житті малоактивний, у якого, до того ж, спостерігаються "схильності до єврейського націоналізму" [585, арк. 4]. Не зважаючи на це, а також на те, що мав лише неповну вищу освіту, Рубан продовжував працювати в комуні ще у 1936 році, а можливо, і далі. Як відомо, в червні 1933 р. він командировався у числі інших педагогів для супроводження комунарів під час літнього походу [236, с. 251], з початку 1933 – 1934 навчального року був прикріплений до курсу IV Б робфаку комуни [507, л. 6–8], а через рік став відповідальним за I В курс електромеханічного відділення технікуму [249, с. 294].

Останній, хто, за нашими даними, уособлював фізичну кафедру шкільного комбінату, був Михайло Максович Шварц. Із 1934 року, крім фізики у неповній середній школі комуни, він викладав хімію для студентів її робфаку. Характеристика Шварца цілком відповідає рівню його досвідченості та освіти: "сповна кваліфікований працівник. Він точний і акуратний у своїй роботі". Відмічається також його добросовісне ставлення до обов'язків класного керівника, авторитет і громадська робота серед комунарів, яка полягала в систематичному відвідуванні гуртожитку, влаштуванні екскурсій тощо [586, арк. 49].

Цикл природничих дисциплін представляла викладач природознавства на робфаці Ольга Миколаївна Губер. Вона, почавши працювати в комуні з 11 серпня 1935 р., вже на весну наступного року встигла створити біологічний кабінет і здобути добру репутацію як людина, що "має великий досвід, з любов'ю ставиться до роботи". При цьому статус сумісника, який вимагав основний робочий час прово-

дити у навчальних закладах міста, не дозволяв Губер брати участь у громадському житті комуни [505, л. 39–41; 586, арк. 15]. Для викладання природознавства у неповній середній школі комуни за два місяці після Губер було прийнято Людмилу Павлівну Стрільбицьку (1907 – ?). Судячи з характеристики, датованої квітнем 1936 р., вона досить швидко завоювала славу одного з найкращих педагогів комуни: “сповна кваліфікована. Добросовісно готується до занять і вміє викликати цікавість до свого предмету. У громадському житті шкільного комбінату відіграє керівну роль як профуповноважений. Достатньо уваги приділяє роботі з комунарами у побуті. Енергійна, жива, користується авторитетом серед педагогів і учнів” [505, л. 39–41; 586, арк. 42].

У роботах Макаренка згадуються імена ще двох людей, які, очевидно, викладали біологічні дисципліни в комуні у перші роки її існування. У листі до дружини від 4 вересня 1931 р. як одна із учасників кримського походу комуни названа дехто Коркішко [449, с. 141]. Про те, що Коркішко дійсно представляла біологічний цикл предметів, можна зробити висновок із її участі в засіданні педради комуни 21 грудня 1932 р., де вона виступала з підсумками вивчення комунарами біології у першому триместрі [248, с. 359]. Остання знайдена нами згадка про неї як педагога комуни припадає на липень 1933 р. [249, с. 107]. Крім неї, як викладач біології зазначений А. С. Макаренком у фінансовому звіті педагог Платонов [249, с. 103]. Згадки про нього ми знаходимо в протоколах засідання педагогічної ради робфаку – перша датована 26 серпня 1933 р. [507, л. 1–2], остання – 29 червня 1934 р. [507, л. 65].

Патронат над комуною імені Держинського органів ДПУ-НКВС висував особливі вимоги до загальної політичної ситуації в ній, що передбачали ретельність і обачливість у питаннях підбору викладачів політичних дисциплін. Предметами даного циклу в комуні були історія класової боротьби, поточна політика, політична економія, суспільствознавство тощо [507, л. 1–2]. Документи зберегли імена трьох представників кафедри політичних дисциплін комуни: О. Г. Білоуса, М. С. Омельченка і М. В. Тютькало.

Найпершим в документах навчальної частини комуни зустрічається Михайло Семенович Омельченко (1908 – ?), який був прийнятий у 1932 році, очевидно, з початку нового навчального року, на посаду викладача історії та географії неповної середньої школи і робфаку комуни, а також керівника політзанять для студентів робфаку [586, арк. 35]. Вже 21 грудня 1932 р. він виступав на засіданні педради комуни з підсумками вивчення комунарами соціально-економічних дисциплін у першому триместрі [248, с. 359]. Дещо пізніше, восени 1934 року, Омельченко згадується як відповідальний за 7 А клас 7-річної школи комуни [249, с. 294]. Про нього йдеться у листі Макаренка до дружини 8 вересня 1933 р.: “Між іншим, ми соцека на твоє місце і Омельченка, так і не знайшли партійця <...>” [449, с. 199]. Відсутність його на роботі наприкінці літа і восени 1933 р. пояснюється військовою службою; ця обставина змусила педагогічну раду прикріпити Омельченка до групи першого курсу робфаку, яка ще мала формуватися з новоприйнятих до комуни членів [507, л. 1–2, 6–8]. На своїй посаді Омельченко залишався і після звільнення Макаренка з комуни. У цей час керівництво констатувало, що Омельченко “як педагог і громадський діяч (рос. – общественник) є цінним працівником для комуни. Маючи добру кваліфікацію, він уперто працює над підвищенням її, чим і створює собі авторитет серед комунарів. Він близько знає комунарів у побуті, де часто веде політбесіди”. Тут примітною виступає одна обставина – для Макаренка висока кваліфікація значила набагато більше, ніж безпартійний статус керівника політзанять, що залишався незмінним принаймні до весни 1936 р. [586, арк. 35].

З початком нового 1933 – 1934 навчального року школа і робфак комуни поповнилися відразу двома істориками. Олексій Григорович Білоус (1906 – ?), який

паралельно викладав ленінізм і історичний матеріалізм у Харківському університеті, не лише читав історію і був прикріплений до курсу ІІІ Б робфаку [507, л. 6–8; 586, арк. 5], але й нетривалий час, у березні 1934 р., керував ним [249, с. 210; 507, л. 43–45 об.]. Сумісництво Білоуса все ж дозволяло йому достатньо часу і енергії приділяти урочній і позаурочній роботі з комунарами, що і знайшло своє відображення у ставленні до нього керівництва: “Має високу кваліфікацію і вперто працює над собою, він пропонує навчальний матеріал живо, змістовно, чим підвищує цікавість учнів до історії. <...> Бере активну участь у житті колективу комунарів і педагогів. Керує марксо-ленінським гуртком серед педагогів. Він заслужено користується великим авторитетом у комуні” [586, арк. 5].

Марта Василівна Тютякало (1903 – ?) – єдина з викладачів політичних дисциплін, хто належав до лав КП(б)У. Вона посіла посаду вчителя історії і суспільствознавства в неповній середній школі, а також керівника політзаняттями на робфаку. Статус кандидата в члени партії дозволив Тютякало керувати школою вивчення історії ВКП(б) при партійному комітеті комуні. Відомо, що вона “вищою мірою добросовісно” ставилася до своїх педагогічних обов’язків і постійно працювала над підвищенням своєї кваліфікації; крім того, брала активну участь у громадському житті комуні, “дорожила комуні” і користувалася заслуженим авторитетом серед її колективу. За сумлінність Тютякало була навіть премійована путівкою до санаторію [586, арк. 43].

На відміну від Омельченка, вузьким спеціалістом-географом із вищою освітою була Анастасія Федорівна Спичкіна (1895 – ?), яка працювала в комуні з 1934 р. і за цей час була визнана сповна кваліфікованим і дуже добросовісним працівником, що “бере участь у громадській роботі серед комунарів” [586, арк. 40].

Філологічні дисципліни, які достойно були представлені особами Є. С. Магури і С. П. Пушнікова в комуні викладали ще декілька педагогів. Найпомітнішою з них була викладач української мови і літератури семирічки з листопада 1935 р. – Катерина Гаврилівна Черепаківна (1898 – ?). Судячи з характеристики, рівень її кваліфікації і робота цілком задовольняли керівництво, підкреслювалося її добросовісне ставлення до своїх обов’язків класного керівника та викладача, авторитет серед комунарів. Разом із тим, за п’ять місяців перебування в комуні Черепаківна не проявила себе як громадський працівник [586, арк. 48]. Запрошення Черепаківни до комуні було, вочевидь, викликано не лише наявністю вакансії, але й браком професіоналізму її молодшої і менш освіченої колеги – учителя української мови неповної середньої школи Марії Григорівни Вігунської (1908 – ?), яка прийшла до комуні у 1934 році, маючи за плечима лише один курс мовно-літературного відділення вишу і майже без жодного педагогічного стажу. Відповідну оцінку Вігунської ми знаходимо і в її характеристиці: “Недостатньо кваліфікована, для роботи у школі комуні не підходяща і підлягає заміні” [586, арк. 12]. Окрім названих педагогів, із 1 вересня 1932 р. по 15 вересня 1933 р., будучи студенткою, під час педагогічної практики викладала російську і українську мови на робфаці комуні і одночасно була “педагогом з обліку” Євгенія Треньова. Про це свідчать видані їй Макаренком 7 травня 1933 р. і 2 лютого 1934 р. довідки [229, с. 353; 249, с. 36].

Російську, а одночасно й німецьку мови з 25 серпня 1933 р. на робфаці комуні викладала Наталія Юліанівна Білецька. Попри саму лише середню освіту, вона мала великий досвід, і керівництво визнавало її як висококваліфікованого педагога. Білецька віддавала дуже багато часу педагогічній роботі в комуні у позашкільні години – працювала з відстаючими, проводила виховну роботу в побуті, активно виявляла себе на громадській роботі, як у педагогічному колективі, так і в колективі комунарів [586, арк. 4].

У перших числах 1936 р. до складу педагогічного колективу комуни ввійшла Сусанна Яківна Блох (Орлова) (1896 – ?). Її призначення було викликане необхідністю викладання російської мови у 4, 5 і 6 кл. неповної середньої школи. Прийняття педагога з середньою освітою і без відповідних рекомендацій, напевно, іноді викликалося гострим кадровим дефіцитом, що, звісно, позначалося на якості викладання. Про Блох у документах зберігся запис: “Як педагог недостатньо кваліфікована і підлягає заміні. Не вміє організувати клас до роботи і в умовах комуни не виявляє достатніх виховательських якостей. Серед учнів не користується авторитетом” [586, арк. 9]. Зовсім інше враження про свою роботу змогла створити дружина Є. С. Магури Віра Іванівна (1894 – ?), хоча почала викладати російську мову в неповній середній школі комуни лише з 2 листопада 1935 р., а до того була на утриманні чоловіка. В її характеристиці є такі слова: “За короткий термін роботи показала себе досвідченим добросовісним педагогом, що вміє організувати клас. Бере активну участь у громадському житті комуни” [505, л. 39–41; 586, арк. 32].

Ми також встановили декілька імен представників “іноземної” частини філологічної кафедри шкільного комбінату комуни. До їх числа, окрім Білецької, відносяться І. Б. Браун, Т. В. Дергачова і, за деякими даними, О. Г. Черняєва.

Ісай Борисович Браун, про якого вже говорилося вище, зайняв вакансію викладача англійської мови на робфаці комуни 15 вересня 1934 р. Характеристика, складена на Брауна у квітні 1936 р., свідчить, що політична незаангажованість не завадила йому досить непогано виконувати свої викладацькі обов’язки: працівник задовільний, предмет свій знає, до роботи ставиться добросовісно [505, л. 39–41; 585, арк. 12; 586, арк. 3].

Викладач англійської мови семирічки Тамара В’ячеславівна Дергачова (1916 – ?) свою громадську активність теж не проявила, але з іншої причини – за короткий термін перебування в комуні просто не встигла цього зробити. В той же час, її професійні характеристики не залишилися непоміченими з боку керівництва: “Незважаючи на труднощі викладання англійської мови, результати роботи позитивні. До роботи ставиться добросовісно і прагне до підвищення своєї кваліфікації, як педагога”. Такі успіхи тим більш варті уваги з огляду на її невеликий педагогічний стаж і відсутність вищої освіти [586, арк. 19].

Є підстави припустити, що іноземну мову викладала в комуні й Олена Григорівна Черняєва, оскільки саме вона на засіданні педради 21 грудня 1932 р. виступала з підсумками вивчення комунарами німецької мови в першому триместрі [248, с. 359]. Про Черняєву загалом відомо всього декілька фактів: як вихователь комуни вона вперше зазначена у березні 1930 р. [248, с. 191], у ці ж дні увійшла до складу комісії з підготовки до святкування 1-го Травня [248, с. 193]. На початку квітня 1930 р. Черняєва знаходилася в президії звітно-виборних зборів колективу комуни [248, с. 198], у грудні 1932 р. виконувала обов’язки секретаря педагогічної ради [248, с. 359], остання ж знайдена нами згадка про неї датована липнем 1933 р. [249, с. 107].

Досить чисельну кафедру педагогів комуни імені Дзержинського склали вчителі-груповоди, що працювали переважно з молодшими комунарами. Найдосвідченішою з учителів початкових класів вважалася землячка Макаренка Олена Захарівна Юрченко (1878 – ?). Перед тим, як у 1933 році потрапити до комуни, вона 33 роки працювала в одній із крюківських шкіл [482, с. 243]. Крюківське міське приходське народне училище, в якому О. З. Юрченко (в дівочтві – Герасимова) розпочала свій педагогічний шлях, спочатку містилося в будинку, що належав купцю І. П. Герасимову, в подальшому – попечителю даного училища. Пізніше, приблизно в 1907 – 1909 роках, вона вийшла заміж за нещодавно призначеного завідувачем цього закладу (який було перейменоване на 5-те міське початкове училище)

Д. П. Юрченка. [79, с. 40; 80, с. 27; 81, с. 31; 82, с. 25; 83, с. 23; 321, с. 278; 323, с. 278; 324, с. 215; 347, с. 228]. Її чоловік, за словами молодшого брата А. С. Макаренка Віталія, був на той час одним із небагатьох представників крюківської інтелігенції, а пізніше навіть увійшов до літературно-музичного гуртка, що утворився навколо Антона Семеновича та його подруги Є. Ф. Григорович [253, с. 108, 119]. Всі ці обставини роблять майже очевидним знайомство О. З. Юрченко з А. С. Макаренком задовго до приходу її в комуну, проте із невідомих причин у своїх спогадах вона цей факт приховала [482, с. 243]. Олена Захарівна мала добре знати також і згаданого вище Віталія Семеновича Макаренка – одного з її учнів у міському початковому училищі в 1903 – 1906 роках.

У комуні, як свідчать документи, Юрченко неодноразово була премійована за добру роботу і отримала відмінну характеристику від керівництва: вчителька з великим досвідом, уміло підходить до комунарів, добросовісний, старанний працівник, що бере активну участь у громадській роботі і побуті вихованців [586, арк. 50]. Відома записка А. С. Макаренка до О. З. Юрченко приблизно грудня 1934 року, в якій він просить її взяти на себе турботу про костюми для гуртка імені Балицького в процесі, очевидно, підготовки новорічного свята [236, с. 52]. Також вона зазначена у категорії “Педагоги” у “Типах і прототипах” до “Педагогічної поеми” [231, с. 490].

Інші вчителі початкових груп семирічки, відомості про яких нам вдалося знайти, на жаль, не демонстрували рівня майстерності, подібного до Юрченко. Пізніше були прийняті до комуні, наприклад, такі груповоди, як Пелагея Гаврилівна Безсалова (1903 – ?) і Наталія Іванівна Раківненко (1890 – ?). Перша, почавши працювати з 17 жовтня 1935 р., вже незабаром була визнана недостатньо теоретично підготовленою, недосвідченою в роботі серед безпритульних і пасивною в громадській діяльності, але наявність організаційних здібностей усе ж вселяла в керівництво надію, що Безсалова “справу цю зможе освоїти” [505, л. 39–41; 586, арк. 8]. Педагогічна ж кар’єра в комуні Н. І. Раківненко, навпаки, оптимізму в керівництва не викликала: “Працює груповодом II класу, дуже важкого за складом. З роботою своєю не зовсім справляється. Не вміє створити у класі трудову дисципліну, у наслідок чого багато що випадає із її поля зору як педагога. У громадському житті комуні участі не бере. Підлягає заміні” [586, арк. 39].

У 1935 році склад груповодів поповнила Марія Михайлівна Горохова (1890 – ?). “Як викладач вона сповна кваліфікована, з достатнім досвідом, – зазначалося у складеній на неї характеристиці, – але в умовах роботи в комуні, де приходится мати справу з дітьми, що проявляють різноманітні інтереси, підвищену темпераментність, в’яла”. Пасивність у громадському житті комуні Горохової керівництво пояснювало частково тим, що вона мешкала за межами Харкова [586, арк. 14]. Останнім для роботи в першому класі школи був прийнятий на випробувальний термін у березні 1936 р. Геннадій Євгенович Іванов (1896 – ?), який мав вищу освіту, але, незважаючи на 40-річний вік, лише два роки педагогічного стажу [586, арк. 24–25]. Інші дані про його діяльність у комуні поки що невідомі.

Окрім С. О. Калабаліна, історія розвитку фізичної культури комуні імені Дзержинського пов’язана з іменами ще декількох педагогів. Очевидно, на місце звільненого Калабаліна наказом по комуні з 5 березня 1931 р. інструктором фізкультури призначений дехто Фомін [248, с. 278], про діяльність якого інших відомостей нам поки що знайти не вдалося. Другим педагогом, достовірної інформації про якого теж бракує, був Я. М. Гердель, зазначений інструктором фізкультури комуні в документах лише за листопад 1935 р. [585, арк. 89]. І, нарешті, третім, хто лише епізодично зустрічається в документах комуні у статусі інструктора фізкультури, є людина на прізвище Смола. Він 21 грудня 1932 р. брав участь у засіданні педагогічної ради комуні [248, с. 359], а 28 лютого 1933 р. в засіданні ради командирів [249, с. 91],

командирувався, відповідно до наказу від 28 червня 1933 р., в числі інших педагогів як інструктор фізкультури для супроводження комунарів під час літнього походу [236, с. 251], 17 жовтня 1933 р. був присутній на засіданні комісії з питання про перегляд навчальної системи комуні [507, л. 18–20]. Останній раз Смола зустрічається в документах 14 листопада 1933 р. [507, л. 25].

У 1934 р., коммуна отримала працівника, що не лише залишався на цій посаді декілька років, але й зумів викликати до себе велику повагу – В'ячеслава Петровича Фортунатова (1905 – ?). Він прийшов, очевидно, з початком нового навчального року, оскільки ще на кінець березня – початок квітня в комуні існувала вакансія інструктора фізкультури [249, с. 215]. Новим педагогом керівництво було задоволене: “Працівник добросовісний. Справу свою знає. Дисциплінований. Користується авторитетом серед комунарів. Бере участь у громадській роботі комуні. Має подяку за добру роботу. Займаній посаді відповідає” [586, арк. 46].

Однак найстаршим серед інструкторів фізкультури членом педагогічної ради комуні 1935 – 1936 рр. був Костянтин Васильович Іванов (1908 – ?). Свою діяльність у комуні він розпочав ще у 1930 році, являючись, очевидно, одним із тих педагогів, які були запрошені у зв'язку з відкриттям робфаку. До весни 1936 року, тобто часу, коли НКВС зажадало від керівництва комуні підготувати характеристики на всіх педагогічних працівників, Іванов заслужив славу людини, що цілком відповідає своїй посаді, до роботи ставиться добросовісно, користується авторитетом, віддана комунарському колективу і добре проводить громадську роботу серед комунарів. За добру роботу К. В. Іванов був премійований [586, арк. 26].

Військовим керівником комуні з 4 грудня 1932 р. працював Георгій Іванович Добродицький (1906 – ?). Він мав незакінчену вищу освіту і за плечима службу в лавах Робітничо-селянської червоної армії на посаді командира взводу запасу. Добродицький не мав стягнень, неодноразово був премійований і характеризувався керівництвом як працівник, який до роботи ставиться добросовісно і добрий організатор. Особливо підкреслювалося, що він користується “великим заслуженим авторитетом серед комунарів” [505, л. 39–41; 586, арк. 20]. Георгій Іванович теж у червні 1933 р., як військкерівник, наказом по комуні був відряджений для супроводження комунарів під час літнього походу [236, с. 251]. Восени 1934 року він виконував обов'язки секретаря педагогічної ради і саме в цьому статусі 17 жовтня брав участь у засіданні комісії з питання про перегляд навчальної системи комуні [236, с. 218; 507, л. 18–20]. Макаренко згадує його лише раз: комунару Шварцу (Чорному) в листі від 10 вересня 1933 р. радить звернутися до Добродицького, очевидно, саме як до секретаря, щодо відновлення документів для вступу до університету [236, с. 51].

Не варто забувати, що в умовах 30-х років досить помітну роль у вирішенні педагогічних завдань комуні відігравали її політвихователі. Абстрагуючись від суто ідеологічної складової їх діяльності, ми маємо визнати той великий внесок у дисциплінування і згуртування комунарського колективу, налагодження самоврядування, стимулювання навчальної й виробничої діяльності, який вони забезпечували. Найпершим, очевидно, політвихователем комуні був Юрченко, який також планувався послужити прототипом персонажа “Педагогічної поеми” С. І. Юрського і у “Типах і прототипах” отримав таку характеристику: “Політвихователь у комуні імені Дзержинського, організатор комсомолу. Фактично молодий і сам іде за комсомолом” [228, с. 704]. Юрченко не залишив по собі великого сліду в історії комуні, ми знайшли лише декілька фактів його діяльності: 27 травня 1929 р. наказом по комуні він був призначений у склад робочого чергування разом із Коган, Дроботовою й Терським [248, с. 152], а у липні-серпні того ж року був присутній на деяких засіданнях ради командирів комуні [248, с. 155]. Звільнений Юрченко

був наказом по комуні з 25 травня 1930 р. [248, с. 197], що підтверджується і дописом у стінгазеті “Дзержинець”: “Знятий Юрченко, на його місце – Петро Йосипович Барбаров” [248, с. 167].

П. Й. Барбаров, згідно наказу, почав виконувати свої обов’язки вже з 15 травня 1930 р. [248, с. 197]. Одночасно з посадою політкерівника, він по січень 1932 року був і заступником завідувача комуні. Макаренко, як відомо, зобразив свого заступника в образі Варварова у “Марші 30 року” [248, с. 155]. Барбаров як політкерівник часто бере участь у засіданнях ради командирів комуні [248, с. 294], а 26 лютого 1931 р. призначений командиром воєнізованого загону комунарів і службовців комуні, сформованого для участі у маневрах [248, с. 278]. Вже в похилому віці він опублікував невеликі мемуари про комуну та свого видатного наставника [31].

До категорії політвихователів певною мірою можна віднести й піонервожатих комуні, але їх роль у налагодженні педагогічної роботи поки що залишається нерозкритою. Відомо тільки, що 22 лютого 1936 р. перейшов до комуні з харківського кінотеатру “Ударник-масовик” піонервожатим на випробувальний термін дехто Леонід Іванович Дубровін – чоловік 1911 року народження, член ЛКСМУ з середньою освітою і лише з одним роком навчально-педагогічного стажу. До квітня того ж року Дубровін ще не встиг проявити своїх здібностей, а тому певної характеристики не отримав [505, л. 39–41; 586, арк. 17].

В історії комуні зустрічається декілька педагогів, чия роль у навчальній частині головним чином асоціюється з виконанням певних керівних функцій. 31 березня 1934 р. наказом по комуні призначений на посаду завідувача робфаку І. Г. Бушанський, що замінив на цьому посту О. Г. Білоуса [249, с. 210]. Він перебував на зазначеній посаді протягом квітня (виступав на засіданні педагогічної ради з доповіддю про загальні підсумки успішності комунарів за березень місяць) [507, л. 50–54 об.], травня [576, арк. 16] і останній раз зустрічається як керівник робфаку 29 червня 1934 р. Саме цього дня на засіданні педради Бушанський робив доповідь про організацію технікуму [507, л. 65–68 об.].

Значне ускладнення навчальної системи комуні, пов’язане з організацією восени 1934 року технікуму, призвело до необхідності утворення на місці робфаку і підготовчих груп нового комплексного освітнього закладу – шкільного комбінату. Посаду завідувача цього комбінату обіймав, очевидно, з моменту його утворення, Ісак Йосипович Борок (1908 – ?), датою приходу якого до комуні зазначено 19 лютого 1934 р. [505, л. 39–41]. Борок мав вищу освіту, чотирирічний “навчально-виховний педагогічний стаж” і зберігав свою посаду щонайменше до квітня 1936 р. (хоча на 27 листопада 1935 р. в документах зазначений як тимчасово виконуючий обов’язки директора шкільного комбінату). На весну 1936 р. він здобув репутацію “доброчесного доброго працівника” та “великого громадського діяча” (рос. – общественника), який знає доручену справу, користується авторитетом серед викладацького складу та комунарів. Керівництвом комуні Борок навіть був премійований двотижневим заробітком. Однак значним ускладненням його діяльності, що відображалося на дорученій справі, виступав незадовільний стан здоров’я – захворювання на туберкульоз [585, арк. 89; 586, арк. 10]. На засіданнях педагогічної ради Ісак Йосипович брав активну участь в обговоренні нагальних питань навчальної роботи [249, с. 320], виступав у комунарській пресі – 5 січня 1936 р., наприклад, у “Дзержинці” підвів підсумки роботи шкільного комбінату комуні над підвищенням якості навчання за останні півроку [25]. А 13 березня 1936 р. в 11 номері “Дзержинця” підтримав опублікований цією ж газетою двома тижнями раніше під назвою (рос.) “Крепче драться за дисципліну” виступ Макаренка. В статті “Кріпите дисципліну” він нагадав тему виступу Макаренка, навів конкретні факти дисциплінарних порушень учнями шкільного комбінату комуні та описав ті заходи, що

вживаються самоврядуванням і адміністрацією для вирішення вказаних проблем [4, с. 77–79].

Педагог на прізвище Вахрамеев майже не залишив по собі достовірної інформації, хоча відомо, що він 2 червня 1934 р. наказом по комуні був призначений помічником (із передачею в його розпорядження типографії) начальника педагогічної частини комуні, тобто Макаренка. Неофіційно Вахрамеев виконував подібні обов'язки й раніше, оскільки 10 травня, очевидно, у відсутність Макаренка, підписав наказ по комуні як начальник її педагогічної частини [249, с. 238].

Окрему категорію педагогів комуні складала велика група спеціалістів із різних форм позашкільної роботи. До цієї групи відносилися так звані “клубники”, керівники гуртків і секцій, масовики, музиканти тощо. Саме клубна робота була, фактично, головною формою діяльності штатних вихователів комуні у перші місяці її існування. Окрім найяскравішого представника цієї категорії працівників, В. М. Терського, не можна не відмітити переважно плідну й творчу діяльність ще низки талановитих людей.

Як уже згадувалось, організація клубної роботи комуні розпочалася з трагедії, подробиці якої, на жаль, так і залишаються невідомими. Макаренко у квітні 1928 р. в листі до Н. Ф. Остроменцької, перераховуючи педагогів колонії імені Горького, що перешли на роботу до комуні, серед іншого пише: “Був Крикун, але 26 березня повісився. Між іншим, на місце цього Крикуна ніяк не можу знайти клубника” [236, с. 35]. Те, що Макаренко говорить про Крикуна без особливого жалю є, очевидно, свідченням невисокого професійного рівня останнього. Вище ми вже наводили уривок із статті “Про тих, хто ще вчора був на вулиці”, яка з'явилася в № 4 українського журналу “Дитячий рух” за 1928 рік, де детально розкриваються результати обслідування харківською окружною комісією Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції п'яти дитячих інтернатних закладів Харківщини. Серед низки недоліків, знайдених начебто в колонії імені Горького, зазначені й неправомірні та майже садистські вчинки Крикуна [148, с. 56]. Якщо навіть припустити наклепницькі наміри автора статті, важко уявити, що звинувачення, які він оприлюднює на сторінках республіканської преси, були зовсім безпідставні. Оцінку Макаренко дій і особистості Крикуна ми, на жаль, не знаходимо, хоча відомо, що в “Типах і прототипах” до “Педагогічної поеми” він планувався бути представлений у образі персонажу Андрія Павловича Півня [228, с. 700]. Крикун, як відомо, 10 січня 1928 р. робив доповідь про план і календар клубної роботи на січень на засіданні педагогічної ради комуні. Тоді ухвалили доручити Прокопенку (Прокопенку – ?) і Крикуну представити на 17 січня постійну схему клубної роботи, запросити вихователів до розподілу конкретних обов'язків й допомагати Крикуну у всіх галузях, де він знайде за потрібне [248, с. 33–34]. План клубної роботи дійсно був складений і обговорювався на засіданні педагогічної ради, але лише 24 січня [248, с. 34]. Крикун разом з іншими представниками комуні імені Дзержинського також був присутній 14 березня 1928 р. на засіданні секції соцвиху УНДП, де слухалася доповідь Макаренка “Про основні моменти проекту організації роботи трудкомуні ім. Дзержинського” [394, с. 41]. Про педагогічну ж діяльність у комуні людини на прізвище Прокопенко іншої інформації, на жаль, знайти не вдалося.

За роки існування комуні на посаді завідувача клубом змінилося декілька осіб, професійна відповідність яких іноді залишала бажати кращого. Так, наприклад, із 28 лютого 1932 р. наказом призначено завклубом такого собі Іткіна, якого тим же наказом було знято з завідування ідальнею службовців комуні (!) [248, с. 300]. Нам удалося знайти відомості про те, що мати відомого радянського кінорежисера Володимира Мотиля Берта Антонівна Мотиль (Левіна) після закінчення Ленінградського педінституту імені О. І. Герцена, орієнтовно у 1930 – 1933 роках, проходила

педагогічну практику у комуні, що дало їй можливість уникнути репресій, яким у цей час у Білорусії була піддана її сім'я. Сам В. Я. Мотиль у інтерв'ю стверджував: "Мама не потрапила у заслання лише тому, що вона працювала в колонії малолітніх злочинців Антона Макаренка. І оскільки вони знаходилися під патронатом органів безпеки Дзержинського, то Макаренко врятував мою маму від заслання" [301]. Не виключено, що саме про неї йдеться в наказі по комуні № 66 від 28 червня 1933 р. про організацію літнього походу комунарів, за яким людина на прізвище Левін (або Левіна – ?) командувалася в числі інших педагогів як культпрацівник для супроводження комунарів [236, с. 251]. Ще раз це прізвище зустрічається на посаді завклубом комуні в липні 1933 р. [249, с. 107].

З 15 грудня 1935 р. до, принаймні, квітня наступного року на посаді завклубом працювала цілком кваліфікована людина – колишній вихованець комуні Микола Феодосійович Абушек (у комуні – Пашенко). Головний сигналіст комуні, прототип М. Пашенка з "Маршу 30 року" і "ФД-1", Абушек у комуні закінчив робфак, після виходу з неї здобув освіту в музичному технікумі й став професійним музикантом, у повоєнний час керував духовими оркестрами [196, с. 95, 144; 201, с. 112, 171–172]. Лист Макаренка до нього від 3 грудня 1937 р. підтверджує, що педагог не лише визнавав його талант, але цікавився подальшою долею як музиканта [232, с. 116].

Добрі відгуки про свою роботу здобув масовик комуні Григорій Олександрович Межов (1916 – ?), який прийшов до комуні в 1935 році з Харківського будинку піонерів, маючи вже 5 років педагогічного стажу попри свій лише 19-річний вік. "Добрий працівник з масової роботи", Межов користувався авторитетом серед комунарів, але керівництво вважало, що на якості його діяльності негативно позначається те, що він працює за сумісництвом [586, арк. 34].

Переважно клубної діяльності стосується і єдина достовірна інформація про деяких представників першого складу педагогів комуні – Олену Говорецьку, Ліну Федорівну Дроботову та Риву Йосипівну Коган. Всі троє як вихователі комуні були присутні 24 грудня 1927 р. на першому засіданні педагогічної ради [608]. У програмі "Подібне до методичного плану клубної роботи" Макаренко з Терським радили Говорецькій взяти на себе організацію й керівництво деякими гуртками, очевидно, на вибір: рукоділля, літературно-вокальним або групою рухливих ігор; про Дроботову говорили: "Л. Ф., очевидно, залишиться літурток (мета випуску журналу)", що ж стосується Коган, то їй радили організувати і очолити літературно-вокальний гурток або групу рухливих ігор [229, с. 64–65]. У представленому ж Крикуном і Прокіпенко 24 січня 1928 р. на засіданні педагогічної ради плані клубної роботи комуні Говорецька призначалася керівником вільної майстерні, Дроботова – відповідальною за роботу бібліотеки, до обов'язків Коган були віднесені лекції й "чарівний ліхтар". На цьому ж засіданні Дроботова й Коган були обрані до комісії по роботі, пов'язаній із підвищенням кваліфікації вихователів [248, с. 34].

Своєю присутністю 14 березня 1928 р. на відомому нам засіданні секції соцвиху УНДІП Ліна Федорівна і Рива Йосипівна не лише представляли персонал комуні, але й надавали, напевно, психологічну підтримку виступаючому Макаренку [394, с. 41]. Останнім відомим нам відображенням їх діяльності в комуні є наказ від 27 травня 1929 р., згідно з яким вони призначалися до складу робочого чергування разом із Терським та Юрченком [248, с. 152]. При цьому слід підкреслити зовсім неоднакову диспозицію даних жінок стосовно підтримки педагогічних ідей Макаренка: якщо у списку прототипів до "Педагогічної поеми" Дроботову він відніс лише до категорії "Педагоги", то Коган посідає ще й місце серед обраних – у категорії "Свої" [231, с. 490]. Це легко пояснюється з огляду на давні й дружні стосунки Макаренка з прототипом героїні "Поеми" Рахіль Ландсберг та вище процитовану нами досить прохолодну його оцінку Дроботової в листі до дружини. Справедливості

заради треба зазначити, що з боку самої Дроботової мав місце вияв пошани до свого керівника – у тому ж листі є й такі рядки: “До мене вона ставиться з великою повагою, і їй імпонує мій категоричний тон” [448, с. 147–148].

Дружина Т. Д. Татарінова Варвара Миколаївна (1898 – 1978) теж уходила до числа педагогів комуні першого складу – колишніх горьківців, що підтверджується груповим фото першого засідання педагогічної ради і відповідним повідомленням А. С. Макаренка в листі до Н. Ф. Остроменцької [236, с. 35]. У відомому документі Макаренко з Терським надавали Татаріновій можливість обрати один із гуртків – рукоділля або літературно-вокальний – для організації й подальшого керівництва [229, с. 64–65]. Але у складеному невдовзі Крикуном і Прокопенком плані клубної роботи її ім’я з невідомих причин уже не звучить [248, с. 34]. У переліку педагогів-горьківців, що залишилися в комуні на грудень 1930 року, наведеному Макаренко у листі до М. М. Букшпана, Татарінова також відсутня [236, с. 44].

Розвиток літературних смаків вихованців завжди виступав одним із важливих завдань педагогічної роботи комуні. Але зі збільшенням чисельності комунарів та поширенням їх літературних інтересів внутрішніх сил викладацького колективу для вирішення цього завдання, очевидно, вже не вистачало, тому були створені відповідні вакансії. 1935 року на посаду керівника літературного гуртка комуні було прийнято спеціаліста з вищою освітою і 3-річним педагогічним стажем – Якова Денисовича Замочника (1899 – ?). Але за декілька місяців з’ясувалося, що Замочник, “хоча до роботи ставиться і добросовісно, але недостатньо наполегливий і ініціативний із залучення комунарів до літературного гуртка”, а тому “підлягає заміні” [586, арк. 23]. Аналогічні дані знайдені й стосовно керівника хорového гуртка комуні Василя Євгеновича Куніцина (1899 – ?), який прийшов до закладу із заводу імені Шевченка 14 вересня 1935 р., маючи недостатній педагогічний стаж і, до того ж, “нижчу” освіту, та теж визнавався таким, що підлягає заміні, оскільки, хоча працював і добросовісно, але впродовж усього періоду роботи в комуні проявляв “недостатнє знання зі своєї спеціальності” [505, л. 39–41; 586, арк. 28]. Відомо також, що з 22 жовтня 1935 р. на посаді баяніста комуні працював Василь Порфірович Голяк, який перейшов із Харківського палацу піонерів [505, л. 39–41].

Найкваліфікованішим же творчим колективом комуні, як відомо, був оркестр. Честь стати фундатором і керівником цього аматорського об’єднання, рівень виконавської майстерності якого не поступався професійним, належить автору маршу “Держинець” – В. Т. Левшакову, зображеному в творах “Марш 30 року” і “ФД-1” під власним ім’ям. Появу Левшакова в оточенні Макаренка, ймовірно, слід віднести ще до перших місяців після “завоювання Куряжу” – в нарисі “ФД-1” автор пише, що знаменний салют комунарів Левшаковим був оркестрований ще в колонії імені Горького 1926 року [230, с. 144]. Організація Левшаковим оркестру комуні імені Держинського теж відбувалася з перших місяців існування цього закладу, про що Макаренко зазначає в нарисі “Така наша історія” [229, с. 211]. Таким чином, із 1928 року й до 15 жовтня 1934 р., коли Левшаков змушений був звільнитися за сімейними обставинами, він – незмінний капельмейстер оркестру комунарів [249, с. 331; 449, с. 273]. Про потужність керованих Левшаковим музичних сил колективу говорить такий факт: у кавказько-кримському поході 1933 року спеціальний “музвзвод” налічував 36 комунарів [249, с. 106]. У “Педагогічній поемі” Макаренко планував зобразити Левшакова в образі В. І. Левченка і дав йому в “Типах і прототипах” таку характеристику: “Такий, який він є. Живе срібло. Він, незважаючи на свою моральну інертність, дуже шляхетний, практично пристосований і дотепний. У ньому доказ того, що в колективі мають бути передусім живі люди” [228, с. 706]. Ім’я цієї людини ми можемо побачити й у одному з перших списків прототипів до “Педагогічної поеми”, де воно занесене до категорії “Свої” [2313, с. 490].

Левшаков – не лише вихователь комунарів і неперевершений майстер своєї справи, він активний член колективу, учасник багатьох подій його життя. Капельмейстер бере участь у засіданнях ради командирів [248, с. 215], разом із членами свого гуртка зустрічає почесних гостей, організовує музичний супровід відпочинку [236, с. 251] тощо. У нарисі “ФД-1” Макаренко описує один із цікавих, добре зрежисованих музичних номерів, продемонстрованих Левшаковим зі своїм оркестром перед гостями комуні [230, с. 144–145]. 10 лютого 1934 р. в харківській газеті “Театр Російської драми” публікувалася постанова журі Олімпіади дитячого самодіяльного мистецтва, проведеної театром. У постанові підкреслювалося, що комуні має “зовсім виключні можливості (висококваліфіковане керівництво, тривала і систематична підготовка, різнобічне і правильне охоплення дітей різними видами художньої самодіяльності, серйозна і поглиблена робота у цій галузі тощо)”. Журі постановило відзначити й преміювати керівників: хореографічного гуртка комуні Вислоцьку і духового оркестру – Левшакова [249, с. 173].

Найвищу оцінку комунарський оркестр отримав під час Всеукраїнської олімпіади художньої самодіяльності трудових колоній і комун, що проходила 1936 року. До проведення цього заходу, безпосереднім організатором якого став А. С. Макаренко в період своєї роботи у Відділі трудових колоній НКВС України, був залучений німецький професійний диригент Герман Адлер, який провів з оркестром декілька репетицій. Ось його слова: “Незважаючи на те, що більшість виконавців ще не так давно взяли в руки свої інструменти, ще дуже молоді своїм музичним стажем, – гра оркестрів заслуговує на відзначення. Щодо почуття й розуміння стилю творів, вольової напористості, чуйності, спритності у виконанні і, особливо, щодо гарячого старання – в них можуть повчитися іноді чимало з професіоналів <...>. Молоді виконавці, очевидно, так багато бачили, мають таку велику підготовку, такий широкий художній горизонт і такий серйозний смак, що їх критику і самокритику, їх вибагливість і строгість можуть, повторюю, перейняти і деякі професіонали” [8; 496, с. 254].

Серед керівників спортивних секцій комуні привертає до себе увагу Віктор Дмитрович Загребаєв – інструктор парашутно-планерного гуртка. Він був юнаком 1910 року народження, і до того, як у 1934 р. прийшов до комуні, навчався в інституті, але не закінчив його й тому мав лише середню освіту [586, арк. 22]. Комунар І. А. Ветров так характеризує В. Д. Загребаєва, помилково або свідомо називаючи його в мемуарах Віктором Сергійовичем: життєрадісний, енергійний студент Харківського авіаційного інституту, планерист-льотчик, закоханий у літаки, завжди усміхнений. Своє навчання у планерному гуртку під керівництвом Загребаєва Ветров описує не менш піднесено: “Між нами й інструктором склалися чудові стосунки. Його любов до літаків перейшла до нас. Спільна життєрадісність і молодість об’єдналися. Жодної натягнутості, боязкості або страху перед Віктором Сергійовичем ми не відчували, ми йому цілком довірялися у всьому і нічого не приховували від нього про те, що переживали і відчували під час польотів. Він уважно подружньому вислуховував, пояснював і давав поради. Його поради і вимоги були для нас законом. Жодної тіні хибних стосунків”. Професіоналізм Загребаєва добре може бути оцінений за таким фактом: протягом короткого терміну йому вдалося підготувати з числа комунарів 16 достатньо кваліфікованих планеристів [606].

У лютому 1936 р. до комуні прийшов ще більш юний і менш освічений, ніж Загребаєв, тренер із футболу та хокею – Михайло Олександрович Федорков (1911 – ?). Залишаючи за собою попереднє місце роботи – стадіон “Динамо” – Федорков деякий час знаходився на випробуванні, й у квітні, коли склалися характеристики на педагогів комуні, ще не встиг сформулювати про себе певної думки керівництва [586, арк. 47].

Як стало відомо, негативне ставлення Макаренка до педологів не врятувало його дітище від представників цієї науки – вже після переведення педагога-письменника у Відділ трудових колоній НКВС України до комуні у вересні 1935 р. була прийнята педолог з вищою освітою Ніна Іллівна Слєпцова (1905 – ?). Те, що вона на початок квітня 1936 р. “проявила себе кваліфікованим працівником” і “зуміла знайти довіру” серед дітей, “особливо тих, що потребують індивідуального підходу” [586, арк. 41], ймовірно, три місяці потому не врятувало її посаду в комуні від відомої постанови ЦК ВКП(б) “Про педологічні перекинуття в системі наркомосів”, що вийшла 4 липня. В роботах Макаренка ми не знайшли згадок про наявність штатного педолога в комуні, тому обставини цього нововведення “педологічно невразливих чекістів”, щойно він залишив установу, залишаються незрозумілими. Те, що в дитячих колоніях системи НКВС у ті часи працювали педологи, доводять слова самого Макаренка про короткочасне, з жовтня 1936 по січень 1937 року, завідування Броварською колонією: “Мені самому довелося прийняти таку колонію, яка була цілком під владою педологів” [232, с. 29]. Таким чином, саме в той час, як Макаренко розпочав боротьбу з педологією в Броварах, у його рідній комуні імені Дзержинського була започаткована педологічна служба.

Нам не вдалося, на жаль, встановити предмет, який викладав у школі й на робфаці комуні педагог на прізвище Багмут. Його ім'я зустрічається в діапазоні часу між липнем 1933 р. і листопадом 1934 р. Відомо лише, що Багмут на вересень 1933 р. був прикріплений до курсу II А робфаку, а рік потому, у жовтні 1934 р., відповідав за 6 клас 7-річної школи [249, с. 107, 294, 316; 507, л. 3–8, 25–25 об.]. Так само епізодично в історії школи комуні зустрічається Цирульников, який на 21 вересня 1933 р. зазначений як заступник начальника навчальної частини робфаку [507, л. 11–13 зв.], але вже у жовтні проходить по документах як секретар осередку ЛКСМ [507, л. 18–20]. Лише одну згадку ми знаходимо і про такого педагога, як Чаррахчян, який 10 листопада 1934 р. виступив із пропозиціями на засіданні педагогічної ради [249, с. 316], на цьому ж засіданні обов'язки секретаря педради комуні виконувала така собі Шурова [249, с. 316].

Зовсім мало відомостей залишилося про нетривалу педагогічну роботу на робфаці комуні дружини Макаренка Галини Стахіївни Салько, яка, ми вже про це згадували, викладала соціально-економічні дисципліни [449, с. 199]. 5 січня 1935 р. Салько писала синові Леву: “Мене особливо вразив комунар Зайцев, він з 1932 року в комуні, я його чогось не пам'ятаю. Антон говорить, що цей Зайцев у мене вчився” [35, с. 76].

Цілком можливо, що певні викладацькі обов'язки покладалися й на такого освіченого спеціаліста з сільського господарства та економіки, як начальник фінансової частини комуні з квітня 1932 р. Костянтин Семенович Кононенко (1889 – 1963) [378; 449, с. 278]. Упродовж своєї роботи в закладі Кононенко обіймав посади помічника головного інженера [249, с. 106], начальника комерційно-фінансової частини, начальника комерційно-фінансового сектору Управління об'єднаними підприємствами комуні [249, с. 109] тощо. Наявність у комуні людини настільки глибоко освіченої в різних галузях знань навряд чи змогла пройти повз постійне прагнення Макаренка якомога вище підняти професійний рівень педагогічного колективу. Опосередкованим свідченням причетності Кононенка до викладацької роботи є його присутність 26 серпня 1933 р. на засіданні педради робфаку [507, л. 1–2] та 17 жовтня того ж року на засіданні комісії з питання про перегляд навчальної системи комуні [507, л. 18–20]. Кононенко, про якого Макаренко у вересні 1933 р. написав “тепер мій перший друг”, окрім того став, по суті, першим поціновувачем “Педагогічної поеми”, прочитавши її ще в рукопису і не будучи в змозі стримати свій захват [449, с. 199, 200]. Варто підкреслити: навіть такий знавець літератури як Ма-

каренко був досить високої думки про обізнаність і смак К. С. Кононенка в літературній галузі [236, с. 55].

Другою надзвичайно освіченою людиною із непедагогічних працівників комуни, що також неодноразово брав участь у засіданнях педагогічної ради, був інженер, один із проєктантів і організаторів виробництва електроінструментів комуни з березня 1931 р. – Петро Юхимович Силаков. Відомо, що він разом з іншими інженерами комуни – Сахаровим і Горбуновим – проходив по відомій “шахтинській справі” і, працюючи в комуні, відбував покарання [249, с. 109]. Силаков був обізнаний практично у всіх питаннях технічного розвитку комуни, оскільки займав низку ключових постів в управлінні її виробництвом: із серпня 1933 р. обіймав посаду начальника відділу технічного планування Управління об’єднаними підприємствами комуни [250, с. 44], а на 17 грудня вже зазначений як заступник головного інженера комуни [249, с. 166], по тому до 4 березня 1934 р. був начальником електроінструментального заводу [249, с. 206]. Наказом від 25 травня 1934 р. цей високоосвічений інженер звільнявся від роботи в комуні з відрядженням у розпорядження відділу кадрів уповноваженого Наркомтяжпрому [249, с. 239]. В роботах Макаренка ім’я Силакова не зустрічається, але тісна співпраця цих людей не викликає сумнівів: вони є сусідами у ювілейній збірці комуни “Друте народження”, що вийшла в Москві 1932 року [76, с. 67–75], також відомий випадок полеміки між ними на засіданні ради командирів комуни 22 лютого 1933 р. з приводу затримки заробітної плати комунарів [236, с. 165]. Присутність Силакова на засіданнях педагогічної ради восени 1933 року неодноразово зафіксована у протоколах – 26 і 31 серпня, 21 вересня, 3 і 17 жовтня [507, л. 1–5, 11–20]. Його безпосередня причетність до реалізації виховних завдань комуни і педагогічна позиція можуть бути проілюстровані статтею “Народження марки “ФД”, де Петро Юхимович виявляє себе не меншою мірою педагогом, ніж інженером – розкриває взаємодетермінованість особистісного розвитку комунарів та їх професійного розвитку [76, с. 67–75]. Силаков також активно обговорював шляхи реформування навчальної системи комуни восени 1933 року і був одним із причіників створення технікуму [507, л. 14–17 об.]. Саме він, очевидно, був викладачем циклу технічних дисциплін, уведених до навчального плану на робфаці в 1933 році.

У документах комуни фігурують також декілька педагогів, жодної інформації про яких нам досі не вдалося віднайти. Так, упродовж 1932 – 1934 років у протоколах педагогічної ради робфаку комуни ми знаходимо імена людей, присутність яких на подібних зібраннях опосередковано засвідчує їх педагогічний статус: 21 грудня 1932 р. брала участь у засіданні людина на прізвище Денисенко, ім’я якої ще раз з’являється у липні 1933 р. [248, с. 359; 249, с. 107]; у вересні того ж 1933 року в складі ради присутній чоловік на прізвище Кулагін [507, л. 11–13 зв.], а 14 листопада – Левицький [507, л. 25–25 об.]; 29 червня 1934 у протоколі зазначено Малаканова [507, л. 65–68 об.], на грудневому ж засіданні ради виконувала обов’язки секретаря Мішурова [249, с. 319]. У липні 1933 р. в тарифну відпустку пішов педагог комуни Массон [249, с. 107], на квітень 1934 р. вчителем числився такий собі Гринвальд [249, с. 236], 28 липня того ж року звільнені наказом з посади педагога Панаканов, Сивохін і Аврутін, очевидно, дружина начальника планового відділу комуни Г. Н. Аврутін [249, с. 250], а 14 жовтня серед педагогів зазначені Бессонова, Бродський, Герасименко, Любомирська (Любомирова) та Н. І. Давидов [249, с. 293], останній згадується ще й 3 червня 1935 р. [585, арк. 50]. Про Лідію Михайлівну Бессонову відомо, що вона вийшла заміж за завгоспа комуни, колишнього комунара І. М. Семенцова, а в подальшому активно займалася пропагандою спадщини А. С. Макаренка [201, с. 187; 585, арк. 40–44].

У часовому інтервалі між жовтнем-листопадом 1934 р. та липнем 1935 р. в документах зустрічаються педагоги В. І. Бородаєвська, С. І. Гівенталь, Єфіменко, Майборода, Ткачинський та Н. А. Чумак [249, с. 293, 316; 585, арк. 46, 50, 62, 66]. У даному випадку велика кількість імен говорить про активну ротацию кадрів, що відображала загальну стратегію Макаренка в поліпшенні професійних якостей керованого ним педагогічного колективу.

Відкритим поки що залишається питання про роботу в комуні педагога Горьківської колонії Ярового. Він зустрічається на фото першого засідання педагогічної ради комуни 24 грудня 1927 р. [608], що дає підстави вважати його у числі перших педагогів комуни. Але вже 29 квітня наступного року Яровий названий поряд із Весічем і Ковалем, які, як відомо, не полишали Горьківської колонії. Цього дня Макаренко у листі до дружини пише: “Яровий хотів оженитися на Шурі Сторчак, але вона отримала двійку з географії, він передумав (Яровий викладає географію)” [448, с. 53]. У листі від 25 травня Макаренко знову згадує Ярового, але тепер уже в контексті подій комуни імені Дзержинського: “Вчора мене напоїли з приводу кохання між Яровим і Ривою” [448, с. 85]. Пізніше Макаренко з Яровим здійснив поїздку до Криму [448, с. 98, 155–156], що також є опосередкованим свідченням роботи Ярового в комуні, оскільки ця поїздка відбулася, очевидно, в інтервалі між початком червня і першою половиною вересня 1928 р., а весь останній період роботи Макаренка в колонії був заповнений підготовкою до візиту Горького і навряд чи давав йому можливість далеко відлучатися з Харкова. У Горьківській колонії Яровий, як видно з відомого листа до М. І. Бухаріна, був головою комісії з прийому Горького [22, с. 191; 502, арк. 11–12]. Яровий також унесений Макаренко у списку прототипів до “Педагогічної поеми” до категорії “педагоги” [231, с. 490].

У роботах Макаренка ми знаходимо не так багато відверто негативних оцінок членів педагогічних колективів керованих ним закладів. На адресу одного з таких, педагога на ймення Строкань, він висловлюється 29 грудня 1930 р. в листі до Букшпана: “Ви вже бачили, що роблять із дисципліною такі вчителі, як Строкань, а це ще не найгірші” [236, с. 45]. Подібні приклади вказують на неоднозначність і складність процесу формування педагогічного колективу комуни.

Макаренко, як відомо, здійснював загальне керівництво всією навчально-виховною діяльністю закладу до кінця червня 1935 р., тобто до моменту свого звільнення та переведення на посаду помічника начальника Відділу трудових колоній НКВС України. З 25 червня 1935 р. наказом по комуні був призначений тимчасово виконуючим обов’язки начальника навчально-виховної частини Степан Якимович Дидоренко – завгосп комуни з початку січня 1931 р. [4, с. 27–28; 248, с. 285].

Дидоренко вже мав досвід подібної роботи, оскільки Макаренко перекладав виконання своїх обов’язків на його плечі й раніше, як це трапилося, наприклад, 15 вересня 1934 р. в зв’язку з візитом до Москви [249, с. 254]. Треба зауважити, що одночасно з новою посадою Дидоренко продовжував залишатися завідувачем навчальної частини шкільного комбінату комуни [250, с. 72], а іноді, як, наприклад, у вересні й жовтні 1935 р., тимчасово виконував обов’язки начальника комуни [584, арк. 25; 585, арк. 40; 588, арк. 32].

Про докомунарський відрізок життя Дидоренка відомо небагато. Він був 1898 року народження, членом КП(б)У [586, арк. 18], залишаючись кадровим працівником ДПУ УСРР, до комуни перейшов 25 грудня 1929 р. [505, л. 39–41].

Хоча Степан Якимович являвся не лише формальним, але й ідейним наступником Макаренка в комуні, рівень виконання ним обов’язків начальника навчально-виховної частини все ж поступався попереднику. У листі Галини Стахіївни Макаренко сину Льву Салько від 7 березня 1936 р. ми знаходимо такі рядки: “Антон наш 27/ІІ поїхав до Харкова, щось там із комунарами не зовсім гаразд. Що таке, я не

знаю, але у всякому разі Степан не впорався і Антону довелося екстрено виїхати, щоб навести порядок. Повинен був Антон приїхати третього числа, але його досі немає” [35, с. 139–140]. Як вважають С. Невська і Г. Хілліг, причиною цієї поїздки Макаренка до комуни було грубе поводження комунара Носкова з викладачем під час уроку [35, с. 139].

У ґрунтовному дослідженні київського періоду діяльності А. С. Макаренка, монографії “Випробування владою”, Г. Хілліг і О. Абарінов розкривають головні риси цієї боротьби, що призвела до усунення Дидоренка та фактичної ліквідації комуни і як “макаренківського” закладу, і взагалі як педагогічної одиниці. 31 липня 1936 р. вийшов підписаний наркомом внутрішніх справ УСРР В. Балицьким наказ “Про неприпустимий вчинок групи вихованців комуни ім. Ф. Е. Дзержинського”, зміст якого віддзеркалює значні зміни педагогічної ситуації в дітищі Макаренка. Як виявилось, група вихованців, обурившись непрофесіоналізмом нового, призначеного 7 травня того ж року, начальника комуни В. С. Бермана, намагалася дискредитувати його. Суть, а також причину цієї провини комунарів можна зрозуміти з деяких місць у записних книжках Макаренка: “Обструкція. П’яний Б. або не п’яний, але у нього хлопці витягли партійний квиток”. Наслідки цієї форми протесту були визначені наказом Балицького: шість вихованців комуни виключалися з неї й направлялися до інших виховних установ, начальника ж педагогічної частини С. Я. Дидоренка було вирішено “із займаної посади зняти” [4, с. 133]. Що ж стосується Веніаміна Соломоновича Бермана, то він продовжував працювати в комуні набагато довше, ніж усі його попередники: з 1938 року він посів місце завідувача промкомбінату, а 1941 року став директором оборонного заводу № 296, на який було перепрофільовано підприємства комуни [278, с. 29].

Наступником Дидоренка стала людина, яку Берман уже не міг запідозрити в прихильності до “макаренківських” традицій виховання, – С. Г. Адамович. Після звільнення з комуни Степан Якимович був призначений управляючим колонії імені М. Горького [4, с. 134]. У “Типах і прототипах” до “Педагогічної поеми” Макаренко мав намір зобразити Дидоренка в образі І. А. Дубовика, давши йому таку характеристику: “Такий який є. Він педагог у душі, але малокультурний. Зате він чудовий і відданий працівник” [228, с. 705]. Характерний штрих: у списку прототипів “Педагогічної поеми” прізвище Дидоренка зустрічається у категорії “Свої” [231, с. 490].

Характер стосунків А. С. Макаренка з педагогічним колективом комуни є однією з тем, дослідження яких значно ускладнюється обмеженістю достовірних джерел. Той факт, що, на відміну від керівництва Горьківською колонією, в комуні кадрові питання вже не були виключною прерогативою Макаренка, дає підстави для пошуків якщо не опозиції, то, принаймні, відсутності повної одноставності серед педагогів у ставленні до його педагогічних інновацій. Можливо, одним із відголосків подібних процесів є фрагмент протоколу педагогічної ради робфаку комуни за червень 1934 р.: перераховуючи перешкоди, що заважали працювати педагогічному колективу протягом навчального року, була відзначена невідповідність дитячому вікові “нагромадження позашкільної роботи” [507, л. 65–68 об.].

Із характером кадрового складу педагогів комуни тісно пов’язані питання методів і загальної продуктивності навчальної роботи. Серед відповідних свідчень цікавими є спогади І. Д. Токарева стосовно роботи вчителів-філологів – викладача С. П. Пушнікова (російська мова і література) і Є. С. Магури (українська мова і література) (див. додаток А).

Однак якщо оцінювати загальні показники якості роботи педагогів, то треба визнати, що в цілому на робфаку комуни вони були досить високими. І. Д. Токарев,

який вчився спочатку (1934 р.) в школі, а потім (1935 – 1937 рр.) на робфаку, підтверджує, що, наприклад, такі дисципліни, як хімія, історія й географія були не гіршими за рівнем викладання, ніж у Харківському архітектурно-будівельному технікумі, до якого він вступив по випуску з Комуни у 1937 році. Крім того, за його твердженням, педагоги в комуні користувалися пошаною, що, відповідно, підтримувало дисципліну на уроках у школі. Отримана в навчальному комбінаті комуни теоретична підготовка дозволила І. Д. Токареву, як і багатьом іншим комунарам, витримати конкурс при вступі до технікуму (див. додаток А).

Інструктори виробництва виступали ще однією достатньо чисельною категорією працівників комуни, педагогічна функція якої, очевидно, виходила за межі суто навчальних завдань, граючи важливу роль у системі професійного виховання комунарів. Інструктор був саме тою людиною, яка не лише прищеплювала вихованцям базові професійні навички безпосередньо на робочому місці, але й виявляла вищі зразки фахової майстерності, виступала живим носієм професійного ставлення до конкретної справи. Документи, на жаль, не зберегли для нас достатньо інформації про повний склад, фаховий рівень і педагогічну діяльність інструкторів. Відносно повні поіменні списки інструкторів відносяться до 27 травня і 9 серпня 1935 р. В цей час на заводі електроінструменту комуни на вказаних посадах перебували: у механічному цеху – Ф. Д. Кушнир, Н. Т. Лашко, В. М. Луций, П. Г. Остапенко, І. Н. Червенко; у складальному цеху – В. І. Єфіменко, Г. Д. Ковшар, Є. М. Шейдін [585, арк. 40–44]. Але на початок серпня в аналогічному списку серед інших уже не зустрічаються імена Кушниря й Остапенка, проте з'явилося нове прізвище – Пономаренка [585, арк. 68–73].

Що стосується фотозаводу, то в травні 1935 р. серед його працівників інструкторські обов'язки виконували: по механічному цеху – М. Я. Авва, В. М. Китвенко, Н. А. Разуваєв, С. А. Сериця; по оптичному – А. І. Байков, Л. Л. Бобрик, Є. І. Дмитрієв, О. Ф. Нечай, Є. П. Паточкіна, Д. Н. Стариков, Д. Д. Тарарака; по складальному – Г. С. Грибков, В. А. Попов [585, арк. 40–44]. Из них Китвенко і Разуваєв протягом літа, ймовірно, комуни залишили [585, арк. 68–73].

У цей же період інструкторами інструментального виробництва комуни працювали: А. В. Земелькіна, Е. Ф. Степченко, В. І. Філатов, А. С. Шутенко. У списку, датованому 9 серпня, з'являються два нових інструктори – Педаш і Приходченко, але більше не згадуються Земелькіна і Філатов [585, арк. 68–73].

Уривчасті відомості про професіоналізм інструкторів іноді знаходимо в управлінській документації та багатотиражній пресі. Так, наказом по комуні за жовтень 1934 р. майстру експериментальної майстерні фотозаводу інструктору Богдану оголошувалася подяка і була видана премія за те, що він сконструював пристрій для прискореної рубки пруткового матеріалу [249, с. 331], а 22 квітня в статті “Кропачівщина”, надрукованій у газеті “Держжинець”, сам Макаренко звертає увагу комунарів на майстерність одного з майстрів-інструкторів мідноливарного виробництва комуни Поляченка і закликає повчитися у нього [248, с. 201]. Як добрі працівники, охарактеризовані інструктори Михайло Іванович Шарий, який прийшов у комуну з заводу ріжучих інструментів [585, арк. 9], Григорій Данилович Ковшар, що прибув у липні 1932 р. з Конотопського механічного заводу [585, арк. 7], й Ананій Степанович Шутенко, котрий перейшов 2 грудня 1933 з Харківського паровозобудівного заводу [585, арк. 8]. Але все ж стосовно двох останніх керівництво не забуло зазначити, що вони в політичному житті себе не виявляють.

Ще менше можна знайти фактів про спроби і форми реагування інструкторів на незадовільну роботу підопічних комунарів, але можна побачити, що в арсеналі їхніх заходів впливу не бракувало такого потужного методу, як апелювання до ор-

ганів самоврядування комуні. Так, 1 жовтня 1932 р. рада командирів розглядала заяву інструктора заготівельного цеху заводу електроінструменту Базилевича про те, що вихованець Яновський робить багато браку на свердлувальному верстаті [306, с. 59].

Опис виховних можливостей інструкторів буде неповним, якщо не згадати й про деякі прикрі недоліки. Інструктор Шевченко у квітні 1930 р. наказом по комуні отримав догану за порушення розпорядження заввиробництвом і виконання приватних робіт у майстерні комуні [248, с. 197]. Інший його колега, інструктор складального цеху Федір Романович Бороздін, що прийшов до комуні у квітні 1934 р. із радгоспу “Індустріальний” Чугуївського району Харківської області, партійним керівництвом характеризувався як посередній працівник, політично невитриманий, за яким помічено “прагнення збільшити свій заробіток на рвацьких началах” [585, арк. 6]. Уже згаданий вище Ф. Д. Кушнірь, виявляється, був звільнений із Харківського електромеханічного заводу-школи за п'янку та відмову від роботи [580, арк. 21–21 зв.].

Окрім педагогів і інструкторів, вагомою і впливовою часткою дорослого оточення комунарів виступали представники адміністрації, інженерно-технічні фахівці, робітники й інші, переважно вільнонаймані, працівники комуні.

Особливо цікаві дані можна знайти про двох співробітників комуні, високий професіоналізм яких органічно поєднувався з їх природною самотутністю та здатністю творчо вирішувати виробничі завдання, – начальника виробничої частини з 1 жовтня 1927 р. по 15 квітня 1929 р. П. А. Колесу [587, арк. 33] і завідуючого комунарським виробництвом з 15 березня 1930 р. С. Б. Когана [248, с. 195].

Згадка про Павла Адольфовича Колесу є у статті А. С. Макаренка “Перегорнуті сторінки”: “Зав. виробництвом Колеса (!), той, що так невдало і часто не з своєї вини виробляє шафки і туалетні столики”. Він також пише, що на звільнене місце Колесси нікого не прислали [333, с. 19]. 21 вересня 1935 р. заступник начальника педагогічної частини комуні Т. Д. Татаринів на вимогу Харківського обласного управління НКВС дав таку характеристику Колесси: “у вересні 1927 р. Комісією з увічнення пам'яті Ф. Е. Держинського було запропоновано організувати при ДТК навчальні майстерні для вихованців. З покладеним на нього завданням т. Колеса прекрасно впорався, обладнавши слюсарно-механічну і деревообробну майстерні, забезпечивши їх інструктажем, планами і першими замовленнями. Інженер Колеса був залишений на роботі в комуні на посаді завідуючого виробництвом. За час своєї роботи в комуні проявив себе значущим своєю справою, відданим комуні, великим ентузіастом. Безкорисний, з робочим часом ніколи не рахувався. У колективі добрий товариш, добросердечний, що особливо проявлялося у надзвичайно чуйному ставленні до товаришів, хоча зовнішній вигляд т. Колесси завжди носив відбиток гордовитої вищості. Але разом з цим слабою стороною його роботи була канцелярська безгосподарність з усіма її наслідками: уміння звичайно обіцяти більше, ніж міг зробити, звідсіля приходилося йому всякими правдами і неправдами вивертатися, навіть скандалити, що наприкінці своєї роботи призвело до втрати авторитету як серед комунарів, так і осіб, що мають замовлення у комуні. У 1929 р. т. Колеса змушений був залишити роботу у комуні” [587, арк. 34].

Надзвичайно колоритною фігурою був Соломон Борисович Коган, якому Макаренко присвятив багато уваги у своїх художніх творах. С. Б. Коган за декілька років перебування у комуні змінив декілька важливих для розвитку промисловості закладу посад: заввиробництвом комуні [449, с. 273; 506, л. 21–22], завідуючий комерційною частиною комуні [249, с. 98], начальник матеріально-технічної служби Управління об'єднаними підприємствами комуні [249, с. 109], помічник начальни-

ка комерційного відділу комуни [249, с. 236], начальник відділу постачання [249, с. 175], помічник начальника відділу постачзбуту комуни [585, арк. 46]. Саме в статусі помічника начальника комерційного відділу він на початку серпня 1934 р. отримав подяку разом з іншими керівниками комуни [249, с. 251].

Крім своєї надпродуктивної організаційної діяльності, С. Б. Коган активно по-лемізує з комунарами на сторінках багатотиражної преси. Лише протягом квітня 1930 р. він опублікував одну статтю в “Шарошці” і три у “Дзержинці”: “Всім буде робота” (відповідь на запити комунарів про стан виробництва, розвиток та плани), “Не треба паніки!” і “Бруд” [248, с. 198, 200, 202]. До речі, в номері “Дзержинця” за 22 квітня, у якому вийшли два останніх матеріали Когана, Макаренко у статті “Кропачівщина”, описуючи ліквідацію наслідків браку в ливарному цеху, не забуває в черговий раз підкреслити авторитет Соломона Борисовича: “Як тільки установили, що глина не годиться, товариш Коган і всі майстри вжили найрішучіші заходи до виправлення помилки. Я прямо говорю: проявлена ними енергія і винахідливість можуть послужити чудовим прикладом передусім для комунарів” [229, с. 119].

У підготовчих матеріалах до “Педагогічної поеми”, де Соломон Борисович потрапив до категорії “Свої” [231, с. 490], Макаренко так пише про змальованого з нього персонажа Бориса Самойловича Клямера: “Такий, який він є. У комуні імені Дзержинського він починає відразу зі стандарту і приводить її до грошей” [228, с. 704]. У “Марші 30 року” [230, с. 7–102] і “ФД-1” [230, с. 103–214] Коган виведений під ім'ям Соломона Борисовича Левенсона, у п'єсі “Мажор” – Соломона Марковича Блюма [230, с. 215–284], у “Прапорах на баштах” – Соломона Давидовича Блюма [230, с. 8–312], у плані роману “Людина” – Соломона Давидовича Купермана [251, с. 225]. Але найяскравішу характеристику Соломон Борисович отримує від Макаренка на сторінках глави “Нагороди” “Педагогічної поеми”: “<...> у цієї людини всередині сидить демон діяльності, і Соломон Борисович нічого з цим демоном поробити не може. Соломон Борисович не приніс із собою ні капіталів, ні матеріалів, ні винахідливості, але в його рихлому тілі без втоми носяться і клеочуть сили, які йому не вдалося витратити при старому режимі: дух заповзятливості, оптимізму і натиску, знання людей і маленька, простима безпринципність, що дивним чином уживалася із зворушеністю відчуттів і відданістю ідеї” [228, с. 654; 231, с. 437].

Наступником Когана у справі організації комунарського виробництва з березня 1932 р. став Кочубієвський [449, с. 278], посада якого з 27 липня наступного року стала іменуватися, як помічник начальника комуни з виробничо-технічної частини [249, с. 107]. Дані про організаторську діяльність Кочубієвського не залишають сумнівів у його професіоналізмі, проте з підприємницькою ініціативою саме цієї людини Макаренко пов'язує депедагогізацію комуни. У серпні 1932 р. в згаданому листі до М. М. Букшпана педагог з боєм говорить про головне своє досягнення, плід величезної “філігранної роботи” – колектив, до якого поставились так “марнотратно і легковажно, просто стали його вживати із жадібністю і не озираючись, як прийшлося по апетиту Кочубієвському”. За образним виразом Макаренка, Кочубієвському захотілося використати дисципліну, міць і культуру унікального комунарського колективу “для виробничого марафету” [236, с. 49, 50]. За нашими даними, останній раз ім'я Кочубієвського зустрічається в документах комуни 19 листопада 1933 р., коли за його поданням комунарку Мельникову включили до списку кращих працівників конструкторського бюро [231, с. 147]. Кочубієвській, імовірно, став прототипом Г. В. Дмитриєвського у п'єсі “Мажор”, який охарактеризований

Макаренком так: “Високий, сухий, дуже ввічливий і завжди серйозний” [230, с. 216; 249, с. 163].

Серед інженерно-технічних працівників, професіоналізм і відданість справі яких лягли в основу індустріальних досягнень комуні, на особливу увагу заслуговує Микола Олексійович Горбунов. У комуні він працював з 1 лютого 1932 р. і спочатку обіймав посаду головного інженера заводу електроінструментів [249, с. 83; 585, арк. 87]. У цьому статусі, наприклад, Горбунов у березні 1933 р. доповідав Раді командирів про становище на заводі [249, с. 92]. Коли 27 липня 1933 р. наказом Балицького “з метою прискорення освоєння нового заводу фотоапаратури і формування єдиного виробничого апарату комуні” створювалася єдина виробнича частина, саме він очолив її електроінструментальний відділ [249, с. 107], а незабаром був призначений тимчасово виконуючим посаду головного інженера і помічника начальника виробничо-технічної частини Управління об’єднаними підприємствами комуні [249, с. 109]. У подальшому Микола Олексійович стає головним інженером підприємств комуні й іноді навіть здійснює тимчасове керівництво нею, фактично вважається провідним спеціалістом фотовиробництва, а у серпні 1934 р. отримує подяку та премію за “ударну роботу в конструюванні, подальше освоєння ФЕДів і впровадження контрольних приладів”. У грудні 1934 р., як і інші керівники комуні, він удостоюється звання почесного комунара [250, с. 43; 249, с. 166, 251, 254, 324]. Є відомості, що Горбунов розділив долю Кононенка, Сахарова та Силакова і до комуні імені Дзержинського потрапив не із власної волі – 10 лютого 1931 р. Колегією ОДПУ він був засуджений на 10 років ув’язнення у концентраційному таборі, який, очевидно, й було замінено роботою по спеціальності на підпорядкованих ДПУ підприємствах [585, арк. 87]. Зрештою, слід згадати, що Макаренко знайшов місце й Горбунову серед персонажів п’єси “Ньютонові кільця”; Микола Олексійович послужив прототипом для створення образу П. П. Воргунова [249, с. 150, 163].

Тим же липневим 1933 р. наказом В. А. Балицького начальником оптичного відділу Управління об’єднаними підприємствами комуні призначався Л. П. Перфильєв [249, с. 109]. Висококваліфікований спеціаліст, він на грудень 1933 р. обіймав уже дві ключові посади – помічника головного інженера та начальника дослідного заводу фотоапаратів [249, с. 175, 207, 211]. Правомірним є припущення, що Перфильєв також брав участь і в проведенні занять технічного мінімуму для комунарів, оскільки, коли 9 травня 1934 р. наказом по комуні організовувалися ці заняття, присутність на них керівників виробництва, у тому числі й Перфильєва, вважалася обов’язковою [249, с. 238]. З поки що невідомих причин у подальшому Перфильєв був дещо понижений на посаді і упродовж 1935 року працював лише начальником оптичного цеху фотозаводу [585 арк. 40–44; 587, арк. 6]. Оскільки Перфильєв відігравав помітну роль у розбудові фотовиробництва комуні, Макаренко не міг не обрати цього досвідченого інженера, як і його колегу та керівника М. О. Горбунова, прототипом одного з персонажів п’єси “Ньютонові кільця” [249, с. 291].

Коли 4 березня 1934 р. П. Ю. Силаков залишив посаду начальника електроінструментального заводу, на його місце був призначений інший, не менш досвідчений спеціаліст – А. С. Петров [249, с. 206]. Успіхи Петрова у керівництві складним підприємством не залишилися без уваги, 3 серпня 1934 р. він був премійований за, як зазначалося в наказі, “виконання програми по ФД-3 і своєчасну підготовку технологічного процесу по ФД-5” [249, с. 251]. Нашу увагу постать Петрова привертає з огляду на одну вагому обставину: він був прибічником і, очевидно, активним втілювачем унікального за своїм професійно-виховним значенням проекту – зміни стату-

су заводу електроінструментів, перетворення його на “комунарський завод”. Останнє підтверджує виступ Петрова 20 листопада 1934 р. на засіданні Ради командирів [249, с. 318]. Свою посаду начальника електровиробництва комуни Петров займав до 1940 року [278, с. 23] і разом з іншими отримав звання почесного комунара [249, с. 324].

Можна назвати ще декілька імен спеціалістів, чия здатність вирішувати найскладніші технологічні завдання, практичний досвід і самовіддана праця стали провідним фактором у формуванні професійного середовища комуни. Це І. В. Болотін – начальник відділу технічного контролю, роль якого “в боротьбі за якість, упровадження контрольно-вимірювальних приладів” у серпні 1934 р. була відмічена керівництвом [249, с. 251; 585, арк. 1, 50]; С. С. Шейнгауз – начальник центрально-інструментального відділу Управління об’єднаними підприємствами комуни, пізніше керівник технологічної групи технічного відділу, так само нагороджений “за організацію виробництва оптичних верстатів і підготовку ФД-5” [249, с. 109, 251; 585, арк. 40–44]; П. А. Ярошенко – в 1935 – 1936 рр. начальник фотовиробництва комуни [585, арк. 1, 40–44]. Останній 5 січня 1936 р. виступив у “Держинці” з великою статтею “За стаханівський фото-завод”, у якій підняв питання оптимізації використання обладнання, налагодження безперебійного постачання, усунення порушень трудової дисципліни серед комунарів [485].

Тривалий час керував планово-економічним відділом Управління об’єднаними підприємствами комуни Г. Н. Авругін, який пізніше, у 1938 – 1942 роках очолював створений при комуні завод № 3 – спеціальне оборонне підприємство – і у важких умовах евакуації налагодив випуск конче потрібної для фронту оптичної продукції [278, с. 32]. Крім того, не остання роль у технологічних успіхах комуни належала керівникам підрозділів фотовиробництва – начальникам збирального цеху Зарецькому і Д. Б. Чечельницькому, начальнику механічного цеху О. О. Лапкові, керівникам збирального і ливарного цехів електровиробництва М. Ф. Рютіну і Я. К. Чурилову, начальнику інструментального виробництва Д. М. Шарикову та багатьом іншим [585, арк. 40–44, 80]

Але, як зазначаючи, незважаючи на виховний профіль комуни, її керівництво не виявляло особливої обережності в питаннях добору вільнонайманих працівників власних підприємств, завдяки чому досить часто серед останніх траплялися люди, за своїми морально-психологічними і фаховими характеристиками здатні утворити певну альтернативу тим професійним ідеалам, до яких намагався долучити своїх вихованців Макаренко. Показовим у даному відношенні є лист О. Й. Бронєвого до Тепера, датований 4 лютого 1934 р.: “Судячи з наказів, у нас в прийнятті на роботу робиться із Комуни прохідний двір. Треба встановити порядок, щоб ми службовців приймали б з рекомендацією і з характеристикою або атестацією попередньої служби. Не забувай, що ми підприємство ДПУ і всіляка сволота хоче до нас пролізти. <...> треба встановити порядок визначення категорій або переводу з однієї категорії в іншу, такий, щоб спецкомісія техніків та кращих майстрів визначала ці категорії після екзамену у неробочій час, причому, до екзамену мають бути включені й теоретичні знання, а саме визначення або перевід у вищу категорію мають бути подією на заводі і всі повинні знати про це, а не механічно наказом переводити. <...>” До речі, наостанок Бронєвой висловив свої претензії й до практики формування контингенту вихованців: “Чому грубо порушуються мої вказівки, приймаються і звільняються комунари без моєї санкції?” [576, арк. 4–5]

На виконання вимоги Бронєвого в середині лютого секретний відділ почав надсилати запити до попередніх місць роботи працівників комуни щодо їх професій-

них, ділових, громадсько-політичних якостей, а також можливих компрометуючих фактів. Ці дані створюють не зовсім позитивну загальну картину кадрового складу її робітників. Наведемо документальні дані, що збереглися в архіві. Слюсар К. С. Рябцев до приходу в комуну був звільнений із харківського заводу “Світло шахтаря” за прогул [579, арк. 24]. М. Й. Шапошников, працюючи на Харківському турбогенераторному заводі, як фрезерувальник “був робітником низької якості”, але обов’язки планувальника виконував “не погано” [579, арк. 37]. О. О. Долотов за час перебування в “Укrovочтрактороцентрі” – організації, розшифровку назви якої нам, на жаль, знайти не вдалося, – спочатку як технік-механізатор, а потім референт бюро раціоналізації і винахідництва, з роботою “справлявся слабо, зважаючи на недостатню технічну підготовленість і непристосованість до роботи в апараті”; також мали місце окремі упущення в роботі, за що він і був звільнений [580, арк. 23]. М. А. Іванов, здійснюючи технічний контроль інструментального цеху на Харківському металопрокатному і штампувальному заводі, “до роботи ставився не з належною увагою, мав прогули без поважних причин” [580, арк. 16]. З цього ж заводу був звільнений “за халатне ставлення до своєї роботи, що виражалось у бездіяльності до виконання своїх обов’язків по боротьбі з браком і поліпшенню якості продукції” і завідувач Відділу технічного контролю І. Л. Згурський [580, арк. 17]. “Як той, що не відповідає своєму призначенню” позбувся посади рахівника Харківського районного робітничого кооперативу В. Д. Андріанов [580, арк. 18]. Г. Є. Розенберг лише за півроку роботи у збройних майстернях отримав таку характеристику: “слюсар був поганий, не виходив на роботу по 2 – 3 тижні” [580, арк. 15]. З Харківського електромеханічного заводу-школи були звільнені, за прогул – С. С. Гурін та за неявку на роботу – В. Н. Козополянський [580, арк. 21–21 зв.]. П. І. Покровський, як головний бухгалтер авіазаводу, “на роботі себе не проявив, слабкий адміністратор і організатор” [580, арк. 29].

Серед відгуків у цілому небагато відносно позитивних характеристик. Так, В. В. Лицкіндорф, працюючи на харківському авіазаводі, “себе нічим не проявив, зі своєю роботою справлявся задовільно. У громадській, політичній роботі був пасивним” [580, арк. 24]. Аналогічну характеристику отримав і інший працівник авіазаводу – бухгалтер Гордієнко [580, арк. 25]. До роботи в МТС ставилася задовільно С. Двоскіна [580, арк. 22], працівником “рядовим і безініціативним” була на турбогенераторному заводі виконувач столу особового складу В. А. Храско [580, арк. 28].

Цілком схвальні відгуки отримали лише декілька працівників. Н. І. Кравцов, працюючи помічником бухгалтера на авіазаводі, зарекомендував себе як “усидливий” і такий, що “акуратно ставився до своїх обов’язків” [580, арк. 30]. Студент 3-го курсу Харківського авіаційного інституту В. Д. Загребаєв, що навчався без відриву від роботи в комуні, охарактеризований своїм ВНЗ як “здібний хлопець, розвинений достатньо, активно працює у планерній справі” [580, арк. 13]. М. Т. Завгородній як технік у проектному відділі Українського науково-дослідного авіадизельного інституту “був працівником акуратним, старанним і виконував доручену роботу досить успішно” [580, арк. 12].

При цьому стали відомі й свідчення високих професійних якостей інженерного складу. К. Піонтек, працюючи помічником виконроба на будівництві Харківського турбогенераторного заводу, не лише добре виконував свої посадові обов’язки, але вносив раціоналізаторські пропозиції, за що неодноразово преміювався [579, арк. 26]; колишній працівник “Гіпросталі” Криворотченко отримав відгук як добрий конструктор теплової частини електростанцій, ініціативний, добросовісний виконувач дорученої роботи [580, арк. 26]. Свого колишнього працівника

Л. П. Гавра Ленінградський державний оптичний інститут охарактеризував як добросовісного, акуратного й дисциплінованого, що не мав жодного порушення трудової дисципліни [580, арк. 35].

Загалом, серед отриманих спеціальною частиною комуни протягом 1934 р. 32-х характеристик і відгуків на працівників, цілком схвальними можуть вважатися лише 8 (25%) і нейтральними – 7 (21,9%), у той час як негативними – 17 (53,1%) [579, арк. 24, 37; 580, арк. 12, 13, 15–18, 21–26, 28–30, 33, 35–38, 40, 47, 49, 50].

Як і в Горьківській колонії, суттєвою обставиною, що значно впливала на освітні можливості закладу, був склад вихованців. У момент відкриття комуни базою для комплектування її контингенту правління вважало підлітків 12 – 16 років [564, арк. 1], але в подальшому віковий діапазон вихованців комуни був дещо піднятий – наприкінці 1930 року, як засвідчують документи, приймалися юнаки й дівчата віком від 14 до 18 років [506, л. 1]. Досить нетривале перебування вихованців у комуні, лише 3 – 4 роки, теж ускладнювало її завдання і, на думку Макаренка, значно обмежувало її педагогічну ефективність, оскільки період дитинства до приблизно 14 років, а також подальші етапи життя комунарів після випуску були фактично поза контролем комуни [564, арк. 9–9 зв.].

Для характеристики деякої частини комунарів варто згадати рапорт А. С. Макаренка як начальника педагогічної частини комуни начальнику комуни від 14 січня 1934 р. “З питання про так звану кавсекцію дівчаток”: “Як відомо, в складі дівчаток комунарок спостерігається слабкий розвиток, надмірна гонитва за задоволеннями, нелюбов до книги, до навчання, до культурного відпочинку. Прагнення дівчаток до кавсекції є продовження того ж порядку, у цьому прагненні немає нічого, крім гонитви за простим задоволенням, деякого фантазування і ухилання від серйозних вимог, які до дівчаток висуває робфак і комунарська громадськість. <...> Разом з тим, треба відмітити, що склад кавсекції дівчаток на 70% є неуспішним у робфаці: із 16 чоловік 11 були позбавлені в листопаді і у грудні стипендії за неуспішність” [579, арк. 8, 8 зв.].

3.3. Формування когнітивного компоненту професійного становлення вихованців комуни

Освітня робота у створених і керованих А. С. Макаренком виховних закладах неодноразово ставала об'єктом не лише прискіпливого наукового аналізу, але й досить гострої полеміки. Деякі з критиків Макаренка угледіли в його педагогічній системі недооцінку ролі школи і навчання за рахунок гіперболізації виробничої праці й самоврядування. Але якщо історія Горьківської колонії дійсно дає деякі підстави для подібних висновків опонентів, то загальноосвітній компонент Дитячої трудової комуни імені Ф. Е. Дзержинського постає перед нами як досить складне й розвинене педагогічне явище. Особливо великий інтерес загальноосвітні засади комуни являють собою в контексті аналізу макаренківського дітища як середовища професійного розвитку. На думку Н. В. Абашкіної, освітня система комуни імені Дзержинського – це не що інше, як справжня професійна школа, зміст навчальної роботи якої передбачав два напрямки: загальноосвітнього мінімуму та прикладних знань щодо продуктивної праці, такої, як технологія матеріалів (металу, дерева) і креслення [5, с. 27].

Добре організована і кваліфікована загальноосвітня робота була однією з особливостей виховної системи комуни імені Дзержинського, що кардинально відрізняла її від інших закладів інтернатного типу того часу. Характерною оцінкою цього

аспекту діяльності закладу є вираз Макаренка, що комуна не знає прірви між розумовою і фізичною працею [229, с. 139]. Як підкреслює Н. В. Абашкіна, саме праця на сучасному виробництві, причетність до випуску таких складних приладів, як електродрилі та фотоапарати, зумовлювала появу в комунарів прагнення до теоретичних знань [5, с. 28].

Поєднання доведеної до досконалості виробничої кваліфікації з якісною загальнотеоретичною підготовкою дає підстави говорити про комуну імені Держинського як унікальне освітнє явище. Відкритий у комуні робфак машинобудівного інституту, писав Макаренко, підводить нашого комунара безпосередньо до вищого технічного навчального закладу, куди він входить не лише підготовленим студентом – він уже й майстер високої кваліфікації [227, с. 42].

На основі аналізу установчих документів, створених А. С. Макаренком у момент організації комуни, а також змісту його полеміки з представниками офіційної педагогіки ми спробуємо з'ясувати відмінності поглядів педагога щодо ролі загальноосвітніх інститутів в організації професійної перспективи вихованців.

Оцінку вихідної установки комуни в галузі освітньої діяльності дозволяє зробити комплекс документів із фондів Державного архіву Харківської області, що досі не привертало до себе належної уваги дослідників. Із окремої архівної справи комуни імені Держинського були опубліковані і отримали широкий науковий резонанс лише декілька матеріалів: підготовлені на початку 1928 р. спеціально для отримання експертної оцінки Українського науково-дослідного інституту педагогіки, підписані головою її правління Блатом і секретарем правління Письменним “Міркування про дитячу трудову комуну імені Ф. Е. Держинського” [564, арк. 1] та укладені А. С. Макаренком проекти “Конституція” трудової комуни ім. Ф. Е. Держинського” [564, арк. 2–5 зв.] й “Операційний план педагогічної роботи трудової комуни ім. Ф. Е. Держинського” [564, арк. 6–9 зв.].

Інші установчі документи, авторство яких, очевидно, належить членам педагогічного колективу й інструкторам комуни, докладно розкривають цілі та зміст її як шкільної, так і виробничої навчальної діяльності. Цілком логічно припустити, що головні принципи положення цих документів формулювалися самим Макаренком або були підготовлені під його безпосереднім керівництвом, але, з огляду на стилістику текстів, приходимо до висновку, що завідувач комуни безпосередньої участі у їх написанні не брав.

Документи показують, що комуна в момент утворення визначала свою загальноосвітню мету як трудову підготовку підлітків, конкретизуючи її в завданні дати вихованцям формальні знання до рівня, необхідного для вступу до профшкіл та для виходу на виробництво. Відповідно до цільової установки, зміст навчальної роботи комуни передбачав дві складові: а) загальноосвітній мінімум; б) прикладні знання для виробничої праці [564, арк. 10].

Питання про тип загальноосвітнього навчального закладу в комуні органічно було пов'язане з її цільовою установкою. А. С. Макаренко підкреслив у своєму виступі в УНДІП, що педагогічна мета комуни в найзагальнішому вигляді – це виховання робітника [394, с. 43]. Але саме на цьому ґрунті в нього виникло кардинальне розходження з позицією інституту. Останній наполягав на провідній ролі в закладі школи та освітнього процесу і як варіанти пропонував школу-семирічку або фабрично-заводську семирічку (ФЗС). Полемізуючи з ученими, Макаренко говорить, що до подібної думки й колектив комуни схилявся у перші дні її організації, але нещодавно, тобто, очевидно, у березні 1928 р., він усвідомив усі наслідки такої форми освіти. Якщо, зазначає Макаренко, буде визнано, що комуна є школою фабрич-

но-заводського учнівства або ФЗС із точною регламентацією “всіх програмних рухів у середовищі цієї установи”, то доведеться, по-перше, знизити вік вихованців до нормального шкільного віку, по-друге, проводити відбір вихованців за суто шкільними ознаками і, по-третє, певною мірою відмовитися від матеріального ефекту майстерень, а самим майстерням надати характеру навчальних. Крім того, за таких умов доведеться значною мірою відмовитися від самообслуговувальної функції, яка, забираючи до 25% дитячої сили, відволікає дітей від шкільної роботи й навчально-виробничої роботи майстерень. І, нарешті, треба буде зовсім відмовитися від роботи на 5 десятинах сільськогосподарських угідь комуні. Підсумовуючи сказане, Макаренко відмітив, що організація комуні на базі серйозної шкільної роботи – це відмова від усіх головних принципів її внутрішнього ладу і навіть від самого терміну “трудова комунa”, це зміна “всього циклу взаємовідносин у дитячому колективі, всього циклу внутрішнього побуту”. У цьому випадку місце комуні заступить ФЗУ з інтернатом або дитячий будинок з ухилом на ФЗУ чи на ФЗС [229, с. 73; 394, с. 50–51].

Проте А. С. Макаренко запропонував інший, на той момент, за його словами, найдоцільніший шлях розвитку закладу – установку на трудову дитячу комуну, трудовий дитячий колектив, головною метою якого є виховання. Свою позицію він пояснив надзвичайною строкатістю у віковому й освітньому відношенні дитячого складу комуні: у 3-х шкільних групах є слюсарі, столяри і представники інших спеціальностей, і одночасно в деревообробній майстерні, наприклад, працюють учні 1, 2, 3 і 4 груп. Ці обставини не дозволяють створити точну шкільну програму. “Ми маємо 3 виробництва, 3 види робіт, – говорить Макаренко, – і налагодити шкільну програму – значило б кожну групу ділити на 3 – 4 частини”. До того ж, побудова фабрично-заводської семирічки для досить нечисельного контингенту комуні, всього у 100 чоловік вихованців, є надзвичайно не вигідною і з фінансово-економічних міркувань [229, с. 73; 394, с. 50–51]. Справедливість даного аргументу Макаренка підтверджується статистичними даними: середня кількість учнів по трудових школах України у 1927 – 1928 навчальному році дорівнювала 368 чол. [329, ст. 595–596]

Інший аргумент, що, на думку Макаренка, суперечить доцільності створення ФЗУ в комуні, для нас являє певну цікавість. Педагог пояснює, що діти, які вільно вступають до звичайної ФЗУ, тим самим задовольняють свій власний професійний вибір, у той час як випадковий підбір вихованців комуні позбавляє їх можливості такого вибору: “до нас приходять діти без підбраної цілеспрямованості, яких не питають про їх бажання (вони мають різні бажання і цілі), і бути впевненим, що всі діти бажатимуть бути слюсарями або столярами або деревообробниками, не можна, оскільки частина думає бути механіками, частина думає піти на робфак тощо. <...> у нас вони мають визначити свої інтереси і уподобання, а ці інтереси настільки різноманітні, що ми їх усі задовольнити не можемо” [229, с. 73–74; 394, с. 51–52]. У цих словах, як бачимо, проявляються відголоски загальної аксіологічної спрямованості Макаренка, зокрема його ціннісного ставлення до можливості вільного професійного самовизначення особистості.

ФЗС і ФЗУ, забезпечуючи відносно якісну середню освіту, були обмеженими з точки зору можливостей для професійного самовизначення своїх вихованців. Фабрично-заводська семирічка, що почала створюватися з 1926 року в промислових центрах України як і всього СРСР, виступала не особливим типом школи соціального виховання, а лише розвитком і поглибленням індустріального ухилу в останній. Не будучи за своєю суттю професійною школою, ФЗС перед собою завдань на-

дати виробничу кваліфікацію взагалі не ставила, а, маючи кустарні майстерні, обмежувалася лише ознайомленням учнів із деякими трудовими прийомами і процесами [329, ст. 582, 591; 330, ст. 457].

Входячи до системи професійної освіти, значно серйозніші завдання щодо виробничого навчання і опанування робітничими професіями вбачала перед собою школа фабрично-заводського учнівства. Але ФЗУ не зовсім відповідала стартовим можливостям комуні імені Ф. Е. Дзержинського, оскільки свій навчальний процес прив'язувала до великого промислового виробництва того підприємства, на базі якого існувала. До цього треба додати, що ФЗУ вважалися тимчасовими професійними закладами і виникали у зв'язку з гострою потребою підприємств у кваліфікованих робітниках та недостатнім рівнем освіти робітничої і селянської молоді [329, ст. 581, 593; 330, ст. 718]. По суті, ФЗУ вирішувала кадрові питання свого базового підприємства і цілеспрямовано не орієнтувала учнів на продовження освіти. На противагу ФЗУ, в комуні, говорить Макаренко, ставка на тверду кваліфікацію не завжди має бути витримана, але коммуна надає певну свободу руху дітей, частина з яких після випуску може піти на робфак і спеціалізуватися як господарники, службовці тощо. Він навіть виступав за встановлення і для педагогічної ради певної свободи керівництва даним рухом вихованців: "якщо у дітей буде впевненість, що вони отримають підтримку, то сміливо підуть у бік визначення своїх уподобань, у бік визначення себе". "Ми маємо виробничі майстерні, у той же час даємо певну шкільну підготовку, щоб вихованець міг піти далі продовжувати свою освіту" [229, с. 73–74; 394, с. 52–53]. Далі Макаренко формулює свій варіант організаційно-педагогічного устрою закладу: дитяча трудова виробнича коммуна з підсиленням фінансових прав дитячого самоврядування (тобто, з наданням йому права розпоряджатися сумами на рахунках комуні), з виробничим ефектом, що виражається у певній самооплатності, та зі збільшенням заробітку майстерень. Головною метою такого закладу виступає "випуск у життя підготовлених людей, хоча без строгої шкільної установки" [229, с. 74; 394, с. 52].

Наведена нижче таблиця (3.2) дозволяє наочно представити та порівняти головні відмінності організації, цільових установок і освітньо-виховних можливостей комуні імені Дзержинського та запропонованих працівниками УНДІП альтернативних щодо макаренківського проекту типів професійно-освітніх установ [229, с. 69–80; 329, ст. 581–583, 590, 591, 593; 330, ст. 457, 718; 394, с. 38–109].

Але аргументація Макаренка на згаданому засіданні секції соціального виховання УНДІП все ж не була прийнята опонентами. У своєму виступі директор інституту О. І. Попов продовжував відстоювати ідею ФЗС як "засіб остаточного сформування цієї дитячої установи". Свою позицію він висловив так (стилістика оригіналу): "ФЗС – це не лише програма семирічки, а стержень, навколо якого мусять зосереджуватись і суто виховавча система в цій установі". Крім того, Попов пропонував завдяки ретельному відбору вихованців у коммуна та забезпечення її "висококваліфікованими педагогами", які "мусять почувати себе в ролі професури", довести рівень навчальної роботи до того, щоб випускники без іспитів приймалися до технікумів і вишів [394, с. 55–56]. Його думка стосовно підготовки вихованців в обов'язки повної середньої освіти, яка прирівнювала б їх до випускників робфаку, була підтримана і другим провідним українським ученим того часу – педагогом-дефектологом І. П. Соколянським [394, с. 83].

Порівняльна таблиця організаційно-педагогічних параметрів комуни імені Ф. Е. Держинського і вітчизняних середніх професійно-освітніх установ кінця 20-х років ХХ століття

Базові параметри	Комуна імені Ф. Е. Держинського (вихідні позиції)	Фабрично-заводська семирічка (2-й концентр)	Школа фабрично-заводського учнівства
Тип установи	Дитяча трудова комуна (інтернатний заклад для безпритульних підлітків)	Загальноосвітня школа (у містах, робітничих селищах і фабрично-заводських районах) з розвитком і поглибленням індустріального ухилу; не належить до установ професійної освіти	Тимчасовий тип професійної школи для робітничої і селянської молоді з низьким рівнем освіти
Цільова установка	Соціальна реабілітація безпритульних; виховання робітника з певним рівнем загальної освіти	Надання загальної освіти та деяке ознайомлення з трудовими прийомами і процесами	Підготовка молодих кваліфікованих робітників виключно для базового підприємства
Способи комплектування контингенту	Направлення з колекторів-розподільників та інших інтернатних закладів, у окремих випадках безпосередній підбір з вулиць	Вступ за власним вибором	Вступ за власним вибором
Вікові й освітні вимоги до вступників	Вік відповідно проекту – від 12 до 16 років. Обсяг знань неоднорідний і невідповідний віку	Вік, що точно відповідає початку другого концентру (12 років). Обсяг знань молодшого концентру школи соцвиху (за 1 – 4 класи)	Вік прибл. 14 – 18 років. Обсяг знань прибл. молодшого концентру школи соцвиху (за 1 – 4 класи)
Термін перебування в установі	3 роки	3 роки	3 – 4 роки
Особливості організації виховного процесу	Створення трудового дитячого колективу з широким самоврядуванням, задіяного у процес матеріального виробництва	У формах і обсягах, традиційних для середніх загальноосвітніх навчальних закладів	У формах і обсягах, традиційних для середніх професійних навчальних закладів
Тип і функції виробничих майстерень	Напівкустарні майстерні промислового типу з розвитком самооплатності	Кустарні майстерні навчального типу	Підготовчі майстерні при базовому підприємстві, що давали початкову спеціальну підготовку, необхідну для продовження навчання безпосередньо на виробництві
Можливості для професійного навчання і тип кваліфікації	Отримання середньої виробничої кваліфікації за спеціальностями слюсаря, столяра, чоботаря	Загальне ознайомлення з трудовими прийомами і процесами	Отримання закінченої робітничої кваліфікації, відповідно до профілю і можливостей базового підприємства

Проти начебто недооцінки Макаренком шкільної роботи на засіданні також виступила і одна з головних його опонентів – інспектор інтернатних установ Упрсоцвиху НКО УСРР В. М. Дюшен. Вона звинуватила Макаренка в тому, що він нібито відмовляється дати перспективу вихованцям комуні. Дюшен звернула увагу на відсутність у комуні потрібного шкільного обладнання, крім “зачатків хімічної лабораторії” й “дечого для фізичного кабінету”. На її думку, така постановка роботи – це орієнтація на малограмотного чорнороба.

“Не розумію тов. Макаренка, – вигукувала Дюшен, – який говорить, що, якщо буде нормальна школа, то це значить звести нанівець майстерні, самообслуговування, сільське господарство тощо. Не можна ставити завдання лише на той час, коли діти в установі, і не ставити питання у перспективі”. На її думку, саме закінчення семирічки відкриває перед учнем широке поле діяльності [394, с. 74–75].

Звертає на себе увагу той факт, що в установчих документах комуні, а також виступах Макаренка на цьому засіданні, відсутні згадки про професійну школу як перспективу для випускників комуні. Серед інших учасників дебатів профшкола, яка на той час була обов’язковим етапом середньої освіти [329, ст. 580], згадується лише науковим співробітником УНДІП, членом Наукпедкому Упрсоцвиху НКО УСРР В. І. Яковлевим і В. М. Дюшен [394, с. 60]. Очевидно, функцію професійної школи Макаренко повністю або частково відводив майстерням комуні, які покликані були забезпечити робітниче майбутнє вихованців. На користь цього, крім інших висловлювань, говорить уже цитований вище фрагмент його подальшого виступу, де він наводить “два прокляття” безпритульщини: матеріальну бідність в установах, що не дозволяє всіх вихованців охопити навчально-виховною роботою, і повну відсутність опіки випускників. “У нас у колонії, – продовжує він, – перше прокляття ми знищили: вихованець живе у багатій, у смислі харчування, машин і навіть естетики, обстановці. Далі треба, щоб вихованець був спокійний за своє майбутнє і природним шляхом увійшов у життя здорової робочої людини” [229, с. 75; 394, с. 72]. Під таким “природним шляхом”, без сумніву, Макаренко розумів отримання комунаром справжньої робітничої кваліфікації.

Заперечення Макаренка проти іноді досить резонних аргументів учасників засідання у питаннях навчання комунарів впливають, на нашу думку, з розбіжностей у розумінні такого важливого поняття, як перспектива вихованців. Для його опонентів забезпечення такої перспективи для випускників інтернатних закладів означало головним чином надання їм кваліфікації. Для Макаренка ж отримання виробничої професії вихованцями було лише часткою більш широкого соціального контексту їх розвитку. А завданню формування і зміцнення всього діапазону соціальних зв’язків підлітків найбільш адекватно відповідав обстоюваний ним уклад дитячої трудової комуні з міцним колективом, розвиненим самоврядуванням і виробничою працею. Саме така система виховання робить випускника закладу більш адаптованим як у соціальному, так і у вузькопрофесійному середовищі. Крім того, отримані в комуні громадські, господарські, економічні й інші навички розкривали перед її вихованцями набагато більш широку професіогенетичну перспективу, ніж перед учнями ФЗС чи навіть ФЗУ.

У заключному слові Макаренка є вислів, який може бути цікавим із огляду на подальшу історію розвитку освіти в комуні імені Ф. Е. Дзержинського. Продовжуючи відстоювати свій тип організації внутрішнього життя закладу, Макаренко публічно заперечує ту модель її розвитку, що, як ми знаємо, фактично стане реальністю всього через декілька років. Наведемо повністю його слова: “Що стосується типу школи, який установити у нас, то можна установити який завгодно. Можна

встановити ФЗС із прекрасним викладанням, з обмеженим самообслуговуванням, точною програмою, майстернями – і це, звісно, буде добра установа <...>. Можна це зробити, але ув'язати не можна, розпочніть конструювання, і ви ні за що не ув'яжете <...>. Я не вважаю себе нездібним вихователем, але не ув'яжу. Тут сидить завідуючий виробничими майстернями – інженер Колеса (!), і він теж не зуміє ув'язати. Можна ув'язати з самообслуговуванням рубання дров, роботи у саду тощо з точною виробничою програмою у майстернях, але ув'язати самообслуговування, майстерні і повну шкільну програму неможливо". Причини цього Макаренко пояснює браком коштів і тим, що ідеологічно такий заклад не буде справжнім пам'ятником Дзержинському як будинок для безпритульних. "Це буде школа, прекрасна школа з інтернатом, якій будуть заздрити інші школи, але така, що далеко стоїть від звичайного типу дитячого колективу, колонії для безпритульних. Довести це я, мабуть, не зумію, але я впевнений, оскільки маю справу з колективом" [229, с. 78–79; 394, с. 101–102].

Хоча далі Макаренко скаржить на те, що практика дитячих будинків настільки є не розробленою, настільки є не визначеною ніякими положеннями, що важко встановити закони, але свій песимізм дещо розвіює таким прогнозом: там, де є вдалий склад вихователів, там, де створена певна своя школа, певний свій уклад, що знайшов у своїй обстановці свої форми, "там справа рухається успішно, і я думаю, що у цій трудкомуні успіх буде в тому випадку, якщо знайдеться колектив, який зуміє створити свою школу. Дружна робота 5 – 6 людей, які зуміють знайти стосовно даної обстановки потрібні й корисні форми, дасть успіх у роботі" [229, с. 79; 394, с. 102–103].

Можна припустити, що з появою вільних коштів у комуні, зміцненням педагогічного потенціалу і розвитком виховного колективу накреслений Макаренко у наведеному уривку образ ідеального дитячого закладу став поступово набирати реальних форм.

На момент п'ятирічного ювілею комуна мала так званий навчальний комбінат, який включав школу і робітничий факультет, був розрахований на 6 років навчання [73, с. 51]. Матеріально-технічний рівень комуни дозволив запровадити кабінетну систему – в 1932 році вже були обладнані такі навчальні кабінети: математичний, фізичний, креслення, природознавства, соціально-економічної історії, мови, функціонував фізкультурний зал [306, с. 52]. Значним освітнім фактором комуни також виступала бібліотека, яка на осінь 1932 р. налічувала біля 8000 томів. Показником ефективності її роботи є активність читачів: середня кількість виданих щодня книг коливалася у межах 60 – 80 примірників [73, с. 51]. Пізніше педагогічна рада прийняла рішення про створення окремої навчальної бібліотеки, з двома відділеннями – для педагогів, очевидно, науково-методичного характеру, і навчально-технічним для студентів [507, л. 65–68 об.].

Освітньо-вікова неоднорідність вихованців, як уже відмічалось, значно ускладнювала налагодження і керівництво навчальною сферою комуни. Найкращою ілюстрацією для цього виступають дані про віковий склад робфаку і технікуму. Навіть за неповними даними, наприкінці 1932 р. учнями першого курсу робфаку були юнаки і дівчата 1914 – 1917 років народження, другого курсу – 1914 – 1916 років і третього – 1912 – 1914 та 1916 років, тобто 17-річний вік був середнім віковим показником практично для кожного року навчання [76, с. 89, 90, 95, 97, 100, 105–107, 109, 113, 114, 116, 117, 120; 196, с. 85, 101, 112, 115, 144]. Ще більшою віковою строкатістю вирізнявся технікум комуни: теж за неповними даними, до числа його першокурсників у листопаді 1934 р. належали особи, принаймні, 1915, 1917 і 1919 років на-

родження, до 2-го – 1913 – 1918 років і до 3-го курсу – 1914 – 1916 та 1920 рр. [76, с. 89, 105, 107, 117; 196, с. 61, 67, 69, 78, 81, 94, 98, 99, 105, 110, 112, 115, 119, 120, 123, 127, 131–134, 142, 148, 152, 154, 158, 159]. Таке майже шестирічне відставання в освітньому розвитку старших комунарів від молодших об'єднувало в межах однієї навчальної групи представників, по суті, різних вікових груп, що мають значні соціально-психологічні, інтелектуальні і інші відмінності.

Протягом свого існування навчальна частина комуні пережила доволі складну еволюцію. Шляхом зіставлення багатьох архівних і літературних джерел ми відновили історію трансформації уявлень А. С. Макаренка та педагогічного колективу комуні про оптимальну форму організації навчання вихованців (див. табл. 3.3, 3.4)

У проекті операційного плану комуні А. С. Макаренко, наводячи перелік особистісних якостей і навичок, які комуні має сформувати у своїх вихованців, одним із пунктів називає грамотність, тобто цілком достатню суму формальних знань і навичок у мові, графіці, математиці, природознавстві та історії [564, арк. 6 зв.]. Конкретизує ці наміри один із установчих документів, підготовлених на початку 1928 р., – “Вступ до програмів та планів учбової роботи в школі і в майстернях дитячої Комуні ім. Ф. Е. Дзержинського”, – саме він визначає головні цільові, організаційні й змістові параметри професійно-освітньої роботи закладу. Згідно з цим документом, рівень загальноосвітньої підготовки комунарів мав відповідати сьомому класу трудової школи 2-го ступеня. Маючи у 1927 – 1928 навчальному році лише 6 груп (класів), школа комуні в перспективі передбачала за рахунок прийняття нових вихованців із рівнем початкової підготовки (перших двох класів) додатково відкрити VI і VII класи.

Початок занять, за вимогами до організації навчального процесу в школі комуні, призначався на 1 вересня, тривалість навчального року, поділеного на триместри, мала дорівнювати 9 місяцям. Також протягом навчального року передбачалися дві міжтриместрові перерви і перерва “під час літніх сільськогосподарських робіт”. До навчальних планів комунарської школи входили такі дисципліни: суспільствознавство (I – V класи), українська мова (II – V класи), російська мова (I – V класи), арифметика (I, III – V класи), геометрія (V клас), алгебра (V клас), природознавство (I, III – V класи), фізика (V клас), географія (I, III – V класи). [564, арк. 10–13].

Професійно-освітній характер школи комуні вже з самого початку її існування можна добре проілюструвати прикладами з навчальних програм. Курси суспільствознавства, природознавства та географії, починаючи з II класу, включали низку тем суто професійно-технічного спрямування: дружокласники, наприклад, вивчали розвиток техніки до винаходу парової машини, засоби пересування тепер і за давніх часів, використання сил природи, роль річок як шляхів сполучення, пароплав, паровоз, аероплан (суспільствознавство). Увазі ж учнів третього класу пропонувалися теми промислового характеру: економіка Харківського округу (географія, III клас); товар, його добування, оброблення сировини, транспортування на ринок; сучасна промисловість: велика, дрібна, кустарна, ремісничка, видобувна і обробна; сільське господарство; техніка праці; машини, історія машин, прості машини, підойма, клин, парові казани, продуктивність машини; еволюція сільськогосподарського знаряддя до трактора, двигуни внутрішнього згорання; електрика як сила, електрична машина, магніт, застосування електрики в житті суспільства, Дніпрельстан, електрика в нашій комуні (суспільствознавство); теплопровідність, гарні й погані провідники тепла, теплотворність палива, сіль та її розчин, сода, селітра, вода, кислота оцтова та сірчана, вугілля, руда, утворення металів у руді, виплавка чавуну та ковкого заліза (природознавство).

Тематично близький, але більш складний за змістом матеріал уходив до програм суспільствознавства, природознавства, географії і фізики четвертого й п'ятого класу: садівництво, скотарство, природні багатства СРСР, фабрично-заводська промисловість, організація промисловості: Донбас, історія вугільної промисловості, мінеральні багатства Донбасу і його продукція; торф, сіль та соляна промисловість, марганцеві та інші руди; Кривий Ріг, металургійна промисловість; електрифікація тощо (географія, IV клас); джерела світла, гальванічний струм, магнетизм, штучні магніти, намагнічування електрострумом, телеграф, телефон, трамвай, радіо (природознавство, IV клас); торгівля та її осередки, державна, кооперативна, приватна торгівля (суспільствознавство, V клас); головні культурні рослини, що мають промислове значення, головні породи дерев (V клас, природознавство); прості машини: підйми, блоки, коловорот, шестерні, праця простих машин; рідини та гази, гідравлічний прес, умови плавання тіл у воді й повітрі, розширення газів при нагріванні, тиск газу та його вимірювання, манометр, барометр тощо (фізика, V клас).

Крім того, на уроках арифметики комунари отримували низку базових понять, необхідних для будь-якої предметної діяльності: міри довжини (метр, сантиметр), ваги (кілограм), рідини (літр) (I клас); метрична система мір, вирахування часу, квадратні та кубічні міри, об'єм чотирикутної і трикутної призми; поняття кола, діаметру, радіусу; діаграма тощо (III клас). Навіть на уроках з української та російської мов формувалася низка вмінь, необхідних для майбутньої професійної діяльності. Правила написання листа або заяви вихованці опановували в третьому і четвертому класах (українська мова), у четвертому ж класі при вивченні курсу російської мови вони вчилися складати ділові папери [564, арк. 10–13].

Якщо вірити твердженню І. П. Соколянського, який говорив про це під час свого виступу на згаданому засіданні 14 березня 1928 р., перші місяці діяльності комуні, принаймні до середини березня, були позначені ще не досить розвиненою навчальною роботою і відсутністю “цільової навчальної системи” [394, с. 84].

1 вересня 1929 р. в комуні була відкрита замість трудової школи кустарно-промислової школа. “Це була пробна затія, – писав пізніше Макаренко. – Вона не принесла добрих результатів і свідчила лише про нашу розгубленість. Виходило так: виробництво кустарне, нехай уже й школа буде кустарна. Навчатися почали все ж із завидним завзяттям – усяке знання корисне” [333, с. 20]. Як свідчать документи, кустпромшкола при комуні, що мала 4 курси, проіснувала лише рік, тобто до початку 1930 – 1931 навчального року. Вона не відповідала загальній цільовій установці комуні, оскільки не давала систематичних і закінчених знань комунарам, а головне, як записано в тексті доповіді Правління, “не визначала перспективу комунару, що випускається” [506, л. 14]. У подальші роки, вже після відкриття робочого факультету, по суті функція школи комуні перейшла до перших трьох груп її навчального комбінату, що називалися підготовчими, оскільки готували комунарів до робфаку і відповідали 5 – 7 класам середньої загальноосвітньої школи. Кількість дітей у них на осінь 1932 р. досягала 122 чол.: початкова група мала лише 10 учнів, молодша – 27 учнів і старша – 85 учнів. Нерівномірність кількості учнів по роках навчання була причиною значних відмінностей у наповнюваності груп: дві старші групи, наприклад, мали по 42 – 43 учні, що значно ускладнювало роботу в них [73, с. 51].

Розвиток освітньої системи комуни імені Ф. Е. Дзержинського (1928 р. — червень 1934 р.)

Рік навчання	[Поч. 1928 р. — червень 1929 р.]	1 вересня 1929 р. — вересень 1930 р.	15 вересня 1930 р. [червень 1931 р.]	[Вересень 1931 р.] — лютий 1933 р.	Лютий — червень 1933 р.	1 вересня — 5 листопада 1933 р.	5 листопада 1933 р. — червень 1934 р.
1	I група трудової школи	I група трудової школи	—	—	—	—	—
2	II група трудової школи	II група трудової школи	—	—	—	—	—
3	III група трудової школи	III група трудової школи	—	Початкова підготовча група	?	III шкільна група	III шкільна група
4	IV група трудової школи	IV група трудової школи	Молодша підготовча група	Молодша підготовча група	?	IV шкільна група	IV шкільна група
5	V група трудової школи	I курс Кустпромшколи	Старша підготовча група	Старша підготовча група	I курс робфаку	V шкільна група	V шкільна група
6	VI група трудової школи	II курс кустпромшколи	I курс робфаку	I курс робфаку	II курс робфаку	I курс робфаку	I курс робфаку
7	—	III курс кустпромшколи	II курс робфаку	II курс робфаку	III курс робфаку	II курс робфаку	II курс робфаку
8	—	IV курс кустпромшколи	—	III курс робфаку	IV курс робфаку	III курс робфаку	III курс робфаку
9	—	—	—	—	—	IV курс робфаку	IV курс робфаку
10	—	—	—	—	—	—	V курс робфаку
11	—	—	—	—	—	—	—

Таблиця 3.4

Розвиток освітньої системи комуни імені Ф. Е. Дзержинського (вересень 1934 р. – серпень 1936 р.)

Рік навчання	Вересень 1934 р. – 9 грудня 1934 р.	9 грудня 1934 р. – [весна 1935 р.]	[Весна 1935 р. (березень, квітень)]	[Вересень 1935 р. – серпень 1936 р.]	Групи підвищення грамотності (для учнів неповної середньої школи)			Групи підвищення грамотності (для студентів робфаку)											
					I клас неповної середньої школи	II клас неповної середньої школи	III клас неповної середньої школи	IV клас неповної середньої школи	V клас неповної середньої школи	VI клас неповної середньої школи	VII клас неповної середньої школи	I курс робфаку	II курс робфаку	III курс робфаку	IV курс робфаку				
1	–	–	?	I клас неповної середньої школи															
2	–	–	?	II клас неповної середньої школи															
3	III клас семирічки	III клас семирічки	III клас семирічки	III клас семирічки															
4	IV клас семирічки	IV клас семирічки	IV клас семирічки	IV клас семирічки															
5	V клас семирічки	V клас семирічки	V клас семирічки	V клас семирічки															
6	VI клас семирічки	VI клас семирічки	VI клас семирічки	VI клас семирічки															
7	VII клас семирічки	VII клас семирічки	VII клас семирічки	VII клас семирічки															
8	–	I курс електро- механічного відділення технікуму	I курс технікуму	VIII клас десятирічки	I курс технікуму														
9	II курс оптико- механічного відділення технікуму	II курс електро- механічного відділення технікуму	II курс технікуму	IX клас десятирічки	II курс технікуму														
10	III курс оптико- механічного відділення технікуму	III курс електро- механічного відділення технікуму	Курси з підготовки до вишів	X клас десятирічки	Однорічні курси типу ФЗУ	III курс технікуму													
11	–	–	–	–	–														

При відносній вивченості виробничо-економічних форм професіоналізації вихованців керованої А. С. Макаренком комуні імені Дзержинського, залишається майже нерозкритим місце у цьому складному процесі такого важливого фактору, як навчання на робітничому факультеті. Будучи наступником неповної середньої школи і кустпромшколи, робфак Харківського механіко-машинобудівного інституту продовжував виконувати надзвичайно складну і відповідальну освітню функцію в процесі професійного розвитку комунарів. Однак наслідки реорганізації навчальної системи інноваційного закладу, пов'язані з відкриттям робфаку, були незрівнянно більш значущими з точки зору набуття вихованцями багатьох ціннісних, когнітивних і практичних орієнтирів для подальшого існування у світі професій.

Датою урочистого відкриття при комуні робітничого факультету Харківського машинобудівного інституту стало 15 вересня 1930 р. Ця подія, словами Макаренка, була надзвичайно важливим кроком уперед, оскільки надавала комуні характеру серйозного політехнічно гармонізованого навчально-виробничого комбінату і відкривала великі перспективи у пошуках нового, більш досконалого виробництва [333, с. 24]. Робфак, упровадження якого було узгоджено з Вищою радою народного господарства України, номінально вважався прикріпленим до вечірнього відділення щойно відкритого Харківського механіко-машинобудівного інституту [506, л. 14], що був одним із 5 вишів (електротехнічний, хіміко-технологічний, інженерно-будівельний, авіаційний і механіко-машинобудівний), утворених у 1930 році на базі окремих факультетів відомої своїми робфаківськими традиціями Харківської політехніки. Не зайвим буде згадати, що саме Харківський політехнічний інститут імені В. І. Леніна у 1921 році увійшов в історію вітчизняної освіти як за-сновник першого в Україні робітничого факультету [160].

На обладнання кабінетів робфаку були асигновані значні кошти: 4000 крб. правлінням комуні і 2000 крб. Центральною комісією допомоги дітям. Однак при цьому правління скаржилось на те, що питання про робфак не було попередньо достатньо пророблене, наслідком чого стала низка негараздів у його роботі: невдале прикріплення до вечірнього інституту, відсутність ув'язки з виробництвом комуні, брак методичної допомоги та консультацій ззовні [506, л. 15].

Хоча звичайна тривалість навчання на робфаках того часу була чотирирічною, вікові обмеження перебування вихованців у комуні, очевидно, змусили організаторів скоротити цей термін до трьох років. Таке ущільнення навчального часу накладалося на інші несприятливі обставини: недостатню підготовленість загальної маси комунарів до навчання, відсутність достатньої кількості висококваліфікованих педагогів, брак приміщень і підручників, надмірну виробничу і громадсько-політичну завантаженість комунарів. Даний стан речей викликав нарікання з боку правління комуні: "При великій зайнятості комунарів навчанням на робфаці, самообслуговуванням і роботою на виробництві їх увага не могла вже достатньою мірою фіксуватися на громадській і політичній роботі". У зв'язку з цим наприкінці року правління намічало провести обслідування навчальної частини комуні, щоб "зробити відповідні висновки про подальші перспективи робфаку" [506, л. 14].

У першій рік свого існування робфак комуні мав лише два курси, і з огляду на те, що загальноосвітня підготовка не всіх комунарів відповідала робфаківському рівню, при комуні були створені дві підготовчі групи, які, по суті, замінили собою школу. Таким чином, на кінець 1930 р. розподіл учнів комуні, до числа яких входили й 6 дітей співробітників, мав такий вигляд: молодша підготовча група – 38 чол., старша підготовча група – 39 чол., 1-й курс робфаку – 39 чол., 2-й курс робфаку – 26 чол. [506, л. 14]. Пізніше головні завдання і вимоги до робфаку були тісно ув'язані з навчально-виробничою функцією заводу електроінструментів комуні. Один із засновників заводу, інженер П. Ю. Силаков, їх сформулював таким чином:

оскільки виробництво переслідує навчально-виховні цілі, то ті, хто навчається виробництву, є одночасно і слухачами робфаку; робфак головним завданням має підготовку до вступу у вищий технічний навчальний заклад; виробниче навчання у поєднанні з робфаком повинне забезпечити підготовку кваліфікованого робітника; нормальний термін навчання – 4 роки; число тих, що навчаються і працюють – 300 чол., із яких 250 хлопців і 50 дівчат віком від 15 до 20 років [383, с. 67].

Восени 1932 р. вже на трьох курсах робфаку навчалися 207 комунарів: на першому – 86 чол. (3 групи), на другому – 77 чол. (3 групи) і на третьому – 44 чол. (2 групи). Середня наповнюваність груп, таким чином, становила біля 26 чол. [48, с. 10; 73, с. 51]. Перший свій випуск робітничий факультет здійснив у 1933 році [480, с. 79]. Машинобудівна профільність робфаку часто зумовлювала й подальший вибір вищого навчального закладу. Так, серед 18 випускників комуни, що вступили 1932 року до вишів, 13 стали студентами саме Харківського машинобудівного інституту [333, с. 30].

Завідуючим робфаком у 1933 – 1934 навчальному році був Є. С. Магура, однак, як уже зазначалося, в березні 1934 р. цю посаду тимчасово займав О. Г. Білоус [507, л. 43–45 об.], а з квітня того ж року – І. Г. Бушанський [507, л. 50–54 об., 65–68 об.].

У документах є відображення того напруженого стану, що існував у питаннях оснащення аудиторного фонду робфаку. Перед початком 1933 – 1934 навчального року три аудиторії, які, очевидно, належали робфаку, виявилися зайнятими конструкторським бюро фотозаводу, але адміністрація запевняла керівництво робфаку в тому, що до кінця серпня вони будуть звільнені, відремонтовані і пристосовані до занять [507, л. 1–2]. Крім нестачі самих аудиторій, відчувалася потреба і в навчальних приладах [507, л. 3–5], підручниках, столах, стільцях, класних дошках і різних дрібних предметах [507, л. 35–38]. Значною перешкодою навчальній роботі також була відсутність хімічної лабораторії, географічного кабінету й кімнати креслення [507, л. 65–68 об.].

Введення до навчального плану робфаку в 1933 році циклу технічних дисциплін висунуло вимогу обладнання спеціального технічного кабінету, для чого було складено і подано на розгляд начальника комуни додатковий кошторис [507, л. 3–5]. Пізніше педагогічна рада робфаку підняла питання перед адміністрацією комуни про введення окремої посади відповідального за господарчу частину робфаку, до обов'язків якого входило б забезпечення аудиторій шкільними меблями тощо [507, л. 11–13 зв.].

Упродовж 1933 – 1934 н. р. розвиток методичної оснащеності навчального процесу виразився у створенні біологічного кабінету і зразковій організації викладання з максимальним використанням ілюстративного матеріалу. У той же час було ухвалено рішення про організацію спеціального методичного кабінету як центру методичної роботи для всіх навчальних закладів на території комуни [507, л. 65–68 об.].

Оскільки як школа, так і робфак комуни перебували на місцевому бюджеті, в документах харківської ОІНО збереглися відомості про їх штатний розпис. Перетворення кустарно-промислової школи комуни на робітничий факультет перш за все потягло за собою відповідні зміни в кількісному складі педагогів (див. табл. 3.5) [552, арк. 111а].

У різний час на робфаку викладали: Багмут, Г. Є. Березняк, Н. Ю. Білецька, О. Г. Білоус, І. Б. Браун, Є. Ф. Григорович, О. М. Губер, Г. І. Добродицький, Є. С. Магура, І. В. Мартиненко, М. С. Омельченко, Є. Г. Пантелеймонова, Платонов, С. П. Пушніков, Й. В. Рубан, П. Ю. Силаков, Т. Д. Татаринів, М. В. Тютяло, М. М. Шварц та ін. Деякий час викладав економгеографію та креслення на робфаці

сам А. С. Макаренко, він також заміняв, як і в колонії імені Горького, викладачів із різних дисциплін, найчастіше з російської мови [67, с. 257].

Таблиця 3.5

Зміни у штатах навчальної частини комуни імені Ф. Е. Дзержинського у зв'язку з організацією робфаку в 1930 р.

№ п/п	Назва штатної одиниці	Кількість штатних одиниць	
		1929/1930 н. р.	1930/1931 н. р.
1.	Завідувач	1	1
2.	Заступник завідувача	1	1
3.	Викладачі	10	16
4.	Бібліотекар	0,5	1
5.	Секретар	1	1
6.	Прибиральники	2	2
Разом:		15,5	22

У 1933 році гостро постало питання про залучення до роботи в комуні висококваліфікованих педагогів, оскільки в цей час значно підвищились вимоги до освітньої й виховної роботи [5, с. 30]. Дефіцит педагогічного складу, як уже зазначалося, відчувався протягом усього існування робфаку. На початок 1933 – 1934 навчального року, наприклад, не були заповнені посади викладачів таких предметів, як історія класової боротьби, поточна політика, політична економія та німецька мова [507, л. 1–2]. Але протягом цього періоду, як говорилося на підсумковому засіданні педагогічної ради, вдалося створити міцний педагогічний колектив із кваліфікованих спеціалістів, “що знають свої дисципліни й методику їх викладання”. Одним із показників якості колективу педагогів називається відсутність плинності в його складі, що, в свою чергу, усунуло значні перебої в проходженні навчальних дисциплін [507, л. 65–68 об.].

Уже влітку 1934 року рішення про реформування навчального закладу в комуні актуалізувало вимогу доукомплектувати її педагогічний колектив викладачами фахових дисциплін. З цієї ж причини всім викладачам робфаку пропонувалося використати літню перерву для “піднесення рівня політично-філософської підготовки”: ознайомитися з поточними новинами з усіх галузей знання, науки, техніки, літератури, мистецтва, “щоб бути готовими до перетворення школи при комуні на зразкову серед харківських шкіл” [507, л. 65–68 об.].

За своєю суттю робітничі факультети являлися загальноосвітніми школами, спеціалізованими відповідно до профілю вишу, при якому вони створювалися. Галузева спеціальність базового ВНЗ відображалася здебільшого в змісті фахових дисциплін, на які в навчальному плані відводилося лише біля 2% навчального часу. З цієї причини функція професійної підготовки робфаківців комуни забезпечувалася, головним чином, роботою на високотехнологічному виробництві [67, с. 239].

Для керівництва роботою робфаку комуни була створена система відповідних демократичних органів. Головним із них була педагогічна рада, що збиралася в середньому двічі на місяць під головуванням завідувача робфаку. Протягом 1933 –

1934 навчального року, тобто в інтервалі з серпня по липень, педагогічна рада, наприклад, провела 21 засідання [507]. Для координації всієї методичної роботи робфаку обиралась методична комісія, до складу якої входили голови математичної й соціально-економічної предметних комісій [507, л. 3–5, 35–38]. На своїх засіданнях методкомісія розглядала, наприклад, такі важливі питання, як ув'язка навчального матеріалу з виробництвом, питання роботи робфаківців над підручником тощо [507, л. 11–13 зв.]. Контроль за проходженням програмного матеріалу протягом навчального року здійснювали циклові комісії [507, л. 65–68 об.].

Формою учнівського самоврядування на робітничому факультеті була Рада старост, інструкції для якої обговорювалися і затверджувалися педрадою [507, л. 3–5]. Всією організаційною й технічною роботою робфаку керувала навчальна частина: планувала і контролювала роботу циклових та методичної комісій [507, л. 11–13 зв.], перевіряла робочі плани викладачів [507, л. 1–2], забезпечувала проведення екзаменів [507, л. 61–64 об.] тощо.

У засіданнях педагогічної ради часто брали участь представники адміністрації комуни. Так, упродовж зазначеного періоду декілька раз виступав начальник комуни Тепер, часто був присутнім і активно дебатував підняті питання А. С. Макаренка [507, л. 3–5]. При обговоренні стану академічної успішності на засідання, як правило, запрошувалися комунари, кількість яких доходила до 25 чоловік [507, л. 61–64 об.].

Питання, що виносилися на засідання, умовно можна поділити на декілька типів:

а) *загальні питання*: початок, організація і закінчення навчального року, навчальний план року, організація методичної роботи, інструкція про права та обов'язки викладачів, інструкція Ради старост тощо.

б) *питання організації поточної роботи робфаку*: про роботу прикріплених викладачів; про чергування викладачів; включення до конкурсу соціалістичного змагання з Прилуцькою трудовою комуною НКВС імені В. Балицького; огляд роботи робфаку у зв'язку з листом народного комісара освіти РСФРР Бубнова; перегляд робочого дня тощо.

в) *питання контролю якості навчання*: підведення підсумків місячної, семестрової та річної академічної успішності; щомісячні звіти комунарів; виявлення осіб, що мають незадовільні оцінки, та визначення засобів підвищення успішності.

На робфаку викладалися: математика, фізика, хімія, біологія, креслення, соціально-економічна історія, географія, українська мова і література, російська мова і література і англійська мова, також проводилися політичні заняття і заняття з фізичної культури. З точки зору набуття робітничої кваліфікації особливо важливим було вивчення такої дисципліни, як автомобіль [306, с. 55; 585, арк. 12; 586, арк. 3, 33, 43]. З вересня 1933 р. до навчального плану були введені поточна політика і технічні дисципліни (технавчання), але, з незрозумілої причини, виключено автосправу [507, л. 1–2]. Проте у межах циклу технічних дисциплін на перше півріччя планувалися предмети “об'єкт виробництва” і “організація виробництва” [507, л. 3–5].

З 1933 – 1934 року вводилися нові і, як зазначено в протоколі засідання педагогічної ради робфаку, “стабільні” підручники, для забезпечення якими учнів кожен викладач мав скласти відповідний кошторис [507, л. 1–2]. Офіційно прийнятою мовою викладання, принаймні, у вказаний час, була українська, і тому намагання деяких комунарів уникнути її вивчення не зустрічали підтримки з боку педагогічної ради [507, л. 31–34].

Як виявилось, окрім комунарів, робфак проводив освітню роботу і серед дорослих працівників виробництв комуни. У 1933 – 1934 році, наприклад, були орга-

нізовані окремі лекції з технічних дисциплін для робітників і службовців оптичного виробництва [507, л. 3–5].

До цього часу в макаренкознавстві майже не висвітлювалася практика кураторства (у документах робфаку – “прикріплення”), що існувала на робфаці комуни, але така форма діяльності педагогів не лише посідала певне місце у виховній системі закладу, а й, безперечно, відігравала важливу роль у забезпеченні навчальної успішності комунарів [507, л. 1–2]. Саме питання “прикріплення” викладачів робфаку до академічних груп викликало дискусію на одній із перших педагогічних рад 1933 – 1934 навчального року. Обговорюючи проект інструкції про права та обов’язки викладачів, учасники засідання розійшлися в думці щодо принципів розподілу комунарів на кураторські групи. Начальник комуни Тепер пропонував посилити права “інституту прикріплених викладачів” і утворювати групи за виробничими або побутовими ознаками, але Макаренко зауважив, що для педагогів найбільше підходить курсовий поділ; крім того, маючи, очевидно, на увазі права інституту кураторства, наголосив: “Питання, порушене т. Тепером, є актуальне і його треба принципово обміркувати і висловити свою згоду”. Інші виступаючі пропонували провести прикріплення викладачів за спальнями (Смола) або за клубними гуртками (Терський), проте голова педради Є. С. Магура в підсумковому виступі підтримав запропонований Макаренко курсовий поділ [507, л. 3–5].

На наступному засіданні педагогічної ради, що відбулося 8 вересня, знов стояло питання про роботу прикріплених викладачів. З’ясувалося, що прикріплення викладачів до груп уже в цілому відбулося, але остаточно буде завершено після очікуваного незабаром прийому до комуни 50 нових членів. У своєму слові Є. С. Магура відмітив, що викладачі “з великою охотою беруть на себе роботу коло виховання комунарів і налагодження зразкової дисципліни на робітфаку та в побуті”. Також він наголосив на необхідності уточнення обов’язків викладачів як вихователів, що й треба буде зробити найближчим часом. У доповіді Магури містяться також певні роз’яснення щодо умов цієї форми виховної роботи: прикріплення вважається різновидом громадської роботи; методичною підставою роботи в групі є спеціальна інструкція для викладачів; до завдань прикріплених викладачів входять: організація соціалістичного змагання на виробництві, організація культурного відпочинку, всіляка допомога комунарам у навчанні, відповідальність за “політико-моральний стан” групи [507, л. 6–8].

Педрада затвердила такий розподіл викладачів по групах: IV А – Г. Березняк, IV Б – Й. Рубан, IV В – Є. Магура, III А – С. Пушніков, III Б – О. Білоус, III В – Т. Татаринів, III Г – Г. Добродицький, II А – Багмут, II Б – Н. Білецька, II В – М. Тюткало, I курс – І. Мартиненко, 5 група – В. Терський, 3 і 4 групи – О. Юрченко. Крім того до групи першого курсу, яку планувалося утворити з новоприйнятих вихованців, прикріплювався М. Омельченко після повернення з військової служби [507, л. 6–8].

Слід зазначити, що прикріпленням викладачів до академічних груп не обмежувалися педагогічні нововведення 1933 року. 17 жовтня на засіданні комісії з питань перегляду навчальної системи комуни Макаренко висунув ідею “запровадити інститут вихователів, але дати їм назву не вихователів, а якусь іншу, наприклад асистентів” [507, л. 18–20]. У середині листопада педагогічна рада повернулася до обговорення запропонованого А. С. Макаренко введення інституту вихователів як важливого фактора забезпечення навчальної успішності комунарів. Свій виступ на засіданні Макаренко розпочав характеристикою педагогічної функції прикріплених до груп викладачів, які, на його думку, є продовжувачами навчальної справи в групі. Очевидно, по аналогії з кураторами академічних груп, він запропонував

прикріпити з виховною метою викладачів і до загонів. На його думку, викладач у загоні є старшим товаришем, до завдань якого належить організація загону і перетворення його на колектив. Свій вплив, таким чином, викладач поширює і здійснює через колектив, від потреб якого залежатимуть і форми його роботи. Макаренко також наголосив, що вихователі не є представниками адміністрації або педагогічної частини: це старші товариші колективу загону, які питання життя загону розв'язують у ньому самому, а не через адміністрацію. Вихователі працюють у напрямку здійснення вимог виробництва, школи і громадської роботи. Всі присутні на засіданні педагоги одностайно підтримали ініціативи Макаренка, що вилилося й у загальній ухвалі: затвердити списки викладачів-вихователів і розпочати роботу по загонах [507, л. 25–25 об.].

Показовою в багатьох відношеннях є полеміка, що виникла між начальником комуни Тепером і Макаренком на засіданні педради 31 серпня 1933 р. з приводу методології викладання технічних дисциплін. Тепер пропонував спочатку дати комунарам мінімум практичних знань і лише після цього переходити до загальнотеоретичних дисциплін. Макаренко, заперечуючи такий підхід, наполягав на необхідності спочатку надати слухачам загальні знання, а вже потім перейти до цехового викладання. Свою думку він пояснював тим, що лише з пуском фотозаводу можна буде остаточно встановити сталі розміщення комунарів по цехах і спеціальностях [507, л. 3–5].

Окремого розгляду потребує система стимулювання навчальної діяльності студентів робфаку. Подібні питання виступали чи не найголовнішими об'єктами уваги викладачів і керівництва, про що свідчать матеріали засідань педагогічної ради. Боротьба за підвищення знань ставилась за обов'язок прикріпленим до навчальних груп викладачам, питання навчальної роботи ставали предметом обговорення на спеціальних зборах комунарів, студентам робфаку пропонувалося використовувати вільний від занять час для консультацій з викладачами тощо [507, л. 26–30]. У зв'язку з наближенням семестрових заліків прикріплені викладачі мали провести збори з питань навчальної успішності в своїх групах, виявити відстаючих, організувати відповідні заняття з ними [507, л. 31–34]. Пізніше такі збори було ухвалено зробити щомісячними, розповсюдивши їх і на загони, розвивати на них самокритику, виявляти успішність, рівень дисциплінованості, характер роботи у групі та загоні кожного окремого комунара [507, л. 35–38]. Для індивідуальної допомоги тим із вихованців, що відстали у навчанні, побути чи у громадській роботі, практикувалися попередження та виклики на засідання ради старост [507, л. 46–49 об.], прикріплення кожного з них як до викладача, так і до більш успішного комунара [507, л. 35–38].

Великі надії щодо активізації навчання керівництво робфаку також поклало на соціалістичне змагання [507, л. 31–34]. Відповідальність за його організацію, точний контроль, облік і висвітлення у стінній пресі лягала на плечі прикріплених до груп та загонів викладачів. Хід змагання висвітлювався в газеті “Держжинець” [507, л. 35–38].

Протоколи засідань педради за підсумками місячної успішності комунарів, поміж іншим, віддзеркалюють тенденції щодо практики заохочень і покарань. За недбале навчання протягом листопада 1933 р. на 5-му курсі робфаку, наприклад, студент В. Богданович був позбавлений 100% стипендії і отримав попередження про можливість виключення з робфаку. За відставання у навчанні отримали аналогічні покарання одногрупники Богдановича – В. Кравченко і Старченко, але вони були позбавлені лише 50% своїх стипендій [507, л. 26–30]. Відповідно, великі академічні досягнення могли бути відзначені підвищенням стипендії на 25% або

50% [507, л. 39–42 об.]. У січні 1934 р. педрада запропонувала завести у стінній газеті “За навчання” червону і чорну дошки для занесення на них, відповідно, успішних та відстаючих загонів і груп [507, л. 35–38].

Перманентною проблемою в організації навчання комунарів була надмірна перевантаженість їх виробничими, побутовими і громадськими обов’язками. Причому, виробнича необхідність регулярно ставала головною перешкодою виконання навчального плану. Для забезпечення виконання промфінплану, наприклад, 21 вересня 1933 р. педагогічна рада робфаку комуни ухвалила рішення звільнити від занять на 10 днів 13 комунарів-верстатників, зауваживши, однак, при цьому виробництву “про неприпустимість надалі відривати комунарів від навчання на робітфаку” [507, л. 11–13 зв.]. У грудні того ж року знизилася успішність окремих груп у зв’язку з тим, що, будучи перевантаженими на виробництві, комунари протягом усього місяця не отримували домашніх завдань [507, л. 31–34].

Система підсумкового контролю знань студентів робфаку передбачала два сесійні періоди. У першій половині лютого за підсумками першого семестру складалися заліки по всіх предметах [507, л. 39–42 об.]. Більш серйозна і ґрунтовна перевірка знань відбувалася наприкінці навчального року. В 1934 році, наприклад, планувалося заняття продовжити до 15 червня, після того протягом п’яти днів провести повторення пройденого матеріалу і з 20 червня до 1 липня влаштувати для студентів усіх без виключення груп складання іспитів перед спеціально створеними екзаменаційними комісіями [507, л. 55–56 об.]. Але була отримана інструкція Народного комісаріату важкої промисловості СРСР, яка вимагала почати екзамени з 15 червня за чітко визначеним переліком дисциплін [507, л. 61–64 об.]. Керівництво робфаку досить відповідально і виважено ставилося до організації роботи комунарів упродовж екзаменаційного періоду, на основі індивідуального підходу створювало їм можливості для підготовки до іспитів, забезпечувало навчальною літературою, навіть зверталася до адміністрації комуни з проханням звільнити комунарів від роботи на виробництві на весь екзаменаційний час. Разом з тим, воно заклиало викладачів відмовитися від знижених вимог до студентів [507, л. 55–56 об.].

У документах робфаку є деякі дані про рівень загальної успішності комунарів. Так, за перший семестр 1933 – 1934 навчального року студенти отримали 29 % добрих оцінок. Що стосується оцінок незадовільних, загальне число яких дорівнювало 176, то їх статистика виглядає таким чином: мали двійки за результатами семестрового контролю знань 103 студенти, що становить 27,4% від їх загального числа; по одній незадовільній оцінці отримали 58 чоловік (15,4%), по 2 – 27 (7,2%), по 3 – 11 (2,9%), по 4 – 5 (1,3%), по 5 – 1 (0,3%), по 6 – 1 (0,3%). Найуспішнішим було визнано курс II А, найслабшим – III Г. Комунари Старченко, Сичов і Наконечна названі як найгірші учні, у той час як студенти Слісенко, Нікітін і Шапошников “мають кругла п’ятірку” [507, л. 39–42 об.].

Весна цього ж року принесла деяке зниження загальних показників успішності студентів робфаку: протягом одного тільки березня було отримано 214 двійок, незадовільні оцінки мали 128 чоловік (34,78% від загального числа учнів), задовільні – 151 чол. (41,03%), добрі – 87 чол. (23,64%). На перше місце за успішністю вийшов V курс, на останньому залишився курс III Г [507, л. 50–54 об.]. Незважаючи на березневе погіршення якості навчання, річні підсумки продемонстрували досить високу успішність комунарів, що досягла рівня інших харківських робфаків. Ця обставина дала підстави педагогічній раді говорити про можливість створення зразкової школи, академічні показники якої стали б найкращими в місті. Добра підготовленість студентів допомогла подолати страх перед літніми екзаменами, що спостері-

гався у минулому – в 1933 році, наприклад, деякі студенти напередодні іспитів навіть подавали заяви про добровільне залишення на повторний курс.

Як іще одне з досягнень даного навчального року називалося загальне піднесення грамотності комунарів, зростання літературних і мистецьких смаків, активна боротьба за культуру мови проти жаргону, подолання ставлення студентів до соціально-економічних дисциплін, мови, літератури і біології як до дисциплін другого рядних [507, л. 65–68 об.].

Після складання екзаменів для студентів старшого курсу робфаку влаштувався випуск. У 1934 році в зв'язку з уведенням п'ятирічного терміну навчання було вирішено не відмінати випускної процедури, незважаючи на те, що деякі з минулорічних випускників проходять її вдруге [507, л. 55–56 об.].

Можна виокремити головні труднощі, які зустрічав робітничий факультет комуні в процесі своєї роботи. Передусім, це нерівномірність знань студентів, яка значно ускладнювала викладачам організацію навчального процесу в межах окремої академічної групи. Про помітні успіхи в подоланні цих проблем говориться в одному з протоколів педагогічної ради в червні 1934 р., але не наводиться конкретних даних щодо цього. Такі ж нарікання з боку викладачів викликало “нагородження позашкільної роботи”, що, нібито, “не відповідає дитячому вікові” і “йде в розріз з постановами уряду” [507, л. 65–68 об.].

Загалом, за спогадами колишніх комунарів, робфак забезпечував досить високий рівень знань на тлі інших аналогічних навчальних закладів. Це дозволяло, наприклад, випускникам у подальшому витримувати вступні конкурси у вищі й технікуми (див. додаток А).

Після нетривалого періоду ліквідації робфаку в зв'язку із відкриттям у комуні власного технікуму, його було відновлено майже в первинному вигляді та функціях приблизно у вересні 1935 р. [509, л. 1–2]. Зміст діяльності шкільного комбінату цього періоду знаходить ілюстрації на сторінках внутрішньої преси комуні.

У статті, очевидно, І. Й. Борока “Більше уваги школі”, надрукованій 5 січня 1936 р. в “Дзержинці”, головними завданнями шкільного комбінату в поточному навчальному році названі: мобілізація тих, хто навчає, і тих, хто навчається, на боротьбу за високу якість навчання, впровадження свідомої трудової дисципліни, перебудова і конкретизація управління педагогами. Проведення всіх названих заходів передбачалося на основі соціалістичного змагання. За словами автора, “керуючись постановами партії і уряду та наказом т. Бубнова”, протягом звітного періоду докорінним чином була змінена і перебудована система оцінки знань учнів. Це виразилося як у висуванні жорсткіших, ніж раніше, вимог до учнів, так і в роз'ясненні ним сутності нової системи оцінок та її значення в боротьбі за високу якість навчання. Також були досягнуті певні успіхи в плануванні навчального матеріалу і всього педагогічного процесу. Протягом цього ж часу в шкільному комбінаті був уведений інститут класних керівників, завданням яких було вивчати ввірені їм групи і проводити виховну роботу з учнями. Свою ефективність виявила і створена Рада старост, у організації якої використовувався досвід роботи Ради командирів у побуті комунарів. Боротьба за дисципліну серед учнів супроводжувалася боротьбою за підвищення дисципліни й серед педагогічного колективу. Центральним недоліком роботи шкільного комбінату І. Й. Борок назвав “слабку грамотність” учнів і студентів. У завершених статті автор, спираючись на цитату з виступу Косіора на пленумі Київського міськкому КП(б)У 10 грудня 1935 р., дорікнув керівництву, що в комуні “мало уваги приділяють школі” [25, с. 2].

Матеріал І. В. Мартиненка “Педколектив зобов'язався”, про який уже йшлося, вміщений у січневому 1936 року номері “Дзержинця”, розповідає про зміст щойно

проведеної виробничої наради педагогічного колективу комуни, на якій стояло питання про роботу класних і курсових керівників. Як можна з'ясувати з наведеного матеріалу, педагогам, що займали вказані посади, ставилося в обов'язок не лише очолювати боротьбу за підвищення успішності й дисципліни в школі, але й "вести роботу з комунарами в побуті". Педколектив, як говориться наприкінці статті, взяв на себе громадське навантаження керувати окремими групами робфаку [206, с. 2].

Стаття у "Дзержинці" від 5 січня 1936 р. "Ліквідувати неуспішність", авторство якої, ймовірно, належить М. І. Коваленко, підводить підсумки роботи школи комуни протягом другої чверті. Автор говорить про тяжкі умови роботи школи, пов'язані з необхідністю укомплектування нових класів із числа вихованців останнього поповнення, міра підготовленості яких до навчання виявилася досить різною і переважно низькою. Але, незважаючи на це, протягом чверті доля відмінних оцінок досягла 7,2 відсотка, тоді як у першій чверті ця цифра становила лише 3,5%. Виросло також число і добрих оцінок. Відсоток незадовільних оцінок за цей же період склав 12,8, значну частку яких дали учні з останнього поповнення. Так, шестикласники Дубіна і Соколовський дали відповідно 8 і 10 поганих оцінок, оскільки до комуни не отримали належної підготовки за п'ять попередніх класів. Однак досить низьку успішність продемонстрували і деякі "старі" комунари: Кловацький і Пухур із 7 А та Заболотний із 5 А отримали по 6 поганих оцінок; по п'ять оцінок "незадовільно" мали Чуприн із 7 А, Адилов і Реп'ях із 7 Б та Ковальов 3-й із 5 Б тощо. Разом із тим, у статті названі деякі з найуспішніших у навчанні комунарів: Степаненко (7 А), Кулешов (6 Г), Уткін (6 В), Боровок (6 Б), К. Іванов (5 А), Долголазов (5 Б), Білий (6 А), Залезня і Сосюра (6 А), Колотюк (3 Б), Тарасов (1 клас). Автор також відмічає велику роботу в боротьбі за успішність шкільної Ради старост [207, с. 2].

У цьому ж номері "Дзержинця" наводяться результати навчання впродовж другої чверті і на робфаці комуни. Автор статті "Підсумки півріччя не задовольняють", про яку вже згадувалося раніше, Є. С. Магура відмічає зменшення числа неуспішних студентів та невелике зниження показника незадовільних оцінок у порівнянні з першою чвертю – 11,9% проти 12,8%. Значна допомога в підвищенні якості навчання, дисципліни надавалася комунарською громадськістю через такі органи самоврядування, як Рада командирів та Рада старост. У той час, як деякі студенти лише помітно знизили кількість незадовільних оцінок (Яновський, Постніков, А. Теслін, А. Ященко), інші зовсім їх позбулися (Іванова, В. Лобода, О. Головачова, Лавриненко, Гарагуля, Чевелій, Корнеєв тощо). В статті наводиться перелік і кращих студентів, серед яких ті, що навчаються на "добре" – Гієнко, В. Нікітін, В. Андрющенко, О. Мельник, Філатова, та відмінники – Яценко, І. Ткачук, П. Марущенко, Сачкова, Н. Курьянова. В той же час, деякі студенти робфаку – Рабінович, П. Романов, Великий, Львов, Бердікова – знизили свою успішність. Рейтинг навчальної успішності за підсумками 2-ї чверті мав такий вигляд: перше місце – III А курс, друге – I курс, третє – II Б курс, четверте – IV курс, п'яте – III Б курс, шосте – II А курс. Магура нарікає на надмірну інертність IV курсу, який, за його словами, мало турбує неприпустима для випускників успішність – на 21 студента 27 поганих оцінок. Студенти-випускники, як виявилось, несерйозно ставляться до навчання, пропускають лекції тощо. На завершення статті автор закликав педагогів і комунарську громадськість "за дві чверті навчального року, що залишилися, вирівняти наш шкільний фронт і добитися гідного Комуни ім. Дзержинського місця" [209, с. 2].

У 1936 році, як і раніше, питання підняття якості навчання у школі й на робфаці комуни вирішувалося організацією додаткових занять і консультацій для відстаючих. Під пильною увагою керівництва перебував випускний IV курс робфаку, на

навчальні досягнення якого педагогічною радою покладалися особливі надії. Випускників закликали вийти за результатами 3-ї чверті на перше місце у навчанні. Для цього їхній шкільний день навіть збільшувався на 1 годину і з початку року мав уже 6-годинне навчальне навантаження [131, с. 2]

Цікавою є точка зору самих комунарів щодо чинників власної низької академічної успішності. В тому ж номері “Дзержинця”, де були надруковані матеріали Коваленко й Магури, поміщена стаття одного із комунарів під назвою “Три причини”. Автор, ховаючись за ініціалами Я. Ю., виокремлює низку негативних, на його думку, явищ: нестача часу старшим комунарам для роботи над собою, відірваність педагогів від життя комунарів, неефективність такої форми навчання, як консультація. Вихід із ситуації дописувач вбачає у наданні старшим комунарам права лягати спати на одну годину пізніше, тобто о 23.00, та у збільшенні уваги до комунарів з боку педагогів [172, с. 2].

Відмічена М. І. Коваленко освітня неоднорідність новоприбулих комунарів, що значно гальмувала навчальний процес, а також ініційована політичним керівництвом країни освітня кампанія, спрямована на ліквідацію значних недоліків у стані грамотності населення СРСР, змусила педагогічну раду вдатися до такого кроку, як створення спеціальних “груп підвищення грамотності”. Завдання і особливості організації таких груп розкриті у статті Є. С. Магури “За грамотність, за якість навчання”, що вийшла 16 січня 1936 р. в “Дзержинці”. Метою груп підвищення грамотності було підняття загальної грамотності комунарів шляхом навчання писати без помилок і правильно, літературно висловлювати власні думки в усному мовленні. Групи створювалися окремо для учнів неповної середньої школи і студентів робфаку комуни. Перша працювала щоденно в ранковий час і об’єднувала “гостро неграмотних” учнів, для яких проводилися заняття з української та російської мови. Магура висловлював сподівання, що з часом вказані учні стануть у комунарській школі найкращими учнями, “піднявши свою грамотність у письмі, навчившись добре читати і вільно виражати свої думки усно, вони легко будуть опановувати основи наук – будуть добре вчитися з математики, фізики, хімії, історії та ін. і середня освіта дасться їм безборонно”. Студенти подібної групи на робфаці теж підсилено вивчали українську та російську мови, але працювали над цим лише вечорами і за певним розкладом. Окрім груп підвищення грамотності, Є. С. Магура оповіщав читачів про те, що в школі комуни встановлений строгий орфографічний режим, у межах якого викладачі всіх предметів повинні боротися за правильне мовлення і грамотне письмо, “попереджуючи кожную можливу помилку в письмі і виправляючи помилки в усному мовленні”. Магура особливо наголошував на ключовій ролі педагога: “у боротьбі за грамотність питання вирішує вчитель, його наполегливість, ентузіазм, його мовні і методичні знання” [131, с. 2].

Групи підвищення грамотності працювали до 16 червня 1936 р., коли за постановою педагогічної ради були ліквідовані “як такі, що закінчили свою роботу”. Для кожного із їх членів, яких на той момент налічувалося 67 осіб, документом встановлювався подальший освітній шлях, що дає уявлення про вкрай неоднорідний склад цих груп: перевести у 4-й клас – 9 осіб; у 5-й клас – 14 осіб; у 6-й клас – 11 осіб; у 7-й клас – 10 осіб; перевірити за 4-й клас – 2 особи; за 5-й клас – 4 особи; за 6-й клас – 2 особи; за 7-й клас – 4 особи; перевірити і призначити у відповідний клас – 2 особи; призначити випробування – 7 осіб; випустити як переростків, що не проявили бажання продовжувати навчання – 2 особи [67, с. 235].

Для цілісної характеристики системи освіти комунарів, а також з’ясування місця кожного з її етапів у контексті професійного розвитку є необхідність докладно висвітлити один із найменш досліджених аспектів її історії, пов’язаний з обстави-

нами створення, особливостями організації й причинами ліквідації технікуму як вищого досягнення в реформуванні освітньої галузі комуні імені Дзержинського.

У 1933 році почалось активне обговорення питання реорганізації освітньої роботи комуні і зміни типу її навчального закладу, поштовхом до якого стала спроба педагогічної ради усунути дисбаланс у завантаженості комунарів протягом дня. Відпрацювавши у ранковий час на виробництві лише три з половиною години, по обіді комунари змушені були розпочинати 5-годинний навчальний день. На засіданні 3 жовтня завідувач робфаку Є. С. Магура пропонував у зв'язку з цим перенести лекції з технічного (3 год.) і політичного (2 год.) навчання на першу половину дня по одній годині протягом п'ятиденки, але присутні тут же педагоги і представники адміністрації ініціювали дискусію щодо кардинальної перебудови функцій і структури освіти комунарів. Начальник комуні Тепер запропонував збільшити тривалість навчання на робфаці до 5 років, що мало значно зменшити щоденне академічне навантаження комунарів і звільнити їм час для читання, вдосконалення мовленнєвих якостей, поліпшення грамотності, культурного і загального розвитку.

Але для нас найбільш цікавою видається думка, висловлена одним із перших і найавторитетніших педагогів комуні Т. Д. Татариним, – організувати закінчений тип навчального закладу, який би готував кадри для виробництва комуні. Татарин фактично підтримав інженер електроінструментального заводу комуні і за сумісництвом викладач технічних дисциплін на робфаці П. Ю. Силаков, який зауважив, що кожний випуск на робфаці – “це прорив на виробництві”. Його пропозиція полягала у створенні при комуні технікуму, що готував би кваліфікований технічний персонал для власного швидко зростаючого виробництва. Викладач фізики Й. В. Рубан висунув проект організації в комуні одночасно робфаку, що готуватиме комунарів до вищої школи, і технікуму, який забезпечуватиме виробництво техперсоналом. Ще далі пішов присутній на цьому засіданні фінансист комуні К. С. Кононенко, який вихід із ситуації бачив у створенні на базі закладу трьох типів навчальних закладів: школи-семирічки, ФЗУ і політехнікуму з трьома фаховими відділеннями – електротехнічним, холодної обробки металів і фотоапаратури. Для проробки варіантів проекту була призначена комісія в складі Магури, Кононенка, Силакова, Татарининова, Білоуса і Рубана [507, л. 14–17 зв.].

Два тижні потому, 17 жовтня 1933 р., як уже говорилося, відбулося засідання зазначеної комісії, на яке були запрошені й представники керівництва – голова правління О. Й. Броневої, начальник комуні І. Я. Тепер та начальник педагогічної частини А. С. Макаренко, що виступив головним доповідачем.

Макаренко відмічав, що комунари, вступивши до вишів, почувають себе слабшими проти інших студентів, оскільки мають недостатню теоретичну підготовку та недостатню розвиненість навичок до самостійної роботи у вищій школі. Причиною цих недоліків він назвав велику завантаженість комунарів роботою на заводі та побутовими обов'язками, а також ту обставину, що комунари “не мають оточення дорослих, що підвищувало б їхній розвиток”. Макаренко висунув пропозицію перебудувати школу комуні, продовживши терміни навчання на один рік, тобто запровадити на робфаці 5-й курс та підготуватися до організації з наступного навчального року технікуму, “куди б могли піти бажаючі учитися у вищій школі”.

У запропонованому Макаренком тут же плані реформування освітньої роботи комуні ясно проглядають головні риси його професіогенетичної позиції. План містить декілька практичних кроків: 1. Навчальній частині проробити новий навчальний план, врахувавши додатковий рік навчання на робфаці. 2. Переглянути списки всіх комунарів і встановити той шлях навчання, який був би доцільний для кожного окремого комунара. 3. На робфаці складати навчальні групи не більше як

у 25 чоловік. 4. Негайно приступити до складання проекту організації технікуму тощо.

За результатами обговорення була прийнята постанова: доручити навчальній частині скласти навчальний план, розрахований на подовжений на один рік курс робфаку з п'ятилекційним щоденним академічним навантаженням на всіх курсах (25 годин на шестиденку замість 30 годин); скласти новий розклад занять і проводити за ним навчання з 25 жовтня поточного року; провести запис студентів додатково на 5-й курс і розпочати з ними заняття з 1-го листопада; поставити до студентів робфаку більші вимоги при обліку їх знань, звернувши особливу увагу на вміння висловлювати думку усно і письмово, на вміння свідомо читати книгу, працювати над нею тощо; опрацювати питання про інститут вихователів і запросити на роботу в комуні потрібні педагогічні сили; опрацювати план організації технікуму [507, л. 18–20 об.].

Заняття на 5-му курсі робфаку почалися лише 5 листопада о 7 год. 30 хв. ранку, відповідно до прийнятого напередодні педагогічною радою рішення. Цим же протоколом був ухвалений і склад 5-го курсу робфаку комуні кількістю 24 студенти: М. Бобіна, В. Богданович, Бронфельд, П. Буряк, М. Гонтаренко, С. Люшечкін, В. Камардінов, В. Коломійцев, Л. Конісевиц, В. Кравченко, Куксов, В. Луций, М. Матвеев, Мельникова, І. Орлов, І. Панов, М. Розумовський, Сидоренко, Старченко, М. Студецький, Д. Терентюк, В. Чорний, К. Ширявський, Шмигальов [507, л. 21–24]. Фактично, 5-й курс робітничого факультету комуні мав відповідати останньому класу повної середньої школи, що й планувалося здійснити уже в наступному навчальному році [507, л. 65–68 об.].

До питання визначення типу навчального закладу в комуні педагогічна рада знову повернулася в червні 1934 р., тепер воно вже постало як перше завдання в переліку заходів підготовки до нового 1934 – 1935 навчального року. Крім того, передбачалося встигнути забезпечити новий тип закладу до початку навчання навчальними планами, програмами, робочими планами, підручниками, розкладом тощо [507, л. 65–68 об.].

Можна припустити, що до такої важливої перебудови освітньої системи комуні мало долучитися і її правління, але ретельний аналіз протоколів педагогічної ради робфаку майже за весь 1933 – 1934 навчальний рік не виявив ознак причетності органів ДПУ до проекту технікуму. Лише в ухвалі червневого засідання ради 1934 р. є дані, що однозначно пов'язують цей важливий проект з керівною функцією шефів – перетворення школи комуні на зразкову серед харківських шкіл подається саме як реалізація завдання, поставленого перед комуною народним комісаром внутрішніх справ України В. А. Балицьким. Крім того, в доповіді тодішнього завідуючого робфаком Бушанського про організацію технікуму, яка стояла другим питанням на цьому засіданні, прямо сказано: “Колегія ДПУ УСРР дала установку про реорганізацію н[ашої] школи в таку, яка б давала середню освіту і спеціальність для праці на виробництві. Таким т[оваришам], які виявлять особливі здібності, давати можливість підготуватися до ВИЩу. Такою школою в нашій комуні запроєктовано 4-х річний технікум на базі семирічки з двома факультетами: механіко-оптичним і механіко-електричним”. У відповідному рішенні педагогічна рада вітала дану постанову ДПУ і ухвалила низку практичних дій щодо вчасного відкриття технікуму: складання програмного матеріалу, робочих планів, укомплектування академічних груп, устаткування кабінетів та лабораторій [507, л. 65–68 об.].

Звертає на себе увагу той факт, що ухвала з другого питання порядку денного цього засідання педагогічної ради фактично анулює зміст щойно прийнятого рішення з питання першого, оскільки не має сенсу педагогічному колективу визначати “профіль навчального закладу”, коли керівництво ДПУ вже прийняло рішення

про організацію технікуму. Можна припустити два ймовірних пояснення цього протиріччя: 1) розгляд і постанова щодо технікуму проходили в інший час, а пізніше були включені у цей протокол; 2) друге питання порядку денного спочатку засідання не планувалося, а було додане в ході самого засідання, при цьому завідувачий робфаком Бушанський або до кінця приховував від інших членів педради зміст постанови колегії ДПУ, або текст цього документа був ним отриманий в останній момент.

Крім того, досить неочікуваною виглядає відсутність начальника педагогічної частини А. С. Макаренка під час розгляду такого доленосного для навчальної сфери комуни питання. Ця обставина тим більш незрозуміла, враховуючи, що Макаренко, скоріш за все, у цей час знаходився в Харкові – у літературі ми не знайшли жодних згадок про поїздки, відрядження або інші можливі причини його неучасті [236, с. 51; 238, с. 741; 274, с. 74–75; 275, с. 110; 488, с. 158–159]. Так само несподіваною виглядає пасивність Макаренка, який 3 липня був присутній на наступному засіданні ради, де крім підсумків навчального року обговорювалися деякі технічні моменти організації технікуму, але не виступав [507, л. 69 об.–70]. Подібна поведінка педагога-письменника, ймовірно, пояснюється, з одного боку, його скептичним ставленням до можливості одномоментної реорганізації, хоча й досить міцного з педагогічної точки зору, робфаку комуни в такий складний у матеріальному і кадровому відношенні навчальний заклад, як технікум; з другого, тим, що намагання керівництва за допомогою надання закінченої професійної освіти прив'язати всіх вихованців до лише трьох суто виробничих спеціальностей могло знизити мотивацію випускників комуни до пошуку шляхів власної професійної самореалізації. На наш погляд, пояснення даної позиції Макаренка можна знайти в деяких його висловлюваннях ще у ході дискусії 1928 року з представниками офіційної української педагогіки [229, с. 69–80; 394].

Оскільки майже весь склад робфаку комуни автоматично перетворювався з нового навчального року на студентів технікуму, одним із принципових питань проекту реорганізації було визначення рівня підготовленості різних курсів робфаку для навчання на тих або інших курсах технікуму. Педагогічна рада вирішила встановити таке співвідношення: студентів колишнього 1-го курсу робфаку перевести у сьому групу семирічки, що утворювалася на місці підготовчих груп робфаку; колишнього 2-го курсу – на перший курс технікуму; колишнього 3-го курсу – на 2 курс технікуму; колишнього 4 курсу – на третій курс технікуму [507, л. 69 об.–70]. Але, як з'ясувалося, в реальності існувала, очевидно, й інша схема переведення. Так, комунари І. Ветров і Н. Купрій, що вчилися наприкінці 1932 р. на другому курсі робфаку [76, с. 89, 95], в листопаді 1934 р. дійсно були студентами лише другого курсу технікуму [508, л. 15, 50], але першокурсник робфаку осені 1932 року Ф. Стіріс і другокурсниця М. Литвинова [76, с. 105, 117] на кінець 1934 р. зазначені як студенти, відповідно, 2-го і 3-го курсів технікуму [508, л. 54, 102]. Цілком можливо, що при комплектуванні академічних груп технікуму застосовувалась диференційована система відбору студентів, яка передбачала певні форми діагностики рівня освітніх досягнень.

Технікум почав функціонувати з початку 1934 – 1935 навчального року в складі двох відділень – оптико-механічного, що мало поки лише II і III курси, та електро-механічного з трьома курсами. Як і в практиці робфаку, з виховною метою за кожним із курсів і груп технікуму були закріплені відповідальні викладачі. На жовтень 1934 р. список прикріплених педагогів електромеханічного відділення мав такий вигляд: I А курс – Є. С. Магура, I Б курс – Г. Є. Березняк, I В курс – Й. В. Рубан; II курс – В. М. Терський; III курс – Є. Г. Пантелеймонова. Оптико-механічне відділення: II курс – Т. Д. Татаринів, III курс – О. Г. Білоус [249, с. 294].

Треба підкреслити, що діяльність реформованого шкільного комбінату комуни майже з самого початку була відмічена низкою недоліків. Вперше після відкриття технікуму питання його роботи стали предметом обговорення педагогічної ради комуни 14 жовтня 1934 р. В доповіді директора технікуму і голови педагогічної ради комуни Румберга про хід навчального процесу в технікумі й семирічці та виступах педагогів підкреслювалося формальне ставлення викладачів до роботи, поганий облік виконання навчальних планів і програм, неукomплектованість педагогічного колективу, нестача підручників та іншої літератури, невідповідність мови підручників мові викладання тощо. Крім того, було зазначено, що реорганізація робфаку в технікум пройшла “коряво”, педколектив почав свою роботу без ентузіазму, без знання своїх перспектив, без підготовки [249, с. 293].

Цікаві зауваження щодо занадто важкого і суперечливого процесу адаптації навчальної сфери комуни до нових умов містяться у виступі присутнього на цьому засіданні Макаренка, який закликав: “Нашу передісторію треба кінчати рішуче”. Далі він висловив свою думку з приводу технікуму: “Наш технікум специфічний у багатьох відношеннях і навряд чи коли-небудь буде мати нормальні умови. Але це нас лише до більшого зобов’язує, але не дає ніяких додаткових прав і виправдань. Умови у нас специфічні, але технікум такий же, як і всі інші технікуми, і саме так, саме з такими вимогами до нього і треба підходити. У найближчі ж дні нам треба почати застосовувати ті самі методи, які застосовуються у всіх технікумах”. Для покращення ситуації Макаренко пропонував “твердо і рішуче” виключати з технікуму всіх, хто не бажає вчитися, скасувати консультації репетиторського типу, оскільки вони розбещують комунарів, активізувати органи самоврядування, висунути гасло “Жодного прогулу”, вимоги до комунарів висувати твердо і рішуче, про всі випадки порушення дисципліни й академічного відставання “кричати всюди, у всіх організаціях, на всю комуну” [249, с. 292].

Свій перелік заходів оздоровлення ситуації тоді запропонував і Румберг: поряд з основним, лекційним, практикувати й більш активні методи викладання, особливу увагу приділити самостійній роботі учнів над підручником та навчальним посібником, навчити комунарів користуватися літературою, складати конспекти, тези, критично ставитися до вивченого матеріалу [249, с. 293].

Підсумки першого місяця роботи технікуму підтвердили його низьку навчальну, методичну і виховну ефективність. У протоколі педради зафіксована така картина успішності серед студентів: 3% отримали “відмінно”, 7% – “незадовільно” і 25% залишилися не атестованими [249, с. 293]. Макаренко, виступаючи на засіданні педагогічної ради 10 листопада, пояснював низьку успішність комунарів двома об’єктивними причинами: по-перше, тим, що вони приймаються до технікуму без екзамену та конкурсного відбору, і це не створює у них бажаної відповідальності за своє місце. По-друге, технікум комуни як дитячої інтернатної установи, на відміну від звичайних технікумів, за своїм статусом не може широко застосовувати відсів відстаючих студентів і тим зменшувати власний показник неуспішності [249, с. 315].

Певну цікавість являє різноманітність методів підвищення академічних показників, що практикувалися педагогічною радою технікуму: попередження про ліквідацію відставання у навчанні протягом 10 днів, доведення до відома комсомольської організації, догана, виклик до директора технікуму або Макаренка, переведення на курс нижче тощо. Виключення з технікуму застосовувалося лише в крайніх випадках, приводом для чого могли стати систематичні прогули, порушення дисципліни і відверте небажання вчитися [249, с. 294]. Такому покаранню в грудні, наприклад, були піддані комунари Купрійчук і Таран [249, с. 320]. Проте перелічені методи, вочевидь, не лише не призводили до бажаних результатів, але й тягли за собою низку інших проблем. Макаренко доводив: виключення з технікуму із зали-

шенням колишнього студента в комуні дезорганізує інших комунарів, оскільки відсторонення від занять дає йому можливість перейти виключно на виробництво, підвищувати виробничу кваліфікацію й отримувати більш високий заробіток. Тому педагог закликав керівництво комуні вирішити це питання принципово і вже потім "підійти конкретно до кожного відстаючого, з диференціацією турботи про комунарів" [249, с. 315].

У жовтні кількість двійок студентів зросла до 10,4%, і це, очевидно, ще більше загострило сумніви багатьох щодо необхідності існування технікуму взагалі. Однак заступник начальника комуні Тепер на засіданні педагогічної ради резонно зауважив, що розмови про недоцільність технікуму необґрунтовані, оскільки була відповідна постанова квітневої колегії НКВС. На цьому ж засіданні постало одне з принципових питань щодо освітньої функції технікуму і його місця в системі професійної освіти комунарів. У той час, як необхідність отримання всіма комунарами неповної середньої освіти диктувалося відповідними загальнодержавними постановами, обов'язковість вступу їх до технікуму, ймовірно, викликала суперечливі думки, тому педагогічна рада ухвалила: подальша, після закінчення семирічки, освіта комунарів має відбуватися за бажанням, тому вирішення питання про випуск із комуні виключно через технікум має відбуватися суто індивідуально [249, с. 316].

Варто зазначити, що впродовж листопада стало помітне деяке підвищення академічних показників: число відстаючих зменшилося з 10,4% у жовтні до 8%. Особливо помітною ця динаміка була на деяких курсах: на I А вона мала вигляд 8,6% проти 4,5%, на I Г – 17,9% проти 9%, на II Б – 7,8% проти 6,2%, на III А – 10,6% проти 3,4% тощо. Збільшення ж числа двійок відбулося лише на III Б і I Б курсах [249, с. 320].

Але історія технікуму комуні імені Держинського виявилася досить нетривалою; вже восени 1934 року, тобто через два місяці після початку занять, постало питання його докорінної реорганізації. Педагогічна рада визнала допущену нею поспішність у механічному переведенні учнів колишнього робфаку на III курс технікуму. Надмірно велике навантаження на студентів, що опинилися відразу на випускному курсі технікуму, не маючи за плечима перших двох його курсів, було констатоване навіть Наркоматом важкої промисловості, який, очевидно, здійснював певні контролюючі функції стосовно комуні. Доповідь про ці хиби робив на засіданні 9 грудня сам А. С. Макаренко, що є опосередкованим підтвердженням резонності висловленого нами вище припущення про його негативне ставлення до проекту технікуму. У промові він особливо наголосив на своїй підтримці реорганізації як можливості врахувати професійні нахили і бажання комунарів. "Надання комунарам можливості вибору відповідно до їх можливостей і бажань, – зазначив Макаренко, – буде сприяти підвищенню якості навчання, а також дасть можливість підвищити вимоги до студентів" [249, с. 319].

Передбачалося створити на базі існуючих у комуні семирічки і технікуму досить складний навчальний комплекс: повну середню школу, курси з підготовки до вишу і однорічні курси типу ФЗУ "з підвищення кваліфікації і технічних знань" [249, с. 319]. Студентам усіх трьох курсів технікуму було надано право вільно обрати форму подальшої освіти. 19 і 21 листопада з цією метою було проведено профорієнтаційне анкетування, під час якого, між іншим, яскраво проявилася невдоволеність багатьох комунарів необхідністю навчання у технікумі [508, л. 1–131].

Курси з підготовки до вишів планувалися у складі двох груп – україномовної, для тих, хто прагнув продовжувати свою освіту в Україні, і з російською мовою викладання, для вступників до вишів РРФСР. Однорічні курси типу ФЗУ, на думку Макаренка, мали сприяти підвищенню загальної академічної успішності, оскільки створювалися переважно для студентів, які мали низькі навчальні показники і не

прагнули до подальшого навчання. Що ж стосується студентів I та II курсів, які бажали закінчити технікум, то Макаренко підтримав необхідність надати їм таку можливість. Враховуючи подані заяви комунарів і підсумки аналізу педагогічною радою успішності та здібностей кожного із них, постановою від 9 грудня 1934 р. до російськомовної підготовчої групи були зараховані 18 чол., до україномовної – 15 чол. і 8 студентів третього курсу були залишені в комуні для закінчення технікуму й однорічних курсів типу ФЗУ [249, с. 319–320].

Нам поки що не відомі документи, які б точно зафіксували термін діяльності технікуму в комуні імені Дзержинського, але деякі опосередковані дані говорять про те, що він проіснував лише один, 1934 – 1935 навчальний рік. Остання серед знайдених згадок про нього міститься у висновках за результатами перевірки стану виховної роботи серед комунарського колективу, проведеної комісією Дзержинського районного комітету КП(б)У від 13 березня 1934 р. [250, с. 57]. Уже в 1935 – 1936 навчальному році на зміну технікуму приходить відроджений робфак. У цей період освітня система комуні набирає найбільшої за всі роки її існування широти і освітньо-вікової диференціації – вона складається з двох груп підвищення письменності, семи класів неповної середньої школи та чотирьох курсів робфаку [509, л. 3, 4].

З огляду на недостатність інформації про пов'язаний з існуванням технікуму відрізок діяльності освітньої системи комуні імені Дзержинського ще багато питань потребують подальших систематичних і тривалих розвідок. Однак коло наявних фактів уже дозволяє зробити деякі висновки і припущення.

Сам А. С. Макаренко, хоча і виступив спочатку прибічником ідеї відкриття на базі робфаку комуні машинобудівного технікуму, пізніше, ймовірно, зрозумів матеріальну, кадрову й методичну передчасність цього проекту. Отримавши в стінах комуні добру загальноосвітню підготовку, її випускники успішно вступали до провідних технікумів Харкова та інших міст країни, де могли розраховувати на найякіснішу для того часу середню технічну освіту. Якщо комунари прагнули мати дійсно справжню кваліфікацію, а не лише відповідний освітній сертифікат, то вони не могли бути зацікавлені в здобуванні освіти в поспіхом створеному закладі з відсутньою інфраструктурою. До того ж, як удалося з'ясувати, обмежувати власний фах та освітній рівень професією майстра електромеханіка чи оптика реально була зацікавлена лише невелика група вихованців Макаренка [508, л. 1–131].

Єдиним, хто, на нашу думку, міг бути послідовно зацікавлений у існуванні технікуму, є керівництво українського НКВС, яке до 1934 року вже звикло переможно звітуватися й отримувати нагороди за досягнення комуні.

Те, що професійна освіта комунарів не обмежувалася виробничим і шкільним навчанням, переконливо доводить велике розмаїття позааудиторних форм діяльності, таких як гуртки, секції, бюро й окремі групи. Найавторитетнішою оцінкою позакласної роботи комуні можна вважати вислів її головного і незмінного організатора – В. М. Терського. Позакласні заняття в практиці А. С. Макаренка, згадував він, являли собою надто складну й цікаву систему, що охоплювала дітей гуртками, секціями та іншими організаційними формами постійного й тимчасового характеру. “Вся в цілому клубна робота складала важливу частину нашої педагогічної діяльності. / За її успіх відповідав я, але сам Антон Семенович, і кожен із педагогів, і всі передові колоністи і комунари приділяли позашкільним заняттям серйозну увагу, і тому ці заняття аж ніяк не були справою, відданою кому-небудь одному на відкуп, а фактично були колективною справою всіх” [418, с. 10].

За оцінкою дослідників, організація клубних занять, яку розробив Терський, дозволяла всім комунарам знайти справу за своїми нахилами, розвинути індивіду-

альні здібності, знайти своє покликання і, як наслідок, правильно вибрати професію [293, с. 15].

Ще в серпні 1930 р., коли фінансові перспективи закладу стали дещо поліпшуватися, В. М. Терський надіслав до педагогічної ради комуни план “Про напрями і форми клубної роботи”, авторство якого, на думку А. Фролова та О. Ілалдінової [248, с. 222], в головному належить А. С. Макаренку. Документ є цінним свідченням “професійного” характеру позашкільної діяльності комуни, висуваючи головною ідеєю клубної роботи – наближення її до виробництва, надання їй характеру “мобілізації громадських вільних сил на справу покращення виробництва” [236, с. 153].

Пропонувалися три головні лінії клубної роботи: клубно-виробнича; спортивна; відпочинку і загального розвитку. Мережа гуртків, що передбачалася для реалізації першого з указаних напрямів, охоплювала практично всі галузі виробництва: гурток комунарського верстата, матеріальний гурток, гурток раціоналізації, гурток організаторів та гурток економіки виробництва. Крім того, автори проекту окремо піднімали питання зацікавленості комунарів щодо активної участі в роботі гуртків. Ідейна сторона цієї зацікавленості, на їх думку, має виходити з природних прагнень комунарів як майбутніх інженерів: “Цю тему треба завжди будирувати і в гуртках і в загальних зборах, а найголовніше, треба в самій роботі показати, що дійсно в ній задовольняються вказані інтереси” [236, с. 153, 155].

У документі докладно розкривається й зміст роботи кожного з виробничих гуртків, що дозволяє зрозуміти, наскільки повно і глибоко уявляв Макаренко актуальні аспекти виробничої підготовки комунарів. Наведемо декілька прикладів.

Робота *гуртка комунарського верстата* мала включати такі форми активності: а) загальне вивчення верстатної справи, читання спеціальної літератури, особливо з історії машини; б) екскурсії на фабрики й заводи для вивчення окремих типів верстатів і порівняння з тими, що є на підприємствах комуни; в) прискіпливе спостереження за роботою власних верстатів, організація громадської уваги до них та збереження їх у роботі; г) винахідницька робота з покращення і пристосування верстатів, із заміни старих верстатів новими; д) вивчення креслень і робота по кресленню деталей у зв'язку з винахідницькою роботою гуртка; е) ведення спеціального відділу з верстата в стінній газеті комуни; є) виявлення кращих працівників комуни на верстатах і представлення їх до преміювання. Як бачимо, участь комунара в цьому гуртку автоматично вводила його до найширшого кола питань механізації виробництва, формувала його загальнотехнічний світогляд, передбачала реалізацію низки теоретичних і практичних завдань виробничої підготовки.

Програми інших гуртків були побудовані за аналогічною схемою. Участь комунара в *матеріальному гуртку* передбачала: а) загальне вивчення матеріальної схеми виробництва комуни; б) читання літератури про матеріали, нові ідеї й практичні вдосконалення в галузі заміни та застосування матеріалів на Заході і в Радянському Союзі; в) спостереження за правильною і економною витратою матеріалів у комуні, за правильним постачанням комуни матеріалами; г) вивчення питання про матеріальне постачання виробництва країни за п'ятирічним планом; д) винахідницька робота з покращення у сфері матеріалів; е) екскурсії на заводи і фабрики для вивчення становища з матеріалами; є) виявлення окремих осіб і цехів комуни, що найбільш ощадливо ставляться до матеріалів, подання їх на преміювання; ж) ведення спеціального відділу в стінгазеті комуни; з) участь у придбанні матеріалів для виробництва. Можна помітити, що у представленій програмі вже досить помітно звучать теми загальнодержавного промислового розвитку, а також ще активніше гуртківці залучаються до участі в управлінні підприємством.

Зміст діяльності *гуртка раціоналізації* складався з таких пунктів: а) вивчення літератури з раціоналізації, її історії, головних теорем і проблем; б) вивчення постановки раціоналізації на радянських заводах і фабриках; в) ініціативна й практична робота з раціоналізації виробництва в комуні; г) ведення спеціального розділу в стінгазеті; д) виявлення працівників комуні, що найбільш відзначилися в раціоналізаторській роботі, і представлення їх на преміювання; е) влаштування дискусій із питань раціоналізації в комуні. Новим, у порівнянні з іншими програмами, засобом активізації комунарів, як бачимо, тут виступають дискусійні форми роботи.

Найкваліфікованішими з представлених у проекті є програми економічного і управлінського гуртків. Оскільки на змісті роботи першого з названих у подальшому ми зупинимося більш докладно, розглянемо лише специфіку *гуртка організаторів*. Типовий для всіх програм теоретичний блок у даному випадку пропонує вивчення питань з управління виробництвом, схем організації виробництва на заводах, законів січення підприємства по цехах і бригадах, організації окремих сфер виробництва, особистісних якостей організатора і керівника виробництва, питань організації на Заході у порівнянні з досвідом своєї країни. Практична частина діяльності гуртка, окрім типових, – відділу в стінгазеті та виявлення і преміювання кращих організаторів комуні, – складається з низки важливих для професійного розвитку комунарів видів активності: практичного вивчення організації управління власного виробництва і внесення практичних вказівок для його покращення, практичного втручання до виробництва комуні з усіх питань керівництва, влаштування дискусій з окремих питань організації управління виробництвом та винахідницької роботи в галузі організації управління [236, с. 155–156].

У представлених програмах звертає на себе увагу неодмінне прагнення авторів пов'язати вузько специфічні завдання кожного з гуртків із загальними професійно-виховними пріоритетами всього колективу, уникнути автарктності, замкненості гуртківців у колі власних потреб і інтересів. Крім того, як справедливо зазначає А. Фролов, А. С. Макаренко кардинально реформує позашкільну сферу закладу, спрямовує її на виховання передусім організаторських здібностей комунарів [248, с. 223].

Із часом розмаїття, масовість і активність позашкільної роботи комуні викликали необхідність уведення навіть окремої посади керівника, яку, наприклад, у 1935 році, принаймні у травні – серпні, обіймав В. К. Машотас [585, арк. 46, 68–73]. Для різних видів позашкільних занять комуні мала окремі технічно обладнані приміщення, так звані “тихий” і “гучний” клуби, великий актовий зал із балкономом. У “тихому” клубі, пристосованому головним чином для інтелектуальних занять, грали у шахи й шашки, у різні винайдені самими ігри, як, наприклад, “Подорож навколо світу” тощо [306, с. 57].

На осінь 1932 року система об'єднань за інтересами комуні була представлена десятьма окремими гуртками і творчими колективами, кількість учасників яких налічувала 371 чол., тобто охоплювала практично всіх комунарів. Представлений нижче розподіл вихованців за окремими гуртками дозволяє проаналізувати характер їх інтересів.

Наймасовішим творчим об'єднанням комуні був оркестр, до якого входило 60 музикантів. Другим за кількістю учасників виступав український літературний гурток – 56 чол.; найчисельніший із технічних, радіогурток, об'єднував 50 комунарів, 28 вихованців були учасниками так званої “Живої газети”, в драматичному колективі брали участь 23 юнаків і дівчат. Російській літературний гурток, на відміну від українського, привабив лише 18 комунарів, теж не надто чисельними були гуртки натуралістичний – 13 чол., фотографічний – 9 чол., бібліотечний – 8 чол. Найменша кількість аматорів, всього 6, на той час займалися в гуртку образотворчого мистец-

тва [73, с. 51]. В подальші роки активно діяли також авіамоторний (біля 12 чол.), автомоторний (біля 133 чол.) та планерний (біля 16 чол.) гуртки [67, с. 287].

В. М. Терський безпосередньо керував у комуні ізогуртком, що мав два підрозділи: гурток малювання для комунарів молодшого віку і гурток винахідників, члени якого вчилися майструвати, залучалися до технічної творчості й виконували різні поточні практичні завдання для всього колективу [230, с. 502]. Роль ізогуртка в громадському житті комуні передбачала принаймні три види творчої активності: 1) Оформлення стінних газет. 2) Оформлення приміщень, території, свят, демонстрацій тощо. 3) Оформлення театральної сцени і вистав: виготовлення декорацій, костюмів, реквізиту, гримування акторів. Гурток у різний час об'єднував до 28 учасників, і декілька з них у подальшому стали художниками-професіоналами: Ю. В. Камишанський, М. Кондрашов, Г. І. Гонтар, В. В. Постніков. Особливо великої творчої роботи потребував випуск стінних газет, які містили повідомлення про надзвичайні події в комуні й країні, полеміку з найгостріших питань, вірші, ребуси, дружні шаржі, карикатури тощо. Розмір деяких із них досягав 15 м у довжину і 1,8 м у висоту [293, с. 16–17].

Треба підкреслити, що Терський не розглядав завдання художнього гуртка в чисто аматорській площині, в силу свого природного максималізму він не лише створював своїм вихованцям умови для професійного вибору в мистецькій сфері, але й виводив діяльність цього творчого об'єднання на рівень професіогенетичних функцій. Досягнення художнього гуртка добре представляє його стаття в січневому номері “Держинця” за 1936 рік. Навіть у самій її назві – “Йдемо до школи живопису” – відчувається рівень домагань Терського та його вихованців, велич мети свого професійного розвитку. Підтверджуючи власну правоту результатами щойно проведеної в комуні художньої виставки, автор починає розповідь словами: “Ми у Комуні ще не змогли створити справжню школу живопису, але ми до неї йдемо”. У статті особливо увагу привертають до себе характеристики найактивніших учасників гуртка – своєрідна експертна оцінка їх професійної майстерності, висловлена Терським із глибоким розумінням не лише сутності художньої творчості як такої, але й з вірою в особистісну перспективу кожного комунара. Комунар Юрій Камишанський, за словами Терського, з кожним місяцем підходить до роботи все серйозніше й глибше, він самостійно вивчає історію мистецтва і знайомий із творчістю таких відомих вітчизняних і західних митців, як Греков, Бродський, Герасимов, Сварог, Репін, Маковський, Шишкін, Айвазовський, Рембрандт, Тіціан, Месоньє. Його, наприклад, уже не задовольняє коротка характеристика роботи Сезанна, наведена в історії мистецтва, і він шукає спеціальну літературу. Терський дає йому таку характеристику: “Культурний, талановитий, жвавий і веселий, він бере на себе завжди чорну роботу”. Виявляється, Камишанський є автором живописної копії такої складної в композиційному, колористичному й інших відношеннях картини, як “Запорожці” Репіна.

“Працює безупинно” й живе інтересами гуртка його командир Євген Остапенко, якого Терський характеризує такими словами: дуже талановитий, настирливий у роботі й розвивається дуже швидко. Остапенко в своєму творчому доробку має декілька пейзажів із природи й копію репінського “Івана Грозного”. Найкращим майстром гуртка Терський називає Михайла Кондрашова, написані яким портрети на виставці були найпрофесійнішими. Автором же кращих пейзажів виявився колишній комунар Василь Куліков, пензлю якого також належить і копія шишкінських “Ведмедів”. Цикл картин про челюскінців представив “зростаючий безсумнівний талант” Дубовиков. Терський також наводить імена найталановитіших і найактивніших членів гуртка старшої групи, що вже вміють працювати олійними фарбами – Г. Мудрак, Литовка, В. Руденко, Титаренко, В. Грицюк, І. Токарев, Олек-

сандр Камишанський, О. Онопрієнко, Степаненко, а також молодшої групи – Чуприн, Беседін, Жиловець, Г. Лукошко, які поки що виконують роботи олівцем і аквареллю. Характерним для практики Терського було залучення старших комунарів до проведення занять із наймолодшими членами гуртка. Так, талановитий художник і автор власних композицій військової тематики Віктор Постніков виконував обов'язки помічника керівника гуртка у справі викладання, передаючи свій мистецький досвід художникам-початківцям [417, с. 2].

Цікавим прикладом стимулювання технічної творчості вихованців виступає реалізований Терським конкурс на створення “вічного двигуна”, до якого були втягнені навіть інженери, досвідчені інструктори виробництва і майстри [230, с. 77; 232, с. 176].

Досить оригінальну самодіяльну форму початкового професійного виховання, що, за словами М. Букшпана, була надзвичайно корисною суто виробничою організацією і дала основні кадри для навчально-інструментальної бригади, вигадали самі молодші комунари. Це так званий “Союзтранс”, члени якого приймали від старших комунарів доручення з виписки і доставки деталей і інструментів із комор, передачі записок і розпоряджень, розшуку потрібних співробітників тощо [50, с. 82].

Можливість особливо гостро відчувати свою причетність до проблем виробництва, усвідомити себе суб'єктом щодо процесів промислового розвитку комуні надавав широко організований на її підприємствах раціоналізаторський рух. Керівництво всіляко заохочувало і комунарів, і найманих працівників брати в ньому участь, зверталось до них із закликом вносити побільше раціоналізаторських пропозицій, “спрямованих на покращення якості, полегшення роботи і здешевлення собівартості продукції” [249, с. 207]. А в березні 1934 року начальник комуні прямо наказував головному інженеру через начальників виробництв організувати і зосередити у себе надходження всіх пропозицій, що носять характер раціоналізації й покращення технічної постановки справи на підприємствах, контролювати впровадження цих пропозицій із визначенням їх економічного ефекту і виплатою відповідних премій [249, с. 209]. У зв'язку з цим, найбільш цінною формою позашкільної професійно-технічної освіти комунарів виступала участь у організованому в комуні бюро раціоналізації і винахідництва. Брак інформації, на жаль, не дозволяє визначити міру участі вихованців у роботі бюро, а також зміст та характер їх діяльності у ньому. Відомо лише, що делегування комунарів до складу бюро, очевидно, являлося прерогативою комсомольського осередку комуні. Так, 1 жовтня 1932 р. комсомольське бюро виділило до складу бюро раціоналізації і винахідництва комсомольців Т. Боярчука, В. Козиря та Ф. Шатаєва [306, с. 55].

Помітний слід в історії комуні залишили і її мистецькі колективи. Професіоналізм комунарського хору, наприклад, здобув високу оцінку в 1936 році на Всесоюзній олімпіаді художньої самодіяльності трудових комун і колоній НКВС СРСР, у резолюції журі якої можна прочитати: “Виступ вирізнявся м'якістю загального звучання хору і умінням учасників його тепло і виразно співати ансамблем. В цьому співі відчувалося, що, у порівнянні з іншими хорами на Олімпіаді, він володів кращими голосами і багатим природним музичним почуттям виконавця. Особливо добре у хорі вийшла пісня “Ой, хмелю, мій хмелю”. У цій пісні хор показав не лише добре почуття ритму виконавців, глибоку відчутність співу, але й добру дикцію, чітку фразировку і злагодженість звучання голосів, особливо двох жіночих груп <...>” [67, с. 296]. Не поступалося хору і друге аматорське об'єднання комуні – драматичний гурток, для керівництва яким А. С. Макаренко запросив найпрофесійніших театральних діячів Харкова того часу: майбутнього народного артиста

РРФСР, режисера М. В. Петрова (1890 – 1964) і майбутнього народного артиста СРСР, актора і режисера О. Г. Крамова (1885 – 1951) [67, с. 291].

Активно розвивалася також спортивно-масова робота комуні. На кінець 1932 року вона здійснювалася по таких секціях і групах: футбол, волейбол, городки, теніс, легка атлетика, бокс, кавалерійська секція, вело-мотосекція, а також винайде-ний комунарами різновид тенісу – так званий “горлет” [480, с. 80]. Крім того, в комуні існували парашутно-планерна секція [586, арк. 22] і стрілецький гурток [449, с. 99].

Як підкреслює відомий дослідник історії керованих А. С. Макаренком закладів М. Виноградова, гуртки комуні імені Дзержинського значною мірою спрямовували майбутній шлях комунарів, розвивали у певний бік їх таланти, забезпечували можливість подальшої їх професійної підготовки. З драматичного гуртка комуні, наприклад, вийшли майбутні талановиті театральні актори: К. Борискіна (Харків), І. Ткачук (Севастополь), Д. Терентюк (Свердловськ), О. Сиром’ятникова (Єреван). Один із найактивніших членів літературного гуртка Ю. Ройтенберг вступив на філологічний факультет ленінградського Політико-просвітницького інституту, обдарований учасник художнього гуртка Юрій (Георгій) Камишанський закінчив школу живопису в Харкові і став художником-декоратором театру імені Т. Г. Шевченка [67, с. 291, 292, 295, 298].

Великі внутрішні можливості комуні для надання вихованцям невиробничих професій пов’язувалися також з організацією оркестру, історія якого бере свій початок 15 січня 1928 р., тобто лише через декілька днів після урочистого відкриття установи. Оркестр отримав біля 30 труб “білого металу”, його багаторічним керівником став В. Т. Левшаков [333, с. 15].

Конституція комуні встановлювала чіткі й досить жорсткі вимоги для членів цього творчого колективу: хоча комунари добровільно входили до складу оркестру, але не мали права залишити його до випуску з комуні. На чолі оркестру стояв командир, що допомагав капелмейстеру в навчальній і концертній діяльності, відповідав за дисципліну та справність інструментів, порядок у приміщенні оркестру [175, с. 38].

Поступово рівень кваліфікації учасників дозволив включати до репертуару досить складні для виконання музичні твори. Відомо, що на початок жовтня 1932 р. оркестр виконував “Фантазії з революційних пісень Заходу” Василенка, популярі з “Ріголетто” Верді, “По зорі” Богуславського [306, с. 58].

Про розмаїття творчих колективів комуні говорить репертуар, представлений нею на Всеукраїнську олімпіаду художньої самодіяльності трудових колоній і комун 1936 року: виступ оркестру духових інструментів, виступ хору співаків, виконання уривків із п’ес силами драматичного гуртка, виконання народних танців (гопака та інших), сольний спів, демонстрація робіт художнього гуртка, фізкультурний виступ [505, л. 59–67]. Художній гурток привіз на олімпіаду картини 12 комунарів, у тому числі Ю. Камишанського [505, л. 64].

Треба зазначити, що іноді у зв’язку з надзвичайним виробничим перевантаженням колективу тимчасово призупинялися майже всі види клубної і масової діяльності. Таке трапилось, наприклад, у період “промислового буму” 1930 року: не були організовані заплановані гуртки, переживали стагнацію спортивна і військово-масова робота, майже перестали виходити номери стінної газети “Дзержинець”. Але вже до кінця року, як ідеться в доповіді правління комуні, в цій роботі відбувся перелом: регулярними стали випуски “Дзержинця” і “Піонера-дзержинця”, активно запрацювали оркестр і гуртки: драматичний, український і російський літературні, ігровий, Тсоавіахім, ребусний тощо [506, л. 15].

3.4. Індустріальний прогрес установи і виробниче навчання комунарів в реалізації операціонально-технічної складової їх професійного розвитку

3.4.1. Динаміка промислового потенціалу комуни

Незважаючи на прискіпливу і тривалу увагу вчених до різних аспектів діяльності комуни імені Ф. Е. Дзержинського, залишаються майже не розробленими окремі важливі питання організації її внутрішньої матеріально-економічної структури. Але саме в особливостях розбудови господарства та промислової бази комуни як важливих інститутів професіогенезу слід шукати, як нам здається, найсуттєвіші відмінності макаренківської концепції організації професійного майбутнього вихованців.

Завдяки конструктивній позиції керівництва, впровадженню прогресивних форм господарювання, ентузіазму та згуртованості співробітників і вихованців на початок 1934 р. комуна імені Дзержинського об'єднувала три високотехнологічних промислових підприємства – інструментальний, електроінструментальний і фото заводи, мала навчальний комбінат із низкою оснащених кабінетів, інтернат, багатоквартирні житлові будинки, дитячі ясла, їдальню, гараж, склади, пральню, оранжерею і ферму на 500 голів племінних свиней. Заводи, які на кінець 1934 р. виробляли продукції на 15 млн. карбованців, були обладнані дорогими імпортними верстатами кількістю 61 шт., загальна чисельність персоналу на них – робітників, педагогів, інженерно-технічних працівників – досягала в цей час 1400 чол. [579, арк. 53–54].

Проте будівництво тривало й далі: на момент переведення А. С. Макаренка до відділу трудових колоній НКВС України, що відбулося влітку 1935 р., крім промислових об'єктів на території комуни існували: два 4-поверхових цегляних будинки для сімей інженерно-технічних працівників з новим гуртожитком для комунарів у одному з них, двоповерховий цегляний старий корпус комунарського гуртожитку, двоповерхова цегляна робітнича їдальня з кухнею [583, арк. 16–19]. Крім того, функціонував санітарно-медичний центр, що складався з 21-місного стаціонару, розрахованого виключно на комунарів, і амбулаторії, в якій лікарями різних спеціальностей обслуговувалися всі працівники комуни [588, арк. 57–57 зв.].

Традиційно пріоритет у промисловій розбудові комуни імені Дзержинського дослідники віддавали заснуванню і успішному виведенню на проектну потужність двох високотехнологічних підприємств – заводів електричного інструменту і фотоапаратів. Але цим індустріальним успіхам передував надзвичайно напружений процес накопичення виробничого, економічного і комерційного досвіду, пов'язаний із діяльністю напівкустарних механізованих майстерень.

Співробітники українського НКВС, які відігравали головну роль у процесі організації комуни імені Дзержинського, не змогли, очевидно, позбавитися низки панівних для того часу стереотипів щодо внутрішнього устрою дитячих інтернатів. Одним із таких стереотипів був стандартний перелік обов'язкових майстерень. Завдяки старанням Адміністративно-господарського управління НКВС до моменту відкриття комуни в ній були обладнані слюсарно-механічна, деревообробна, шевська і швейна напівкустарні майстерні, які, за словами самих організаторів, мали лише декілька “зношених верстатів старої конструкції” [48, с. 11–12]. Причому, як свідчать документи, правління комуни вважало такий перелік достатньою підставою для зразкової постановки свого виховного закладу, оскільки середньостатистична дитяча установа того часу була обладнана значно гірше [277, с. 2–3].

Початкові завдання майстерень були спрямовані поки що на задоволення внутрішніх потреб комуні, але тут помітною вже була досить висока продуктивність праці: лише упродовж січня – березня 1928 року 12 дівчат-комунароч, що працювали у швейній майстерні, практично забезпечили всю комуну найнеобхіднішим: пошили 168 предметів верхнього одягу, 462 штуки білизни і 168 різних дрібних речей [68, с. 92]. Але майже з перших місяців існування комуні майстерні намагалися брати підряди й на виготовлення ліквідної продукції. Так, Макаренко згадує, що вже у травні 1928 року слюсарна майстерня виконувала комерційне замовлення на виготовлення чарунок для квитків міської залізничної станції [333, с. 17]. Однак брак обладнання і низька комерційна культура керівників промислової частини комуні вже в лютому 1929 р. призвели до фінансової кризи. Деревообробна майстерня виготовляла вручну шафи, що приносило лише збитки. Слюсарня, яка на той час мала тільки лещата, фрезерний і револьверний верстати, залишалася без замовлень. Занепад виробництва почав негативно впливати на вихованців, “комунарський колектив почав уже нудьгувати,” – писав Макаренко. Траплялися крадіжки. Але незабаром ситуація дещо змінилася. А. С. Макаренко так описує події травня–липня 1929 року: “У нас було замовлення на театральні меблі для нового клубу будівельників у Харкові. Ці меблі – тисячу з гаком місць – ми робили напружено і пристрасно. У майстерні деревообробній працювали усі: столяри, слюсарі, дівчата і педагоги, працювали по 8 годин на день”. 16 липня замовлення будівельників було здано, що принесло комуні декілька тисяч карбованців прибутку, з яких навіть вдалося виділити 4000 крб. на московський похід [333, с. 19].

Влітку 1929 року новим завідувачем виробництва комуні був призначений Кропачов, людина, за словами Макаренка, ледача. Його виробнича ініціатива теж не пішла далі збиткового виготовлення клубних меблів: “Матеріалів немає, майстрів добрих немає, договори не вигідні, а спитати нема з кого <...> нас заїдала кропачовщина. Кропачова крили на кожних загальних зборах, крило бюро, а він твердив лише єдине: почекайте, все буде чудово” [333, с. 20–21]. Організація пошивного і розширення деревообробного цеху, що датовані 24 грудня 1929 р., не могли кардинально змінити економічний стан закладу, тому кінець поточного і початок наступного року Макаренко позначає як час найбільшої бідності – “збитків ставало все більше й більше, часто-густо в Комуні не можна було дістати карбованця” [333, с. 21]. Таким чином, до 1930 року в цілому виробництво комуні працювало з фінансовим дефіцитом, що покривався відрахуваннями із зарплатні працівників НКВС [48, с. 11–12].

Початок весни 1930 р. став часом дуже важкого операційного повороту, пов'язаного з появою в комуні “справжніх виробничих установок”. 13 березня комунна придбала старе обладнання (3 токарних верстати, ливарний барабан) і налагодила випуск металевих деталей для ліжок та маслянок Штауффа. В цей же час вихованці активно виробляли стандартні меблі й “тисячами шили трусики”. Зміцнення виробничих потужностей комуні призвело до того, що менше ніж за місяць, вже 10 квітня, була запроваджена заробітна платня для комунарів. Такий крок керівництва сприяв підвищенню відповідальності вихованців за свою роботу, і разом з тим привів до росту продуктивності праці [333, с. 22]. Документи ілюструють ріст фонду заробітної плати комунарів у цей період: травень – 2246 крб. 15 коп., червень – 3476 крб. 60 коп., липень – 4067 крб. 85 коп., вересень (у серпні комунари перебували у відпустці) – 4820 крб. 22 коп., жовтень – 5185 крб. 97 коп., листопад – 4470 крб. 17 коп. Загалом за 1929 – 1930 роки середня місячна заробітна платня комунара складала 26 крб. 70 коп., але наприкінці 1930 року було запроєктовано її підвищення на 25% (до 33 крб. 25 коп.) [506, л. 2].

Особливу роль у боротьбі за поліпшення якості продукції, своєчасне виконання замовлень тощо в цей час починає відігравати обрана 10 квітня нова рада командирів під головуванням В. Камардінова [333, с. 22].

Пізніше інженер комуни П. Ю. Силаков, спостерігаючи за роботою в напівкустарних майстернях, висловив своє захоплення комунарками, які проявляли чудеса енергії, спритності, швидкості і величезної продуктивності. Саме ці їхні якості виступили згодом головною гарантією успіху для групи інженерів, що розробляла проект реконструкції виробництва комуни [383, с. 67].

Збитковість майстерень комуни, яку пізніше правління пояснювало відсутністю плановості в роботі, призвело до повної їх реорганізації в травні 1930 р. [506, л. 1]. Завдяки цьому 1 червня стало ключовою подією у виробничій історії комуни – саме цього дня вона перейшла на повну самооплатність [333, с. 22]. Однак ця обставина, ймовірно, не передбачала автоматичного припинення фінансування з боку ДПУ, оскільки, згідно з доповіддю правління, припинення дотацій Колегії і відрахувань із зарплатні співробітників ДПУ УСРР на користь комуни відбулося лише 1 листопада. Таким чином, затверджена в розмірі 10000 крб. прибуткова частина кошторису закладу вже на перший квартал 1931 року складалася з таких статей: відрахування із зарплатні комунарів – 3500 крб., прибуток від радгоспу імені В. Балицького – 4000 крб., прибутки майстерень і підприємств комуни – 2500 крб. [506, л. 20].

Вказана зміна економічного статусу комуни створювала підвалини для її вільного промислового розвитку, оскільки забезпечувала виробництво обіговим капіталом. У ці ж дні розпочинається будівництво збирального цеху деревообробної майстерні, який “був збудований із усілякої нісенітничі – дикту, обрізків, ганчірок і землі, але мав колосальні розміри. <...> цей цех все ж дав можливість випускати масову продукцію. Комуна почала викидати на ринок тисячі столів, стільців, креслярських столів та інше”. Щоденний випуск продукції, за словами Макаренка, досяг суми 3000 карбованців [333, с. 22].

Поліпшення матеріальної бази та нові методи організації виробництва призвели до того, що лише за п'ять місяців, із травня до 31 жовтня 1930 року, комунари випустили продукції на 151776 крб. 03 коп. Найбільший внесок у це зробило металічно-арматурне виробництво, продукція якого сягнула 80215 крб. 76 коп. Результат роботи деревообробників становив 46367 крб. 27 коп., ниткарів – 15417 крб.; найменше виробили швейники – лише 9776 крб. Загальний прибуток виробництва комуни за названий період склав 84409 крб., що створило фінансову базу для значного збільшення капіталовкладень. Розподіл витрачених тоді на виробничі й інші потреби 97101 крб. 56 коп. мав такий вигляд: будівництво нових приміщень для кузні, збирального цеху та житлового будинку – 42071 крб. 51 коп., на ремонт і переобладнання виробничих приміщень – 8121 крб. 24 коп., на закупівлю обладнання – 23688 крб. 35 коп., на закупівлю матеріалів – 13720 крб. 46 коп., на оплату боргів – 9500 крб. [506, арк. 1].

Рада командирів, обрана 6 липня того ж року, керована Ольгою Харламовою, хоча продовжувала добрі традиції попередників, але, як писав Макаренко, вже очолила боротьбу за майбутній завод, “ще невідомо який, але не кустарний” [333, с. 23].

На кінець 1930 року промисловий потенціал комуни складався з трьох головних виробництв: швейного, металічно-арматурного з мідноливарним, токарно-слюсарним, нікелювальним цехами та кузнею; деревообробного з машинним і збиральним цехами [506, л. 1]. На цей же час верстатний парк виробництва значно зріс і складався з 14 токарних верстатів, 4 шліфувальних, 2 ексаустерів, вагранки, 3 пресів, 1 револьверного верстата і 30 пар опок [68, с. 92].

Ниткова майстерня, що діяла до 25 грудня, була зачинена у зв'язку з її невідповідністю загальній виробничій установці комуні. Розподіл комунарів по цехах і виробництвах на цей час був таким: збиральний цех деревообробної майстерні – 39 чол., токарно-слюсарний цех та кузня – 34 чол., швейне виробництво – 30 чол., ливарний цех – 19 чол., машинний цех деревообробної майстерні – 14 чол., нікелювальний цех – 9 чол. Поза майстернями працювали ще 4 комунари [506, л. 1]. Крім того, осінь 1930 року була позначена подіями, що з часом істотно вплинули на розвиток виробництва. Мова йде про початок будівництва за активною участю вихованців дороги від головних будівель комуні до Белгородського шосе, відсутність якої, особливо в міжсезоння, значно ускладнювало доставку матеріалів, пересування людей тощо [333, с. 24–25].

Протягом 1930 – 1933 рр. активно формувався автопарк комуні, коли за рахунок виробничих сум безпосередньо на заводах-виробниках були придбані вантажні й легкові автомобілі. Дана обставина дещо розширювала професійно-освітні можливості комуні, оскільки наявність автотранспорту дозволила ввести до навчальних планів робфаку курс автосправи. Документи підтвердили, що дана дисципліна дійсно викладалася на робфаці комуні до початку 1933 – 1934 навчального року [507, л. 1–2].

Досить стислі терміни укомплектування автомобільного парку та показники пробігу окремих авто є ілюстрацією темпів зростання матеріально-виробничої бази та ділової активності комуні в цей час. У 1930 р. на баланс закладу поступив легковий 4-місний відкритий автомобіль Ford Model A, ймовірно, ще американського виробництва, хоча в документах комуні зазначено, що він був отриманий на московському заводі АМО. Вже на кінець 1934 р. пробіг легковика становив 200000 км. [578, арк. 74–74 зв.].

Рік потому, як зазначено в реєстраційній картці, до комуні прибув з Горьківського автозаводу 17-місний автобус. Оскільки автобуси на Горьківському автозаводі почали виробляти лише в 1933 р., можна припустити, що або рік прибуття у документі вказаний неправильно, або на автобус пізніше була переобладнана отримана тоді ж 1,5-тонна вантажівка ГАЗ-АА. Останнє підтверджується тим, що в березні 1934 р. даний транспортний засіб у документах значиться саме як вантажівка. Показники пробігу автобуса, які досягли 30000 км, засвідчують, що його експлуатація була теж досить інтенсивною, хоча функцією цього транспортного засобу було головним чином перевезення комунарів і співробітників між комуніою і Харковом [84; 577, арк. 10–11; 578, арк. 72–72 зв.].

Особливо помітним поповненням рухомого складу комуні було отримання в 1932 р. з Москви чотирьох вантажних автомобілів АМО-3 вантажопідйомністю 2,5 т, які вже на грудень 1934 р. мали пробіг 220, 185, 190, 150 тисяч км. (за іншими даними, на березень 1934 р. автопарк комуні складався з п'яти вантажних АМО-3 [577, арк. 10–11]. Про характер і рівень постачання комуні говорить такий факт: судячи із заводських номерів двигуна, дві вантажівки входили до першої виробленої тисячі цієї моделі, яка випускалася з 1931 по 1934 р., а одна з них навіть належала до першої серійної партії – двигун № 124 [578, арк. 68–71 зв.]. Того ж 1932 р. з Горьківського автозаводу була отримана і 1,5-тонна вантажівка ГАЗ-АА, яка на кінець 1934 р. встигла пройти вже 200000 км [578, арк. 73–73 зв.]. У 1933 р. для потреб комуні був придбаний ще один легковик, ГАЗ-А, що відомий як радянський аналог американського Ford Model A і випускався Горьківським заводом з 1932 р. На кінець 1934 р., тобто менше, ніж за два роки, його пробіг досяг уже 75000 км. [7; 578, арк. 75–75 зв.].

Перетворення напівкустарних майстерень комуні з обов'язкових атрибутів офіційної системи трудового перевиховання неповнолітніх на економічно самос-

тійні об'єкти господарювання, а також безпосередня і активна участь колективу вихованців у розширенні матеріальної бази закладу кардинально збагачували його педагогічний контекст. Але саме в цей час Макаренко зіткнувся з певним педагогічним протиріччям, підставою для якого стало зіткнення інтересів економічного розвитку комуні і її виховних завдань. Безпосереднім предметом конфлікту виступив характер кваліфікаційного розвитку комунарів.

Виробнича доцільність вимагала введення у цехах дрібного розподілу праці, коли кожен комунар виконував одну досить обмежену функцію виготовлення, обробки або збирання окремих деталей. Певною мірою, писав Макаренко, можна було побоюватися педагогічних збитків роботи на одній деталі, оскільки надмірно вузька кваліфікація комунара аж ніяк не могла входити до програми комуні [229, с. 155]. Навіть самі комунари звернули увагу на низький навчальний ефект поточного виробництва. Однак пізніше Макаренко все ж переконався в педагогічному ефекті такого способу організації виробництва. В циклі лекцій "Проблеми шкільного радянського виховання" він говорив, що розподіл праці на окремі найдрібніші процеси треба розглядати у часовій перспективі: "Кожний окремий хлопчик чи дівчинка в кожний окремий момент виконує лише одну операцію, яка, здавалося б, не дає ніякої кваліфікації, але впродовж декількох років, які комунар проводить у комуні, він проходить через таку велику кількість різних операцій, переходячи зрештою до найскладніших операцій – збирання тощо, що він дійсно стає дуже кваліфікованим працівником, необхідним для широкого суспільного виробництва, а не для кустарного" [232, с. 185–186].

Наступний етап розбудови матеріальної бази комуні був пов'язаний із реалізацією проектів декількох підприємств, що виробляли досить потрібну для промисловості і оборони країни продукцію – електродрилі та фотоапарати.

Заснування першого в СРСР заводу електродрилів звично пов'язується з ім'ям А. С. Макаренка та Дитячою трудовою комуні імені Ф. Е. Дзержинського. При цьому задіяність вихованців у високотехнологічному виробництві розглядається як винайдений і успішно апробований педагогом-письменником педагогічний метод. Разом з тим, історія створення й доведення до проектної потужності цього підприємства дає надзвичайно багатий матеріал для аналізу професіогенетичного контексту діяльності організованого Макаренко закладу.

Напівкустарне виробництво, яке до того було основою промисловості комуні імені Дзержинського, уже ні психологічно, ні економічно не задовольняло вихованців, хоча вони на ньому й продовжували добросовісно працювати. Поворотним пунктом у розбудові індустріального потенціалу закладу було відвідування комунарами в липні 1929 р. під час московського походу всесвітньо відомої своїми промисловими і педагогічними досягненнями Болшевської трудової комуні. "З того дня почали наші комунари мріяти про завод, але як до нього було далеко!" [333, с. 20].

Лютий 1931 року Макаренко називає початком епохи реалізації мрії про новий завод. За його словами, в комуні з'явилася група інженерів, і на засіданнях правління та ради командирів почалось активне обговорення спеціалізації та технічних деталей майбутнього підприємства, а також внутрішніх матеріальних і кадрових можливостей для його створення. 13 березня стало днем затвердження проекту будівництва заводу електроінструментів, а також гуртожитку, клубу і гаража [333, с. 24–25]. Деякі інші відомості про початок розробки проекту нового виробництва комуні ми знаходимо в статті "Народження марки "ФД" інженера П. Ю. Силакова, опублікованій у тому ж збірнику "Друге народження", що й матеріал Макаренка.

Силаков говорить, що лише наприкінці травня 1931 року правління комуні запропонувало невеликій групі інженерів ознайомитися з її виробничою частиною

й намітити шляхи її реконструкції. При цьому головними критеріями для вибору нового виробництва правління висунуло: цікавість для комунарів з точки зору технології, користь для країни, показовість для інших подібних установ та забезпечення самостійного господарського існування і розвитку комуни. Остання вимога викликала в інженерів найбільші сумніви, оскільки на той час, як запевняє Силаков, у СРСР не існувало жодного прикладу, коли б майстерні при школі фабзавуча покривали всі витрати на утримання такої.

Група проєктантів для себе конкретизувала поставлене завдання у вигляді наступних положень:

- при проєктуванні виробництва комуни необхідно мати на увазі підготовку найдефіцитнішої професії кваліфікованих робітників у сучасній машинобудівній промисловості, якими є професії установників, колодників і інструкторів, що обслуговують масове виробництво і верстати зі складними налаштуваннями і пристроями. Це положення вимагає від виробництва, що проєктується, масового характеру і обладнання найсучаснішими верстатами і знаряддями;

- особлива увага має бути приділена інструментальному відділу, що готує весь спеціальний інструмент, пристрої, штампи тощо;

- оскільки раціональна експлуатація сучасного обладнання залежить, головним чином, від уміння налаштувати складні верстати, то робота з наладки має отримати центр ваги у виробничому навчанні;

- для задоволення педагогічних цілей виробництво повинне охопити широкі технологічні процеси, має бути трудомістким і не замикатися обмеженим числом вузькоспеціальних автоматів;

- характер, виробництво і масштаб обраного об'єкта мають забезпечити можливість відтворення поточності і роботи за граничними калібрами високого класу точності;

- продукція, що виготовлятиметься, повинна являти собою цілісний закінчений механізм щодо повної фіксації уваги і охоплення широких технологічних і професійних навичок як у процесі виробництва, так і в процесі випробування і контролю якості;

- необхідно передбачити досить змістовну роботу з випробування виготовленого механізму на лабораторних принципах, для чого бажано мати як об'єкт виробництва машину, тобто комбінацію двигуна і знаряддя;

- перераховані умови роблять доцільним вибір об'єкта виробництва значної якості, дефіцитного для радянського ринку і такого, що, по можливості, звільнить країну від іноземної залежності, тобто продукту імпортного класу [383, с. 67–69].

У наведеному документі привертають до себе увагу декілька суто педагогічних аспектів: забезпечення широти можливостей для професійного самовизначення і самовияву комунарів, максимальне розширення діапазону професійних навичок, створення можливостей для отримання досить високої кваліфікації.

Лише проаналізувавши довгий перелік можливих продуктів виробництва, що задовольняли б усім наведеним вимогам, проєктанти зупинилися на пересувній електричній свердлувальній машині (за сучасною термінологією електричний дріль) із власним невеликим електромотором, потужністю 1/6 – 1/8 кінської сили, який здатний працювати від мережі напругою 110 або 220 вольт. Технічна перевага такої машини полягала в тому, що вона завдяки двигуну, пристосованому як для постійного, так і перемінного струму, могла експлуатуватися в будь-якому місці, де є струм потрібної напруги.

Обравши за зразок електродріль австрійської фірми "Petravič", вагою лише 5 кг., проєктанти, однак, розширили експлуатаційні можливості майбутнього ви-

робу. Завдяки розробленому спеціальному штативу з'явилася можливість використання машини як стаціонарного пристрою. Крім чисто технічної переваги, штатив, що складався з литих чавунних деталей, становив великий навчально-виробничий інтерес, оскільки в своєму виробництві передбачав застосування сучасних фрезерувальних, свердловальних, токарних, револьверних і шліфувальних верстатів [383, с. 69–70].

Таким чином, ручний електричний інструмент, випуск якого було обрано як головний напрямок промислового розвитку комуні, відносився до тієї категорії засобів виробництва, відсутність якої в Радянській державі ставив її в економічну й технологічну залежність від промислово розвинених країн. В умовах тогочасної політичної конфронтації між “соціалістичним” Сходом і “імперіалістичним” Заходом будь-які кроки в напрямку збільшення економічної самодостатності СРСР розглядалися як пріоритетні стратегічні завдання національного розвитку. Цілком зрозуміло, що усвідомлення цього факту комунарами не могло не виступати потужним чинником у виховному контексті діяльності комуні імені Дзержинського.

Не чекаючи проробки кінцевого проекту, правління комуні було ухвалено рішення приступити до будівництва нового заводу, з метою закінчити його в поточному будівельному сезоні [383, с. 70].

13 травня 1931 р. в присутності всієї комуні, при прапорі й оркестрі відбулося урочисте закладання першого каменя в фундамент заводу електроінструментів і корпусу нових спалень, що було доручено наймолодшому комунару Л. Алексюку. Протягом усього літа, поки комунари знаходилися в Кавказькому поході, відбувалася реконструкція комуні з перспективою її розширення до 300 вихованців. Відповідні проекти були затверджені 21 липня на першому засіданні правління комуні третього скликання. Макаренко описує, як зацікавлено і схвильовано, навіть знаходячись далеко від Харкова, стежили комунари за станом перебудови комуні [333, с. 26–27].

Одночасно з будівельними роботами тривала розробка і уточнення проекту та технологічного процесу. Вибір і замовлення обладнання кількістю біля 50 одиниць, серед якого більше половини було імпортного виробництва, здійснювалося протягом одного місяця в Москві. Встановлені швидкі терміни поставок верстатів (жовтень – листопад) викликали значне напруження на будівництві і в проектній частині, що не була технічно готова для прийому й монтажу обладнання. Унаслідок браку будівельних матеріалів і робочої сили в другій половині вересня значно сповільнилися темпи будівництва [383, с. 70]. Саме в цей час, незважаючи на те, що спальні були фактично не готові, комунари одностайно вирішили повернутися до комуні із походу з метою допомогти закінченню будівництва [333, с. 28].

17 вересня 1931 р. був затверджений проект будинку інженерно-технічних працівників комуні і призначений термін випуску першого електричного дреля – 1 квітня 1932 року. Наступного дня був оголошений перший комунарський штурм із метою прискорення будівництва й закінчення його до 7 листопада, протягом якого комунари виконали великий обсяг важкої низькокваліфікованої фізичної роботи: бетонування, піднесення цегли, зняття рихтувань, перенесення ґрунту, засипка котлованів, розпаковування привезених верстатів, планування майданчиків, улаштування квітників тощо [333, с. 28; 383, с. 71]. Вся комуна, за спогадами П. Силакова, була поділена на загони, що відповідали за окремі ділянки будівництва; крім того, були виділені пости, до обов'язків яких входило щоденно рапортувати про стан справ на їхніх ділянках [383, с. 71].

Нову раду командирів під головуванням Олександра Шведа, яка була обрана в ці дні, Макаренко називає найбільш бойовою, найенергійнішою і найзвитяжнішою

з усіх. Саме на її плечі були покладені надзвичайно важкі будівельні завдання, а також масовий прийом і підготовка до роботи на заводі нових вихованців комуні. Завдяки безпрецедентно напруженій праці комунарів останніх місяців встановлені терміни реконструкції були витримані, й 7 листопада на урочистому засіданні комуна рапортує про успішне закінчення будівництва заводу і спалень, монтажу верстатів та реконструкції навчального корпусу.

Кінець 1931 року в комуні позначений надзвичайно важкою ситуацією, в основі якої лежав збіг у часі двох важливих завдань – технічної підготовки виробництва і навчання кадрів. Друге завдання передбачало залучення в найкоротший термін до виробничої праці прийнятих до комуні 150 нових членів, навчання комунарів роботі на верстатах, підготовку інструкторів тощо [333, с. 28–29; 383, с. 71].

7 січня 1932 р. відбувається урочистий пуск головою Всеукраїнського ЦВК Г. І. Петровським першого в країні заводу електродрилів. Чотири дні потому був вироблений перший екземпляр ручного електричного дреля, що отримав марку ФД-1 [333, с. 29].

Проте випуск перших екземплярів продукції ще не означав повної готовності виробничих потужностей. На заводі бракувало найнеобхідніших інструментів, пристроїв і контрольно-вимірювальних приборів, що позначалося на якості деталей. Крім того, були ще фактично не розробленими електротехнічна сторона виробництва і процес збирання готового виробу. Все це викликало деяку розгубленість інженерно-технічного персоналу комуні, але головна небезпека полягала в можливій деморалізації прикріплених до робочих місць, але не зайнятих роботою комунарів. Значні труднощі призвели до того, що 18 січня 1932 р. був оголошений новий комунарський штурм із приводу незадовільного випуску продукції, завдяки якому з другої половини лютого стало помітним стабільне покращення ситуації. 2 лютого була затверджена річна програма випуску електродрилів обсягом 7000 штук, інженерами був ретельно і поетапно проаналізований процес збирання, складені технічні умови на прийомку деталей, розроблена і втілена у виробництво низка збиральних робочих пристроїв. Паралельно з цим тривала велика робота з покращення якості й удосконалення конструкції таких важливих складових електродриля, як колектор і якір. Поліпшувалася якість обмотки, ізоляції, з'єднання обмотки з колектором тощо. Сотні технологічних операцій потребували детального вивчення, підготовки відповідних інструкторів і навчання комунарів [333, с. 29; 383, с. 72].

Розпочатий у березні 1932 р. регулярний випуск дрилів був перерваний майже на місяць відсутністю шарикопідшипників. За словами Силакова, ця обставина надзвичайно болісно відгукнулася на не зовсім налагодженому виробництві: “оскільки немає збирання – падають темп і якість роботи по всіх дільницях, немає випуску – значить робота йде даремно”. Лише на початок травня виробнича криза була ліквідована. Але за декілька днів виникла нова проблема, пов'язана з нестачею імпортованих шарикопідшипників, оперативно вирішити яку вдалося виготовленням даної деталі власними силами [383, с. 72–73]. Поступове зростання темпів виробництва призвело до того, що вже 28 травня денний випуск дрилів уперше сягнув 50 штук [333, с. 29].

Оскільки виробнича програма на червень 1932 року передбачала випуск 750 штук дрилів, у цьому місяці зафіксоване надзвичайно швидке збільшення темпів виробництва: упродовж 8–9 днів відбувається зростання випуску готової продукції з 13–14 до 56 штук за 8-годинну зміну. В таких умовах на липень приймається підвищена програма виробництва у 1000 дрилів [383, с. 73]. Про напруження ситуації у зв'язку з цим говорить той факт, що ще на 17 липня на заводському складі знахо-

дилося лише 300 готових дрилів, до того ж, був поламаний штамп і погіршало постачання [480, с. 78].

Для досягнення мети ті комунари, що не брали участь у заняттях робфаку, збільшують свій робочий день до 6 – 8 годин проти 4 годин звичайних. П. Ю. Силаков так описує “героїчний липень” 1932 року: “Весь місяць з першого до останнього дня роботи був суцільний штурм. Ніяких днів відпочинку. Ніякого нормального робочого дня. Зміна не йде з заводу до тих пір, доки не виконає плану на цей день, навіть якщо затримки у минулому були не з її вини. Окремі ентузіасти працювали цілі ночі. Треба було бачити завод у ці дні, щоб уявити і зрозуміти це натхнення і героїзм дітей та юнаків. Доводилося силою виводити із заводу деяких комунарів, які працювали далеко за північ, буквально засинаючи біля верстатів, але не бажаючи піти від них, не виконавши плану. Виведення комунарів із цеху і гасіння світла після 11 годин вечора не допомагало: вони примудрялися знову пробиратися на завод через вікна, відчиняти двері своїм товаришам, запалювати світло і знов розпочинати роботу”. Завдяки такому ентузіазму комунарів завод виконав місячну програму 29 липня, коли о 15-й годині комунар А. Гапеев зібрав 1002-й готовий електродріль [383, с. 73; 480, с. 78].

Не зважаючи на перестановку у вересні 1932 року більшості комунарів на нові робочі місця, здобута кваліфікація та спокійний темп роботи дозволили щомісячно нарощувати обсяги випуску електричних дрилів: якщо у вересні ця цифра складала лише 649 шт., то у жовтні вона зросла до 1058 шт., а у листопаді – до 1280 шт. У цей час великий резерв готових деталей дозволив комунарам узяти зобов'язання до дня п'ятирічного ювілею комуні, тобто 29 грудня, довести грудневий випуск продукції до 2200 штук і тим самим виконати річну програму кількістю 7000 штук [383, с. 74].

Таким чином, інженерно-технічний персонал спільно з комунарським колективом успішно і у відносно короткий термін здійснили цикл робіт особливої складності з проектування і освоєння виробництва ручного електричного дреля. Перший рік роботи заводу електроінструментів комуні, за словами голови правління О. Броневого, дозволив заощадити для держави півтора мільйона карбованців золотом [48, с. 12]. Інженер Силаков наводить цифри, що ілюструють незвичайно швидкі темпи пуску електроінструментального заводу: будівництво заводу – 4 місяці (липень – листопад 1931 р.); монтаж обладнання і пуск верстатів – 2 місяці (листопад – грудень 1931 р.); налагодження виробництва – 3 місяці (січень – квітень 1932 р.); досягнення проектною цифри випуску продукції – 3 місяці (червень – вересень 1932 р.); виконання річного плану обсягом 7000 електродрилів – 9 місяців [383, с. 75]. У червні – липні 1932 року економічні успіхи комуні дозволили перевести як весь електроінструментальний завод, так і окремі його цехи на госпрозрахунок [333, с. 30].

21 червня 1932 р., тобто за півроку після випуску першого дреля, правління ухвалило рішення про початок проектування ручної електросупортної шліфувальної машинки ФД-2 і більш потужного електродреля типу американської “Black & Decker”, що отримав назву ФД-3. У липні вже були виготовлені два пробних екземпляри електрошліфувалки, а протягом року конструкції обох моделей були остаточно доопрацьовані і запущені у виробництво. Для цього були розроблені потрібні креслення, технологічний процес, виготовлена велика кількість інструменту, пристроїв і штампів [48, с. 12; 333, с. 30; 383, с. 73, 75].

Таким чином, головною продукцією заводу електроінструментів у перші роки його роботи були електричні дрилі: з діаметром свердління до 23 мм по залізу, з колекторним двигуном для перемінного і постійного струму напругою 220 вольт; з діаметром свердління до 13 мм по м'якому металу, з колекторним двигуном, здат-

ним до роботи на постійному і перемінному струмі напрутою 110 і 220 вольт, 3500 обертів на хвилину. Паралельно був освоєний випуск штативів до електродрилів. Подібна продукція на той час у країні, як традиційно стверджується в макаренкознавстві, дійсно вироблялася лише в комуні імені Дзержинського, об'єктивним підтвердженням чого є довідка, видана Народним комісаріатом зовнішньої торгівлі СРСР у листопаді 1933 р. [577, арк. 6].

Боротьба за збільшення випуску конче потрібного для країни електроінструменту виступала одночасно потужним об'єднуючим і виховним фактором для колективу вихованців. Так, середина липня 1932 р. позначена прийнятим рішенням про початок третього комунарського штурму за випуск 1000 дрилів у липні. Завдання штурму було перевиконано [333, с. 30].

Швидкі темпи освоєння нової продукції дозволили значно збільшити виробничу програму заводу – на 1933 рік нею передбачався випуск: електродрилів ФД-1 – 7000 шт., електрошліфувалок ФД-2 – 1500 шт., електродрилів ФД-3 – 1000 шт., штативів ФД-1 – 1750 шт., штативів ФД-3 – 250 шт. [48, с. 12] Загальний річний план випуску електроінструменту, таким чином, складав 9500 шт. Але вже на 1934 р. цей показник виріс до 11 тисяч штук [577, арк. 24].

У 1935 році моделі ФД-1 і ФД-3 заводом уже не випускалися, натомість розпочалось виробництво нової модифікації електродриля – ФД-5 двох різновидів, на 110 і 220 вольт, що реалізувалися за ціною 450 крб. за штуку, та штативів до них за ціною 200 крб. [588, арк. 18]. По суті, ФД-5 був удосконаленим варіантом свого попередника ФД-1, на якому замість латунних втулок застосовувалися шарикопідшипники [588, арк. 26]. Крім того, на 1936 рік планувався випуск нової модифікації електродриля – ФД-7 [588, арк. 52].

Разом з тим як продукція заводу електроінструменту комуні широко розповсюдилася в радянській промисловості, починає все активніше проявлятися попит на електродрилі з більшим діаметром свердління. Такі параметри інструменту особливо були необхідні для виробництва озброєння, тому головними їх замовниками виступали Головний штаб Червоної Армії, відділ озброєнь Державного управління прикордонної охорони і військ Об'єданого політичного управління СРСР, Управління головного військового порту Чорноморського флоту [577, арк. 2, 19; 588, арк. 19]. З огляду на це, на другий квартал 1936 року був запланований початок випуску нової серії електродрилів, що дозволяли здійснювати свердління діаметром до 25 мм. У той же час вимога військових збільшити робочу напругу електроінструмента до 380 вольт поки що залишалася нереалізованою [588, арк. 42].

Треба відмітити, що коммуна з часом стала не єдиним дитячим закладом у системі НКВС України, хто випускав електроінструменти – пізніше за її прикладом і дитяча трудова коммуна імені В. А. Балицького у Прилуках почала виробляти ручні шліфувальні машинки [588, арк. 6].

Об'єктивні відомості про попит на електроінструмент, виготовлений на підприємствах комуні, містяться у фондах Харківського архіву. Наведемо декілька ілюстрацій.

У січні 1934 р., наприклад, штаб Робітничо-Селянської Червоної Армії надіслав свого представника для оформлення договору на поставку протягом року 40 штук електродрилів по металу для свердління отворів 12 – 25 мм із штативами [577, арк. 2], а в липні наступного року Управління морських сил РСЧА надіслало до комуні листа з проханням терміново вислати специфікацію і ціни на електросвердла для складання заявки на 1936 р. [588, арк. 16]. 19 числа цього ж місяця Управління головного військового порту Чорноморського флоту зробило замовлення на поставку в 1936 р. для потреб флоту 109 штук електродрилів (ФД-5 для постійного і перемінного струму на 110 В для свердління отворів до 15 мм і штативи до них – 62

штуки; те ж саме для свердління отворів до 25 мм і штативи до них – 34 шт.; ФД-5 для постійного і перемінного струму на 220 В для свердління отворів до 15 мм і штативи до них – 11 шт.; те ж саме для свердління отворів до 25 мм і штативи до них – 2 шт.) [588, арк. 19]. Замовник, очевидно, не знав, що максимальний діаметр свердління дрелями ФД був 23 мм., про що йому й було незабаром повідомлено [588, арк. 26]. 15 серпня 1935 р. заявку на 7 штук електродрилів ФД-5 напругою 110 вольт і 2 штуки напругою 220 вольт із штативами до них надіслало також Управління служб Каспійської військової флотилії [588, арк. 28]. За чотири місяці флотилія знов висловила потребу в електродрілях постійного струму обох типів кількістю 9 штук, із штативами до них і комплектом запасних підшипників [588, арк. 59].

Крім військово-морських сил, свої вимоги щодо продукції комуни висувало й Автобронетанкове управління Червоної Армії, яке в серпні 1935 р., наприклад, направило замовлення на електродрилі, чітко вказавши потрібні функціональні параметри їх: для свердління дірок до 15 мм, напругою 110 В – 400 шт., те ж, напругою 220 – 380 В – 200 шт. та для свердління дірок до 25 мм, напругою 220 – 380 В – 250 шт. [588, арк. 23].

У передвоєнні роки, як відомо, держава не шкодувала коштів на зміцнення своїх рубежів, постачання яких усім необхідним розглядалося серед завдань пріоритетного значення. То ж не дивно, що до цього була залучена й комуна: в травні 1934 р. відділ озброєнь Державного управління прикордонної охорони і військ ОДПУ СРСР замовив для будівництва морських баз та сторожових катерів Морприкордоохорони 69 штук електродрилів (5 штук для свердління отворів діаметром до 15 мм, напругою 120 В перемінного струму; 49 штук для свердління отворів діаметром до 25 мм, напругою 110 В постійного струму; 5 штук для свердління отворів діаметром до 25 мм, напругою 120 В перемінного струму; 10 штук для свердління отворів діаметром до 25 мм, напругою 380 В перемінного струму) [577, арк. 19]. Аналогічну заявку, але тепер уже на 91 електродріль на загальну суму 47700 крб., у жовтні 1935 р. надіслало Головне управління прикордонної і внутрішньої охорони НКВС СРСР [588, арк. 40]. Окрім безпосереднього використання у військовій промисловості, електродрилі входили також до комплекту інструментів спеціальних потягів, які формувалися залізницями на так званий мобілізаційний період, і це додатково підкреслювало їх оборонне значення [588, арк. 53–53 зв.].

У справі реалізації виробленого електроінструменту комуна взаємодіяла з низкою посередницьких організацій, які не лише закуповували готову продукцію, але й видавали певні гарантії на майбутнє. Так, наприклад, у листопаді 1933 р., як повідомляв Броневой заступнику голови ДПУ УСРР Карлсону, центральне українське управління постачання, “Укрпостач” замовило комуні 3000 штук виробів заводу [577, арк. 22].

Наприкінці 1933 року збут продукції електроінструментів був упорядкований: комуна уклала угоду з організацією Моспостачзбут (рос. Мосснабсбыт) на продаж їй усього, що буде вироблене заводом у 1934 році, і залишків продукції 1933 року (дрилів марки ФД-1 – 8000 штук, штативів до них – 1450 шт., дрилів марки ФД-3 – 5500 штук, штативів до них – 1000 шт., електрошліфувалок – 500 шт.). Загальна сума договору тоді складала 8316250 крб. Із цього моменту Моспостачзбут брав на себе генеральне представництво по збуту продукції за виключенням установ військового відомства і ДПУ, з якими комуна уклала безпосередньо угоди. При укладенні угоди комуна також передала Моспостачзбуту всі, що мала, замовлення на свою продукцію – 4000 одиниць [577, арк. 23].

Можна припустити, що, крім популярності і промислової затребуваності електродрилів, таке ж виховне значення для комунарів відігравали і відгуки на їх про-

дукцію безпосередньо споживачів. На початку жовтня 1935 р. на ім'я начальника технічної частини комуни надійшов лист від начальника електротехнічних майстерень Головного військового порту Чорноморського флоту, в якому викладена об'єктивна оцінка електродрилів ФД-1. Відмічається, що ФД-1 в умовах їх експлуатації монтажними відділеннями зарекомендували себе як вельми зручні в роботі й витривалі машини з добрим тяговим режимом. Їхні електромотори працюють без відмови при свердлінні отворів від 6 до 12 мм, як спіральними, так і звичайними свердлами, забезпечуючи при цьому високу продуктивність, підтвердженням чого служить повна відмова робітників-монтажників від свердлів інших марок при отриманні їх у інструментальній камері. Але поруч із цим у листі перераховані й декілька недоліків електроінструменту комуни: до швидкого зносу схильні, передусім, вимикачі; натискні ковпачки на щіткоутримувачах у перші ж дні експлуатації часто розтріскуються; конструкція колектора зовсім не допускає заміни спалених пластин. У заключній частині листа його автор просить вислати 100 шт. колекторів для ремонту електродрилів [588, арк. 37]. На жаль, поки що невідомо, наскільки критика сприяла поліпшенню конструкції виробів, але останню вимогу комуна незабаром виконала, надіславши до Севастополя потрібну кількість колекторів за ціною 12 крб. 30 коп. за штуку [588, арк. 43].

Хоча концептуальне осмислення професіогенетичної ролі низькокваліфікованої участі підлітків у високотехнологічному виробництві, якою виступала робота вихованців комуни імені Держинського в цехах електроінструментального заводу, потребує більш тривалого дослідження, можна сформулювати деякі попередні висновки. Незважаючи на те, що виробнича роль більшості вихованців не перевищувала рівня низьких і середніх розрядів, їх включеність у розбудову промислового потенціалу закладу і складні виробничі процеси передбачали формування цілої низки когнітивних, операціональних, мотиваційних та ціннісних новоутворень, які, виступаючи загальнопрофесійним базисом, уможливлювали повноцінний професійний розвиток комунарів упродовж усього життя. При цьому А. С. Макаренко розглядав роботу на заводах комуни лише як засіб, але аж ніяк не кінцеву мету професійного розвитку своїх вихованців.

Як відомо, другим потужним і ще більш кваліфікованим, ніж електроінструментальне підприємство, виробництвом комуни імені Держинського, що відкривало найширші можливості для професійного розвитку комунарів, став завод плівкових фотографічних апаратів. Для вивчення обставин розбудови цього виробництва як своєрідного індустріального фону і засобу професійного розвитку вихованців ми здійснили аналіз чисельних архівних матеріалів, значна частина яких ще донедавна знаходилась у засекречених фондах НКВС і майже не потрапляла до наукового обігу.

Моментом початку проектування виробництва фотоапаратів на підприємствах комуни, Макаренко називає 2 червня 1932 року. Головним організатором усього комплексу пов'язаних із цим робіт виступив О. Броневої (1898 – 1940) – з вересня 1932 р. голова правління комуни. Вже 21 червня правління ухвалило організацію спеціального експериментального бюро з розробки плівкового фотоапарату, що являвся копією німецької марки "Leica" [333, с. 30]. У цей же час підприємства комуни власними силами приступили до випуску новітніх оптичних верстатів для розпочатого будівництвом заводу фотоапаратури. Проектна потужність заводу, пуск якого планувався на 1 червня 1933 р., мала становити 100 одиниць продукції на день [48, с. 12].

Перша пробна партія фотоапаратів, що отримали марку ФЕД (Фелікс Едмундович Держинський), кількістю 3 штуки, була випущена 26 жовтня 1932 р. В ре-

зультаті експертизи, проведеної невдовзі спеціалістами Державного оптичного інституту, ФЕД був визнаний “добрим, таким, що не поступається закордонному зразку, з деякою перевагою в оптичній частині”. Окрилена такою оцінкою, комуна незабаром ініціює комплекс заходів зі створення всієї інфраструктури фотовиробництва. Вже 9 листопада було організовано управління будівництвом заводу фотоапаратури, яке свою роботу почало із зведення житлового будинку для співробітників заводу. Декілька днів потому стартувало виготовлення технічного проекту заводу, продуктивністю 30000 апаратів на рік, і було створено спеціальне організаційне бюро з його будівництва. Але технічні можливості і промислова потужність комуни дозволили налагодити виробництво нової продукції, не чекаючи завершення будівельних робіт. Завод електроінструментів, наприклад, взяв на себе виготовлення штампів, інструментів, пристроїв і окремих деталей, завдяки чому 28 грудня була випущена перша в СРСР серія плівкових фотоапаратів [333, с. 30–31; 383, с. 75].

Подолання значних труднощів із налагодженням надзвичайно складного та високотехнологічного виробництва спричинило дію такого потужного фактора, як адміністративне оточення комуни. Показовою в цьому відношенні є боротьба за якість продукції.

Процедура визначення відповідності виробів стандартам детально описана у записці Броневого від 16 лютого 1934 р. до начальника комуни Тепера: вся продукція фотоапаратів має йти на строге випробування протягом одного тижня; після випробувань складається акт про придатність апарату (якщо він насправді без дефектів), що підписується особами, які роблять випробування; акт запечатується в конверт і разом з апаратом здається начальнику комуни, де й зберігається; одночасно в конверт запечатуються знімки, зроблені цим апаратом під час випробування [576, арк. 7].

Однак технічний контроль якості окремих деталей, що відбувався на державному рівні, не завжди давав позитивні результати. Першого березня 1934 р., наприклад, НДІ метрології і стандартизації, дослідивши на центрування чергову партію об’єктивів, кількістю 32 штуки, повідомляв результати перевірки: добре – 7 шт., вельми задовільно – 7 шт., задовільно – 7 шт., незадовільно – 11 шт. Причинами незадовільної якості 34,4 % об’єктивів вказувалися астигматизм і велика сферична аберація [577, арк. 3–3 зв.].

На початку 1935 р., очевидно, інформація про низьку якість ФЕД надійшла до керівництва республіканського і всесоюзного НКВС, тому 15 лютого 1935 р. вийшов наказ начальника Адміністративно-господарського управління НКВС України С. М. Цикліса, яким “за випуск недоброякісних фотоапаратів і невжиття необхідних заходів” був знятий із посади начальник відділу технічного контролю Голубенко, оголошена сувора догана з попередженням заступнику начальника комуни Теперу і директору фотозаводу Ярошенку, а також попереджено про найсуворішу відповідальність начальника комуни Тихонова та головного інженера Горбунова. Документ відрізнявся надзвичайно категоричним тоном: “Незважаючи на наказ Наркомвнусправ УСРР тов. Балицького про рішуче поліпшення якості фотоапаратів, що випускаються Трудовою Комуною НКВС УСРР ім. Дзержинського, і неодноразові розпорядження, що вказували конкретні шляхи поліпшення якості фотоапаратів, останні до цього часу продовжують випускатися недоброякісними. Таке становище далі терпимим бути не може, бо воно дискредитує не лише Комуни, але і органи НКВС. Народний комісар внутрішніх справ СРСР т. Ягода категорично поставив завдання, або випускати фотоапарати якісні, або зовсім припинити випуск”.

Звертає на себе увагу, що керівництво НКВС робить акцент не лише на людському факторі, як вирішальній умові забезпечення якості виробництва, а виділяє

низку моральних складових професійної компетентності працівників: “комуна має за станом обладнання і за наявністю кадрів інженерно-технічних працівників усі можливості випускати доброякісні апарати. Стан технологічного процесу і освоєння окремих деталей є таке, що вирішує випуск доброякісного апарата лише при наявності добросовісного, уважного і акуратного ставлення до справи”.

В інструктивній частині наказу накреслені декілька шляхів “рішучого усунення відмічених недоліків”. Окрім урегулювання комплексу кваліфікаційних питань, про яке буде сказано нижче, автори наказу наполягали на негайному вирішенні низки технічних завдань: “розробити необхідні спеціальні технологічні карти на всі деталі (приблизно 1000 карт) фотоапарату ФЕД, з найдокладнішою вказівкою особливих умов обробки, ріжучого і вимірювального інструменту, кондукторів і пристроїв, що забезпечують можливу механізацію процесу на даному обладнанні заводу. <...> Забезпечити виготовлення інструментальним цехом заводу всього відсутнього ріжучого і контрольно-вимірювального інструменту, ключів, кондукторів і пристроїв, що забезпечують правильне виготовлення і ретельний контроль всіх деталей по ФЕДу, ретельність збирання, мінімальність люфтів, взаємозамінність частин тощо. <...> На основі технічних карт, вимог покупця, врахування підготовленості робили розробити для кожного цеху по деталях і вузлах повноцінні технічні умови бракеражу і прийомки та спустити їх у цехи в потрібній кількості”.

Окремо наказ запроваджував систему досконалого технічного контролю: негайне встановлення у збиральному цеху відсутніх контрольних пунктів, що цілком забезпечують якість деталей і збирання фотоапарату; негайна організація прийомки деталей цеху від цеху; реорганізація роботи ВТК таким чином, щоб внутрішньоцеховий поопераційний контроль підлягав начальнику цеху. Останньому наказувалося керуватися обов’язковими для нього технічними умовами, а заводському ВТК ставилося в обов’язки контролювати не лише готову продукцію, але й передачу деталей від цеху до цеху.

Як головна економічна вимога, висувалося: перевести повністю на фактичний (а не формальний) госпрозрахунок усі цехи фотозаводу, цехам передати оперативне календарне планування, нормування матеріалів, робочої сили і технологічне бюро, лімітувати цехи фондами і формами по всіх показниках плану, організувати “дійсний контроль карбованцем”, а при перевитраті норм – закривати кредити. Крім зазначених, наказ містив ще деякі загальноорганізаційні вимоги: по-перше, негайно організувати диспетчерську службу на заводі, на обов’язки якої покласти своєчасне постачання цехів напівфабрикатами, інструментом та створення нормальних обґрунтованих заділів по деталях і вузлах. І, по-друге, у дводекадний термін забезпечити належну чистоту і порядок, у цехах створити культурне робоче місце [582, арк. 3–5].

Судячи з підписаного С. Циклісом 22 березня чергового наказу, яким підводилися підсумки виконання перерахованих вище заходів, намітилося значне зрушення у всій роботі фотозаводу, окремі дефекти по різних операціях в основному усунені, робота виконується продумано і уважно, темпи забезпечують закінчення даних робіт у запропоновані терміни, “у цехах і на робочих місцях введені чистота і порядок, що сповна гарантує культурну роботу”, і головне – “при досить уважній перевірці з боку працівників ВТК за наявними у них попередніми технічними умовами, пропуску бракованих деталей і всього фотоапарата в цілому можна уникнути”. Разом з тим, відмічені й деякі недоліки: досі не налагоджені диспетчерська служба і календарне планування, відсутній облік і показники виконання плану механічним цехом, що спричиняє “повний різнобій” у комплектності і надто малий заділ по багатьох деталях. У зв’язку з цим, наказом пропонувалося беззастережно негайно впровадити у роботу механічного цеху намічену систему календарного

планування, план довести до кожного працівника, з тим, щоб кожний робітник мав на свою зміну точне і визначене завдання, щоденно вносити до плану виконання за попередній день, доводити цифри щоденного кількісного і якісного виконання плану до відому робітників [582, арк. 6–7].

Логічним наслідком зростання досконалості продукції фотозаводу і її конкурентоздатності стало підняття питань патентування, про деталі якого в макаренкознавстві досі немає однозначної думки. Як нам удалося з'ясувати, через півтора року після випуску першої серії фотоапаратів дійсно постало питання про відповідні патентні документи. 11 липня 1934 р. господарський відділ НКВС СРСР, якому була передана справа реалізації фотоапаратів, вироблених комунною, звернувся до аналогічного відділу НКВС України з листом: "У зв'язку з тим, що Ваш апарат абсолютно нічим не відрізняється від фотоапарата, що випускається німецькою фірмою "Лейка", просимо негайно представити нам такі дані: а) чи є запатентованим фотоапарат "ФЕД", б) номери патентної реєстрації, в) всі матеріали, що є у Вас із порушеного питання. Висилку нам означеного просимо не затримувати, оскільки у протилежному випадку реалізацію ми здійснювати не зможемо" [577, арк. 18]. 28 липня заступник начальника адміністративно-господарського управління НКВС України Елькін звернувся до начальника комуни Марусинова з вимогою негайно скласти відповідь по суті московського запиту [579, арк. 48]. Три дні потому Марусинов поінформував господарський відділ НКВС УСРР, що "наш апарат "ФЕД" дійсно є копією німецької "Лейки" за виключенням деяких деталей. Патентом є не весь апарат "Лейка", а одна із частин, деталей конструктивних особливостей. Що саме запатентовано, нам невідомо. У випадку повідомлення нам, що саме є запатентованим, ми зможемо відповісти по суті порушеного Вами питання. Наш "ФЕД" ні в СРСР, ні закордоном не запатентований" [579, арк. 51].

Для термінового вирішення цих питань комуна відрядила до державного комітету з винахідництва свого співробітника Лейтеса з запитом, чи є запатентованими в СРСР фотоапарати типу "Лейка" німецької фірми "Leitz". Бюро новизни цього комітету, розташованого в Ленінграді, вже 5 серпня відповіло, що заявки від "Leitz" на вказаний апарат до неї не поступало і патенту на нього в СРСР не видано, "а тому перешкод з патентно-правового боку щодо копіювання їх у СРСР немає" [577, арк. 20] (див. додаток В). Як бачимо, підозри деяких дослідників у начебто незаконному копіюванні дитячим виховним закладом закордонних виробів виявилися безпідставними, принаймні, стосовно фотоапаратів та з точки зору радянського права.

Попит на фотопродукцію комуни, як і у випадку з електроінструментом, майже з самого початку був масовим. Свої потреби щодо виробів заводу передусім висловлювало військове відомство. Підтвердженням оборонного значення фотопродукції комуни є, наприклад, лист Центрального аерогідродинамічного інституту (ЦАГІ), що надійшов 29 січня 1934 р.: "За терміною необхідністю для проведення деяких робіт, що мають оборонне значення <...> інституту необхідно фіксувати всі показники дослідних приборів на плівку. Відсутність потрібних для цього апаратів типа "Лейки" не дає можливості постановки цієї роботи на дослідження у гідро каналі, в силу чого ЦАГІ звертається до Вас з проханням відпустити потрібну кількість "Лейок" типу "ФЕД" з повним набором до неї пристроїв" [577, арк. 4]. Фотозавод комуни, очевидно, отримував заявки й безпосередньо від Народного комісаріату з військових і морських справ СРСР (НКВМ). Але, намагаючись привести продукцію у відповідність до специфічних вимог військових, відчув потребу в певній технологічній документації. З цією метою він звернувся до Ленінградського оптико-механічного заводу імені ОДПУ, проте отримав відповідь: "Повідомляємо, що для Лейки або подібної їй оптики для НКВМ завод не виготовляє, а тому технічних умов не маємо" [577, арк. 12].

Находилися заявки і від інших авторитетних організацій: 26 березня 1934 р. з листом звернулося Вольське міське правління ОДПУ Саратовського краю, яке переконливо просило “відпустити вкрай необхідні для службових цілей (для міськ-відділення ОДПУ і Міліції) 2 фотоапарати (Лейка) <...>” [577, арк. 14]. Два дні потому просив повідомити про можливість придбання 5 штук фотоапаратів, з оптикою або без такої, й оперативний відділ Управління робітничо-селянської міліції Північнокавказького краю [577, арк. 13]. Лише упродовж весни 1934 р. аналогічні прохання надійшли від уповноваженого ОДПУ по Ак-Дар’їнському району Узбекської СРР [577, арк. 9], Управління будівництва каналу Москва-Волга і Дмитровського виправно-трудоного табору ОДПУ [577, арк. 15], транспортного відділу ОДПУ Донецької залізниці [577, арк. 17]. Те ж саме повторювалося й на початку наступного року: пожежний відділ Управління НКВС по Азово-Чорноморському краю 3 лютого 1935 р. просив сповістити про можливість отримати фотоапарати для оперативних робіт [588, арк. 4], із запитом щодо фотоапаратів звернувся оперативний пункт транспортного відділу Управління державної безпеки НКВС при станції Орджонікідзе Північно-Кавказької залізниці [588, арк. 7].

Важливим виховним моментом розвитку виробництва комуні виступало також формування її зовнішнього іміджу. Цікавим прикладом популяризації продукції фотозаводу є листування з редакцією головного друкованого органу країни газети “Правда”. Свідченням цього є звернення до редакції, підписане Броневим: “Дитяча Трудова Комуна ДПУ-УСРР ім. Ф. Е. Дзержинського повідомляє, що відгук і знімки нами отримані. Просимо в подальшому присилати нам найоригінальніші із зроблених нашим апаратом “ФЕД”. Ваші зауваження стосовно роботи і оздоблення нашого фотоапарата приймаємо до керівництва і в подальшій роботі вказані недоліки будуть нами виправлені. Одночасно повідомляємо, що нам дуже бажано, щоб над знімками, які поміщуються у Вашій газеті, був би надпис “Знімок зроблений “ФЕД”. Доводимо до Вашого відома, що ми згодні взяти на себе постачання нашими фотоапаратами Вашої кореспондентської мережі, для чого треба Вам прислати свого представника для укладення угоди” [576, арк. 19] (див. додаток В).

З часом популярність ФЕД зробила його навіть бажаним подарунком. 10 липня 1934 р. Броневої поінформував Марусинова, що “Згідно вказівки В. А. [Балицького] треба за списком, який є у Тепера, послати делегацію до ЦК КП(б)У і вручити подарунки комуні – фотоапарати. Для цього: а) апарати мають бути точно перевірені і випробувані, б) прикладені до них атестати, в) добра упаковка, г) лист комунарів.” Крім того, Броневої повідомляв про розпорядження Балицького підготувати (за готівковий розрахунок) по одному фотоапарату для 8 обласних газет [576, арк. 23–24].

Цілком природно, що виробничі умови комуні сприяли постійному зростанню кваліфікації комунарів. Яскравою ілюстрацією їх професійного розвитку є лист від 8 січня 1934 р. Українського науково-дослідного інституту метрології і стандартизації, текст якого можна залишити без коментарів: “При випробуванні 4-х об’єктів до фотоапарату “ФЕД”, виготовлених у Комуні, і порівнянні їх з аналогічними об’єктами Ленінградськими, установлено, що дифракційна картина (випробування методом Фуко) у об’єктах, виготовлених у Комуні, значно краща, ніж у ленінградських. Виключно добре у них центрування. Враховуючі ці переваги, Інститут метрології і стандартизації просить відпустити один об’єкт для відповідальної установки по випробуванню оптичних систем і їх деталей” [577, арк. 1] (див. додаток В).

Процеси будівництва, введення в експлуатацію, виведення на проектну потужність і нарощування темпів виробництва заводу плівкових фотоапаратів комуні імені Дзержинського створювали надзвичайно широкі можливості для формуван-

ня засад загальної професіогенетичної компетентності вихованців. Особливо сприятливими умовами для усвідомлення важливості професійного контексту власного життя виступало виховання почуття особистої причетності до справи промислового розвитку установи, багаті зовнішньо-виробничі зв'язки підприємства, розуміння соціального значення виробленої продукції.

Про роботу інструментального або механічного заводу комуні відомо набагато менше, ніж про інші її підприємства, що прославили комунарський заклад на теренах всього Радянського Союзу. Очевидно, ця ланка промислової інфраструктури комуні виконувала допоміжну роль у налагодженні та інструментальному забезпеченні головних підприємств закладу. На фоні передових електроінструментального і фотовиробництва цей завод іноді виглядав не досить успішним – на початку травня 1934 р. в цитованому вище листі Броневої серед переліку недоліків виробництва зазначає: “Найвужче місце на сьогодні у комуні – це інструментальне господарство, звідси нестача пристроїв, штампів, інструментів, звідси елементи гальмування у освоєнні заводу фотоапаратів” [576, с. 14–15].

Проте інструментальний завод, окрім допоміжної функції, мав достатньо технічних можливостей для конструювання і випуску власної ліквідної продукції. Документи свідчать, наприклад, про підготовку до випуску навесні 1935 р. нового виду виробів цього заводу – арифмометра, однак у згаданому наказі С. Цикліса від 22 березня констатується недотримання графіку робіт з конструювання, виготовлення і впровадження цього нового об'єкта технологічного процесу, що загрожувало призвести до значного перевищення його планової собівартості на 1935 рік [582, арк. 6–8]. Але подібні прикрі випадки були скоріше виключенням, про що свідчить, зокрема, угода на виготовлення міряльного інструменту для Сумського машинобудівного заводу імені М. В. Фрунзе, підписана комунією у вересні 1935 р. [588, арк. 31]. Замовлення цього підприємства було досить яскравим прикладом визнання промислових можливостей комуні, оскільки на той час сумські партнери стали відомі на всю країну своїми технологічними досягненнями [317].

Промислова історія комуні імені Дзержинського не буде повною, якщо не представити вражаючі економічні показники зростання продуктивності її підприємств. Найкращою характеристикою економічного зміцнення комуні є дев'ятирічна динаміка обсягів випуску продукції, представлена у таблиці 3.6 [370, с. 5].

Таблиця 3.6

Показники випуску продукції підприємствами комуні імені Ф. Е. Дзержинського в 1928 – 1936 рр. (у карбованцях)

Рік	Вартість продукції	Рік	Вартість продукції
1928	24.000	1933	5.430.000
1929	34.000	1934	11.284.000
1930	167.000	1935	16.160.000
1931	1.038.000	1936	22.000.000
1932	3.038.000	–	–

Зрозуміло, що така розвинена і швидко зростаюча промислова база об'єктивно створювала широкі кваліфікаційні можливості для комунарів.

3.4.2. Виробниче навчання комунарів

За свідченнями численних документів, виробниче навчання в комуні імені Держинського виступало окремою й добре організованою ланкою професіоналізації вихованців. Свої завдання і зміст воно виводило з потреб промислового розвитку комуні та коригувало їх відповідно до головних етапів цього розвитку.

Поки що не вдалося встановити повного переліку імен спеціалістів, причетність яких до навчання комунарів виробничим операціям поліпшувала не тільки індустріальні, але й педагогічні показники комуні. Лише відомо, що з 29 травня 1932 р. до, принаймні, весни 1936 р. посаду завідувача виробничого навчання комуні обіймав Олександр Омелянович Лапко (за іншими даними – Лабко, Лабков) (1897 – ?), який мав лише “нижчу” освіту, а раніше працював на Донецькій залізниці, ймовірно, в органах НКВС на транспорті [586, арк. 29; 505, л. 39–41]. У квітні ж 1934 року, за деякими даними, начальником виробничого навчання, очевидно, тимчасово, працював Г. В. Берджієвський [249, с. 236].

Головними стартовими документами, що визначали зміст та організаційні засади виробничого навчання комунарів із перших кроків промислового розвитку їхнього закладу були вже згаданий вище “Вступ до програмів та планів учбової роботи в школі і в майстернях дитячої Комуні ім. Ф. Е. Держинського” [564, арк. 10–13], а також низка програмних матеріалів: із технології, інструментознавства та організації виробництва [564, арк. 14–14 зв.], виробничого навчання слюсарно-механічної майстерні [564, арк. 15–15 зв.], виробничого навчання деревообробної майстерні [564, арк. 16], виробничого навчання в майстерні жіночого та дитячого одягу й елементів технології матеріалів та організації виробництва [564, арк. 17], технології дерева та організації виробництва [564, арк. 18], виробничого навчання та елементів із технології шкіри та організації виробництва шевської майстерні [564, арк. 19].

Як свідчать зазначені документи, з самого початку керівництво комуні в організації її освітньої роботи орієнтувалося на зв’язок змісту шкільного навчання з трудовою підготовкою вихованців у майстернях. Про це навіть йдеться в окремому пункті вступу до програм навчальної роботи комуні: при збереженні переліку головних тем шкільного курсу матеріал виробничого змісту має входити до нього у вигляді підтем; математичний матеріал із програми трудового навчання включається до математичного розділу шкільної програми. Крім того, такі розділи трудового навчання, як організація виробництва і технологія матеріалів, повинні входити до програм шкільних курсів суспільствознавства, природознавства та мови. Роль головних джерел формування прикладних знань комунарів, потрібних для виробничої праці, призначалася таким дисциплінам, як технологія матеріалів і креслення, на які відводилося, наприклад, у 4 і 5 класах по дві години на тиждень. Про важливість виробничого навчання в загальній освіті комунарів говорить такий факт: при їх 48-годинному тижневому навантаженні 24 години відводилося на роботу в майстернях. Завдяки всім запланованим умовам виробнича кваліфікація комунарів за роки перебування у закладі повинна була досягти рівня 4-го розряду [564, арк. 10–11].

Виробничу кваліфікацію, за задумом фундаторів і керівників закладу, як уже згадувалося, комунари мали отримувати в умовах чотирьох кустарних, але обладнаних за високими технічними вимогами майстерень: слюсарно-механічної, деревообробної, швейної і шевської. Цілісне уявлення про специфіку і рівень виробничого навчання у майстернях комуні, його обсяг та спеціалізацію дають відповідні програми, на змісті яких варто зупинитися докладно.

Документ під назвою “Програм по технології, інструментознавству та організації виробництва Дитячої Трудової Комуни ім. Ф. Е. Дзержинського” складається із восьми пунктів, що відображають зміст, етапи та організацію засвоєння теоретичного матеріалу учнями слюсарно-механічної майстерні. Процес навчання починався з загального ознайомлення вихованців із майстернею та її устаткуванням, після чого опрацьовувалися головні тематичні блоки курсу:

а) основні властивості металів (знайомство з основними властивостями заліза, чавуну, сталі та залежність їх якості від кількості вуглецю; метали в процесі плавлення, гартування, кування та зварювання);

б) холодна обробка металів (інструменти; рубка зубилом та іншими інструментами; лещата, молоток та зубило; догляд за інструментом – заправка, гартування, відпуск, гостріння; опилювання, його значення; слюсарний терпуг; матеріал, сорти, розміри та профілі слюсарних терпугів; прилади для вимірювання та користування ними, лінійка, складний метр, рулетка, кутник, кронциркуль, нутромір, штангенциркуль, мікрометр, калібр тощо; свердління, ручні та приводні машини для свердління, їхня будова та догляд за ними; ручна гвинтова нарізка, система нарізок – права, ліва, газова тощо; мітчик, вороток, клауп; шабрування; перевірна плита, лінійка; скобління під перевірну плиту, під лінійку та без них; шабер; обробка виробів на верстатах; обточування на токарному верстаті; токарний верстат, головні його частини та догляд; матеріал, що йде на різець; виготовлення різця та догляд за ним під час роботи; нормальний різець, форми різців: прохідний, підрізний, відрізний, нарізний, розточувальний тощо; фасонні різці; центрування виробів; виготовлення гвинтової нарізки на токарному верстаті; підбір зубчастих коліс при нарізанні; заточування під шаблон; спеціальні токарні верстати, револьверні верстати; стругання; стругальний верстат, подовжній та поперечний, їхня конструкція; форма різця; фрезерування; фрезерувальний верстат; фрези заднім та переднім гострінням; фрезерування під шаблон; універсальний фрезерувальний верстат та його конструкція; підбір зубчастих коліс для гвинтового фрезерування; фрезерування конічних зубчастих коліс);

в) вироблення чавуну, заліза, сталі (що таке руда; залізні руди, розміщення їх на території РСР та УСРР; видобування руди; флюси; доменна піч, доменний процес; продукти доменного процесу; утилізація доменного газу; сорти чавуну; домішки в чавуні, силіцій, сірка, фосфор, манган, фероманган; технічні норми приймання чавуну; вироблення зварного заліза в пудлінгових печах; вироблення сталі; бесемерування; вироблення мартенівської сталі; будова й робота генератора та мартенівської печі; сорти сталі, технічні норми приймання найуживаніших сортів сталі);

г) прокатка (найпростіший прокатний верстат та його робота; сортове та листове залізо);

д) ливарна справа (матеріали в ливарній справі; ливарний чавун, плавка та переплавка; моделі дерев'яні та металеві; вимоги формувальника до моделей; формувальні матеріали; формувальна земля: малоглинна та багатоглинна; склад формувальної маси та способи її виготовлення; різні способи формування: ґрунтовий, в опоках по нерозбірній моделі та по розбірній моделі; виготовлення осердь, закладення осердя у форму; сушка форм; плавлення металу; тигельна піч, вагранка, їхня будова та пристрої для них; горючі матеріали, що застосовуються в ливарній справі; флюси та їх призначення; пристрої для розливки розплавленого металу у форми; охолодження виливків; чищення виливків, залежність чистоти відливки від вибору та підготовки формувального матеріалу, товщини присипки графітом чи де-

ревним вугіллям, розташування форми при литті, випарів, оддухів; особливості відливки із міді та бронзи);

е) кольорові метали (червона мідь, цинк, їхні властивості та застосування у промисловості; жовта мідь, бронза, білі метали, їхній склад та використання).

Заключний розділ програми присвячений елементам організації виробництва у слюсарно-механічній майстерні: завдання, які поставлені перед майстернею, місце її в системі механічної промисловості, постачання майстерні матеріалами, сорти матеріалів та приблизні розцінки на них, ходовий матеріал для майстерні, кошторис асортименту матеріалів, необхідних на 1 – 6 місяців роботи, собівартість фабрикації, калькуляція, норми виробітки, наукова організація праці, розподіл праці, організаційний зв'язок цехів на підприємстві, орієнтовний кошторис річної праці майстерні [564, арк. 14–14 зв.].

Практична підготовка учнів слюсарно-механічної майстерні була розкрита у програмі виробничого навчання, яка складалася із слюсарної й ковальської частин. Блок слюсарних тем включав: рубання зубилом та крейцмейселем і обпилювання під лінійку та косинець без точного розміру чавунного бруска; випилювання пластинок (плиток) до лінійки та косинця з шліфовкою (для чорного прибору); випилювання шестигранного керна; крумциркуль; нутромір; косинець; випилювання ключа та гайки; петлі та засувки, свердління дірок ручним дрилем та на верстаті; ручне нарізування гвинтів та гайок; випилювання та обрубубування по точних розмірах простих частин машин, верстатів тощо; молоток; циркуль з дугою; простий замок до скриньки; плоскогубці, кліщі та ручні лещата; початкові роботи на токарному та стругальному верстатах, заправляння різця, свердла; клуп та плашки; мітчики, виточування їх та нарізка; ручні лещатка; вороток; розмітка предметів на розміточному столі; мідні роботи, спаювання заліза і міді; спаювання білої бляхи, проводів та шнурів, напаявання залізних кілець на газові труби і нарізка газових труб, гнуття газових труб, полуда, спаювання та заливка підшипників, спаювання цинку та свинцю. Також для підвищення рівня практичних навичок планувалися допоміжні роботи на токарному, свердлувальному і стругальному верстатах.

Ковальська частина програми виробничого навчання слюсарно-механічної майстерні включала теми: кування чотиригранного прута з круглого заліза; зварювання заліза; вигинання заліза за шаблонами різних форм; кування болтів та гайок із квадратними головками; зуби для борони і молотарок за зразками; проста залізна огорожа; зварювання плоского та круглого заліза; кування болтів та гайок із шестиграними головками; заготовка інструментів, молотка, косинця, ручних лещат, зубила, різця, гартування; ковальський інструмент; наварювання сталі на залізо; кування по шаблонах за малюнком різних частин сільськогосподарських машин і знарядь [564, арк. 15–15 зв.].

Окремим документом представлена програма теоретичного навчання учнів деревообробної майстерні, якою передбачалося вивчення технології деревини та організації виробництва. Вона, як і в інших випадках, відкривається ознайомленням вихованців із майстернею та устаткуванням. Далі йдуть окремі тематичні блоки:

а) деревина як живий організм; будова деревини: оболонка, клітини; ткани, річні шари, будова волокна, будова кори, корінь листя; життя дерева; ріст дерева; каліцтво та хвороби дерева; тріщини; неправильності у розташуванні волокон; ненормальний розвиток деяких частин пня; наслідки ушкодження дерева; псування деревини паразитами; хвороби дерева; гниття дерева від паразитних грибів; гниття дерева з інших причин;

б) інструменти (пилки: лучкові, поперечні, ножівки; форма зубців; прилади для вимірювання та користування ними; лінійка, складний метр, рулетка, косинець, циркуль, ярунок, рейсмус тощо; струги: рубанок, його устрій, шерхебель, фуганок; довбальні інструменти: долото, стамеска та інші; інструменти для свердління: буравчик, перко, гвинтове свердло, центур, роззенківка, коловорот тощо; верстат та його деталі; струбцина, стусло тощо);

в) деревина як будівельний матеріал; технічні властивості деревини; вогкість деревини; вага деревини; густина деревини; зсихання та розбухання, тріскання й викривлення деревини; сорт лісового матеріалу; сушіння з деревини рослинних соків; допоміжні матеріали: клей, його приготування, нагелі, цвяхи, шурупи, болти тощо; породи лісового матеріалу та їхнє застосування для різних виробів; основні прийоми теслярських будівельних робіт; найважливіші способи з'єднання окремих частин деревини; з'єднання кутів; столярські будівельні роботи: вікна, двері, підлога, обшивка стін та стелі; способи з'єднання рам, фільонки; столярно-меблеві роботи; основна конструкція меблів; способи з'єднання матеріалів; поняття про стиль меблів; характерні риси найпопулярніших стилів; обробка поверхні меблів: обпилювання форніром, підготовка поверхні для полірування; протрави деревини, лакування та полірування меблів, вощення, підкрашування меблів, імітація деревини; токарні роботи; токарний верстат (ножний та приводний); токарні інструменти; машини та верстати для обробки деревини; циркулярка, стругальні верстати, верстати для свердління та довбання; фрезерувальні верстати. Елементи організації виробництва у деревообробній майстерні розкриті в програмі таким чином: завдання, яке поставлене перед столярною майстернею, місце її в системі деревообробної промисловості та в господарстві; постачання майстерні матеріалом; організація та техніка здійснення дерева з коріння; сплавлення; ознайомлення з лісопильним та деревообробним заводами і їхньою роботою; порівняння ручного та машинного способів заготівлі матеріалів; приблизний асортимент потрібного матеріалу; способи розподілу праці; наукова організація праці; раціоналізація виробництва; орієнтовний кошторис річної праці майстерні [564, арк. 18].

Програма виробничого навчання деревообробної майстерні комуни була розрахована на два роки навчання. Упродовж першого року комунари мали опанувати такі теми: знайомство зі столярним верстатом та інструментом; поздовжнє та поперечне різання дошки по наміченій лінії; рубання; стругання дошки й бруска до лінії та косинця; з'єднання дошки навхрест та в накладку; кутове з'єднання одним шипом під 45°; кутове і бокове з'єднання віконної рами; рама для вікна або для картини; табурет та його з'єднання; поличка; тумбочка для квітів; рисувальна дошка; простий стіл; різні відповідні роботи по господарству та по окремих замовленнях; роботи на токарному верстаті. Другий рік навчання у деревообробній майстерні передбачав уже більш складні теми: столярний верстат; колодка для інструментів; стілець; всяча шафа; бібліотечна або гардеробна шафа; письмовий або столовий стіл; буфет; різні замовлення відповідно до програмних завдань; роботи на деревообробних машинах і верстатах [564, арк. 16].

Для дівчат-комунарок була обладнана майстерня "жіночого та дитячого одягу", навчальні програми якої теж висвітлюють широке коло технологічних питань. У цих документах, як і у випадку слюсарно-механічної та деревообробної майстерень, докладно розкритий зміст таких важливих теоретичних аспектів професійної підготовки, як технологія матеріалів і організація виробництва: матеріали для кравецького виробництва: текстильна промисловість; галузі текстильної промисловості та різновиди її продукції; матеріали бавовняні, шерстяні, льняні та шовкові; способи визначення якості матеріалів; шерсть овеча; спосіб заготівлі та сорти її; верб-

люжа шерсть; шовк натуральний та штучний; прядіння волокна та шерсті; ручне та машинне прядіння; прядіння та кручення шовку; вироблення тканин; тканини фабрично-заводської промисловості; тканини ткацької кустарної промисловості; знаряддя кравецького виробництва; прилади для знімання мірки і крою; інструменти і прилади для шиття; прилади для прасування; кравецька машина; знімання мірки і кроєння матеріалів; завдання майстерні; засоби заготовки матеріалів; засоби розподілу праці; наукова організація праці; раціоналізація виробництва.

Програма виробничого навчання у швейній майстерні складалася з тематичних планів двох років навчання. Для першого року були відібрані такі теми: знайомство з голкою, ниткою та наперстком; знайомство з кравецькою машиною, заправка верхньої та нижньої нитки; початкові роботи наметування швів, французький шов, обкидання петель, ручні складочки, збирання оборочок, петельний шов, зашивання та прасування різних швів; початкові роботи з білизни, дитяча білизна, сорочка, ліфчик, жіноча білизна, панталони, ліф, нижня спідниця, чоловіча білизна, сорочка, кальсони; верхня жіноча спідниця, просте жіноче плаття, крій білизни та простого плаття. Більш кваліфіковані теми другого року навчання мали практичний характер: жіночий одяг, фасони, костюм (жакет та спідниця) та плаття; крій та пошиття верхніх спідниць деяких фасонів; крій та пошиття блузок декількох фасонів; ґрунтовне вивчення знімання мірки та крій матеріалів; знімання мірки, метод переведення мірки на матеріал [564, арк. 17].

Кваліфікацію чоботарів вихованцям забезпечувала, теж, як ми знаємо, типова для системи інтернатних закладів того часу шевська кустарна майстерня. Теоретична частина її навчальної програми, що мала назву "Елементи з технології шкіри та організації виробництва", висвітлювала такі аспекти: ознайомлення з інструментом; шкіра та шкіряне виробництво; шкіри свіжі та консервовані; соління шкір; шкіри різних тварин та їх особливості; різні сорти шкір: юхта, підощва, хром, шевро – та сировина, яка для них береться; засоби гартування підощви; матеріали, що для цього застосовуються; процес роботи; клей взуттєвий; допоміжні матеріали: картон, лубок, цвяхи тощо; завдання майстерні; способи заготівлі та обробки сировини; розподіл праці; наукова організація праці; раціоналізація виробництва.

Виробниче навчання чоботарів було розраховане також на дворічний термін. Упродовж першого року вивчалися теми: 1. Знайомство з інструментом та його призначенням. 2. Дратва груба й тонка; вошіння дратви; варіння шевського клейстеру. 3. Знайомство з колодкою та її фасоном. Знайомство з докладом, що заготовлюється для взуття (спідок, задник, носок, рант, підощва, каблук). 4. Знайомство з формою докладу, вирізування його з боку та бурсування. 5. Приготування докладу ("з кордону до певного розміру колодки"). 6. Заготівля спідка зі шкіри. 7. Заправляння носка у заготовку та затягування її на колодку, пришиття її до спідка (шнурування). 8. Вимоцнення спідка, приготування підощви, ранта та прикріплення підощви. 9. Заготовка каблука, його чищення; політурування каблука, підощви та ранта. 10. Спосіб лакування готового взуття. 11. Самостійне виготовлення різного роду черевиків та туфель.

Темами другого року були: 1. Знімання мірки з ноги. Обрисування ноги на папері. Підбір фасону колодки відповідно до форми ноги. 2. Самостійне виконання по одній парі черевиків – дівочих, чоловічих та жіночих. 3. Пошиття халяв на правилі. 4. Підготовка докладу для чобіт. 5. Виготовлення докладу для чобіт. 6. Виготовлення пари чобіт середньої величини. 7. Виготовлення заготовок, викроювання окремих частин, згідно мірки. 8. Заготовка на жіночі туфлі (човники) та інш. 9. Виконання робіт, у яких учень найслабше почував себе [564, арк. 19].

Зрозуміло, що в порівнянні з майбутніми промисловими досягненнями комунарів наведені документи виглядають дещо примітивно, але не можна не визнавати ту важливу роль у становленні виробничого навчання, яку вони відіграли, створивши академічний фундамент подальших технологічних успіхів комуни.

Будучи завідувачем дитячої установи, основою господарської діяльності якої виступало складне виробництво, А. С. Макаренко об'єктивно був включений у вирішення широкого діапазону суто виробничих питань, що позбавляло його змоги приховати можливу власну технічну некомпетентність. Знаючи, наскільки важливого значення надавав педагог авторитету керівника, можна припустити, що він систематично і наполегливо працював над собою в даному напрямку. Те, що подібна форма самовдосконалення дійсно мала місце, підтверджується непоодинокими свідченнями щодо широти технічної ерудиції Макаренка. Так, наприклад, І. Д. Токарев говорить, що висока технічна обізнаність Антона Семеновича була особливо помітною під час його виступів на виробничих зборах: він добре пам'ятав іноземні назви верстатів, знав, для здійснення яких операцій вони призначені, їх продуктивність – і все це при тому, що, за спостереженнями Івана Дем'яновича, сам Макаренко ніколи “за цими верстатами не стояв” (див. додаток А).

У вступі до наведених програм виробничого навчання, що були розроблені вкупі з головними установчими документами комуни в час її організації, процедура професійного відбору вихованців планувалася в такому вигляді: перші шість місяців учні мали працювати у тих цехах, до яких їх призначала адміністрація і лише після цього, згідно з визначеними професійними здібностями і нахилами, вони переходили до відповідної майстерні, або залишалися на місці і продовжували професійну освіту. Оскільки до числа комунарів потрапляли підлітки різні як за віком, так і за загальноосвітнім рівнем, у документах окремо зазначалася програма підготовки базової категорії вихованців, тобто дітей, не старших за 13 років, з певним рівнем знань. Їх упродовж 5 – 6 років планували “виховати політехнічно”, підготувавши до самостійного вибору професії при вибутті із комуни, “коли ж вихованець бажає зупинитись на вивченні якої-небудь однієї кваліфікації, – підкреслювалося у документі, – то перешкод з боку комуни не зустрине” [564, арк. 10].

З приходом у комуни кожний новий вихованець автоматично ставав потенційним учасником її виробничої частини. При зростанні обсягу і складності виробництва неминуче поглиблювалася професійна диференціація працівників, відбувалося звуження їх професійних функцій, що у свою чергу потребувало вирішення низки завдань щодо професійної орієнтації і професійного відбору. І. Д. Токарев, що був працівником оптичного виробництва у 1934 – 1937 роках, так описує профорієнтаційні заходи, об'єктом яких він став у перші дні перебування у комуні: “як тільки я прибув до комуни з Полтави, то вся група в 50 чол. була запрошена до Гучного клубу, де А. С. Макаренко розповів, які спеціальності є на заводах ФЕД і ФД і дав їм коротку характеристику. Потім дали можливість самим пройти по цехах і подивитися, який профіль хоче обрати комунар. Я пройшов усі цехи обох заводів, поговорив з майстрами і вибрав для себе оптичний цех, у якому я пропрацював з 1934 по 1937 роки” (див. додаток А).

Свідчення свободи вибору комунарами виробничої спеціалізації ми знаходимо вже в документах 1930 року. При вирішенні питання розподілу вихованців у новій структурі виробництва, яка на той час включала швацький, машинний, збиральний, ливарний, обрубувальний, ковальський, токарний, слюсарний та нікелювальний цехи, командирам виробничих загонів було наказано “мати відомості, хто у який цех бажає” [248, с. 208].

Вільний вибір фаху при вступі до комуні служив відправним моментом для забезпечення майбутньої професійної адаптації комунара на виробництві. А. С. Макаренко, добре розуміючи, як ми бачили, фахову обмеженість кваліфікаційних можливостей комуні, намагався створити якомога сприятливіші умови для вільного професійного пошуку своїх вихованців. Ретельно обґрунтовуючи ще на початку 1928 року доцільність створення так званої “вільної майстерні”, він визначав її мету саме необхідністю “підійти до дитини з боку її смаків і здібностей” та надати можливість “проявити себе у вільному трудовому зусиллі”. Ця вільна майстерня, за задумом завідувача комуні, призначалася для регулярних занять вихованців молодшого віку і вільних занять у клубні години всіх комунарів, обладнувалася матеріалами та інструментами з усіх видів роботи: по дереву, металу, шкірі, гіпсу, картону, електриці тощо. Але, являючись місцем вільної технічної творчості, майстерня мала обов’язково навчати підлітків серйозного ставлення до роботи і відповідальності. Макаренко запропонував і один із орієнтовних тематичних напрямків її роботи – “Що із чого робиться”. Наголошував педагог водночас на тому, що ідея такої майстерні є “новелою” в практичному соціумі і може бути реалізована лише в комуні, завдяки її “ідеальній обстановці” [229, с. 68–69].

За спогадами І. Д. Токарева, певна свобода професійного вибору залишалася за комунарами і протягом усього перебування в закладі – якщо хтось із вихованців комуні не зміг добитися досконалості в своїй роботі (дуже рідкісні випадки), то він отримував допомогу з боку майстрів виробництва, а якщо і цей захід не мав успіху, то такого комунара переводили на іншу роботу в інший цех, але це, як правило, не супроводжувалося негативною громадською думкою. Інколи з цього приводу міг з’явитися критичний допис у стінгазетах “Шарошка”, “Різець” або “Дзержинець”. Це називалося – “відкрив двері не в той цех” (див. додаток А). Про подібні випадки зміни спеціалізації йдеться і в збірнику “Друге народження”. У статті “Один день комуні”, написаній, як вважається, А. С. Макаренком, наводяться декілька подібних фактів, що сталися лише протягом 1 жовтня 1932 р. Це пункт із наказу по комуні про переведення комунара Демченка, за його проханням, із ливарного цеху до токарної групи, а також ухвала комсомольського бюро комуні про рекомендацію комунара Черникова на посаду командира ливарного цеху в зв’язку з переходом командира цього цеху Могиліна до цеху механічного [306, с. 56].

Організація виробничого навчання в комуні потребує окремого розгляду. Відомо, що при створенні комуні навчальні програми майстерень були розраховані на два академічні роки. Це було зроблено для того, щоб так звані “переростки”, тобто вихованці більш старшого віку, могли встигнути отримати виробничу кваліфікацію за час перебування у закладі [564, арк. 10]. У подальшому тривалість і характер виробничого навчання пережили суттєві зміни, викликані ускладненням виробництва і значним підвищенням його вимог до кваліфікаційного рівня працюючих.

Початкову виробничу освіту комунари отримували в так званій школі ЦПП, що існувала при заводі електроінструменту комуні. Такі школи на початок 1930-х років виконували ті ж функції, що й школи ФЗУ, але програми і практичні форми своєї роботи будували за системою Центрального інституту праці (ЦІП). Розроблена директором цього інституту О. К. Гастевим на основі доктрини “трудоустановок” оригінальна технологія професійного навчання, так звана “система ЦІПу”, орієнтувалася на стандартизовану, прискорену, програмовану і масову підготовку кваліфікованих робітників. Вона передбачала навчання робітників певним раціональним способом виготовлення продукції на основі розчленування операцій на прийоми і рухи, вивчення їх та відбору найраціональніших [179]. За словами

Т. Д. Татарінова, саме у школі ЦПП наймолодші комунари вчаться “тримати зубило, напилік, молоток, через 1 – 2 місяці вони вже будуть виконувати нескладні слюсарні роботи, а ще через який-небудь місяць віляються в робочі цехи поряд зі старшими комунарами” [404, с. 60].

Ефективною формою професійного навчання комунарів були окремі лекції майстрів із підвищення продуктивності праці. І. Д. Токарев їх порівнює із сучасним явищем майстер-класів, які проводилися з метою розширення кругозору: “є крон-скло, є флінт-скло, як воно вариться, чим відрізняється від віконного, які добавки” (див. додаток А). Одним із методів виробничого навчання також практикувалося залучення в ролі помічників інструкторів найкращих за своїми виробничими показниками комунарів-ударників. Т. Д. Татарінов підтверджує, що в 1932 році такі комунари з великим виробничим стажем, як Французов, О. Землянський, Д. Анісімов і В. Скрєбнев, дійсно являлися наставниками молодших вихованців [404, с. 60].

У щойно цитованому нарисі “Командири верстатів” Т. Д. Татарінов докладно розкриває налагоджену у комуні імені Дзержинського систему виробничого навчання та присвоєння розрядів [404, с. 60–66]. За його словами, учні інструментальної майстерні спочатку біля року працювали на заготівельних роботах як підручні слюсарів, отримуючи в результаті підсумкового випробування 1-й або 2-й розряд. Протягом другого року навчання, працюючи на простих пристроях, вони вже виконували роботу слюсаря середньої кваліфікації і могли здобути 3-й розряд. Самостійними ж кваліфікованими слюсарями, здатними використовувати складні лекала, пристрої і штампи, комунари ставали у результаті третього навчального року, отримуючи при цьому 4-й або 5-й розряд. При цьому не виключалася можливість отримання навіть 6-го розряду для найздібніших із них.

Складний шлях набуття кваліфікації проходили і слюсарі-револьверники. Протягом перших 3 – 5 днів вони для кращого ознайомлення з обладнанням ставали “під руку” до більш кваліфікованих комунарів, які працювали на верстатах типу “Garvin” або KI-2 фірми “Hasse und Wrede”. Після цього учням уже доручалася самостійна робота на цих самих верстатах. Допомога інструктора упродовж трьох наступних місяців давала їм можливість оволодіти елементарною технікою роботи, ознайомитися з заточуванням ріжучого інструменту і самостійно виконувати такі роботи, як зенківка, різання валиків, райберівка тощо. Наступний етап підготовки, тривалістю теж три місяці, пов’язаний із верстатами типу “Ward”, на яких учні виконували більш складні, але не пов’язані з великою точністю роботи. Така піврічна підготовка дозволяла комунарам перейти на револьверні напівавтоматичні верстати типу “Pittler”, KT-3, фірми “Hasse und Wrede” і на верстати S-40 та S-50 фірми “Gildemeister”. Працюючи біля року на складних верстатах, комунари досконало вивчали їх будову, обслуговування, позитивні і негативні сторони кожного механізму, а також навчалися новим видам складних робіт, що вимагали великої точності виконання. Подібний рівень підготовки давав змогу комунарам не лише підготувати верстат до роботи, але вже й самим виступати у ролі наставників. Індивідуальні здібності дозволяли деяким комунарам переходити на більш кваліфіковану роботу помічників інструкторів по револьверній групі, до чиїх обов’язків входила наладка верстата своєї групи на будь-яку роботу.

Комунари, що вступали на навчання до фрезерувальної групи, проходили аналогічний цикл підготовки. Легкість управління і простота установки механізмів на верстатах “Hurt” і “Klopp” дозволяли комунарам швидко їх вивчити та опанувати шпоночні й прорізні роботи. Можливість працювати від трьох до шести місяців на вказаних верстатах давала змогу набутти достатньої кваліфікації для виконання від-

повідальних і точних завдань на більш складних верстатах типу "Ludwig Löwe", "Reinecker" та "Cincinnati".

Ми систематизували наведені Т. Д. Татаринцевим дані про набуття виробничої кваліфікації фрезерувальниками і представили їх у вигляді таблиці із зазначенням послідовності переходу комунарів від одного типу верстатів до іншого та тривалості навчання на кожному з них (див. табл. 3.7).

Найбільшою технічною одиницею механічного цеху заводу була токарна група. Біля 70 комунарів працювали на верстатах типу "Красный пролетарий", "Самарский", "Одесский", "Комсомолец", "Oerlikon". Принцип руху комунарів-токарів від простих верстатів до більш складних був аналогічним із попередніми групами: від зенківки, рейберовки та центровки на верстатах із простим управлінням до обдирання валиків, протирання щіткоутримувачів і т. ін. на більш складних верстатах типу "Самарский" із трирічним курсом навчання. На цих же верстатах, у міру набуття кваліфікації, комунари починали виконувати завдання більшої складності. На кінець цього етапу навчання вони вже працювали цілком самостійно і отримували право переходити на верстати "Красный пролетарий" із терміном навчання до півроку. Види робіт, що виконувалися комунарами в цей час, вимагали вже набагато більшої чистоти і точності виконання.

Таблиця 3.7

Схема набуття виробничої кваліфікації фрезерувальників на електроінструментальному заводі комуні

Тип верстату / рівень кваліфікації	Тривалість навчання
"Hurt" і "Klopp"	До 6 місяців
"Ludwig Löwe"	До 6 місяців
"Cincinnati"	До 6 місяців
"Reinecker"	До 6 місяців
"Wanderer" вертикальний	До 6 місяців
"Wanderer" горизонтальний	До 6 місяців
"Wanderer" універсальний	12 місяців
Помічник інструктора	До 6 місяців

Найвищий рівень навчання токаря передбачав опанування протягом 9 місяців верстатів із складними механізмами типу "Oerlikon", які дозволяли здійснювати найточнішу роботу з тих, що потребував завод електроінструменту комуні. Кінцева спеціалізація токаря відбувалася на верстатах інструментального відділення, робота на яких упродовж року дозволяла йому за наявності відповідних здібностей перейти у помічники інструктора з виготовлення основної продукції заводу.

Поряд із підготовкою токарів, револьверників та фрезерувальників середньої і вищої кваліфікації завод давав комунарам можливість отримати спеціальність інструкторів заготівельного, обмотувального і збирального цехів. Для цього нові вихованці, закінчивши навчання у групі ЦПП і отримавши базові трудові навички, переходили до заготівельного або обмотувального відділення.

У заготівельному відділенні протягом наступних шести місяців комунар мав добре засвоїти всі деталі та операції заготівельного цеху: обпилювання, свердління, нарізку, шихтовку станин і сердечників якоря, збирання вентиляторів та вимикачів. Після цього комунар до повного вдосконалення у даній галузі залишався на посаді

помічника інструктора і переходив до збирального відділення. Ті ж комунари, що потрапили до обмотувального відділення, опановували збирання колектора, заправку в масу, обмотування котушок, ізолювання, обмотування якоря, укладання, паяння і сушку. Відпрацювавши на кожній із перерахованих робіт від 2-х до 3-х місяців, комунари могли залишитися помічниками інструкторів у цьому ж відділенні.

Інші ж із комунарів, ті, що перейшли із заготівельного відділення до збирального, упродовж 3-х місяців вивчали укладання котушок у станину, збирання верхнього і нижнього щита, оснащення якоря, збирання готового електродриля. Після цього для поглиблення навичок і знань усіх технологічних процесів збирального відділення комунарів залишали на термін 6–9 місяців на посаді помічників інструкторів. Наступним етапом навчання для них було передбачено тримісячне перебування на випробувальній станції, яке давало можливість опанувати такі кваліфіковані види робіт, як перевірка полярності котушок, випробування готового електроінструменту, визначення його якості, виявлення дефектів і знаходження шляхів їх усунення. Лише такий рівень кваліфікації дозволяв отримати звання інструктора збирального цеху.

Треба підкреслити, що перерахованими спеціальностями не обмежувалися можливості для набуття технічної кваліфікації в комуні. Невеликі групи комунарів опановували професію в конструкторському бюро, електротехнічному відділенні заводу, працювали на шліфувальних і штампувальних верстатах. Т. Д. Татаринів наводить загальну статистику спеціалізації комунарів по цехах заводу електроінструментів на кінець 1932 року, деякі аспекти якої ми представили у таблиці 3.8 [404, с. 65–66].

Таблиця 3.8

**Спеціалізація комунарів по цехах заводу електроінструменту
Трудової комуні імені Ф. Е. Держинського на кінець 1932 р.**

Спеціалізація	Рівень кваліфікації (розряди)					Разом	Із них	
	1	2	3	4	5		Хлопці	Дівчата
Механічний цех								
Токарі	6	23	18	17	–	64	59	5
Револьверники	1	5	8	2	–	16	16	–
Фрезерувальники	1	7	5	1	–	14	10	4
Свердлувальники	–	4	–	3	–	7	7	–
Стругальники	1	5	–	–	–	6	6	–
Зуборізники	1	6	1	–	–	8	[5]	3
Шліфувальники	–	2	3	3	1	[9]	[8]	1
Інструментальники	2	1	3	2	–	8	7	1
Слюсарі-ремонтники	–	2	–	–	–	2	2	–
Збиральники штативів	4	3	1	–	–	8	8	–
Штампувальники	3	3	–	–	–	6	–	6
Разом:	19	61	39	28	1	[148]	[128]	20

Заготівельне відділення								
Обпилювальники	–	4	–	–	–	4	4	–
Свердлувальники	4	8	–	–	–	12	11	1
Шихтовники	2	6	1	–	–	9	7	2
Збиральники вентиляторів	1	1	–	–	–	2	2	–
Збиральники вимикачів	4	3	3	1	–	11	11	–
Разом:	11	22	4	1	–	38	35	3
Обмотувальне відділення								
Збирання колекторів	6	6	–	–	–	12	1	11
Намотування котушок	–	5	5	–	–	10	–	10
Намотування якорів	3	8	6	–	–	[17]	–	[17]
Укладання і перевірка	5	1	3	–	–	[9]	–	[9]
Паяння і сушка	4	2	1	–	–	[7]	[5]	2
Разом:	18	22	15	–	–	[55]	[6]	[49]
Збиральне відділення								
Укладальники котушок	1	4	4	4	–	13	10	3
Збирання верхнього щита	–	–	–	–	–	–	–	–
Збирання нижнього щита	2	4	4	2	–	12	12	–
Оснащування якоря	–	–	1	1	–	2	2	–
Збирання машинки	–	6	6	–	–	[12]	[12]	–
Разом:	3	14	15	7	–	[39]	[36]	3
Інші спеціальності								
Конструктори	–	–	–	–	–	3	1	2
Ливарники	–	–	–	–	–	16	16	–
Інструктори	–	–	–	–	–	15	12	3
Учні школи ЦП (1-й учнівський розряд)	16	–	–	–	–	16	12	4
Електротехніки	2	2	–	–	–	[4]	[4]	–
Разом:	18	2	–	–	–	[54]	[45]	9
Разом по заводу:	69	121	73	36	1	[334]	[250]	[84]

Масове якісне поліпшення виробничої кваліфікації комунарів П. Ю. Силаков приурочує до липня 1932 року, коли вперше місячний випуск електродрилів зріс до 1000 штук. “Тепер це вже не учні-початківці виробництва, – пише він, – це вже добре обізнані у своїй справі робітники. Тепер уже немає потреби виконувати програму шляхом безперервних штурмів”. Такий рівень професіоналізму комунарів, на думку Силакова, вимагав уже більш чіткої розстановки сил на виробництві, більш правильної організації праці, більш справної роботи відділу постачання та всіх планових і керівних органів. Крім того, набута кваліфікація звільняла ресурс часу для систематичного навчання у семирічній школі і на робфаку, а також для обширної громадської роботи комунарів [383, с. 74].

Найвищим же професійним рівнем, доступним для комунара до часу випуску з комуні, була посада помічника інструктора на виробництві. Точних статистичних даних із цього приводу нам знайти поки що не вдалося, але відомо, що на кінець 1932 року, наприклад, таких помічників налічувалося вже 14 чоловік – 12 хлопців і 2 дівчини [383, с. 75].

У подальшому аналогічна ситуація щодо присвоєння виробничих розрядів спостерігалася і на оптико-механічному заводі. Поступове зростання кваліфікації комунарів призводило до того, що до моменту випуску вони досягали одного з найвищих рівнів. Це засвідчує і І. Д. Токарев, який при виході з комуні мав 4-й розряд оптика (при найвищому 5-му), тобто міг виконати всі операції по виготовленню лінз об'єктива, від заготовки до кінцевого продукту. Підтвердження ж кваліфікації комунара відповідним документом, що теж було обов'язковим на підприємствах комуні, робило його мобільним на ринку праці (див. додаток А).

Про серйозність постановки виробничого навчання на фотозаводі говорить і програма так званого техмінімуму. Згідно наказу по комуні, технічні заняття проходили із залученням керівників виробництва: Перфильєва, Багрова, Курчинського, Парусова, Силакова. Слухачі розподілялися на дві групи, по 20 чоловік кожна. 50-годинний курс був розбитий на тригодинні заняття із обов'язковим звільненням слухачів від виробничої й громадської роботи [249, с. 238]. Протоколи засідань педагогічної ради комуні за 1933 – 1934 навчальний рік зафіксували корисну ініціативу педагогічного колективу, який визнав необхідність курсу технічного мінімуму і для викладачів. Було вирішено прикріпити кожного викладача до групи комунарів, що проходять техмінімум [67, с. 264].

Відомий макаренкознавець М. Виноградова повідомляє, що групи техмінімуму існували й на заводі електроінструменту комуні, відрізняючись доволі неоднорідним розподілом навчальних годин для різних спеціальностей: слюсарі – 24 години, контролери ОТК – 30 год., револьверники 2-го і 3-го розрядів – 46 год. тощо [67, с. 255].

Розширення і ускладнення виробничих потужностей та викликане цим збільшення відсотку вільнонайманих робітників змушувало Правління комуні розглядати питання виробничого навчання вже не як суто комунарську проблему. При цьому керівництво добре розуміло, що питання кваліфікації працівників тісно пов'язане із загальним станом дисципліни на підприємствах, закріпленням робітників за конкретними робочими місцями, плинністю кадрів тощо. Доброю ілюстрацією для цього служать декілька документів із фондів Державного архіву Харківської області.

Як ми вже говорили, 2 листопада 1933 р. голова Правління комуні Броневої направив лист начальнику її виробництва (копії – начальнику комуні Теперу, секретарю партосередку Кроворотченку, секретарю комсомольського осередку Цирульникову, секретарю ради командирів Гапееву), в якому зауважив, що, незважаючи на його вказівки, "все ж-таки в цехах без толку вештається багато народу". Для поліпшення ситуації Броневої вимагав: оголосити наказом по виробництву точно кожному його робоче місце і встановити порядок, за яким кожен комунар і робітник може своє робоче місце залишити лише з дозволу інструктора або майстра; усіх, що залишилися без робочого місця, без будь-яких відмовок скоротити; намітити план збільшення кваліфікованих професій за рахунок усіляких некваліфікованих тощо [576, арк. 1].

У одному із своїх наступних листів Броневої запропонував навіть декілька важливих заходів для налагодження проблеми виробничого навчання: "Нові кадри, що поступають на навчання у цех, мають окремо враховуватися, їм повинен даватися якийсь термін для навчання (і за цим терміном треба слідкувати), по закінчен-

ні цього терміну навчені мають здавати якийсь, установлений для них техн. виробничий мінімум, а лише після цього вже зараховуватися як робітники. Все це повинно, зрозуміло, співпадати з наміченим планом. <...> Програма і січнева, і лютого, і березнева йде, зрозуміло, за рахунок напруження інженерно-технічного й інструкторського складу і в наслідок цього потерпає знов-таки підготовка оптико-кадрів (оскільки основний кістяк, інженери-техніки, інструктори, майстри і кваліфіковані робітники зайняті витягуванням плану і не залишається часу на заняття і навчання кадрів)" [579, арк. 40].

Місяць потому питання кваліфікації знов стають предметом зауважень голови Правління. У листі, до числа адресатів якого тепер уже входив і Макаренко, він запропонував: виділити робітників, що освоїли виробництво, дати їм норми вироблення і розцінки, а всіх інших виділити в окрему групу, встановити для цієї групи спеціальні правила (терміни навчання, порядок складання і прийому цих випробувань тощо); кожен перевід із учнів у кадрові робітники має обставлятися урочисто, стимулюватися зарплатою, кращим побутовим обслуговуванням тощо [576, арк. 16].

Особливо великий поштовх у налагодженні професійної підготовки працівників фотозаводу, в тому числі й комунарів, пов'язаний із наведеним вище наказом начальника Адміністративно-господарського управління НКВС України С. Цикліса від 15 лютого 1935 р. Тоді з метою врегулювання комплексу кваліфікаційних питань наказувалося: "організувати і провести технічну підготовку всієї робсили цехів і ВТК. Якість підготовки перевірити шляхом технічного екзамену. Придатну робсилу закріпити за верстатами, лещатами і робочим місцем на тривалий термін. Провести рішучу боротьбу з текучістю, мобілізувавши за допомогою громадських організацій всю масу комунарів і вільнонайманих. Одночасно налагодити облік текучості робсили, включаючи і пересунення з верстату на верстат" [582, арк. 4].

Завдяки технологічно складному виробництву, цілком обладнаному для вирішення широкого діапазону технічних завдань, і добре розвиненій культурній інфраструктурі, в комуні існували всі передумови для отримання кожним комунаром не однієї, а декількох виробничих спеціальностей. Як зазначає Н. Абашкіна, в результаті засвоєння великої кількості трудових операцій вихованець ставав кваліфікованим робітником також у сфері промислового виробництва і у сфері ремісництва [5, с. 28]. Це підтверджується і деякими фактами: комунар Семен Нікітін, наприклад, ще до випуску з комуні отримав кваліфікації столяра, електромонтера, кіномеханіка і токаря [50, с. 86].

Але пізніше, у зв'язку з ускладненням виробництва і відповідним розподілом праці, що все більше поглиблювався, дещо звужується і спеціалізація комунарів. Спогади І. Д. Токарева тому підтвердження: "Я полюбив оптичне виробництво і інші спеціальності мене не цікавили, – говорить він. – Так само поводитись і мої однокласники, що прийшли до комуні 1934 року (Б. Б. Княженко, М. В. Литовка, Г. К. Геращенко та ін.)". При цьому Іван Дем'янович підкреслює, що його свідчення стосується лише періоду 1934 – 1937 років (див. додаток А).

Одним із опосередкованих показників зростання кваліфікації комунарів у виробничих професіях є здатність до значного перевищення планових завдань. Подібні приклади перевершення плану міститься у доповіді правління комуні про її стан за 1930 рік. Якщо у травні й червні виконання планових завдань дорівнювало лише, відповідно, 56% і 90%, то вже у липні цей показник зріс до 111%, а у жовтні сягнув 125% [506, л. 2]. Аналогічні показники можна знайти і у зведенні механічного цеху заводу електроінструментів за 1 жовтня 1932 р. Всього у цей день електродрилів було випущено 58 штук, при цьому відсоток виконання плану дорівнював: токарі по алюмінію – 98,3, токарі по залізу – 104,8, токарі по чавуну – 125, токарі на

ерліконах – 137,6, револьверники – 114,1, фрезерувальники – 109, працівники на стругальних і зуборізних верстатах – 127,3, інструментальники – 104,6, шліфувальники – 115,4, штампувальники – 110, свердлувальники – 114,9 [306, с. 54].

Ще більш красномовним свідченням зростаючої кваліфікації комунарів є наведений вище лист українського Науково-дослідного інституту метрології і стандартизації від 8 січня 1934 р. про якість об'єктів, виготовлених у комуні, і їх значну перевагу над аналогічними ленінградськими [577, арк. 1].

3.5. Професійне виховання в практиці комуні імені Ф. Е. Дзержинського

У статті “Перегорнуті сторінки”, включеній до ювілейного збірника “Друге народження”, А. С. Макаренко, розповідаючи про долю колишнього секретаря бюро комсомольського осередку Олексієнка, що був обраний на цю посаду 15 лютого 1930 р., але не впорався з обов'язками і залишив комуну, наводить таку характеристику цієї людини: “Комуна дала йому кваліфікацію, але справжньої культури робітника він, звісно, не отримав” [333, с. 22]. Цей вислів педагога є ключовим для визначення його загальної позиції щодо проблеми професійного розвитку особистості, характерною ознакою якої виступає розуміння змісту професіоналізації як широкого соціально-педагогічного явища. Аналіз багатогранної практичної спадщини Макаренка дозволяє констатувати, що отримання певної кваліфікації вихованцем він розглядав лише як частку набагато більш об'ємної і складної системи підготовки майбутнього працівника. Головною умовою, яка забезпечувала єдність і результативність цілеспрямованого професіогенезу комунарів, виступала специфічна система методів і форм організації їх життєдіяльності, задоволення широкого кола соціальних, пізнавальних і культурних потреб, що в цілому позиціонується як *професійне виховання*. При цьому слід пам'ятати, що Макаренко, послідовно відстоюючи пріоритет гуманістичних цінностей у вихованні, ніколи не забував підкреслювати вторинність потреб промислового розвитку закладу на тлі загальної мети формування соціально повноцінної особистості [55, с. 5; 236, с. 48–50], сповідуючи принцип “не людина для виробництва, а виробництво для людини”.

Характерною рисою методологічної позиції педагога, яку неодноразово підкреслюють російські макаренкознавці А. Фролов та О. Ілалдінова, є розмежування освіти (навчання) і власне виховання як взаємодетермінованих, але дещо різних за змістом та методами процесів. Хоча сам Макаренко таке розмежування відстоював стосовно політичної освіти і виховання, ми схильні, слідом за вказаними дослідниками, поширювати даний принцип і на інші аспекти його виховної практики [247, с. 11; 248, с. 261]. Цілком коректно, на нашу думку, екстраполювати макаренківську методологію на процеси загального професіогенезу комунарів та виокремити специфічний зміст і методи професійного виховання як його системотвірного компонента.

Мету професійного виховання комунарів Макаренко, по суті, задекларував ще на організаційному етапі. Треба особливо підкреслити, що вона тотожна із загальною метою комуні імені Дзержинського – вихованням “культурного радянського робітника” [227, с. 42]. Хоча уявлення про бажаний продукт діяльності комуні в подальшому пережили певну еволюцію і у другій половині 1930 р. вже недвозначно пов'язувалися з підготовкою майбутніх інженерів [236, с. 155], методологічне наповнення цільової установки закладу залишилося майже без змін.

Незважаючи на те, що сам педагог, конкретизуючи мету виховання у низці відповідних завдань, спеціально не виокремлював проблематики суто професійно-

виховного характеру, ми можемо спробувати виділити її із загального масиву фактів практичної діяльності комуні. Головною, як нам здається, проблемою професійного виховання комунарів, його своєрідним надзавданням, виступає формування у вихованців позиції суб'єкта професійного розвитку, тобто здатності активно, свідомо, цілеспрямовано і творчо взаємодіяти із системою професіогенетичних факторів. Саме усвідомлення власної суб'єктності щодо процесу оволодіння певним видом людської діяльності, власні "активні рухи, вправи і переживання" [236, с. 171] ставали відправною точкою професійного *саморозвитку* підлітків.

Вивчивши документальні свідчення педагогічної діяльності комуні імені Держинського, мемуарні джерела, а також відповідні зауваження у працях Макаренка, ми можемо виокремити три умовні стратегічні напрямки, у межах яких протікав процес формування особистості як суб'єкта нинішньої і майбутньої професійної діяльності: 1. Формування мотиваційно-ціннісного контексту професійного саморозвитку вихованців, що передбачав організацію системи відповідних стимулів та трансформацію їх у внутрішні переконання. 2. Виховання професійної самосвідомості. 3. Організація практики професійної діяльності через самоврядування, співучасть у управлінні виробництвом, економічний практикум тощо.

Зупинимось докладно на кожному з напрямків реалізації професійно-виховної функції комуні імені Держинського.

Фактологічний аналіз не залишає сумнівів, що загальна стратегія формування мотиваційного підґрунтя особистісного професіогенезу вихованців керіваних Макаренком інтернатних закладів була продиктована пошуком оптимального балансу між такими визначальними стимулами людської активності, як інтерес і обов'язок. Категорична вимога важливого принципу узгодження індивідуальних і соціальних цілей висувала перед педагогічним колективом дві взаємопов'язані групи завдань: з одного боку, надати можливість кожному вихованцю максимально реалізувати власне право професійного вибору, з іншого – збагатити їхню мотивацію професійного саморозвитку орієнтацією на суспільні цінності. Ще в операційному плані педагогічної роботи комуні Макаренко чітко окреслив пріоритет даного принципу як орієнтиру в управлінні професійними стимулами вихованців: "Лише виховуючи емоції обов'язку, привчаючи дитину йти не за своїм інтересом, не за цікавістю даної хвилини, а за ідеєю створення колективної цінності, явно корисної і для неї, – ми виховуємо міцних, вольових людей, здатних перенести втрати з бадьорим самопочуттям, здатних не лише рвати, але й тягнути, не лише ударяти, але й терпляче натискати" [277, с. 18]. Своє розуміння морального змісту даного принципу Макаренко виклав у нотатках до "Педагогічної поеми". Полемізуючи з В. М. Шульгіним, педагог зазначає: "Саме знання і вміння в наших умовах має зробитися основним стрижнем моралі такою мірою, якою це знання і вміння має зробитися головним підґрунтям для становища людини у виробничому процесі. Необхідно лише це знання і вміння поставити в таке положення, щоб усі зусилля особистості були частиною загальних людських зусиль <...>" [228, с. 714].

Педагогічна складність процесів трудового виховання комунарів диктувала необхідність створення відповідного морально-психологічного підґрунтя, головним компонентом якого виступала аксіологізація професійної діяльності і професійного розвитку. Подібні завдання передусім забезпечувалися можливістю вільного вибору спеціальності із тих, що пропонувало виробництво комуні, та формуванням ціннісного ставлення до обраної професії. І. Д. Токарев говорить, що кожен комунар цінував і поважав свою професію, бо сам обирав її на час перебування в комуні (див. додаток А).

Слід відмітити, що педагогічні зусилля Макаренка і його колег у вирішенні даних проблем були підтримані низкою сприятливих обставин. Як відомо, однією з

головних підстав професіоналізації вихованців, про яку неодноразово писав педагог, було відверте прагнення багатьох із них “учитися і стати людиною”. Питання про мотиваційні передумови професійного розвитку колишніх безпритульних так і не були ґрунтовно опрацьовані макаренкознавцями, хоча такий позитивний аспект вихідних даних уявляється надзвичайно важливою обставиною організаційної роботи Макаренка. У “Педагогічній поемі” є відповідний фрагмент: “Маючи деяке поняття про доцільність, безпритульні в глибині душі вважали, що вони йдуть по прямій дорозі до кар’єри металіста або шофера, що для цього потрібно лише дві речі: міцніше триматися на поверхні земної кулі, хоч би для цього і доводилося хатитися за дамські сумки і чоловічі портфелі, і ближче влаштуватися до якогонебудь гаража або механічної майстерні” [231, с. 329].

У притаманній педагогу-письменнику іронічній манері далі він наводить своєрідну класифікацію типів безпритульних. “Перший сорт”, на його погляд, це ті, “які найдіяльнішим чином беруть участь у складанні власних гороскопів, не зупиняючись ні перед якими неприємностями; які в гонитві за ідеалом металіста готові приклеїтися до будь-якої частини пасажирського вагону <...>. Їх цікавлять головним чином дніпропетровські, донецькі і запорізькі гіганти, одеські і миколаївські пароплави, харківські і московські підприємства”. У характеристиці “другого сорту” безпритульних ми теж знаходимо відповідні підстави для оптимізму щодо їх професійного майбутнього. Такий безпритульний, “відрізняючись багатства достойнствами, все ж не володіє повним букетом благородних етичних якостей, якими володіє “перший”. Ці теж шукають, але їх погляди не відвертаються з презирством від текстильних фабрик і шкіряних заводів, вони готові змиритися навіть на деревообробній майстерні, гірше – вони здатні зайнятися картонажною справою, на решті, вони не соромляться збирати лікарські рослини” [228, с. 477–478]. Наведемо лише один підтверджуючий приклад.

20 лютого 1934 р. до голови Правління комуни імені Дзержинського О. Й. Броневого звернувся вже згаданий вище безпритульний В. К. Селезньов, направлений свого часу Броневим до Полтавської комуни, де працював агентом з постачання, але 2 місяці тому звільнився. “Тов. Броневої, – пише колишній вихованець, – я Вас прошу, щоб Ви мене послали назад в комуну, я зараз живу дуже погано, не маючи квартири, валяюся де попало, по парадних, на вокзали, голодаю. Олександр Йосипович, хочу учитися, стати людиною, набридло мені вже це кляте життя”. Кінець листа не менш хвилюючий: “Дорогий Олександр Йосипович, я іще звертаюся до Вас з великим проханням, щоб Ви послали мене в комуну працювати, я буду працювати добре, чесно, добросовісно буду виконувати всі ті завдання, які будуть на мене покладати” [576, арк. 8–8 зв.]. Як бачимо, соціальна захищеність та сприятливі перспективи були вигідною альтернативою голоду, холоду, хворобам і іншим атрибутам жебрацтва.

Спираючись на документи, можемо в загальних рисах описати ту систему стимулів професійного розвитку, що поступово складалася у керованих Макаренком виховних закладах.

Ще в колонії імені Горького в Куряжі, завдяки об’єктивній неможливості уникнути розподілу вихованців по менш або більш кваліфікованих видах праці, очевидно, утворився своєрідний культ щодо деяких представлених у її господарстві професій. Підліток Мітін в автобіографії, вміщеній у подарованому М. Горькому альбомі “Наші життя – Горькому – горьківці”, скаржився на те, що нових вихованців колонії не одразу пускають працювати у майстернях. Але при цьому він гаряче запевняє письменника, що, попрацювавши у зведених загонах, все ж таки досягне бажаної мети [247, с. 285].

Певну аналогію ми спостерігаємо й у комуні імені Ф. Е. Держинського. Як відомо, за її конституцією кожний новоприбулий до особливої постанови ради командирів не мав звання комунара і вважався вихованцем комуні, статус якого значно обмежував свободу пересування, деякі економічні та громадські права. До кожного нового вихованця був прикріплений один із старших членів комуні, який контролював його поведінку, спостерігав за розвитком і суспільним ростом у колективі до отримання звання комунара [175, с. 32]. Спілкування зі своїм наставником, а також закономірне прагнення новачка якомога скоріше потрапити до престижної категорії “комунарів”, однією з атрибутивних характеристик якої виступав високий професіоналізм у певному виді праці, створювали потужні вихідні стимули формування емоційно-ціннісної складової професійного розвитку.

Іншим впливовим фактором формування трудової, а разом з нею і професійної мотивації у макаренківських закладах виступав неодмінно високий авторитет серед вихованців кваліфікованих видів праці, причому однаково привабливими для них були прояви професіоналізму як у виробничій, так і в позавиробничій сферах. Така привабливість була настільки вагомим мотивом поведінки комунарів, що навіть часто експлуатувалася органами самоврядування та адміністрацією як психологічна основа деяких методів впливу на порушників дисципліни – обмеження для підлітка можливостей реалізувати власну кваліфікацію у певній справі зайняла не останнє місце у низці типових видів покарань. У січні 1930 р., наприклад, комунари Ряполов і Ю. Грушев за погану поведінку при охороні комуні були позбавлені права перебувати в образотворчому гуртку [248, с. 186].

Макаренко, очевидно, розраховував, на те, що ускладнення технологічних процесів, зменшення обсягу суто ручної праці, збагачення виробничих відносин матиме не лише економічний, але великий психологічний ефект. На відчутний виховний потенціал механізації виробництва педагог звернув увагу ще в перші місяці роботи комуні. У доповідній записці, складеній приблизно наприкінці січня – початку лютого 1928 р., він вказував на те, що шевська майстерня у порівнянні з іншими майстернями комуні виявилася занадто непривабливою для вихованців, надто кустарною на фоні електрифікованих деревообробної і слюсарно-механічної майстерень. Завдяки нескладному інструменту, одноманітній і простій роботі “комплекс виховуючих і організуючих впливів у шевській майстерні надто бідний серед інших впливів комуні” [229, с. 68].

Подібний ефект відзначає і секретар комсомольського осередку комуні, один із найпопулярніших організаторів колективу О. Швед. За його спостереженнями, з налагодженням першого масового напівмеханізованого виробництва – випуску малярки у 1930 році – значно підвищилася виробнича активність членів комуні. Саме у цей час об’єктами їх постійного обговорення стають простоти, брак, неполадки на виробництві тощо [480, с. 76].

Надзвичайно велику роль для формування професійних інтересів комунарів відіграла стінна преса. Про впливовість цього своєрідного дзеркала комунарського життя говорять, принаймні, його обсяги: лише за п’ять перших років існування закладу побачило світ 298 номерів стінгазет, не рахуючи окремих бюлетенів [73, с. 51]. З осені 1931 р. починає виходити спеціальний орган комсомольського осередку комуні, стінна газета “Штурмовка”, завданням якої була боротьба з “розхлябаністю на виробництві”. Окремі випуски газет виходили навіть під час літніх подорожей комунарів; так, під час бердянського походу комуні 1932 року було випущено 5 номерів газети “Держининець у поході” [480, с. 79]. Стан справ на робфаці комуні висвітлювала стінна газета “За навчання” [507, л. 35–38]. Редактором більшості стінної преси комуні являвся В. М. Терський.

Але найавторитетнішим друкованим органом комуні імені Держинського, який продовжував виходити і після ліквідації її як виховного закладу, безперечно, є газета комсомольського осередку і ради командирів “Держинець”. Виникнувши як стінна рукописна газета, “Держинець” із часом перетворився на солідний друкований орган. На його шпальтах знаходили місце як офіційна хроніка, так і злободенні відгуки комунарів, педагогів та адміністрації на ті чи інші події комунарського життя. Але для нас важливим є те, що вона була джерелом різноманітної й актуальної інформації про розвиток промисловості країни, нові сучасні підприємства, цікаві технічні досягнення. Так, у номері за 15 квітня 1930 р. були вміщені ілюстрації, вирізки з періодики та фото, що розповідали про Дніпробуд, Іваново-Вознесенську ткацьку фабрику, нафтопровід Баку – Батумі тощо [248, с. 200]. У той же час, на її сторінках регулярно висвітлювалася динаміка, технічні та економічні показники власного виробництва, з’являлися численні критичні статті-запити щодо негараздів на підприємствах комуні [248, с. 209–210, 213] та інші актуальні матеріали.

Через газету комунари також отримували можливість спостерігати подальшу професійну долю своїх випускників. 22 квітня 1930 р. “Держинець” публікує листа колишнього комунара, а тепер студента одного з московських робфаків П. Дроздюка, який повідомляв про створення у столиці групи молодих письменників-українців “Не журись” та запрошував до співробітництва в літературному альманасі [248, с. 202]. На жаль, повні комплекти номерів цієї газети, які збереглися до наших часів, починаються 1936 роком, а більш ранній період представлений лише декількома окремими її випусками, збереженими у фондах РДАІМ.

У історичних нарисах про комуну поки що не знайшлося місця такій важливій категорії її працівників, як редактори “Держинця”. Більш докладні дані ми маємо лише про одного з них, що очолив цей друкований орган у жовтні 1934 р., Абрама Марковича Іскіна, який перейшов до комуні з редакції харківської газети “Економічне життя”. Іскін отримав таку характеристику партійного осередку комуні: “Працівник добрий і ініціативний, справу свою знає, політичних відхилень не спостерігається.” Цікавий момент – Абрам Маркович редагував друкований орган трудової комуні НКВС, автоматично, з прибуттям до нового місця роботи, покинувши лави ВКП(б) [585, арк. 2].

Взимку 1930 р. як альтернатива “Держинцю” з’явилася стінна газета “Шарошка”, що свою назву отримала від особливого різця, призначеного для обробки грубо виготовлених виробів [248, с. 190]. Вона була задумана – про це вже йшлося вище – як більш оперативний та менш офіційний, а тому й цікавіший для комунарів орган, призначений для подолання нагальних поточних проблем на виробництві. Внутрішня преса комуні, принаймні до моменту звільнення Макаренка, відіграла реальну роль у налагодженні виробництва, матеріал її статей іноді стимулював навіть активність правління. Так, наприкінці березня 1934 р. секретар відділу кадрів ДПУ УСРР Куровський звернувся із службовою запискою до Тепера, у якій повідомляв про реакцію О. Й. Бронєвого на один із дописів – “В обіймах знеосібки” [576, арк. 13].

Формування ціннісного ставлення юнаків і дівчат до майбутньої професійної діяльності не могло не передбачати розширення їхнього політехнічного кругозору. Особливо помітним поштовхом до збудження професійних прагнень комунарів було відвідування 28 липня 1929 р. під час літнього московського походу Болшевської трудової комуні. Вихованців, як писав Макаренко, вразило справжнє виробництво, справжнє промислове багатство. “Болшево – це старший брат – хлопці там старші і справа у них серйозніша. У них безліч машин, будується нова

п'ятиповерхова фабрика. При самому вигляді цієї благодаті припинили комунари і... позаздрили" [333, с. 19–20].

Роль прикладу Болшевської комуни для становлення промислового потенціалу комуни імені Дзержинського радянським макаренкознавством замовчувалася, очевидно, з ідеологічних причин, аж до виходу у 80-х роках минулого століття Педагогічних творів Макаренка. Цей зразковий заклад, створений у серпні 1924 р. за 27 км від Москви біля станції Болшево Північної залізниці як Перша трудовуна ОДПУ, з 1933 року носив ім'я тодішнього голови цього відомства, а пізніше наркома внутрішніх справ СРСР Генріха Ягоди. Комуна була призначена для перевиховання юнаків, а пізніше й дівчат, засуджених за кримінальні злочини, більшість із яких мала вік 16 – 21 рік. З часом Болшевська комуна, що створювалася як педагогічний заклад, перетворилася на виробниче підприємство з гуртожитком для малосімейних. Досвід цього унікального дітища ОДПУ став широко відомим після публікації книг одного з його фундаторів М. Погребінського – "Трудова комуна ОДПУ" та "Фабрика людей". Своє ж художнє відображення комуна знайшла в надзвичайно популярному фільмі 1931 року "Путівка в життя" [469]. За те, що досягнення московських колег дійсно привернули пильну увагу Макаренка, говорять численні фрагменти у його працях та листах, але при цьому стає помітним доволі суперечливе ставлення педагога до педагогічних здобутків болшевіць [228, с. 631; 229, с. 97, 127; 232, с. 25; 235, с. 9–11, 48; 236, с. 48; 333, с. 19–20; 449, с. 11].

Почавши, як і дзержинці, з сільського господарства та кустарних майстерень, Болшевська комуна поступово стала потужним виробничим комплексом, у складі якого виділялися трикотажна та взуттєва фабрики [469]. Саме успішна робота цих підприємств, майже цілком укомплектованих молоддю, і змусила колектив вихованців Макаренка збагатити власне буття новою перспективною лінією.

Окрім знайомства з Болшевською комуною, важливу роль у формуванні професійної мотивації, а також самосвідомості та професійної позиції комунарів відігравали численні контакти з кращими представниками робітників, інженерно-технічних працівників відомих підприємств України та СРСР, робітничим активом інших держав світу. Ось лише деякі з них: 21 травня 1928 р. комуна відвідали шахтарі Брянських і Первомайських рудників [333, с. 17], 1 жовтня того ж року в гостях у комунарів була естонська робітнича делегація, а 23 січня бакинські робітники [333, с. 18], 12 липня 1930 р. приїздили робітники Чехословаччини [333, с. 23], а 22 березня 1931 р. – ударники харківських підприємств [333, с. 26]. Взагалі, масштаби популярності комуни не можуть не вражати. Незважаючи на те, що кількість офіційних гостей і в колонії імені М. Горького, як ми бачили, була досить помітною, комуна імені Дзержинського за показником відвідуваності зуміла залишити її далеко позаду. Ювілейний збірник "Друге народження" наводить національну статистику 214 делегацій, що відвідали комуналю протягом тільки перших п'яти років її існування: СРСР – 87, Німеччина – 37, Англія – 17, Франція – 16, Південна Америка (Перу, Чилі, Мексика, Аргентина, Бразилія, Уругвай, Парагвай) – 11, США – 8, Іспанія – 7, Чехословаччина – 4, Бельгія і Польща – по 3, Західна Україна, Швеція, Данія, Швейцарія – по дві, а також по одній – Угорщина, Китай, Індокитай, Голландія, Норвегія, Австралія, Філіппіни, Єгипет, Естонія, есперантисти [333, с. 31].

Значно розширювала загальнопрофесійний кругозір комунарів та давала можливість спостерігати кращі зразки професійної відданості справі кожна літня подорож, оскільки вона неодмінно була пов'язана з великою екскурсійною програмою. Ось неповний перелік міст Радянського Союзу, де встигли побувати комунари впродовж декількох років: Баку, Батумі, Бердянськ, Горький, Дербент, Куйбишев, Москва, Новоросійськ, Одеса, Орджонікідзе, Саратов, Святогорськ, Севастополь, Сизрань, Симеїз, Сочі, Сталінград, Тбілісі, Ульяновськ, Чебоксари, Ялта тощо [67,

с. 310]. Так, кримський похід 1930 року збагатив вихованців враженнями від відвідування вітрильника "Товариш", міноносця "Петровський" та кінофабрики [248, с. 269], у липні 1931 року під час свого кавказького походу вони тісно познайомилися з роботою і персоналом бакинського нафтового промислу Бібі-Ейбат [333, с. 27]. Наказ про похід 1933 року за маршрутом Харків – Горький – Сталінград – Новоросійськ – Сочі – Севастополь – Харків прямо ставив завдання вивчення низки індустріальних гігантів: "Увага всього складу комуні має бути прикована до кращих досягнень передових підприємств, до вивчення їх досвіду в галузі освоєння виробництва, техніки <...>". Такий насичений маршрут давав можливість відвідати Горьківський автозавод, Балахнінську паперову фабрику, Сталінградський тракторний завод, цементні заводи у Новоросійську тощо [236, с. 251]. Комунарка О. Піхоцька писала, що на Горьківському автозаводі екскурсанти познайомилися з усіма процесами виготовлення деталей, зборки та випуску автомобілів з конвеєра; працівники їм розповіли про історію заводу та про стан розвитку автомобільної справи в країні [67, с. 310].

З шахтами Донбасу і деякими військовими частинами комунари познайомилися в 1934 році під час перебування у Святогорському таборі [249, с. 250]. Серед місцевих, власне харківських підприємств особливо тісні стосунки встановилися із заводом ВЕК. Стосовно останнього А. С. Макаренко в "Марші 30 року" писав: "Найближче ми стали до клубу металістів, особливо до робітників ВЕКу. Металісти кілька разів бували в комуні, ми завжди з особливою урочистістю і піднесенням вирушали до них у клуб. / Наші екскурсії на завод були справжнім святом для комунарів. Швидко робітники заводу перезнайомилися і подружилися зі всіма. Ця дружба особливо зміцнилася після того, як шість товаришів із комуні поступили працювати на ВЕК. З цих пір комунари стали розглядати ВЕК як "свій" завод. Якщо вєківці що-небудь організують, вони обов'язково запросять і комуну. Якщо на заводі що-небудь станеться, про це в комуні не припиняються розмови" [230, с. 55].

Контакти ж із Харківським тракторним заводом, на відкритті якого побували комунари і клуб якого неодноразово в подальшому відвідували [67, с. 306], педагог-письменник у тому ж "Марші 30 року" описав досить експресивно: "Коли ж засвітився Тракторобуд, коли нам було доручено виготовлення дверей для Тракторобуду із зобов'язанням випускати щоденно сто штук – нашому захвату не було кінця" [230, с. 55]. Також розкрила двері перед комунарками відома фабрика спортивних виробів "Динамо", похід на яку відбувся 18 січня 1930 р. [248, с. 186]. Поряд із масовими, іноді мали місце й індивідуальні екскурсії – у 1930 році групи по двоє комунарів вивчали роботу заповідника Асканія-Нова і Дніпробуду [248, с. 214]. Іноді й участь у гуртковій роботі давала підстави для екскурсійних поїздок, як у випадку з активним членом арктичного гуртка комунаром Пеккером, що йому рада командирів у березні 1935 р. санкціонувала поїзду до Миколаєва [250, с. 59].

Набагато більшим, ніж зовнішнє спостереження, впливом на формування професійної мотивації комунарів мали виробничі зв'язки з багатьма прославленими своїми індустріальними досягненнями підприємствами країни. Як з'ясувалося, постачальником хромонікелевої сталі для виробництв комуні був відомий сталінградський завод "Красный Октябрь" [588, арк. 30]. Єдиний на той час металургійний гігант Півдня РСФРР, завод виступав найважливішою базою виробництва високоякісної сталі для підприємств автомобільної, тракторної промисловості і сільськогосподарського машинобудування, наприкінці 1930 років він постачав 9% всієї сталі для оборонної промисловості СРСР [69].

Сумський завод імені Фрунзе, якому у вересні 1935 р. інструментальне виробництво комуні за угодою зобов'язалося постачати міряльний інструмент [588, арк. 31], увійшов в історію як підприємство-новатор. Ще 1929 року першим в Укра-

їні він освоїв електродугове зварювання, чотири роки потому виготовив перший поршневий компресор продуктивністю 10000 куб. метрів на годину, а 1935 року побудував перший спеціалізований цех з випуску центрифуг [317].

Як одна із безперечних педагогічних переваг комуні імені Дзержинського може також розглядатися відчуття і усвідомлення комунарами причетності до промислового розвитку країни. Популярність продукції електроінструментального заводу, яка дуже швидко стала необхідним засобом виробництва у найважливіших галузях промисловості держави, піднімала у очах комунарів значущість власної праці, виховувала їхню професійну відповідальність і тим самим ставала одним із факторів професійного виховання. Можна уявити, яку гордість у підлітків та юнаків викликав той факт, що надзвичайно високотехнологічні вироби, виготовлені їхніми руками, як ми побачили вище, масово йшли навіть на потреби Червоної Армії, оборонної промисловості та прикордонних військ. Характерною в цьому відношенні є історія стосунків із Ленінградським заводом електровимірювальних приладів “Електроприбор”, який, потребуючи великої кількості електродрилів для комплектування запасних частин спецприладів оборонного значення, 30 жовтня 1935 р. звернувся до комуні з проханням вислати зразки електроінструменту і його докладні креслення для конструювання власного типу електродрилів [588, арк. 48]. Комуна тоді відповіла, що, за технічною складністю, все ж таки доцільніше виготовляти дрилі на її базі за запропонованими замовником умовами [588, арк. 55].

Що ж стосується виробництва фотоапаратів, то широкий попит на продукцію унікального підприємства автоматично вводив виробничу діяльність комунарів до певного загальнодержавного контексту, формував відчуття власної причетності до індустріального і культурного розвитку суспільства. Дійсно, серед замовників фотоапаратів часто виступали організації і установи найвищого рангу. Наведемо декілька найпоказовіших прикладів.

У 1932 р. урядом СРСР була ухвалена важлива постанова про будівництво Байкало-Амурської залізничної магістралі. Для пошуків найраціональнішого напрямку магістралі Народний комісаріат шляхів сполучення створив спеціальну Східно-сибірську експедицію технічних пошуків – “Востизжелдор”. Декілька експедицій, що провели дослідження головної ділянки траси улітку 1932 і 1933 рр. [189], потребували великої кількості спеціального обладнання, у тому числі фотографічного. У зв'язку з цим Востизжелдор, отримавши на той час, очевидно, інформацію про будівництво фотозаводу, звернулася до комуні з заявкою на 90 плівкових фотокамер. Комуна відповіла, що випуск планується лише на початку 1934 р., тому вже наприкінці квітня того ж року Головне управління таборами ОДПУ, до відання якого тоді була віднесена “Востизжелдор”, підтвердило замовлення [577, арк. 16] (див. додаток В). Таким чином комуна долучилася до одного з наймасштабніших будівництв ХХ століття, про що досі не було відомо макаренкознавству. Регулярні замовлення військового відомства також мали неабияке значення для зміцнення мотиваційних підвалин виробничої праці комунарів.

Зацікавленість продукцією фотозаводу, очевидно, виявляв і головний друкований орган країни – газета “Правда”. Принаймні, наприкінці січня 1934 р. голова правління комуні Броневої звернувся до відповідального секретаря редакції газети Л. З. Мехліса з таким повідомленням: “Згідно з Вашим листом від 21 грудня 1933 р. <...> Дитяча трудова комуна ДПУ УСРР ім. Ф. Е. Дзержинського надсилає Вам фотоапарат “ФЕД” (Лейка), виготовлений у складі першого серійного випуску дослідним фото-заводом при комуні. Програма випуску фотоапаратів на 1934 рік прийнята нами у 6490 штук з таким розрахунком, щоб у січні 1935 року досягти проектної потужності – 100 фотоапаратів на день” [577, арк. 5].

Як би ми сьогодні не оцінювали роль діячів радянського уряду й комуністичної партії в розбудові молодої держави, однак в реаліях того часу будь-яка увага з боку органів центральної влади виступала для комунарів потужним стимулюючим фактором не лише щодо процесів праці, але й у складних мотиваційних механізмах професійного зростання. Прикладами такої уваги вождів були, передусім, типові для того часу обміни вітальними телеграмами. Так, 9 січня 1932 р. член ЦК ВКП(б) М. Шверник телеграфував із Москви: “Палко вітаю молодих комунарів-дзержинців найбільшою перемогою пуском заводу електросвердл дзержинці України показали приклад як країні соціалізму учорашній безпритульний перетворюється передового борця нашого будівництва бажаю успіху роботі вашого підприємства упевнений що і надалі комуна Фелікса Дзержинського ще більш енергійно поведе боротьбу за повну ліквідацію залишків безпритульності за підготовку нових кваліфікованих бійців соціалістичного будівництва хай живуть комунари-дзержинці” [588, арк. 1]. Аналогічне вітання приблизно в ці ж дні комунари отримали і від Л. Кагановича: “Вашу телеграму отримав. Шлю палкий пролетарській привіт і поздоровлення з нагоди пуску першого в СРСР заводу електродрилів. Певний, що і в подальшому буде процвітати справа борців за соціалізм” [588, арк. 2].

Намагаючись об'єктивно оцінити весь спектр позитивних впливів у процесі формування в комунарів соціально цінних якостей і залишаючись у контексті вимог принципу історизму, ми не можемо не констатувати велике виховне значення вітальних слів перших осіб держави, відомих іноземних діячів на адресу вчорашніх безпритульних. Комуна постійно ставала предметом безпосередньої уваги членів уряду, представників політики, науки та культури. У різні часи з візитами тут перебували: генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. М. Каганович, голова РНК УСРР В. Я. Чубар, голова ЦКК і народний комісар РСІ УСРР В. П. Затонський, секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев, голова Всеукраїнського ЦВК Г. І. Петровський, перший секретар Всесоюзної Центральної Ради Професійних Спілок М. М. Шверник, народний комісар праці СРСР А. Цихан, письменник М. Горький, экс-прем'єр-міністр, голова Комісії з іноземних справ Палати депутатів Франції Едуард Ерріо, посол Франції в СРСР Е. Альфан, французький сенатор Серлен та депутати парламенту Жюльєн і Марген [249, с. 119; 333, с. 15–16, 18, 28–29] тощо.

При аналізі всіх факторів, що різним чином і з різною мірою ефективності впливали на формування виробничої мотивації комунарів, не можна не відмітити потужну дію матеріальної зацікавленості. Отримання вихованцем певної виробничої спеціальності та поступове просування кваліфікаційними щаблями в умовах комуни було неодмінно пов'язане із збільшенням матеріальної винагороди. Отже, вводячи в систему виховних засобів такий ризикований з педагогічної точки зору важіль, як матеріальне заохочення, Макаренко одночасно отримував можливість контролювати і процеси професійного розвитку.

Хоча сама ідея оплати праці комунарів у 1933 році викликала гостру критику з боку народного комісара освіти М. Скрипника [386], цей засіб, як відомо, активно виявляв себе в одній із найефективніших форм покарання у комуні – переведення комунара на менш кваліфіковану роботу. У вересні 1933 р. подібні методи впливу навіть були внесені до “Положення про дисциплінарні стягнення і заохочення комунарів на виробництві” – серед інших видів покарань там зазначено: “переведення на нижчу роботу”, зниження розряду та видалення з виробництва. І, відповідно, формами заохочення комунарів встановлювалися підвищення у розряді, подання на посаду помічника інструктора та інструктора [236, с. 252–253].

Проте в даній ситуації можна углядіти не лише матеріальний мотив – на нашу думку, тимчасове примусове зниження рівня кваліфікації виконуваної роботи більше відбивалося не лише на матеріальних, але й на моральних інтересах вихован-

ця, оскільки суспільна престижність роботи, як відомо, завжди прямо пропорційна її кваліфікованості. Цьому підтвердженням є та бурхлива реакція комунарів, яка спостерігалася в березні 1933 року у зв'язку із пропозицією керівництва поставити комунарів на всі можливі виробничі дільниці, в тому числі найменш кваліфіковані, звільнивши від роботи на них найманих робітників. Комунар Гетте з цього приводу навіть заявив, що некваліфіковані операції обрізування і обпилювання деталей перетворюють комунарів на чорноробів [249, с. 94].

Настільки ж потужна, як і матеріальний фактор, група мотиваційних стимулів професійного саморозвитку вихованців пов'язана з добре організованими і широко розповсюдженими в комуні формами виробничого змагання. Даний метод підвищення ефективності праці, а разом з ним і зростання виробничої кваліфікації, Макаренко, як ми бачили, активно та досить успішно апробував ще в перші роки розбудови господарства Горьківської колонії. Практика ж комуні імені Держжинського завдяки більш масштабному і набагато технологічно складнішому виробництву надавала незрівнянно ширші можливості для застосування змагання та урізноманітнення його форм. Сприятливою обставиною для цього тепер виступала загальнодержавна політика стимулювання соціалістичного змагання в різних галузях суспільного виробництва.

Виробничо-економічними підставами успішного запровадження змагання на підприємствах комуні ставали перехід до масового випуску продукції, поточний спосіб виробництва, поопераційний розподіл праці, введення госпрозрахункових відносин, розцінок, обліку вартості продукції і зарплати для комунарів. Макаренко знавці датують виникнення змагання між загонами комуні осінню 1929 р. і пов'язують його з реформаторською діяльністю Макаренка у цей час [248, с. 173]. Цікавим документом, що демонструє ігрові форми змагання, є "Положення про засоби пересування по діаграмі міжзагонового змагання", підготовлене, очевидно, за участі Макаренка [218, с. 184–185].

Поруч із формуванням мотиваційно-ціннісної складової професійного саморозвитку комунарів Макаренко ставив виховання такої важливої системної якості особистості, як професійна самосвідомість. Самоототожнення вихованця з певною галуззю професійної структури суспільства через усвідомлення і засвоєння конкретних професійних цінностей та формування стійкої професійної позиції мало забезпечувати створення відповідного психологічного підґрунтя, однаково необхідного як для опанування вузького фаху в умовах комуні, так і для майбутньої загальної професійної самореалізації.

Як зазначалося, принциповим методологічним кроком Макаренка щодо створення умов ефективного професійного виховання комунарів, попередню апробацію якого ми спостерігали ще в історії колонії імені Горького, стала організація культурного оточення дорослих. Саме специфіка комуні, незважаючи на показану вище кадрову неперемінливість її керівництва, дозволила сформувати навколо вихованців особливе високопрофесійне середовище, яке об'єднувало досвідчених педагогів навчальної частини, фахівців своєї справи – інженерно-технічних працівників, різнобічно обдарованих керівників художньої самодіяльності тощо. Авторитетні носії високої кваліфікації, безкомпромісної трудової моралі та широкої професійної культури створювали для комунарів відчутні й переконливі орієнтири на шляху реалізації професійних перспектив.

Безпосереднє та тривале спілкування з носіями фахової майстерності, спостереження кращих зразків професійного ставлення до справи міг забезпечити лише повноцінний інтергенераційний діалог. Сторінки історії комуні сповнені яскравими і різноманітними формами подібної міжвікової солідарності. Особливо великий внесок у дослідження даної проблеми – розгляд педагогіки Макаренка як "нау-

ки про взаємодію поколінь” – пов’язаний з ім’ям провідного російського макаренкознавця А. Фролова [327; 328; 465]. На думку вченого, важливим чинником реалізації такого діалогу поколінь у комуні стало викликане розширенням виробництва значне збільшення чисельності адміністративно-управлінського складу, майстрів виробництва, кваліфікованих робітників [249, с. 140].

Питання необхідності використання впливу дорослого середовища особливо активно обговорювалося в жовтні 1933 р. на вже згаданому засіданні комісії з перегляду навчальної системи комуні. Тоді Макаренко, виступаючи з головною доповіддю, окрім іншого запропонував організувати висококультурне оточення дорослих, “де комунари набували б загального розвитку”, та “запровадити інститут вихователів, але дати їм назву не вихователів, а якусь іншу, наприклад асистентів”.

Подальше обговорення пішло по шляху розвитку ідеї Макаренка щодо культурного середовища для комунарів. О. Броневої у своєму виступі спочатку зосередився на загальних зауваженнях (ми в своєму виборі нічим не обмежені й можемо застосовувати ті або інші методи і системи виховання; наші комунари відірвані від боротьби і, коли стикаються з життям, постають перед потребою боротися, вони пасують, а тому потрібно так побудувати їхнє життя, щоб вони більше брали участі в самообслуговуванні), проте у завершенні додав: “Треба, щоб комунари були оточені кращими культурними силами: письменниками, драматургами, художниками, що давало б їм можливість культурно зростати”. Подібні пропозиції висунув й І. Тепер: “потрібно скласти кадр дорослих, міцний культурний колектив, що допомагав би комунарам набирати досвіду в роботі, передавав їм досвід революційної боротьби і культурного життя”.

Нарешті, знов узявши слово, Макаренко зауважив: “Треба в комунарів викликати культурні потреби, організацією культурного оточення зробити їх культурними людьми”. Він також запропонував і конкретні практичні кроки: переглянути робочий день педагогів і інженерів, щоб розвантажити їх від тих другорядних турбот, які забирають багато часу і не дають можливості приділяти достатньо уваги вихованню комунарів; “скласти умови для боротьби комунарів за культуру, за першість у навчанні і на виробництві”. У контексті обговорюваної проблеми дещо суперечливим виглядав лише виступ В. Терського, який нагадав, що комунари не всі ще дорослі, а вимоги до них висуваються як до дорослих і пропонуються їм “турботи дорослого”.

П. Силаков як своєрідний виховний резерв запропонував використати інструкторів виробництва, які взагалі не виявляли зацікавленості у подібній роботі. Потрібно підібрати такий склад висококультурних інструкторів, – говорив інженер, – який би впорався з завданням виховання комунара. Досить несподіваним виступ Силакова робить те, що він, інженер-виробничник, один із проєктантів і творців заводу електроінструментів, підкреслює пріоритет виховних завдань комуні над суто промисловими: “Наші виробничі плани занадто великі, і через це в нас завжди складається перевантаження технічного персоналу і комунарів, що відбивається на роботі комунарів над своїм розвитком”.

Запропонований Макаренком план реформування освітньої роботи передбачав низку пунктів: збільшити склад педагогів, щоб розвантажити їх, зобов’язавши брати участь у громадському житті комуні і вихованні комунарів; увести чергування педагогів вечорами; залучити до роботи гуртків (драматичний, художній, літературний тощо) дорослих членів; увести інститут кращих комунарів, що будуть допомагати в роботі й організації комунарської маси, підтримати їхній авторитет, давши їм деякі права щодо організації виховання комунарів [507, л. 18–20 об.]. Характерно, що саме в цей час Макаренко працює над п’єсою “Мажор”, центральною темою якої виступає життєдіяльність дитячо-юнацького колективу в широко-

му оточенні дорослих, досвідчених спеціалістів, представників “старої культури” [230, с. 215–284; 249, с. 140].

Становлення професійної позиції вихованців у макаренківських закладах тісно пов’язувалося з такими важливими особливостями особистісного розвитку підлітків, як здатність пишатися своєю працею, усвідомлювати її соціальну значущість і цінність. Ще в статті “Педагоги знизують плечима” серед переліку якостей і навичок, за допомогою яких Макаренко намагався конкретизувати мету виховання комунара, зазначено: “Ми повинні виховати у нього почуття обов’язку і поняття честі, інакше кажучи – він повинен відчувати гідність свою і свого класу і пишатися нею” [227, с. 42].

Саме навколо цієї частини макаренківських педагогічних ініціатив розгорнулася чи не найзапекліша боротьба на відомому засіданні секції соціального виховання УНДІП у березні 1928 р. [277, с. 42–109]. В листі до Горького, описуючи головні епізоди протистояння з офіційною педагогікою, Макаренко виявляє своє обурення несприйнятливістю опонентів, які не побачили очевидних, на його думку, педагогічних закономірностей [336, с. 56]. Якщо вихованець ототожнює себе з певною соціальною категорією (в даному контексті – робітничим класом), у самій сутності існування якої закладена суспільно-виробнича ідея, і якщо цю свою належність вихованець розцінює як привід для гордості, то він закономірно стає носієм певного комплексу добре засвоєних професійно-ціннісних норм поведінки.

Показовий статус комуні як ніщо інше стимулював прояви гордості комунарів за своє виробництво і за свою працю, він дозволяв пов’язати із цим переживання зробити своєрідним емоційним фоном їх життєдіяльності. “Зразковість” протягом майже всього часу існування комуні покладала на плечі її керівництва цілий комплекс додаткових завдань організаційного, виховного і естетичного змісту. Наведемо приклад характерного розпорядження. На початку квітня 1934 р. керівник комуні Тепер направив листа Макаренку, як своєму заступнику із навчально-виховної частини, а також керівникам інших підрозділів (в. о. головного інженера, начальникам заводів і виробництв, головному механіку, нач. госп. частини, секретарю партосередку і голові завкому): “Комуна з її підприємствами є показовою організацією, що привертає до себе увагу не лише трудящих Радянського Союзу, але й пролетаріат капіталістичних країн – представники якого <...> дуже часто нас відвідують. <...> Зобов’язую Вас, особливо зараз, із приходом весни, питанням чистоти, культурності і організованості на всіх дільницях комуні приділяти не меншу увагу, ніж Ви приділяєте боротьбі за промфінплан, за навчання комунарів. Довожу до вашої уваги, що вже починаючи з найближчих днів комуну почнуть відвідувати цілий ряд делегацій іноземних робітників, і тому Ви повинні бути відповідним чином підготовлені” [579, арк. 22].

Очевидно, в аналогічну позицію людини, гордої за свою працю і своє підприємство, ставила вихованців система різного роду зовнішньої активності комуні.

Якщо колонія імені М. Горького потребувала систематичної шефської допомоги, пов’язаної з помітною фінансовою підтримкою, то комуні імені Дзержинського з певного часу сама вже почала виступати у шефській ролі. Об’єктом цієї діяльності, у зв’язку з десятиріччям шефства комсомолу над морським флотом, комунари обрали крейсер “Червона Україна”, до якого була послана делегація з електродрилем власного виробництва в подарунок. Пізніше зав’язалося листування з моряками, і їхня делегація теж відвідала комуну [480, с. 79]. А вже після переходу А. С. Макаренка до центрального апарату НКВС України комунари взяли участь ще в одній шефській акції, про яку в лютому 1936 р. заступник начальника комуні Дидоренко повідомив Відділ трудових колоній. 23 лютого на адресу ВТК комунари відправили в подарунок дітям київського міського району імені Л. Кагановича різ-

ний ручний інструмент: молотки, кліщі, зубила, сокирки, стамески, рубанки тощо [505, арк. 14].

Ще одним проявом зовнішньої активності комунарів була їх участь у низці політичних акцій і мистецьких заходів. Наведемо лише декілька найхарактерніших прикладів. 4 квітня 1936 р. делегація комунарів, до якої входили Костюк, Шапошников, Федоренко, Сачкова та Чудна, взяла участь у привітанні від імені комуністів учасників X з'їзду комсомолу України [505, л. 18]. Місяць потому комунари надзвичайно успішно виступили на Всеукраїнській олімпіаді художньої самодіяльності трудових колоній і комун, що проходила в Києві. Не зайвим буде підкреслити, що разом із ними за перемогу боролися потужні творчі колективи багатьох інших установ і військових частин: 2-ї об'єднаної прикордонної школи НКВС імені Ф. Е. Дзержинського, 12-го кавалерійського полку НКВС, 228-го конвойного полку, 164-го залізничного полку, 53-го полку НКВС, школи Відділу місць позбавлення волі, школи міліції, Трудової колонії імені М. Горького, Фельдзв'язку, автодорожнього інституту тощо [505, л. 59–67]. Найпомітнішою ж сторінкою культурної хроніки комунізму, про яку вже говорилося, була участь 140 її представників на Всесоюзному огляді художньої самодіяльності трудових комун і колоній НКВС СРСР у червні 1936 року [4, с. 97–98; 505, л. 123].

Макаренківська ідея про таку організацію педагогічного процесу, за якої діти не просто “готуються до життя”, а вже включені до соціально повноцінної життєдіяльності, безпосередньо стосується і принципів побудови системи професійного виховання в комуні імені Дзержинського. Тому, поряд із управлінням мотиваційно-ціннісним контекстом професійного саморозвитку та формуванням професійної самосвідомості, ключовою педагогічною умовою виховання комунарів, важливим чинником їхнього професіогенезу в умовах комунізму виступала організація практики професійної діяльності. Безпосередня задіяність у справжніх виробничих процесах мала створити у вихованців складну систему взаємозв'язків психологічної і практичної готовності до реалізації професійних функцій. При цьому маємо пам'ятати, що Макаренко принципово розмежував продуктивну працю навчального і промислового типу як різні за виховним значенням фактори [248, с. 275]. Саме промислова праця єдина цілком відповідала педагогічним критеріям, оскільки, за Макаренко, виступала втіленням “матеріальної сфери” – “чи не наймогутнішого виховного чинника” [229, с. 178].

Варто відмітити, що теми “педагогіка виробництва”, “людина в процесі виробничих відносин” однаково хвилювали Макаренка і як педагога, і як письменника, вони неодноразово ставали об'єктами його не лише теоретичного, але й художнього осмислення. Найхарактернішим твором педагога, де в драматичній формі зображені виробничі чинники становлення характеру людини, є п'єса “Ньютонові кільця”, що з ідеологічних причин не увійшла до жодного із зібрань його творів і жодного разу не була поставлена на сцені [249, с. 315; 292].

Буде помилкою вважати, що виховну функцію практики професійної діяльності комунарів А. С. Макаренко пов'язував лише з висококваліфікованою роботою. В одному із своїх виступів він говорив: “<...> У багатьох комунарів зараз є робота, яка не приносить особливої кваліфікації, але вона привчає до праці, до матеріалу, до виробничої обстановки”. Педагог вважав, що будь-яка робота на виробництві взагалі корисна, “і у всякому разі, краще, щоб комунари працювали навіть і на простих роботах, ніж вешталися по цеху через відсутність роботи” [236, с. 166]. Однак куди важливішою, ніж виконання виробничих завдань, умовою становлення особистості майбутнього професійного діяча Макаренко вважав систему адміністративної діяльності вихованців. Він писав, що, даючи комунару високу кваліфікацію, пов'язану з середньою освітою, ми водночас надаємо йому численних і різноманіт-

них якостей господаря і організатора. “Питання промфінплану, технологічного процесу, постачання, роботи окремих деталей, пристроїв, раціоналізації та контролю, норм і розцінок, штатів і якості персоналу щодня проходять перед комунарами не як перед глядачами, а як перед розпорядниками, які не можуть відмахнутися від жодного питання, бо інакше їхня справа наступного ж дня почне давати перебої” [227, с. 43; 229, с. 139]. При цьому педагог підкреслював універсальний характер управлінської компетентності свого комунара, “здатного бути командиром у будь-якій галузі нашої роботи” [227, с. 48–49].

Виключне значення, як педагогічного фактору, задіяності дитячого колективу в управлінні виробництвом Макаренко відстоював неодноразово. У листопаді 1930 р. в доповідній записці членові правління комуни він писав: “Нехай комунарський колектив серйозно стане на шлях покращення виробництва. Для майбутніх інженерів це зовсім не погано, а діти наші для цього достатньо серйозні”. На його думку, цей шлях набагато ефективніший, ніж виховання на самому тільки відрядному заробітку, до якого йшла тоді комуна. Свою позицію педагог обґрунтовує досить слушним для тогочасної соціальної ситуації аргументом: “Розвиток нашої індустріалізації потребує людей, що звикли до організаційних зусиль. Чи можемо ми сказати, що наш робітничий клас досить вихований у цьому відношенні або що виховане наше інженерство” [229, с. 135]. Тоді ж, як окремі завдання, питання виховання лідерів стали обговорюватися на засіданнях педагогічної ради робфаку. Серед прикладів можна навести рішення від 15 січня 1934 р., коли було ухвалено: всім викладачам повести систематичну посилену роботу в напрямку підготовки комунарів-організаторів в академічних групах, загонах і в громадській роботі комуни, а також, як сказано в протоколі, “виховати організаторів з комунарських мас для майбутнього по виході з комуни” [507, л. 35–38].

Поряд із цим, не останнє місце в низці унікальних педагогічних особливостей комуни імені Дзержинського належало таким характеристикам, як діапазон і самостійність практичної адміністративної діяльності вихованців. Показовими в цьому відношенні є форми взаємодії з керівництвом комуни, тон яких для сучасного спостерігача звучить досить незвично. Характерний приклад: 1 жовтня 1932 р. рада командирів, розглядаючи вже згадану заяву інструктора Базилевича про брак у роботі вихованця Яновського, ухвалює доручити комунару Землянському “натиснути на адміністрацію” для забезпечення заготівельного цеху заводу електроінструменту комуни кондукторами [306, с. 59]. На цьому фоні цілком логічним виглядає те, що комунарам доводилося брати участь у розв’язанні господарських і виробничих питань не лише всередині комуни, а й вирішувати важливі організаційні проблеми далеко за її межами. У статті “Один день комуни” є згадка про те, що на початку жовтня 1932 року один із старших комунарів, Василь Камардінов, знаходився у відрядженні до Москви “у справах комуни” [306, с. 57]. Головною ж організаційною формою, що уможливлювала реалізацію адміністративних прагнень вихованців Макаренка, виступала виведена експериментальним шляхом система самоврядування.

Структура органів реального самоврядування була не стільки умоглядним теоретичним винаходом Макаренка, скільки усвідомленою педагогічною необхідністю. Педагог мав прийти до пошуків оптимальних форм самоврядування не лише в контексті вимог доктрини соціального виховання, а ще й тому, що його вихованці являли собою особливу категорію підлітків, досить обізнану в багатьох життєвих явищах і іноді навіть більш компетентну, ніж сам Макаренко. Кримінальне, військове, жебрацьке минуле вихованців, провівши їх крізь різні демократичні й псевдодемократичні інституції, давало деякі уявлення про силу, можливості і багатолікість такої форми організації людського співіснування, як самоврядування. Причи-

му, важливість самоврядування була тим паче усвідомлюваною підлітками, що іноді принципи його побудови і ступінь міцності були не чим іншим, як головним фактором виживання у вуличному, злочинному або фронтovому середовищі. Макаренко, як ми знаємо зі сторінок його творів і особливо “Педагогічної поеми”, був вимушений не лише враховувати досвід вихованців, але й реально, а не декларативно апелювати до нього. Починаючи формувати новий цивілізований і конструктивний життєвий досвід, педагог повинен був відштовхуватися від багатьох звичок, уявлень, установок і цінностей, принесених вихованцями із свого доколоністського життя. При цьому Макаренко намагався, наскільки це можливо, уникати будь-яких правових компромісів.

Оригінальна, складна і досить потужна система дитячого самоврядування, що знайшла безліч аналітичних оцінок у численних наукових працях, є однією з технологічних ланок макаренківського виховання. Саме в ній приховані принципові моменти майже безпрецедентної педагогічної результативності.

Становлення оптимальної для макаренківських виховних закладів системи самоврядування відбувалося на тлі загальної практики демократизації шкільного життя, що в пореволюційні роки всіяко санкціонувалося багатьма державними постановами і було закономірним віддзеркаленням в освітній галузі революційних подій. Одним із провідних ідеологів цього процесу виступала Н. К. Крупська, авторитетом якої рухалися головні тогочасні педагогічні інновації. Максималізм і пафос революційної епохи тоді іноді переходив межі звичайної педагогічної доцільності, а іноді й елементарного відчуття реальності. Ідеї найширшої демократизації школи, “самоорганізації” дитячого колективу, абсолютного представництва інтересів дітей та інші, при своїй зовнішній прогресивності, були відірвані від практичної роботи, часто не враховували елементарних вимог психологічної науки, а головне, не були забезпечені технологічно. Все це штовхало освітян-практиків у безкрайне море педагогічної імпровізації, від якої й беруть початок усі педагогічні поневір'яння Макаренка, що виступав тут лише як один із багатьох.

Пізніше, полишаючи колонію імені М. Горького, педагог у відомому листі до завідувача Головоцвуху НКО УСРР підсумовує ключові положення своєї педагогічної віри. У шести (серед десяти) з них він тою чи іншою мірою зачіпає самоврядування. В узагальненому вигляді це: а) організація первинних колективів вихованців за виробничим принципом (загони, а не шкільні групи); б) самоврядування засноване не лише на виборності, але й на призначенні, що продиктовано серйозністю трудового процесу, в якому мають брати участь не лише виборні представники інтересів дітей, але й більш досвідчені колоністи-організатори; в) таке виборно-призначене самоврядування повинне бути не надбудовою над фактичним управлінням дорослих, а дійсним керівником колонії, що діє по двох лініях: як колективний орган і через уповноважених цього органу; г) виховання організаційних навичок у всіх колоністів через систему зведених для виконання певної роботи загонів з тимчасовими командирами, що змінюються якомога частіше; д) відкрите визнання права колективу (як загальноколоністського, так і первинного) на примус і існування інституту покарань; е) дисципліна, пов'язана з повагою до вихованця і його роботи [510]. У деяких попередніх роботах Макаренко конкретизує наведені положення. Колонія, на його думку, це виробнича комуна з найбільшою формальною рівністю становища вихователів і вихованців. Уся система самоуправління повинна будуватися не за типом демократичного народоправства, але за типом демократичного централізму, з якомога меншим використанням дій і рішень “натовпного” типу. Завідувач є уповноважений представник комуни у всіх випадках його дій, що не розходяться з директивами органів самоуправління [500, арк. 1–4 зв.]. Принципово ж відмінність між натовпом і колективом, між волею натовпу і спільною во-

лею Макаренко чудово ілюструє в одній із найперших своїх теоретичних робіт: “Спільна воля не так легко виявляється. Якщо зібрати 120 дітей на одні загальні збори, вони можуть ухвалити будь-яке рішення, дивлячись по тому, хто буде впливати на дітей. Наші педагоги дуже часто виробляють цей фокус: після гарячої переконливої промови вихователя діти ухвалюють те або те рішення. Чи наявна тут спільна воля? Звісно, ні. Спільна воля є дещо середнє з розумних прагнень усіх членів колективу, воля ж натовпу є лише середнє з настроїв даного моменту” [349, с. 86].

Деякі істотні особливості роботи дитячих колективних органів Горьківської колонії дещо суперечили тогочасній офіційно рекомендованій системі дитячого самоврядування, що базувалася на т. з. “дитячих виконкомах”, які створювалися на принципах формальної демократії і, начебто, найбільше були спроможні підготувати дитину до дорослого громадського життя та системи рад. Дитячі виконкоми були суто виборними органами і справляли враження максимально демократичних дитячих інституцій, хоча дуже часто перетворювалися на “надбудову над фактичним керівництвом дорослих”. Зі своєю ж “командирською” системою, таким чином, А. С. Макаренко перебував у певній ізоляції, якщо не в опозиції, до офіційної практики соцвику.

Цікаве враження справляли “антидемократичні” особливості горьківського самоврядування на сторонніх спостерігачів і особливо на тих, хто аж ніяк не був із числа його прибічників. Найкрасномовнішими подібними оцінками багаті відомі акти обслідувань колонії імені М. Горького за 1927 – 1928 рр., до яких варто повернутися. Характерно, що саме в ці роки, тобто після географічного наближення колонії до центральних владних інститутів, починає лунати перша принципова критика форм її організації.

У червні 1927 р. комісія Харківської міськради констатувала: “Дисципліна добра, все на військову структуру, але вже надто діти якось самі мало можуть проявити свою ініціативу. Командирів призначають, всюди всіх призначають, виборність відсутня. <...> Комісія вважає, що метод призначення самоврядування невірний, що це зовсім убиває ініціативу дітей і їх самодіяльність” [518, арк. 13–15 зв.].

Чотири місяці потому, іншою комісією, тепер уже столичного окрвиконкому, було зроблено детальний опис особливостей “командирської” системи колонії імені Горького. Для кращого розуміння характеру суперечностей і позиції окружної влади наведемо найпринциповіші положення із висновків комісії майже повністю: “Самоврядування в дитячій колонії складається з вихованців-командирів. Ці командири були обрані лише один раз, півтора роки тому, після прибуття колонії в Харківський Округ. З командирів організована Рада командирів <...>. Рада командирів не переобирається. Їй надано право знімати, переміщати командирів, з одного загону в іншій, без бажання на те всього загону. <...> Командирам загонів надані великі права. Він має право викинути хлопців зі свого загону, набрати нових, навіть розформувати весь загін і скомплектувати його з абсолютно нових хлопців. Ні командири, ні рада загону перед дитячим колективом не звітує, вихованці не перевіряють діяльність, не виправляють помилки свого “керівного органу”. <...> Постанови ради командирів з “помпою” зачитуються на зборах колоністів – як наказ по колонії, якому, видно, не можна заперечувати. І... не заперечують. <...> До складу ради командирів входить зав. колонії, який своїм “безмежним авторитетом” впливає на вирішення всіх питань. <...> Існуючі в колонії способи заохочення, характерні тим, що в більшості випадків преміюються старі вихованці – актив (командири або колишні командири), таким чином створюється група найбільш привілейованих хлопців. <...> Покарання не є предметом обговорення, хоча і є “самоврядування”. <...> Почесне звання колоніста надається лише вихованцям, що виявили свою

“відданість”, “дисциплінованість”, і лише вони можуть бути призначені командирами. Перевірка гідності звання колоніста відбувається в більшості випадків протягом цілого року, а ким встановлюється – для вихованців невідомо. <...> Категорично заперечуючи існуючу форму самоврядування, вважати необхідним реорганізувати її на принципі широкої виборності, звітності і відповідальності перед дитячим колективом, при одночасному керівництві педради. <...> Вважати неприпустимим перенесення існуючої системи виховання в колонії Горького по ін. колоніях <...>” [555, арк. 107–110].

І нарешті навесні 1928 року комісія РСІ Харківщини записала у своїх висновках: “Самоврядування дитяче, побудоване на систему командирів, хоча останній час реорганізовано у бік наближення його до виборності командирів, фактично не є виборним органом самоврядування. Ця система поділяє вихованців [на] командувачів і підлеглих, вона пригнічує ініціативу і самодіяльність дит. колективу і, взагалі, привчає вихованців до системи, протилежної радянській, з якою їм доведеться після виходу з колонії зустрітися в житті. Вважати тому доцільною реорганізацію самоврядування з системи ради командирів у систему виконкомську” [536, арк. 101–102].

Наслідками усіх згаданих обслідувань була тотальна війна на теренах Харківського округу проти поширення “командирської” системи, яке відбувалося ще з середини 1927 року в контексті діяльності очолюваного Макаренком Трудового дитячого корпусу. Яскравим свідченням цієї війни, наприклад, була вже згадана вище стаття у часопису “Дитячий рух”. Автор після аналізу стану колоній та спроби порівняти переваги “виконкомської” і “командирської” системи самоврядування робить висновок: “Що ж до системи командирів, то існування її треба визнати за недоцільне, бо вона не розвиває, а давить дитячу самодіяльність. За системою командирів всі та все підлягає наказу (звичайно, за допомогою мордобійки): “виконуй, не розмірковуючи” – ось основа системи ради командирів” [148, с. 56–59].

Окрім того, гаряча дискусія навколо зазначеної проблеми, як частково ми про це говорили вище, виникла на двох засіданнях Харківської окружної комісії допомоги дітям. 6 квітня і 8 травня 1928 р. ця впливова установа, що на місцевому рівні координувала і фінансувала боротьбу з дитячою безпритульністю, теж засудила досвід колонії імені Горького [560, арк. 327–328; 563, арк. 106–108].

Наведена полеміка навколо макаренківських ініціатив цілком резонна, бо за своєю складністю запропонована педагогом система дитячого самоврядування могла бути об’єктивно проаналізована і оцінена лише при дотриманні певних умов. Ми не спостерігаємо в матеріалах 1928 року жодних спроб будь-якої зацікавленої сторони провести систематичне і методологічно кваліфіковане дослідження (у всякому разі, не методом короткочасної спонтанної інспекторської перевірки) із залученням неупереджених (усе, що відбувалося навколо Горьківської колонії в ті дні, Макаренко пізніше назве “травлею”; в таких умовах, звісно, важко говорити про неупередженість), високого рівня наукової кваліфікації і загальної освіченості експертів. При відсутності якоїсь із наведених вимог висновки щодо доцільності, виховної ефективності, універсальності або ступеня педагогічної шкідливості даної системи виглядають принаймні профанацією. Недарма набагато пізніше, в останні роки свого життя, Макаренко з сумом нарікав, що рада командирів як оригінальний орган дитячого самоврядування завжди викликала заперечення з боку не лише педагогів, професури, але й журналістів і письменників, “усі вважали, що це дещо казармене, що це муштра. На жаль, – зітхав педагог, – мало хто доходив до сутності цього явища” [232, с. 254].

Нам, дійсно, поки що невідомі тогочасні спроби такого об’єктивного аналізу: навіть один із небагатьох поміркованих прибічників “горьківського” виховання, ві-

домий дефектолог професор І. П. Соколянський, за словами самого Макаренка, нічого взагалі не знає ані про колонію імені Горького, ані про інші колонії, "та й сам говорить, що більше покладається на верхній нюх" [448, с. 37]. Певний парадокс є в тому, що представники утвореної в 1920-х роках так званої "харківської педагогічної школи", працюючи фактично поруч із таким новаторським, ефективним і популярним навіть далеко поза межами України виховним закладом, не зробили його в той момент предметом ані докладного вивчення, ані, принаймні, тривалого спостереження.

Не буде помилкою сказати, що система самоврядування в практиці А. С. Макаренка виступала своєрідним зовнішнім вираженням усіх тих педагогічних прийомів, форм, цілей і принципів, які ми звикли розуміти під його виховним методом. Недарма так багато часу і енергії педагог витратив на формування головних атрибутів структури і влади колективу. Елементарна педагогічна доцільність була безпорадна у вузьких межах формальної демократії.

Рівень минулого, сьогодення і майбутнього дослідницького інтересу до макаренківської системи самоврядування, на нашу думку, продиктований декількома чинниками. По-перше, ця система була винайдена в результаті конкретної педагогічної практики як підсумок перманентного, цілеспрямованого і систематичного аналізу реальних явищ, багатьох спроб і помилок, миттєвих гіпотез і миттєвої апробації. По-друге, вона стала теоретичним і практичним здобутком такої освіченої і самовідданої людини, якою був А. С. Макаренко. І, зрештою, поки що не сформульовані серйозні підстави для сумнівів у її виховній ефективності, ступень якої так і залишився недосяжним для новітньої педагогіки.

Авторитетне демократичне самоврядування було унікальним за зручністю інструментом виховання, оскільки поєднувало в собі досвід, вікові особливості вихованців із широкими педагогічними можливостями. Система самоврядування в створених і керованих Макаренком дитячих колективах виконувала низку педагогічних завдань, до яких можна віднести: зміну світогляду, поведінки, мотивації, формування суспільних новоутворень, трансформацію емоційно-вольової сфери особистості тощо. Однак при відносно великій кількості публікацій щодо виховної ролі самоврядування у педагогічній системі А. С. Макаренка залишається майже недослідженим професіогенетичний потенціал цієї унікальної практики організації життя вихованців.

Разом з тим, є досить вагомими підстави стверджувати, що тип самоврядування, започаткований у колонії імені Горького і особливо в комуні імені Дзержинського, вже за самими принципами своєї організації має виражений професіогенетичний характер.

Основний первинний дитячий колектив виховного закладу, відповідно до офіційних порад, формувався на принципах спільного мешкання (спальня) або навчання (шкільна група). Макаренко ж категорично відстоював інший тип первинного колективу, що мав за основу виробничий загін. Зміст його міркувань є цілком зрозумілим: превалювання спальні дає досить блідий із педагогічної точки зору ефект вузького сусідського компанювання; превалювання ж шкільної групи (класу) може призвести до нехтування виробничою працею, розвитку суто індивідуалістичного комплексу прагнень, іноді надмірно завищеної думки про свої здібності і дилетантського погляду на речі [236, с. 141].

Порівнюючи побутову, навчальну і виробничу сфери життєдіяльності вихованців у педагогічному закладі можна виділити поряд із універсальними суспільно цінними особистісними якостями низку ключових, специфічних для кожної з цих сфер характеристик. У побуті, навчанні і виробництві однаково принципово важливими виступають такі риси, як дисциплінованість, працелюбство, моральність,

уміння взаємодіяти з соціальним оточенням тощо. Що ж до ключових показників, які визначають соціальний рейтинг кожного вихованця, то для побутової сфери діяльності такими можуть виступати загальна поведінкова культура, охайність тощо. Для навчальної – високий рівень академічної успішності. За цією ж логікою, виробнича сфера головним суспільним показником, найважливішою соціальною характеристикою особистості має вважати високий рівень професійних досягнень, що є одночасно і результатом, і відображенням процесу її професійного розвитку. Тому можна припустити, що професіоналізм, на відміну від універсальних дисциплінованості, працелюбства та інших якостей, виступав одним із найважливіших соціальних критеріїв розвитку особистості в макаренківських виховних закладах, в основу педагогічної, економічної та адміністративної системи яких покладалося матеріальне виробництво. Оскільки колонія імені Горького не мала досить розвинутого промислового потенціалу, то все вище сказане більшою мірою може стосуватися комуні імені Ф. Е. Дзержинського як великого індустріального підприємства.

Участь вихованців А. С. Макаренка у досить специфічній і складній системі самоврядування комуні імені Дзержинського виконувала важливу професіогенетичну функцію – вона створювала підвалини для подальшого професійного розвитку вихованців у великому світі тогочасних професій. Задіяність у систему самоврядування, з одного боку, діагностувала наявність і ступінь сформованості у вихованців цілого комплексу якостей особистості, необхідних для будь-якої професійної діяльності, тобто *загальнопрофесійних* знань, умінь і навичок; з іншого боку, вона сприяла ефективному розвитку цих якостей. В умовах колонії і комуні, як показує аналіз документальних свідчень, формування загальнопрофесійних особистісних якостей мало такий зміст:

- *усвідомлення головних закономірностей і засвоєння технологій професійної комунікації* (загально-психологічна компетентність, уміння колегіальної взаємодії, володіння комунікативною складовою делегування повноважень, уміння публічно-го мовлення тощо);
- *формування уявлень про організацію виробництва* (знання про структуру, функції і взаємозв'язок структурних підрозділів підприємства, функціональні обов'язки суб'єктів організації тощо);
- *розвиток політехнічних знань* (загальні уявлення про засоби виробництва, матеріали, техніку, виробничі процеси тощо);
- *формування економічної компетентності* (елементарні уявлення про економіку підприємства, облік, планування, статистику, фінансову дисципліну тощо);
- *розвиток юридичної культури* (знання основ трудового законодавства, обізнаність щодо прав і обов'язків суб'єктів виробництва, усвідомлення рівня і меж власної відповідальності тощо).

Завдяки комплексу сформованих якостей, виконання тих чи інших суспільних функцій у внутрішньому житті колективу комуні позитивно відбивалося на організації виробництва двох її високотехнологічних підприємств – заводу електроінструменту і оптико-механічному заводу – і одночасно готувало ґрунт для набуття та підвищення кваліфікації комунарів як в умовах комуні, так і в подальшому житті.

Активну і широку співучасть вихованців у адмініструванні виробництва, безперечно, треба визнати найспецифічнішою особливістю організації самоврядування в комуні імені Дзержинського. Ще у “Операційному плані” до списку якостей і навичок, що їх комуні мала виховати у юнаків та дівчат, Макаренко окремо вніс хазяйновитість, яку він пояснив як здатність організувати роботу свою і чужу, керувати нею та оцінювати її результати. Взагалі, існував тісний взаємозв'язок між виробничими досягненнями вихованців і їхньою роллю в керівних органах комуні:

показовою в цьому відношенні є назва статті в осінньому номері “Дзержинця” за 1929 рік – “Кращих комунарів-виробничників – у командири!” [248, с. 167]. Ефективність зазначеної функції життєдіяльності комунарів забезпечувалася структурою виробничого компоненту органів самоврядування.

Відповідно до Конституції комуні, всі комунари за виробничою ознакою поділялися на бригади, які об'єднували всіх, хто працює на певній групі верстатів в обидві зміни. На чолі бригади стояв бригадир, якого обирала сама бригада, узгоджуючи кандидатуру з керівництвом заводу. Головною функцією бригадира вважалося керівництво бригадою на виробництві у питаннях порядку і дисципліни. Декілька бригад, об'єднаних певною галуззю виробництва, утворювали групу, теж очолювану командиром, що обирався аналогічно до командира загону і не звільнявся від виробничих обов'язків та шкільного навчання. Як і командир загону, командир групи брав участь у засіданнях ради командирів і робив щоденні рапорти, а його відповідальність розповсюджувалася на всі питання роботи групи, і передусім – на виконання промфінплану.

Самоврядування, засноване на виробничому загоні як первинному колективі, з найпершого моменту перебування вихованця в установі задіявало його в цілу систему професійно-виробничих відносин як усередині цього колективу, так і в стосунках з іншими колективами та установою в цілому. Крім того, виробничі відносини в даних умовах, домінуючи над іншими сферами відносин – побутовою і навчальною – потужно впливали на останні, кардинально змінюючи їхній тон і характер. Макаренківській тип самоврядування, до того ж, мав велику перевагу, що докорінно відрізняла його від типових форм у тогочасних інтернатних закладах: самоврядування в створених ним колективах виступало не формальним придатком керівництва дорослих, а істинним керівником колонії [229, с. 92]. Виходячи із цього, кожен суб'єкт самоврядування, побудованого за виробничим принципом, незалежно від віку, часу перебування в комуні і, що особливо важливо, ступеня сформованості уявлень про власне професійне майбутнє, опинявся в становищі повноправного суб'єкта організації складного високотехнологічного виробництва. Реальна відповідальність за реальні виробничі процеси не залишала вихованцям вибору щодо характеру і перебігу свого загальнопрофесійного становлення. Інтенсивність, складність, універсальність розвитку професійно важливих особистісних структур підлітків були, таким чином, педагогічною прерогативою керованих Макаренком закладів.

Протоколи засідань ради командирів комуні, частими учасниками яких, крім педагогів, були інженери, шефи й інші дорослі люди [293, с. 25], являють собою надзвичайно цікавий педагогічний документ – своєрідну ілюстрацію професійно-індустріальної і професійно-управлінської компетентності комунарів. На основі матеріалів навчального видання нижгородських дослідників А. Фролова і О. Ілалдінової “А. С. Макаренко. Школа життя, праці, виховання” ми систематизували номенклатуру типових виробничих питань, що стояли на порядку денному ради командирів комуні імені Дзержинського за період з осені 1929 р. по лютий 1935 р. Нижче представлений перелік номенклатурних одиниць, об'єднаних у п'ять базових категорій за галузями управління:

1. *Загальноорганізаційні питання*: організація виробничого чергування вихователів (лютий-березень 1930 р.); звернення до керівництва з питань недоліків в організації виробництва (червень 1930 р.); визначення складу комунарських комісій на виробництві (весна 1930 р.); ухвалення документів, що регулюють роботу комунарів на виробництві (весна 1930 р.; березень 1933 р.); реорганізація командування виробничими бригадами (березень 1933 р.); реакція на некоректні дії керівників виробництва щодо комунарів (листопад 1934 р.) [248, с. 187–188, 213, 214; 249, с. 95, 317].

2. *Виробничі питання*: доповіді керівників виробництва (жовтень, листопад 1931 р., березень 1933 р., лютий 1935 р.); участь комунарського колективу в будівництві нових промислових об'єктів комуни (жовтень 1931 р.); аналіз причин і визначення заходів для подолання збоїв ("проривів") на виробництві (січень 1933 р.); звіти спеціальних виробничих комісій (лютий 1933 р. тощо) [248, с. 295; 249, с. 83, 84, 92; 250, с. 50].

3. *Економічні питання*: визначення або підвищення ставок зарплатні, збільшення виробничих розцінок (грудень 1930 р., грудень 1931 р.); затримка заробітної платні (лютий 1933 р.); виділення коштів для навчання комунарів на професійних курсах (лютий 1935 р.) [248, с. 244, 298; 249, с. 87–88; 250, с. 50].

4. *Кадрові питання*: переведення комунарів та загонів із одного виробничого підрозділу до іншого (листопад, грудень 1929 р., березень, осінь 1930, січень 1933 р.); надання дозволу на роботу і навчання на певному виробництві (грудень 1929 р.); зняття з певного виду роботи або поновлення на робочому місці (лютий 1930 р., лютий 1933 р.); заборона багаторазового звільнення з підприємств комуни (весна 1930 р.); встановлення виробничих розрядів і висунення комунарів на адміністративні і виробничі посади (січень 1933 р.) [248, с. 179, 183, 190–191, 196, 213, 243; 249, с. 77, 83, 91–92].

5. *Дисциплінарні питання*: зниження дисципліни комунарів на виробництві, псування інструменту і обладнання, невиконання плану (листопад 1934 р.); догани за неналежну поведінку під час роботи (березень 1930 р., січень 1933 р.); санкції проти виконання приватних замовлень на виробництві (квітень 1930 р.); подяки за добру роботу (квітень 1930 р.) [248, с. 193, 197; 249, с. 82, 317].

Як бачимо, характер і діапазон виробничої та управлінської проблематики згаданого органа дитячого самоврядування принципово зазіхає на керівну монополію "дорослих" інститутів у даній галузі адміністративної структури комуни. Позиція і специфічний принципівий тон комунарського активу у вирішенні виробничих питань може бути проілюстрований характерним прикладом – 22 лютого 1933 р. за підсумками обговорення на засіданні ради командирів недоліків обліку роботи комунарів та нарахування зарплатні було ухвалене рішення: відмітити обурливе ставлення апарату заводу – облікового, інструкторського і контрольного – до заробітку комунарів, недбале ставлення до своїх обов'язків; просити начальника комуни перевірити персональний склад контрольного і облікового апарату; поставити у раді командирів звіт старшого контролера; запропонувати заводоуправлінню всі документи по роботі випускати своєчасно тощо [249, с. 88–89].

Особливо потужним інструментом, що стимулював появу важливих загальнопрофесійних новоутворень, виступив успішно використаний Макаренком метод повноважень і доручень як головний механізм виконавчої функції самоврядування. Саме в процесі реалізації та переживання повноважень, делегованих колективом, особливо активно відбувалося засвоєння загальнопрофесійних комплексів. Якщо традиційні форми залучення вихованців до управління закладом спиралися на романтичну мотивацію "три в дорослість", то самоврядування, що *de facto* брало на себе відповідальність за успіх високотехнологічного промислового виробництва, остаточно долало межу між грою і реальним життям. Цей факт не міг не вносити принципові корективи у педагогічну диспозицію керівників виховного закладу.

Типовою для комуни, як ми це змогли побачити у наведеній номенклатурі, формою делегування повноважень було утворення радою командирів спеціальних комісій переважно із представників дитячого колективу, до компетенції яких уходило вирішення конкретних виробничих або побутових питань.

Керівництво або участь у тій чи іншій комісії вимагали від кожного комунара певної кваліфікації, пов'язаної зі специфікою комісії. Так, відповідно до конституції

комуни, обов'язки "столової" комісії передбачали встановлення кошторису видатків на їжу, формування меню на кожен день і стеження за його виконанням. Особливо складними були обов'язки обраної з числа комунарів на місяць так званої старшої господарки, через яку столова комісія і здійснювала своє управління. Старша господарка мала спостерігати за правильним отриманням і правильним використанням продуктів на кухні, а також за видачею їжі в їдальню.

Господарська комісія обиралася на півроку в складі трьох командирів. Її члени разом із начальником господарської частини комуни, комендантом і кастиляншею проводили облік, заготівлю, розподіл і списання одягу комунарів, стежили за правильністю його носіння, вели облік і розподіл меблів у комуні, стежили за їхнім станом і своєчасним ремонтом. Клубна рада відала всією самодіяльністю комуни.

Особливо складними і відповідальними були обов'язки членів штабу соціалістичного змагання, що обирався теж на 6 місяців. Три його члени виробляли норми вимірювання успіхів змагання по школі, побуту, і дисципліні, вели облік усіх показників змагання і відображення їх на спеціальній діаграмі, виробляли умови преміювання та складали списки премійованих осіб [175, с. 37–38].

Існували також комісії з обстеження і впорядкування роботи цехів та з інструменту, що працювали в січні-лютому 1933 року. Представники комунарів разом із дорослими працівниками входили й до комісій, що створювалися керівництвом комуни для регулювання важливих питань розвитку її підприємств, як то "з будівництва і прийому новеньких", "для визначення розрядів кожному працівнику і комунару" тощо [248, с. 210].

Складна система повноважень та відповідальності, налагоджена у комуні, іноді породжувала досить нетрадиційні виховні інститути, такі як, наприклад, задоволення педагогічних амбіцій підлітків щодо дорослого оточення. Не можна не визнати виховний ефект наданого комунарам права активно реагувати на непрофесіоналізм і порушення трудової дисципліни вільнонайманих працівників та можливість впливати на долю останніх. Подібні приклади можна знайти у матеріалах газети "Дзержинець" [248, с. 199].

Найвищою формою організації адміністративної практики комунарів можна вважати залучення їх до безпосереднього виконання функцій управління виробництвом. Перші подібні спроби датовані 1929 – 1930 роками, коли комунари, за виразом самого Макаренка, були "господарями свого виробництва" [249, с. 317]. У цей час вихованці активно залучаються до керівних посад, як, наприклад, комунар Семенцов, призначений наказом по комуні у травні 1930 р. помічником завідувача машинного цеху деревообробної майстерні [248, с. 211]. Рада командирів, окрім того, прагнучи посилити свій вплив безпосередньо на виробництві, іноді спрямовувала своїх уповноважених у цехи, як це відбулося, наприклад, у січні 1933 р. стосовно комунара В. Камардінова [249, с. 83–84].

Проте наймасштабнішою інновацією, що майже зрівнювала вихованців комуни і керівників виробництва у адміністративних повноваженнях, була спроба виокремлення заводу електроінструментів як власне "комунарського виробництва" з висуненням найбільш здібних і кваліфікованих комунарів на посади керівників цехів. Початок даної роботи, очевидно, треба віднести до січня 1933 р., бо саме тоді у протоколах ради командирів з'являються про це перші відомості. Треба зазначити, що подібна адміністративна зміна, яка користувалася активною підтримкою дитячого колективу [249, с. 318], не передбачала автоматичного переходу всіх бажаючих комунарів на "своє" підприємство, а ґрунтувалася на строгому відборі з урахуванням індивідуальних даних [249, с. 83].

У контексті зазначеної адміністративної реформи керівництва комуни слід розглядати також підписаний 16 вересня 1933 р. наказ, який прямо вимагав взяти рі-

шучий курс на висунення комунарів на керівну роботу в комуні, укомплектовуючи ними вакантні посади середньотехнічного і адміністративно-господарського складу. Наказ, однак, при цьому передбачав ретельну перевірку наявності у кандидатів здібностей і визначення їх придатності до відповідних посад [249, с. 131]. Можна погодитися з А. Фроловим та О. Ілалдіною, що, ймовірно, ініціатива створення “комунарського виробництва” належить особисто Макаренку [249, с. 284], але точні дані щодо цього нам поки що невідомі. Проте наказ по комуні, датований 29 вересня 1934 р., явно посилається на вказівку наркома НКВС В. Балицького про висунення найбільш здібних і заслужених комунарів на адміністративні і технічні пости. Згідно з ним, низка вихованців комуні призначалася на такі посади: начальника механічного цеху (Скребнев), помічника начальника механічного цеху (Французов), помічника начальника збирального цеху (Козир), інструктора заготівельного відділення збирального цеху (Шейдін) тощо [249, с. 283].

Нам не вдалося поки що встановити головний зміст і точні хронологічні межі діяльності заводу електроінструментів як об'єкта суто “комунарського” адміністрування, однак деякі факти засвідчують досить принципове ставлення до цієї інновації Макаренка. Із його виступу на раді командирів комуні 20 листопада 1934 р. ми можемо передусім з'ясувати головні проблеми, з якими зіткнувся комунарський завод: поганий облік, що “розмагнічує” комунарів, невпорядкованість штатів, “антикомунарське” ставлення деяких вихованців до свого підприємства, їх незацікавленість у справах заводу, промфінплани тощо. Крім того, загальний пафос виступу Макаренка не залишає сумнівів у тому великому значенні, якого він надавав самій ідеї справжнього високотехнологічного виробництва, майже цілком керованого дитячим колективом [249, с. 317–318].

Проте слід зазначити: у подальшому відбувається поступове усунення керівництвом закладу органів самоврядування від вирішення питань організації виробництва і управління ним, тепер протоколи ради командирів засвідчують обмеження її компетенції лише питаннями побуту, дисципліни та матеріального забезпечення “дитячого колективу” [250, с. 61].

Незважаючи на це, аналіз макаренківської спадщини, архівних джерел і спогадів про принципові аспекти діяльності та устрою комуні імені Дзержинського дозволяє виділити декілька характерних ознак професійного розвитку вихованців у контексті створеної там системи самоврядування.

Масовість. Через систему повноважень, доручень, виборні органи і посади обов'язково проходили всі вихованці комуні, що робило законодавчі й виконавчі функції самоврядування необхідною умовою розвитку кожного члена колективу.

Універсальність. Складна і розгалужена структура органів та функцій самоврядування комуні одночасно задіявала і стимулювала розвиток надзвичайно широкого діапазону індивідуальних якостей людини, що створювало базові умови для подальшого розвитку в будь-якому професійному напрямку.

Інтенсивність. Принцип відповідальності перед колективом, перманентна робота кадрів, чітка і міцна організаційна структура внутрішнього ладу комуні разом створювали потужний соціально-психологічний фактор розвитку, який оптимізував внутрішню трансформацію особистості в педагогічно доцільному напрямку.

У процесі реалізації комунарами управлінських та організаторських функцій закономірно відбувалося і становлення їх як суб'єктів економічної діяльності. Сформовані у процесі цієї діяльності складові економічної компетентності вихованців Макаренка утворювали обов'язковий елемент як їх загальнопрофесійного розвитку, так і готовності до реалізації цілої низки вузькофахових видів праці.

Останнім часом, завдяки актуалізації у вітчизняній освіті проблематики економічного виховання, вивчення відповідного феномену педагогічної спадщини А. С. Макаренка виділилося в окрему дослідницьку галузь [12; 13; 14; 15; 16; 262; 263; 264; 326; 381]. У традиційному ж радянському макаренкознавстві ці питання не виокремлювалися як самостійний об'єкт дослідження, а розглядалися в контексті "трудоного" або "господарського" виховання.

Найцікавіший приклад систематизованого аналізу економічного феномену в педагогічній теорії і практиці Макаренка представлено в дисертаційній роботі О. В. Мельникової. Дослідниця мету власне економічного виховання у керованих Макаренком закладах формулює як виховання економічно активної особистості, яка вмiла б орієнтуватися у відносинах реального виробництва, активного і свідомого громадянина з високим рівнем компетентності та професіоналізму. Відповідно до вказаної мети, система колонії імені Горького і комуни імені Дзержинського реалізувала низку завдань: засвоєння вихованцями економічних знань, формування розумних потреб, економічного мислення, оперативних здібностей та уміння орієнтуватися в складних суспільно-економічних питаннях, виховання готовності до економічної діяльності, яка передбачала оволодіння індивідом певними економічними вміннями й навичками, створення умов для самореалізації особи як економічно активного члена суспільства [264, с. 7].

Завдання виховання економічної компетентності підлітків природним чином витікали з принципових особливостей педагогіко-індустріальної організації комуни імені Дзержинського. Завдяки цьому економічний елемент посідав таке ж ключове і необхідне місце у виховній системі комуни, яке він завжди має у складних процесах виробничої праці. Слід додати, що значення даного елемента постійно збільшувалося пропорційно ускладненню форм і змісту праці, до якої були задіяні комунари. Але ключовим моментом економічної складової педагогічних завдань Макаренка виступала не стільки включеність вихованців у складні виробничі процеси, скільки специфічне психологічне наповнення праці. Відповідно до цього, реалізацію запропонованого Макаренком принципу "праці-турботи" треба розглядати передусім у контексті економічних категорій, оскільки даний тип організації праці, на відміну від традиційної її форми – "праці-роботи" – виступає найефективнішим способом включення вихованців у практику економічної діяльності, формує економічне мислення та відповідні ціннісні орієнтації, створюючи таким чином комплекс об'єктивних умов для повноцінного виховання економічної культури.

Ідея "праці-турботи", як один із ключових моментів його педагогічної системи, вперше була висловлена Макаренком ще 1922 року в додатку ("Замість колоквиуму") до заяви, поданої до московського Центрального інституту організаторів народної освіти [229, с. 11], а подальший розвиток отримала у 1925 році в "Нарисі про роботу Полтавської колонії ім. М. Горького". "Лише праця в умовах колективного господарства для нас цінна, але цінна лише тому, – писав педагог, – що в ній у кожний момент присутня економічна турбота, а не лише трудове зусилля" [226, с. 35]. Якщо господарська (економічна) турбота визнавалася "елементарним об'єктом виховання", на який були спрямовані головні зусилля керованого Макаренком педагогічного колективу, то своєрідною похідною цього процесу виступали всі пов'язані з економічною турботою суб'єктивні переживання, навички і досвід, тобто саме те, що ставало підґрунтям загальної економічної освіченості підлітків.

Іншим не менш дієвим інструментом виховання економічної культури колоністів і комунарів, боротьба навколо якого неодноразово загострювала стосунки

Макаренка з керівними органами [346, с. 154–164; 386], можна вважати заробітну платню.

Як уже говорилося, матеріальні стимули педагог вважав, разом із дисципліною, потужним засобом стимулювання руху вихованця вперед, але в той же час він зазначав, що питання про зарплатню має набагато більш широке значення, ніж лише матеріальна зацікавленість. Представлена Макаренком у цьому випадку аргументація являє собою розгорнутий перелік саме тих якостей, сукупність яких можна вважати змістом економічної компетентності вихованця: “На отримуваній зарплатні колоніст виховується координувати особисті й колективні інтереси, привчається до особистого бюджету, потрапляє у найскладніше море радянського промфінплану, госпрозрахунку і рентабельності, вивчає всю систему радянського заводського господарства і принципово входить у клас пролетаріату, стаючи на зовсім спільні позиції з усяким іншим робітником. Нарешті, привчається просто цінувати заробіток і вже не виходить із дитячого будинку в образі своєрідної безпритальної інститутки, що не вміє жити, а має лише “ідеали” [229, с. 208–209].

Бачення Макаренком змісту теоретико-економічної підготовки комунарів ми можемо оцінити з відомого проекту гуртка економіки виробництва, який вони разом із В. Терським запропонували педагогічній раді комуни у серпні 1930 р. Формування економічної компетентності вихованців, на думку авторів, мало відбуватися за такими напрямками: вивчення питань калькуляції попередньої і виконавської, основ бухгалтерського обліку, знайомство із питаннями собівартості взагалі і у комуні зокрема, практична робота з покращення калькуляційної справи в комуні, ознайомлення з угодами виробництва комуни, виявлення непродуктивних витрат у виробництві комуни і умов, що їх породжують, організація екскурсій на інші підприємства з питань калькуляції і економіки, порівняльне вивчення питань про розцінки і зарплатню та про різні системи зарплатні, виявлення даних про прибутки виробництва і про витрату прибутків. Крім того педагог пропонував створення відповідного відділу у стінній пресі та виявлення і преміювання осіб, що відзначилися діяльністю з покращення економіки комуни [236, с. 156–157].

3.6. Профорієнтація, працевлаштування та підтримка професійного самовизначення вихованців

Як уже неодноразово говорилося, проблема випуску з комуни інтегрувала в собі весь комплекс питань подальшого професійного самовизначення вихованців. Багаторічний власний досвід у цій галузі А. С. Макаренко узагальнив у 1935 – 1936 роках, під час служби у Відділі трудових колоній НКВС України, на сторінках своєї першої великої завершеної науково-педагогічної роботи – “Методика організації виховного процесу” [4, с. 70–73].

Підготовка до випуску комунара, яка має починатися задовго до цієї події, містить низку важливих завдань: виявлення вихованців, гідних бути випущеними з установи і готових до цього; точне визначення місця, куди буде випущений вихованець; підготовка майбутніх умов його життя, тобто отримання для нього роботи, квартири чи гуртожитку, створення умов для продовження освіти; виділення підйомних коштів і надання випускникові необхідних для самостійного життя речей.

Упродовж усього часу підготовки комунара до випуску в центрі педагогічної уваги керівництва і всього колективу має стояти питання його готовності до цього. Макаренко говорить, що часто вихованець захоплюється прикладом друзів, надто покладається на свої сили, “не маючи ані достатньої освіти та кваліфікації, ані закріплених якостей характеру, ані заощаджень”. В інших випадках вихованець має

великі здібності, робочі або навчальні, але ще не встиг їх розвинути – такого, на думку педагога, ще слід затримати в установі. Існує й такий тип вихованців, які, маючи невеликі здібності, вже встигли від установи взяти все, що вона може їм дати, але тягнуться за більш здібними комунарками і прагнуть ще залишатися в ній. Таких потрібно випустити, вважає Макаренко, щоб “не піддавати впливу невдач і зривів”.

Серед побутових питань влаштування випускників на новому місці Макаренко найважливішим вважав забезпечення квартирою. Тут він знову звертається до свого досвіду 1927 – 1928 років, коли, будучи керівником усієї мережі дитячих установ Харківського округу, мав опікуватися й так званими гуртожитками робітничих підлітків, що об’єднували велику кількість молоді, щойно випущеної з інтернатів. Він наполягає на недоцільності такої форми, оскільки вона створює штучну ізоляцію випускника у вузькій групі колишніх товаришів по установі. Натомість можливість потрапити у звичайне робітниче або студентське середовище, що набагато корисніше для соціального розвитку колишнього вихованця, може забезпечити надання окремої кімнати на 2 – 3 особи у студентському гуртожитку або в будинку, заселеному робітниками і службовцями підприємства, на якому працює випускник [229, с. 328–329].

Наприкінці документу Макаренко окремо зупиняється на такому важливому педагогічному явищі, як підтримка зв’язку з колишніми комунарками. Він пропонує листуватися з ними, запрошувати на свята: “Приїзд таких випускників в установу треба завжди вітати. Само собою зрозуміло, що, знаходячись у гостях в установі, випускники повинні допомагати виховній роботі і розповідати вихованцям про своє життя, працю і успіхи” [229, с. 329].

Що ж до проблеми визначення готовності вихованця до випуску, то “дійсною і реальною границею” перебування його у комуні Макаренко називав закінчення робфаку, доводячи в полеміці з критиками, що ця подія аж ніяк не є формальною ознакою, а співпадає з загальною підготовленістю комунара до життя [236, с. 169].

Відомо, що найтипівішими формами організації майбутнього випускників комуні були: призов до війська, працевлаштування як на власному виробництві комуні, так і на інших підприємствах, вступ до середніх професійних та вищих освітніх закладів.

Вибір тієї чи іншої форми професійної самореалізації залежав від рівня домагань, уподобань і особливостей особистісного розвитку комунара. При цьому певну роль відігравала й гендерна специфіка: за спогадами І. Д. Токарева стосовно професійних інтересів його одногрупників, юнаки Михайло Литовка, Борис Княженко, Семен Зайцев прагнули піти до ВНЗ, а дівчата, Аня Краснікова, Галя Слуцька, Зіна Носик, не хотіли “сушити мізки” наукою й задовольнялися досягнутим – “йди робітницею на завод, потім станеш майстром” (див. додаток А).

За відсутністю повної статистики працевлаштування випускників комуні, наведемо зведені дані про вибуття вихованців лише за два роки. Динаміка цих показників чудово ілюструє той великий шлях, що пройшла комунка за п’ятиріччя своєї славної історії. Із 22 осіб, які залишили стіни закладу упродовж 1930 року, 9 чол. (41%) працевлаштувалися на виробництво, 5 чол. (22,7%) були відправлені до рідних, 3 чол. (13,6%) втекли, 2 чол. (9,1%) переведені до інших дитячих будинків, 2 чол. (9,1%) відправлені до комісії у справах неповнолітніх і лише один (4,5%) вступив до військової школи [506, л. 1]. А ось дані з наказу по комуні за 5 вересня 1935 р.: з 64 випускників 33 вступили до інститутів і університетів (вищі Харкова, Москви, Миколаєва, Свердловська, Ленінграда, Києва, Іркутська; спеціальності: радіо, іноземні мови, суднобудування, машинобудування, радянське будівництво і право, залізничний транспорт, хімічна техніка, геологорозвідка, військово-морська

справа, музика, фізкультура, прикордонна служба), 5 до музичного технікуму, 21 залишився на комунарському виробництві [250, с. 76].

Хоча проблема професійної орієнтації в комуні імені Держинського донині не привертала особливо прискіпливої уваги макаренкознавців, численні факти дозволяють стверджувати, що педагогічне керівництво закладу ніколи не залишало поза увагою впорядкування питань професійного вибору своїх випускників. Ці питання ставали у центрі обговорення на засіданнях педагогічної ради [249, с. 81–82] і ради командирів [249, с. 86], відбирали багато часу індивідуальної роботи педагогів, а також часто стимулювали адміністративну активність керівництва [505, л. 1, 4, 17, 42–55, 85, 86; 576, арк. 18]. Більше того, є всі підстави стверджувати, що оптимізація професійного самовизначення комунарів розглядалася Макаренком як одне із стратегічних педагогічних завдань інноваційного закладу, своєрідний системний принцип, якому цілком були підпорядковані виробнича і навчальна сфера, вся позашкільна робота та діяльність органів самоврядування.

Цією обставиною визначався і характер профорієнтаційної діяльності комуні. Як відомо, дане явище зазвичай реалізується у двох аспектах: якщо *загальна профорієнтація* являє собою систему залучення людини до світу праці як такого, то в більш вузькому розумінні вона спрямована на формування мотивації конкретної особи або групи осіб щодо вибору певної спеціальності як напрямку майбутньої професіоналізації. При аналізі стратегії А. С. Макаренка в контексті даних категорій ми можемо констатувати, що вона в цілому була детермінована цілями загальношкільної орієнтації підлітків, а відомі випадки вузькоспеціальної орієнтації на конкретну професію витікали вже з цієї загальної мети, розглядаючись педагогом переважно як ефективний засіб інтеграції вихованця у великий професійний світ. Зупинимося на деяких найхарактерніших прикладах.

Варто підкреслити, що ключові питання підтримки професійних уподобань підлітків у комуні передусім вирішувалися в правовій площині. Право вільно обрати спеціальність при вступі і вільно перейти в ході освоєння виробництва з однієї майстерні до іншої, тобто повна свобода професійного вибору, була однією з тих обставин, що сприяла процесам професійної самоідентифікації комунарів. Проте така свобода мала певні обмеження – вона не розповсюджувалася на легковажні й переважно меркантильні пошуки “кращого” місця роботи. Зацікавленість педагогічного керівництва закладу, а разом із ним і дитячого колективу в стабілізації професійного вибору комунарів призводила до досить активних форм реагування у випадках повторного і самовільного переходу колишніх випускників із комуні на інші підприємства. Після досить критичного виступу Макаренка з цього приводу на раді командирів 28 березня 1930 р. було ухвалено: комунарів, які вийшли на виробництво і взяли звільнення, до комуні більше не приймати; тих, що звільнилися, змусити переходити з комуні на іншу квартиру; заборонити звільнятися без дозволу ради командирів [248, с. 196].

Відповідно до сучасної загальноприйнятої класифікації, всі форми профорієнтаційної роботи комуні імені Держинського умовно можна поділити на 5 підсистем: професійна діагностика, професійна освіта, професійна консультація, професійний відбір та професійна адаптація [95, с. 52–55]. У спогадах колишніх комунарів можна побачити в більш або менш вираженому вигляді відповідні приклади з практики комуні, особливо щодо перших чотирьох із вказаних підсистем. Типову ситуацію описує І. А. Ветров:

“Взимку 1934 року велика група комунарів вирішила вступати до авіаційних шкіл. В їх числі був і я. Ми про це порадилися з Антоном Семеновичем. Він схвалив наші наміри. Медичну і мандатну комісію ми пройшли успішно. <...> Невдовзі наші особові справи, направлені на затвердження “великому начальству”, поверну-

лися назад і нам <...> оголосили, що до льотних військових училищ нас не зарахували, оскільки "велике начальство" вважає, що "безпритульним захищати нічого".

За декілька місяців Харківський аероклуб запропонував комунарам Ветрову й Чевелію, як кращим планеристам, поїхати на навчання до Вищої льотнопланерної школи Тсоавіахіму: "Маючи на руках письмову пропозицію і погано відчуваючи під собою ґрунт, я прийшов до Антона Семеновича і передав йому це відношення. Антон Семенович уважно прочитав його і заявив: "Я проти твого навчання у цій школі".

Слова Антона Семеновича на мене подіяли як холодний душ. Мій збуджений настрій якось відразу зник. Я дивився на нього і очікував, що він скаже.

– Тобі цікаво, чому? Скажу. Ти повинен закінчити десятирічку. Маєш всі можливості, щоб вступити до інституту або до справжньої льотної школи. Навчання у цій школі розраховане на три місяці. Чому можна навчитися за три місяці? Подумай. Врахуй, якщо поїдеш до цієї школи, я тебе, у випадку невдачі, назад не візьму. Зрозумів?

Два дні я ходив сам не свій і думав, як вчинити. <...> Двічі їздив до аероклубу, розпитував, що на мене чекає, якщо я закінчу школу. <...> На третій день я прийшов до Антона Семеновича.

– Вирішив, поїду!

– Пиши заяву на раду командирів! – якось розчаровано, з сумом [промовив Макаренко]. Подумав, хотів ще щось сказати, але махнув рукою, лише додав:

– Пиши, упертість зламає досвід.

Я вийшов. На душі було неспокійно, тривожно. Чому він проти?

Увечері цього ж дня на раді командирів по моїй заяві розгорілась суперечка. Антон Семенович і частина командирів були проти того, щоб я їхав навчатися до планерної школи. Представники цієї групи стверджували, що комунар повинен виходити із комуни з закінченою середньою освітою і, як правило, вступати навчатися до інститутів або військових шкіл з три-чотирирічним терміном навчання, а не вступати до всіляких курсів.

Ті, хто підтримував мене, особливих теоретичних положень не висловлювали, але стверджували, що не обов'язково бути всім інженерами, можна бути і робітниками, треба рахуватися з бажанням та покликанням кожної людини. Суперечка скінчилась голосуванням на мою користь".

Після невдалого навчання і відчислення з льотнопланерної школи Ветров все ж повернувся до комуни. Хоча А. С. Макаренко після заступництва інших комунарів і погодився знову його прийняти до їх числа, але Ветров відчув на собі всю силу невдоволення педагога своїм вчинком. Через деякий час Макаренко повідомив йому, що військове керівництво країни задовольнило скаргу комуни на неправомірність відмови на вступ до льотних шкіл її вихованців і запитав про його рішення з цього приводу. Ветров підтвердив своє бажання стати військовим льотчиком, але педагог відповів: "Я вважаю, що тобі треба піти вчитися до педагогічного інституту. В нас є група хлопців, що готуються <...> до вступу в інститути". Ветров тоді, наперекір своєму наставнику, все ж обрав із групою інших комунарів юридичний виш. У його мемуарах є такі рядки: "Тебе це наполовину задовольнить, – сказав мені Антон Семенович. Тепер, через чотирнадцять років, я можу сказати, Антон Семенович був правий, педагогічна робота мені більше подобається, ніж робота юриста" [606, с. 30–40].

Цілком резонно, що профорієнтаційні заходи в комуні набували апогею в момент випуску вихованця, оскільки головним своїм завданням вони мали не лише допомогти комунарам правильно визначитися в професії, але й стабілізувати їхній професійний вибір. На подібну процедуру, що мала "підшукати і рекомендувати

подальші шляхи: вищ, виробництво, і які саме”, вказує сам Макаренко в зауваженнях до акту обслідування комуні навесні 1934 року [236, с. 169].

Треба однак відмітити, що звільнення в подальшому А. С. Макаренка з комуні і переорієнтація її стратегії в останні роки існування з педагогічних на виробничі завдання, очевидно, сприяли і загальному погіршенню профорієнтаційної роботи. І. Д. Токарев, наприклад, стверджує, що під час його випуску в 1937 році керівництво комуні цілеспрямованої бесіди про майбутнє з ним не проводило, “а сказали, що я закінчив виховання в комуні і вирушаю у велике життя”. Натомість подібні бесіди Токарев мав із старшими комунарами, що вже випустилися, – С. Зайцевим, І. Ветровим, В. Лободою та іншими: “Мої друзі-комунари запитали, ким я хочу бути, і я сказав, що хочу бути будівельником, і вони дали адресу архітектурно-будівельного технікуму”, “спеціальність оптика у мене вже була, і мені хотілося спробувати себе в іншій галузі” (див. додаток А).

Керівництво НКВС, очевидно, цілком допускало і розраховувало на такий шлях організації початку самостійного життя вихованців своїх комун, як служба у Червоній Армії, але зіткнулося з цілим рядом хиб у цій справі. Деякі вихованці самостійно ставали на військовий облік, проходили призовні комісії і направлялися до війська, незалежно від отримання офіційного статусу випускника трудової комуні. Таким чином, як зазначалося в документах, до лав Червоної Армії потрапляв “декласований, кримінальний і інший небажаний елемент”. Архіви не зберегли свідчень, наскільки дане явище стосувалося і комуні імені Дзержинського, але 17 жовтня 1935 р. вона поряд з іншими отримала відповідне роз’яснення Відділу трудових колоній НКВС: військовому обліку і призову до РСЧА підлягають члени трудколоній і комун лише з числа тих, що отримали “випуск”, мають на руках свідоцтва і позитивні характеристики; списки вихованців-комунарів, що підлягають прийому на військовий облік і призову до Червоної Армії, складаються комунарами і здаються до місцевих военкоматів. Окремо підкреслювалося, що якщо вихованець після випуску мав порушення, слід вносити відповідні позначки до характеристик і списків із зазначенням характеру цього порушення [583, арк. 20].

Оскільки служба в армії зазвичай “відривала” випускників від комуні і робила дещо невизначеною їх долю, педагогічне керівництво мало більше орієнтуватися на інші форми працевлаштування. Макаренко зазначав, що, з огляду на високу виробничу кваліфікацію комунарів, вступ до вищого технічного навчального закладу може бути для них і не обов’язковим. Такий рівень підготовки дозволяє багатьом випускникам знайти місце навіть на підприємствах комуні на посадах інструкторів [227, с. 42]. У вступній статті до ювілейного збірника комуні “Друге народження” О. Броневої підтверджує працевлаштування “більш розвинених, працездатних” комунарів на підприємствах комуні – на той час уже займали пости помічників інструкторів і майстрів 12 юнаків та дві дівчини [48, с. 10]. При подібній зміні статусу комунара робочий день його, відповідно, збільшувався до 8 годин, а зарплатня видавалась на руки без будь-яких відрахувань [248, с. 279].

Наказ Адміністративно-господарського управління НКВС УСРР від 5 квітня 1935 р. про порядок оформлення робітників і службовців підприємств, що входили до його системи [585, арк. 18–20], торкнувся і тих комунарів, що залишалися після випуску на підприємствах комуні. Оскільки наказ вимагав при прийомі на роботу спеціальної санкції АГУ і оформлення цілого пакету документів, керівництво комуні звернулося за роз’ясненнями: “Чи вважаєте Ви обов’язковим зберегти запропонований порядок оформлення і для комунарів-випускників, що залишаються на н/виробництвах, як на рядовій, так і на керівній роботі, чи, може бути, Ви визнаєте можливим у цих випадках припуститися деяких винятків із В/директиви” [585, арк. 29]. Незабаром НКВС повідомив, що стосовно колишніх комунарів “питання

буде розв'язане в залежності від характеристики, даної медчастиною, Радою командирів і комсомольською організацією" [585, арк. 29].

Типовими прикладами працевлаштування випускників усередині закладу є долі комунарів Семенцова, що на травень 1935 р. вже працював завгоспом комуні [585, арк. 40–44], і В. Скребнева, який у цей же час перебував на посаді начальника механічного цеху електровиробництва [585, арк. 40–44]. Крім заповнення виробничих вакансій, випускники іноді залишалися в комуні і на інших посадах. Завідувачем клубу комуні, наприклад, працював колишній секретар комсомольського бюро, вихованець О. Швед [50, с. 87].

До цього слід додати, що потік колишніх вихованців на власне виробництво комуні не виключав у окремих випадках можливості й руху в зворотному напрямку. Ймовірно, через недостатню виробничу кваліфікацію в листопаді 1933 р. наказом по комуні колишніх комунарів, слюсаря Редька і токаря Луція, було виключено із складу інструментально-ремонтного відділу і знову переведено у вихованці [249, с. 147].

Проте комунa аж ніяк не перешкоджала досить масовій практиці переходу колишніх комунарів на інші підприємства. О. Броневої у згаданому вступному слові до ювілейного збірника оцінює цифрою 45 число випускників, що на момент п'ятирічного ювілею комуні, отримавши в ній достатню кваліфікацію, вже працювали на заводах і фабриках СРСР [48, с. 10].

Варто зауважити, що у перші роки існування комуні, враховуючи нерозвиненість її освітньої бази, гостро стояло питання про отримання комунарками професійної освіти, цілком достатньої для подальшого працевлаштування. Тимчасовим тоді способом вирішення цієї проблеми були відрядження випускників у школи ФЗУ, на різного роду курси, робітничі факультети тощо. У випадках, коли комунa готувала кадри для власного виробництва, наприклад, направляючи комунара на курси водіїв, на весь час навчання останньому нараховувалася зарплатня [248, с. 187]. Професійні курси розглядалися керівництвом комуні як можливий варіант фахової освіти і в наступні роки. Причому, вони іноді використовувались для забезпечення спеціалістами власних вакансій, як у випадку з кіномеханіком, підготовка якого (лютий 1935 р.) була оплачена із фонду навчальної частини [250, с. 50].

Цілком зрозуміло, що в подальшому предметом особливої гордості керівництва комуні і особисто Макаренка були показники по іншій категорії "працевлаштованих" колишніх комунарів – студентів. Збірник "Друге народження" наводить цифри про кількість випускників комуні у харківських вищах, але при цьому фігурують досить суперечливі дані. В таблиці "Всі комунари охоплені навчанням" указується, що на момент написання цієї книги, тобто осінь 1932 р., у вищих навчальних закладах навчаються 24 комунари: 11 – у Харківському машинобудівному інституті, 1 – у Харківському інституті народної освіти, 3 – у Харківському інституті народного господарства, 2 – у Харківському електротехнічному інституті, 1 – у Харківській військово-інженерній академії, 4 – у Харківській авіаційній школі, 2 – у Харківському медичному інституті [73, с. 51]. У той же час О. Броневої говорить тільки про 10 випускників комуні у Харківському машинобудівному інституті, які після навчання повернуться, "щоб стати до керма виробництва" [48, с. 10]. А. С. Макаренко ж у статті "Перегорнуті сторінки" наводить дані лише про вступ комунарів до вищих навчальних закладів у 1932 році: 5 із них, за його словами, стали слухачами "військово-інженерних інститутів", 13 обрали Харківський машинобудівний інститут [333, с. 30]. Оскільки у збірнику не уточнюється число вступників по кожному з останніх двох років, ми, на жаль, не можемо точно оцінити рівень і динаміку ефективності діяльності робфаку комуні щодо підготовки вихованців до вступу у вищу школу. Але саме цей критерій роботи робфаку, певно, уявлявся Ма-

каренку принциповим, про що свідчить його заява на засіданні педагогічної ради 27 січня 1933 р.: не випускати студентів в інститут без рекомендації і без поручительства педради [249, с. 81–82].

Треба визнати, що перші кроки на цьому шляху виявилися не досить вдалими, як це змушений був констатувати і сам Макаренко. Справа в тому, що з числа комунарів, випущених у 1932 році до вищих навчальних закладів, 19 зазнали невдачі і повернулися до комуні. Причини цього педагог пов'язував із тою обставиною, що вступники 1932 року являли собою перших випускників комунарського робфаку. При організації ж цього навчального закладу, говорив Макаренко, була зроблена низка помилок: занадто оптимістичне визначення курсу, на який був призначений комунар; функціонування робфаку упродовж двох років по навчальному плану денного робфаку, за допомогою чого розраховували заощадити рік. Всі названі випускники, однак, витримали вступні випробування у вишах, але не змогли там вчитися через слабку підготовленість. Взнявши їх знов на робфак, комуна лише відновила невдало заощаджений рік, призначений по планах вечірнього робфаку [236, с. 174]. У своєму виступі на раді командирів 22 лютого 1933 р. Макаренко згадав ще один випадок, коли студенти робфаку музичного інституту, колишні комунари І. Вовченко і В. Жмудський змушені були його кинути і перейти на робфак комуні. Причини цього виявилися більш ніж прозаїчними: важко вчитися, погані гуртожитки і харчування [249, с. 86].

Точні підсумкові цифри щодо відсотку студентів серед випускників комуні припадають на весну 1934 року. На цей час, як запевняв керівництво сам Макаренко, із 113 комунарів, що залишили стіни закладу, у вищих навчальних закладах знаходилося 20 осіб [236, с. 175].

Як свідчать документи, керівники комуні всіляко сприяли своїм випускникам у прагненні отримати вищу освіту. І. Д. Токарев на питання щодо стимулювання в комуні прагнення комунарів вступати до вищих навчальних закладів згадує, що вчителі під час занять у школі неодноразово говорили про важливість тієї або іншої теми і для життя, і для вступу до вишу. Це, в основному, стосувалося вчителів фізики, математики, російської й англійської мов. Учитель математики, зокрема, звертав увагу на те, де даний розділ його предмету знаходить найбільше застосування: наприклад, тригонометрія – у військовій справі тощо (див. додаток А).

Свідченням підтримки комунарів, серед іншого, є листи-запити, що надсилалися керівництвом до відповідних вищих навчальних закладів. Так, 9 грудня 1935 р. начальник навчально-виховної частини С. Я. Дидоренко запитує Одеській інститут кінопромисловості про час і порядок весняного набору, а також просить надіслати програму занять [505, л. 1]. 26 січня 1936 р. листа з проханням повідомити терміни прийому, умови забезпечення студентів, перелік документів і програму для вступу, а також надати 6 анкет було направлено до Ленінградського інституту точної механіки і оптики [505, л. 4]. Початком літа 1936 р. датовані декілька інших звернень: до Артилерійської академії РСЧА з проханням надіслати бланки для бажаючих вступити до неї комунарів Матереніна, Клямера, Герцковича, Толстопятенка, Нікітіна і Марусиченка [505, л. 42–55], Ленінградського державного педагогічного інституту імені Герцена і Московського інституту іноземних мов із запитом про умови прийому [505, л. 85, 86] тощо.

Крім того, комуна піклувалася навіть про умови проживання своїх випускників під час вступних випробувань. 9 березня 1936 р. С. Я. Дидоренко направляє листа до одеської колонії НКВС із проханням надати можливість переночувати в ній комунарам Редькіну, Чаплигіну, В. Крикотіну, Горленку й Вакуленку, що їдуть вступати до морського технікуму [505, л. 17].

Відповідна тематика іноді з'являлася й на шпальтах внутрішньої преси комуні. Восени 1929 р. "Держжинець" опублікував відповідь Одеської кінофабрики на доволі типовий запит (комунарки Лазаревої) – "як стати актрисою" [248, с. 167–168]. І. Д. Токарев також згадує одну з карикатур, на якій Івана Ветрова двійки тримали за штани і не пускали до вишу (див. додаток А).

Цікавий факт: у міру сил до справи професійної освіти комунарів долучився навіть шеф комуні, Харківський театр російської драми. Як про це повідомляла 1 грудня 1933 р. театральна газета-багатотиражка, театр надавав комуні дві вакансії у своїй студії, які мали заповнюватися за постановою ради командирів [249, с. 149].

Показовим прикладом, що характеризує позицію А. С. Макаренка на тлі державної практики відбору абітурієнтів, поряд з описаною вище спробою І. Ветрова стати авіатором, є випадок, який трапився у травні 1934 р. Четверо комунарів проходили мандатну комісію по набору до військово-морських навчальних закладів. Троє з них – І. Н. Червенко, Ф. В. Дорохов і П. О. Мошлін – були зараховані до Севастопольської морської школи берегової оборони, кандидатура ж Є. О. Ліфа була відхилена. Комісія так пояснила свою відмову: "Ліф до 1923 р. жив у притулку, з 1923 р. втік із притулку і жив на вулиці до 1925 р. З 1925 р. був у дит. будинку ім. Фрунзе <...>, де поведив себе дуже погано. У 1928 р. втік із дит. буд. ім. Фрунзе, безпритульничав до 1932 р. і лише з 1932 р. й до цього часу знаходиться у комуні ім. Держжинського". Комісія вважала, що такий короткий термін "зовсім незначний для того, щоби взяти на себе відповідальність і рекомендувати його до військово-морського навчального закладу". Дізнавшись про цей факт, Макаренко, очевидно, проінформував Бронєвого, і той намагався втрутитися в ситуацію. Також можна припустити, що Макаренко у даній справі передусім обурила надмірна прискіпливість чиновників до минулого вихованця, бо заступник голови комісії Цимбал у своїй записці вимушений був виправдовуватися: "Під час роботи обласної мандатної комісії ніяких образливих характеристик жоден із цих 4-х товаришів від мандатної комісії не отримав. Жодних образливих оцінок їх минулого з боку ні комісії, ні окремих членів комісії не було їм дано, і тому для нас було незрозуміло, звідки почалися ці розговори про образу В/вихованців" [576, арк. 18].

Проте звільнення Макаренка внесло в справу організації освітньої перспективи комунарів, як і в інші сфери педагогічної роботи комуні, суттєві корективи. Можливість вступу вихованця до вишу могла, наприклад, стати предметом помсти з боку керівництва. Так, при спробі комунара Ройтенберга, одного з найактивніших учасників боротьби проти розпочатого новим завідувачим В. Берманом знищення всіх атрибутів макаренківської виховної системи, вступити до московського або лєнінградського інститутів журналістики, останній надіслав в обидва вищі негативні характеристики щодо морально-політичного стану колишнього вихованця і наполягав на відмові у вступі [4, с. 181].

Поряд із загальноосвітніми знаннями, які в цілому надавали навчальні заклади комуні, іноді вихованці потребували й вузькофахової підготовки для вступу до тих чи інших спеціальних навчальних закладів. Випадок із комунаром П. Стреляним є найпоказовішим прикладом саме такого аспекту профорієнтаційної роботи комуні.

Маючи добрі музичні здібності, Стреляний на початку 1933 р. під негативним впливом вихованця Кримського припинив відвідувати заняття на робфаці і заявив А. С. Макаренку про свій намір залишити комуну, мотивуючи, очевидно, своє рішення обмеженими можливостями комуні для отримання ним освіти, відповідної до його захоплення. Макаренко, виступаючи на засіданні ради командирів із цього приводу 22 лютого того ж року, докоряв Стреляному за те, що той не звернувся до органів самоврядування з проханням допомоги йому "піти по музичній лінії".

Педагог запропонував навіть певну програму для свого вихованця: просити капельмейстера комуни Левшакова підготувати Стреляного по спеціальних предметах і звільнити його від вивчення деяких дисциплін на робфаці, які не мають значення при вступі до музичного інституту. При цьому в тоні макаренківського виступу ми спостерігаємо відверту зацікавленість долею комунара, гаряче прагнення забезпечити його професійне майбутнє. Рада доручила Макаренку організувати підготовку Стреляного в музичний інститут [236, с. 165].

Серед факторів стабілізації професійного вибору випускників інтернатів особливе місце належить психологічній і матеріальній підтримці з боку своєї виховної установи. Ідея збереження зв'язку з вихованцями після їх випуску і пролонгація, таким чином, педагогічного впливу на них відстоювалася Макаренком ще в період його роботи в Управлінні дитустановами Харківського округу. Вище ми вже зверталися до написаного ним з цього приводу документа "Про патрування", якій тоді так і не був помічений окружною владою. Знову дане питання виникло в дні становлення організаційно-педагогічної структури комуни імені Дзержинського, яка, як ми зазначали, відповідно до своєї вихідної концепції мала утримувати вихованців у власних стінах лише до 16-річного віку. Відсутність у цей період розвиненої виробничої бази та обмеженість освітніх ресурсів робили перебування у ній юнаків і дівчат понад даний вік недоцільним, а лімітованість місць – ще й фізично неможливим.

Але хлопець чи дівчина, випущені з комуни у 16 років, – писав Макаренко, – потребують опіки аж ніяк не менше, ніж до випуску, а може, навіть і більше, оскільки в даних умовах сума шкідливих впливів і матеріальних утруднень у їх житті ще й збільшується. Через це часто "навіть незначні результати соцвихівського виховання гинули у перший же рік". Для збереження дії виховного середовища педагог пропонував покласти функцію патрування саме на той заклад, із якого юнаки були випущені. Стосовно ж комуни імені Дзержинського він вийшов із пропозицією спрямувати кошти, що виділялися ОКДД на цілі патронату випускників інтернатних закладів, у розпорядження правління комуни, яке б, додавши невелику суму, могло організувати власний гуртожиток або мережу невеликих квартир [236, с. 151–152]. Такий контроль над колишніми комунарами, закріплюючи професійно-ціннісні й освітні традиції комуни, мав надати педагогічному колективу певні гарантії щодо процесів подальшої професіоналізації своїх вихованців. У той же час, подібна практика виконувала б і іншу важливу педагогічну функцію – зміцнювала у майбутніх випускників упевненість у гарантованій підтримці з боку *alma mater* реалізації їх найсмівливіших професійних планів.

У цитованій вище "Методиці організації виховного процесу" Макаренко надає особливої ваги фінансовій підтримці випускників. Він називає три форми такої допомоги: всіляке сприяння накопиченню у кожного потенційного випускника заощаджень; одноразову допомогу із фонду самоврядування в момент випуску; допомогу колишнім випускникам [229, с. 329].

Практика комуни, як ми знаємо, продемонструвала неперевершені приклади забезпечення економічного добробуту і фінансової самостійності вихованців. Чверть заробітної плати, що заощаджувалася для майбутнього випуску [12, с. 33], робила комунара більш адаптованим до самостійного життя. Подібній меті сприяла і "підйомна" сума від ради командирів, яка диференціювалася залежно від заслуг кожного. А. С. Макаренко говорив, що розмір цієї суми може коливатися в діапазоні від 100 до 300 крб, а в більш "заможних" установах доходити і до 500 крб. [229, с. 329]. Підтвердженням такої практики є рішення ради командирів комуни імені Дзержинського за квітень-березень 1935 року, коли 9 випускників

отримали по 200 крб., В. Жмудський – 350 крб., С. Соколов – 500 крб., а колишня комунарка Н. Сторчакова – путівку на курорт [250, с. 63].

Що ж до надання допомоги колишнім вихованцям, то обов'язковість цього педагог пояснював необхідністю стежити за їхнім фінансовим благополуччям. Він передбачав можливість такої форми підтримки як для студентів вишів і технікумів, для яких ці виплати ставали потужним стимулом у навчанні, так і для тих комунарів, які були працевлаштовані відразу після випуску, у випадку дійсної потреби, хвороби, безробіття, великої сім'ї тощо [229, с. 329]. Нарахування стипендій із часом стало типовим питанням порядку денного засідань ради командирів [250, с. 59].

Форми й обсяги матеріальної допомоги випускникам упродовж років зазнали змін, відображаючи головні етапи економічного та педагогічного розвитку комуні. На початку 1930 року, наприклад, за постановою ради командирів комунарам, що вступили до шкіл ФЗУ, крім звичайного одягу видавався парадний костюм, дві зміни білизни, 25 крб. на придбання "постільного приладдя" і 20 крб. на первинні потреби [248, с. 187]. Аналогічні "підйомні" суми отримували випускники і в інших випадках, але їхній розмір зростав відповідно до промислових успіхів комуні. Комунар Токаренко, наприклад, узимку 1932 р. зміг уже розраховувати на стокарбованцеву допомогу [248, с. 299]. Іноді застосовувалася й разова допомога в тих чи інших побутових питаннях. Саме таким чином у 1930 році колишній комунар Менде, наприклад, отримав черевики [248, с. 214]. Треба відмітити, що випускники досить активно користувалися даною практикою комуні, часто звертаючись до неї з відповідними заявами [248, с. 214].

Актуальність педагогічних питань, пов'язаних із випуском, поставила з часом на порядок денний необхідність певного нормативного забезпечення. Упорядкувати всі деталі було покликане спеціальне "Положення про випускників-комунарів дитячої трудової комуні НКВС УСРР ім. Ф. Е. Дзержинського", складене, очевидно, самим Макаренком у квітні 1933 року. Аналіз документа засвідчує, що комуні не шкодувала коштів для підтримки професійного самовизначення своїх випускників, але при цьому досить прискіпливо контролювала свої педагогічні пріоритети.

У документі передусім чітко обумовлювався офіційний статус випускника – це той, хто залишає гуртожиток комуні, маючи відповідний дозвіл як ради командирів, так і педагогічної ради. Положення, таким чином, підкреслювало: всі права і пільги, що їх надавала комуні своїм колишнім вихованцям, не розповсюджувалися на тих, хто самовільно покидав її стіни. Але цим вимоги не обмежувалися – неодмінною умовою висувалися закінчення школи-семирічки і загальна задовільна оцінка педагогічної ради за якісними показниками життя і роботи випускника в комуні.

Далі Макаренко вважає за необхідне ввести певну диференціацію всіх випускників за двома категоріями: 1) ті, що за час свого перебування в закладі показали ударну роботу на виробництві, добру академічну успішність і відмінну поведінку в побуті; 2) всі інші. Всі види матеріальної підтримки, ретельно описані й прораховані в наступних пунктах Положення, обумовлювалися як категоріальною належністю комунара, так і його навчальними успіхами у обраному виші.

Так, одноразова допомога речами і предметами першої необхідності, перелік яких визначався навчально-педагогічною частиною за домовленістю з самим комунаром, для випускників першої категорії тепер вимірювалася в 600 карбованців, для другої – лише в 300. При задовільній успішності впродовж усього терміну навчання студенти 1-х – 2-х курсів спеціальних шкіл і технікумів отримували щомісячну стипендію 25 крб., студенти 3-х – 4-х курсів – 50 крб. Ті ж із комунарів, які вступили до вишів, мали відповідно 50 і 75 карбованців. Добрі успіхи у навчанні заохочувалися керівництвом комуні 25-відсотковою надвишкою до стипендії. Крім цьо-

го, по закінченні навчального закладу випускники інститутів отримували премію 1000 крб., випускники технікумів – 500 крб. Комуна брала на себе і фінансування всіх поїздок комунарів на вступні випробування до інших міст, не забуваючи однак при цьому теж вказати на необхідність відповідної санкції керівництва щодо таких подорожей [229, с. 193–194].

Несподіване покращення “стипендіальна” справа отримала в 1936 році, коли творчі колективи комуни виявилися неперевершеними на Олімпіаді художньої самодіяльності трудових колоній і комун НКВС України. Наказом за підсумками олімпіади наркома В. Балицького від 10 травня 1936 р. заохочувалися стипендією в 150 карбованців на місяць та відрядженнями до відповідних мистецьких професійних навчальних закладів найкращі виконавці: П. Клеточкина (співи) – до музичного технікуму, Д. Терентюк (участь у п’єсі “Тартюф”) – до студії Харківського державного театру російської драми, І. Вовченко (диригент оркестру) – до консерваторії тощо. Комунарка Семенова цим же наказом нагороджувалася за “танці і організацію балетної групи в комуні” стипендією у 100 карбованців на місяць до закінчення балетної студії Харківського державного театру опери і балету [4, с. 92–94, 96–97; 67, с. 297–298]. Проте, як свідчила К. Борискіна, яка серед інших була премійована за художнє читання, після арешту В. Балицького у 1937 році всі нагороджені позбулися своїх стипендій, і Макаренко вимушений був фінансувати навчання своїх вихованців із власних коштів [4, с. 97].

Профорієнтаційна робота, що передбачає підготовку вихованців до вибору майбутнього фаху і підтримку їх професійного самовизначення, має розглядатися не лише як важливе завдання педагогічного колективу дитячого інтернатного закладу, але, в першу чергу, як стратегічний напрямок діяльності останнього, оскільки успішний професійний розвиток випускників у майбутньому виступає одним із головних чинників їхньої соціальної адаптації. Тому документально зафіксовані результати попереднього професійного вибору юнаків і дівчат, що мають тісний зв’язок із практикою даного напряму діяльності закладу, з дослідницької точки зору можуть містити важливий матеріал для аналізу характеру формування базових професіогенетичних ціннісних орієнтацій.

У макаренківському фонді Російського державного архіву літератури і мистецтва зберігаються результати анкетування студентів технікуму комуни, проведеного, очевидно, його викладачами у листопаді 1934 р. з профорієнтаційною метою [508, л. 1–131]. Ці документи є цінним джерелом для вивчення характеру професійної і освітньої спрямованості комунарів, рівня особистісних і професійних домагань, міри сформованості образу професійного майбутнього. В процесі аналізу матеріалів ми поставили перед собою завдання виокремити узагальнюючі показники специфіки і ефективності профорієнтаційної роботи педагогічного колективу комуни. Крім того, порівняння даних анкетування з реальними біографіями колишніх вихованців дозволило оцінити міру ефективності їх професійного прогнозу, оскільки продемонструвало рівень відповідальності і стійкості професійного вибору, незважаючи на трансформацію професійних намірів під впливом соціально-історичних і особистісних чинників.

Дана анкета пропонувалася в період із 19 по 21 листопада 1934 р. студентам 1 – 3 курсів технікуму. Можна припустити, що однією з цілей опитування було визначення не лише уявлень комунарів про майбутню освіту і професію, а й бажання адміністрації оцінити міру доцільності існування у комуні щойно відкритого технікуму як доволі специфічного для інтернатних установ навчального закладу. За змістом відповідей можна відновити у загальних рисах зміст питання анкети: комунарам було запропоновано вказати бажаний шлях їхньої подальшої освіти – навчання в технікумі або отримання середньої освіти шляхом закінчення школи-

десятирічки. Про подібний характер запитань говорить те, що респонденти сприймають запропоновані можливості як альтернативу. Однак можна помітити, що студентам 3-го, випускного курсу такий вибір уже не пропонувався, натомість для їх послуг були організовані спеціальні курси з підготовки до вищих навчальних закладів – тому багато хто з них просить у анкетах зарахувати себе до відповідної групи (А. Брегель, Р. Бройтман, М. Литвинова тощо).

Оскільки велика частка анкет респондентами датована, можна встановити, що хоча опитування й проводилося по окремих групах у різний час, але впродовж досить обмеженого періоду. Все це свідчить про спланованість даної акції, її терміновість і важливість результатів для керівництва педагогічної частини комуни. У деяких анкетах респонденти напряму звертаються до особи, що проводила опитування, апелюючи до її досвіду, просячи поради та натякаючи на певні зміни в організації освіти комунарів. Однак точно встановити ім'я цієї особи неможливо – це міг бути один із найдосвідченіших викладачів комуни, наприклад, Є. С. Магура або Т. Д. Татаринів.

Опис свого професійного майбутнього респонденти подавали у декількох формах: як отримання освіти у певному типі професійного навчального закладу, певну галузь професійної діяльності, конкретну професію або рід занять.

Для класифікації обраних комунарами напрямків професійної освіти ми виділили вісім базових профілів: 1) технічний (авіація, автомобільний транспорт, водний транспорт, електромеханіка, електротехніка, залізничний транспорт, інструментальна справа, машинобудування, оптика); 2) фізико-математичний (астрономія, математика, фізика); 3) природничо-географічний (біологія, географія, геологорозвідувальна справа, полярні дослідження, хімія); 4) медичний; 5) педагогічний (педагогічна справа, фізична культура); 6) військовий (військово-морська справа); 7) суспільно-гуманітарний (іноземні мови, історія, комсомольська робота, політекономія, радянське будівництво і право, філософія); 8) літературно-мистецький (літературна творчість, художня творчість, музика, театральне мистецтво). Зміст професійного вибору, розподіл респондентів за рівнями і профілями професійної освіти показано у табл. 3.9.

Таблиця 3.9

**Статистичний аналіз матеріалів
профорієнтаційного анкетування студентів технікуму
комуни імені Ф. Е. Дзержинського (19 – 21 листопада 1934 року)**

№ п/п	Параметри	Кількість респондентів	Частка від загального числа респондентів (%)	Частка від кількості респондентів даної категорії (%)
1.	Загальна кількість респондентів	131	100	100
2.	Рівень бажаної освіти:			
	2.1. Загальна середня	3	2,29	2,29
	2.2. Середня спеціальна	30	22,9	22,9
	2.3. Вища	95	72,52	72,52
	2.4. Вища або середня спеціальна	1	0,76	0,76
	2.5. Не вказали	2	1,53	1,53

3.	Характер визначення майбутньої професії, спеціалізації або роду занять:			
	3.1. Однозначний вибір	87	66,41	66,41
	3.2. Багатозначний монопрофільний вибір	6	4,58	4,58
	3.3. Багатозначний поліпрофільний вибір	5	3,82	3,82
	3.4. Указали лише профіль майбутньої спеціальності	3	2,29	2,29
	3.5. Дали неоднозначну відповідь	16	12,21	12,21
	3.6. Не вказали (або не визначилися)	15	11,45	11,45
4.	Профіль майбутньої професії або освіти.			
	4.1. Загальна кількість респондентів, що визначилися з профілем майбутньої освіти (сума категорій 3.1, 3.2, 3.3, 3.4)	101	77,1	100
	Із них обрали профіль:			
	4.1.1. Технічний	40	30,53	39,6
	4.1.2. Суспільно-гуманітарний	20	15,27	19,8
	4.1.3. Природничо-географічний	12	9,16	11,88
	4.1.4. Літературно-мистецький	10	7,63	9,9
	4.1.5. Фізико-математичний	4	3,05	3,96
	4.1.6. Педагогічний	4	3,05	3,96
	4.1.7. Військовий	4	3,05	3,96
	4.1.8. Медичний	2	1,53	1,98
	4.1.9. Технічний або фізико-математичний	1	0,76	0,99
	4.1.10. Технічний або суспільно-гуманітарний	1	0,76	0,99
	4.1.11. Фізико-математичний або природничо-географічний	1	0,76	0,99
	4.1.12. Фізико-математичний або суспільно-гуманітарний	1	0,76	0,99
	4.1.13. Медичний або літературно-мистецький	1	0,76	0,99

У представлених даних звертає на себе увагу високий рівень сформованості професійних інтересів комунарів – 47,33 % із них не лише обрали галузь майбутньої професійної діяльності, але й назвали конкретні вищі й середні навчальні заклади, до яких хотіли б вступити. Також анкети красномовно підтверджують існування в комуні імені Держинського своєрідного культу вищої освіти. За це говорить той факт, що обмежили свої прагнення рівнем середньої спеціальної освіти менше чверті респондентів, лише двоє з яких указали, що хочуть працювати на виробництві (Таран і Коваленко), та один – що прагне мати “коротку технічну підготовку інструментальної справи” (Коваленко).

Крім того, анкетування показало, що прагнення комунарів отримати той чи інший фах поєднується з їхньою загальною обізнаністю щодо мережі навчальних закладів із обраної спеціальності, але при цьому в анкетах частіше фігурують неофіційні або часткові назви багатьох із них. Цілком зрозуміло, що переважна більшість комунарів вказують саме харківські інститути й технікуми, такі як: державний університет (О. Беляков, Куперман, В. Магура та інші), електротехнічний інститут (В. Богатов), інститут інженерів залізничного транспорту (Векслер), інститут радянського будівництва і права (О. Алексеев, І. Ветров, О. Сопін), електромеханічний інститут (П. Геншафт), державний художній інститут (Г. Гонтар), авіаційний інститут (З. Клямер, Кривенко), механіко-машинобудівний інститут (Лаптенко, І. Харченко). Також мали, очевидно, на увазі саме харківські навчальні заклади З. Колясникова (“педагогічний інститут”), К. Дроздовський (“музично-театральний технікум”), М. Литвинова (“інститут фізичної культури”), Ликова (“медичний інститут”), І. Кровоупущенков, П. Куслії (“театральна студія”) тощо.

Поряд із регіональною системою професійної освіти комунари, як виявилось, досить впевнено орієнтувалися і в розмаїтті навчальних закладів усієї країни – в їхніх анкетах зустрічаються інститути різних міст СРСР, у тому числі Москви і Ленінграда. Так, П. Джуринська і Л. Крендясова вказують “інститут іноземних мов московський”, маючи, очевидно, на увазі відкритий у 1930 році Московський інститут нових мов, що пізніше був перейменований на Московський державний педагогічний інститут іноземних мов [276]. О. Онопрієнко вирішив спеціалізуватися з соціально-економічних наук у Московському або Харківському університетах. Комунар Кетов характеризує як “рішення найсерйозніше” своє прагнення отримати військово-морську освіту і називає два можливих варіанти для цього: Вище військово-морське училище імені М. В. Фрунзе і Вище військово-морське інженерне училище імені Ф. Е. Дзержинського. М. Марусиченко, С. Мизяк та З. Носик вирішили вдосконалювати отриману в комуні спеціальність оптика у Ленінградському оптико-механічному інституті, комунар же А. Зав'ялов заявив у анкеті про своє бажання отримати освіту льотчика, але при цьому відмітив як запасний варіант вищі планерні курси. У 1931 р. в Криму біля міста Коктебель дійсно стартувала організована С. В. Ілляшиним та іншими відомими авіаторами Вища льотно-планерна школа, головним завданням якої була підготовка інструкторів-планеристів [188].

Проте багато респондентів зазначили лише типові назви освітніх закладів без точної вказівки на місце їх розташування: авіашкола та авіатехнічна школа (Бірюков, Ф. Новак), авіатехнікум (О. Чевелій), інститут інженерів водного транспорту (Ф. Бакурін, Г. Герцкович та інші), інститут іноземних мов (К. Борискіна), медичний технікум (Вехова), геологорозвідувальний інститут (Г. Демянко, Д. Нікітін), консерваторія (П. Стреляний).

Іноді комунари, не знаючи офіційних найменувань освітніх закладів, давали їх приблизні назви. Так, у анкеті Матрьоніна фігурує “цивільна морська школа”, І. Ветров і О. Сопін збиралися вступати до “Історико-філософського університету наукових працівників”, говорячи, ймовірно, про Московський історико-філософський інститут. Можна припустити, що про цей же заклад йдеться і в анкетах М. Дитюченко, яка називає його історичним інститутом, та В. Зайцева, що говорить про інститут “філософський наукових працівників”. Ф. Заїка замість офіційної назви закладу – Державний центральний інститут фізичної культури – наводить назву, яку, яке цей виш носив ще до 1920 р. – Московський інститут фізичної культури [369]. О. Локтюхов плутає автодорожній і автотранспортний інститути.

В окремих випадках респонденти плутали навчальні й науково-дослідні установи: комунари В. Богатов і Кузін, не знаючи, очевидно, про суто дослідний статус Фізико-математичного інституту імені В. А. Стеклова Академії наук СРСР, що існу-

вав у Москві з 1921 р. по квітень 1934 р. [455], назвали саме його у своїх анкетах. Аналогічну необізнаність виявили також Н. Карабіна щодо Державного астрономічного інституту імені П. К. Штернберга [396], Лихачов (“полярний досліджувальний інститут”) та Л. Тулецька (“інститут з вивчення Півночі”) щодо Полярного науково-дослідного інституту морського рибного господарства та океанографії [353] та П. Прудкий щодо Інституту географії АН СРСР.

Іноді замість назви вишів використовуються їх узагальнюючі характеристики – фізико-математичні виші (В. Богатов), “вища освіта по індустріальному ухилу” (П. Брацихін), “індустріальні виші” (М. Пенкін), виш мовознавства (В. Зозуля), математичний факультет (Кирюхін, Ф. Октябрський), хімічний інститут (В. Садовнича). Крім реально існуючих навчальних закладів зустрічаються назви вигаданих: інститут сильних струмів (В. Андрющенко), біологічний інститут (П. Плачковський, А. Теслін, В. Тетерядченко).

На жаль, неточність формулювань і назв у анкетах, причиною якої є, передусім, низький рівень усвідомлюваності власної професійної перспективи деяких комунарів, не дозволяє скласти рейтинг освітніх установ, що охоплював би дані по всіх респондентах.

Окремий інтерес становить міра популярності серед комунарів окремих вищих і середніх навчальних закладів та їх питома вага у загальному списку. Оскільки обізнаність щодо точної назви обраного закладу виступає, на нашу думку, одним із показників сформованості образу майбутньої професійної освіти, визначення рейтингу інститутів і технікумів ми зробили на основі переліку лише чітко визначених респондентами назв (див. табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Рейтинг популярності серед респондентів вищих і середніх навчальних закладів

Рейтингове місце	Тип навчального закладу	Кількість виборів	Частка від загальної кількості указаних навчальних закладів (%)
1	Інститут іноземних мов	13	19,7
2	Театральна студія; університет	5	7,57
3	Історико-філософський інститут	4	6,06
4	Авіаційний інститут; інститут інженерів водного транспорту; інститут радянського будівництва і права; кораблебудівний інститут; оптико-механічний інститут	3	4,54
5	Авіашкола; геологорозвідувальний інститут; інститут фізичної культури; консерваторія; медичний інститут; механіко-машинобудівний інститут	2	3,03
6	Авіатехнікум; автодорожній інститут; вище військово-морське училище; вище військово-морське інженерне училище; вищі планерні курси; електромеханічний інститут; електротехнічний інститут; інститут інженерів залізничного транспорту; медичний технікум; музично-театральний технікум; педагогічний інститут; художній інститут	1	1,51

Як бачимо, серед закладів, обраних комунарами для отримання професійної освіти, безперечно, лідирує інститут іноземних мов. Також високою популярністю користувались університет, театральна студія та історико-філософський інститут. Досить несподіваним виявилось те, що суто технічні навчальні заклади, орієнтацію на які начебто гарантували промислова специфіка комуні, виробниче навчання комунарів і наявність технікуму, отримали лише третє рейтингове місце.

У деяких випадках анкети містять відображення складних процесів професійного самовизначення і розкривають його мотиви. К. Семенов, наприклад, говорить, що питання про власне майбутнє “дуже важке” і на нього він може дати відповідь “лише приблизно”. Спочатку юнак мріяв стати радистом, але в останній час більше схиляється до іноземних мов, оскільки “подобається працювати в посольстві, консульстві тощо”.

Докладно ж розгорнуто подані мотиви професійного вибору тільки в анкеті М. Трифонова. Він так пояснює своє бажання вступити до інституту іноземних мов: “Лише 1/6 частина земної кулі, де влада належить трудящим. Ми оточені капіталізмом. Ще сотні і тисячі борців Країни Рад підуть на допомогу пригніченим капіталістичних країн за завершення Світової пролетарської революції і побудову безкласового соціалістичного суспільства у всьому світі. Свое життя як комсомолец і майбутній партієць хочу присвятити цій боротьбі”. Деякими комунарами використовувалися узагальнюючі фрази для визначення майбутніх професій: бажання стати письменником формулювалося, наприклад, як “іти вчитися на літературний фронт” (А. Брицький). Досить специфічну відповідь на питання анкети дав комунар О. Чаплигін: “Хочу їхати на Північ працювати по комсомольській лінії”.

Слід визнати, що деякі з комунарів продемонстрували неготовність до професійного самовизначення або недостатню впевненість у власному виборі. В анкетах вони або взагалі не можуть вказати жодного навчального закладу (М. Хохлікова), або називають декілька альтернативних варіантів своєї подальшої освіти, іноді навіть досить далекої професійної спрямованості: медичний інститут і консерваторія (П. Клеточкіна), математичний факультет і інститут іноземних мов (К. Наливайко). Труднощі, подібні до тих, що виникали з вибором навчальних закладів, викликала у деяких студентів і необхідність визначення бажаного фаху – стати в майбутньому інженером оптичної справи або льотчиком, аж ніяк не переймаючись несхожістю цих професій, мріяв, наприклад, комунар В. Савченко. У окремих випадках такі студенти прямо звертаються за порадою до особи, що проводила анкетування (В. Богатов), або просять її діагностувати їхні професійні нахили (Ф. Стіріс).

Можна припустити, що висока популярність деяких професій серед комунарів стала наслідком активного впливу та позитивного прикладу педагогів технікуму. Високий професіоналізм і відданість своїй справі таких викладачів, як Є. С. Магура та С. П. Пушніков, очевидно, і спричинили бажання комунарів А. Брицького і А. Сватка обрати майбутнім фахом літературну творчість. Аналогічна ситуація, ймовірно, стосується також захоплення комунарів іноземною мовою.

Шефство над комунією Харківського театру російської драми, тісні дружні контакти між акторами й вихованцями надихнули багатьох із респондентів назвати місцем майбутньої освіти студію, що існувала при театрі. Крім театральної справи, досить велика частка серед указаних комунарами шляхів професійного самовизначення належить іншим “романтичним” професіям – дослідженню Півночі, авіації, військово-морській справі, геології, географічним дослідженням тощо.

Самостійність не лише у виборі майбутньої професії, але й у реалізації своїх прагнень продемонстрували майже всі комунари – звертається до правління комуні з проханням підтримки при вступі до навчального закладу (музично-театрального технікуму) лише комунар К. Дроздовський.

Для діагностики рівня сформованості таких важливих показників професійного самовизначення комунарів, як прагматизм і стійкість, ми зробили спробу порівняти дані анкет із подальшими біографіями їх респондентів. Головним матеріалом для дослідження послужили книги П. Г. Лисенка, що є якнайповнішим на сьогоднішній день джерелом даних про життєві дороги вихованців Макаренка [196; 201]. Із 131 комунара, що брали участь в анкетуванні, ми маємо достатньо повні, об'єктивні й повноцінні для аналізу життєписи лише 45 осіб. Такий низький відсоток пояснюється не лише браком інформації, але й великими втратами у лавах колишніх вихованців комуну в роки війни (див. табл. 3.11).

Таблиця 3.11

Статистичний аналіз наявних біографій респондентів

	Параметри	Кількість біографій респондентів	Частка від загального числа біографій респондентів (%)	Частка від загального числа біографій респондентів даної категорії (%)
1.	Кількість знайдених біографій респондентів	45	100	100
2.	Біографій респондентів, що визначили рівень бажаної освіти (категорія 1)	45	100	100
	2.1. Із них обрали як бажану:			
	2.1.1. Середню освіту	4	8,89	8,89
	2.1.2. Вищу освіту	41	91,11	91,11
	2.2. Із них реалізували:			
	2.2.1. Обраний рівень освіти	30	66,67	66,67
	2.2.2. Вищий рівень освіти	2	4,44	4,44
	2.2.3. Нижчий рівень освіти	13	28,89	28,89
3.	Біографій респондентів, що визначили профіль майбутньої освіти і тип професії (категорія 2)	40	88,89	100
	3.1. Із них обрали профіль:			
	3.1.1. Технічний	14	31,11	35
	3.1.2. Суспільно-гуманітарний	11	24,44	27,5
	3.1.3. Літературно-мистецький	5	11,11	12,5
	3.1.4. Природничо-географічний	4	8,89	10
	3.1.5. Військовий	3	6,67	7,5
	3.1.6. Педагогічний	1	2,22	2,5
	3.1.7. Медичний	1	2,22	2,5
	3.1.8. Фізико-математичний або природничо-географічний	1	2,22	2,5
	3.2. Із них реалізували:			
	3.2.1. Обраний профіль освіти	23	51,11	57,5
	3.2.2. Споріднений з обраним профіль освіти	6	13,33	15
	3.2.3. Інший профіль освіти	11	24,44	27,5
	3.3. Із них реалізували тип майбутньої професії:	14	31,11	35

Як бачимо, більшість комунарів (66,67%) зуміли отримати той рівень освіти, на який розраховували, що одночасно свідчить як про серйозність у постановці життєвих цілей, так і послідовність у їх досягненні. Деякі з них (4,44%) досягли навіть вищого освітнього рівня, ніж прогнозували в юності. При цьому обов'язково варто відзначити дві об'єктивні причини, що негативно вплинули на освітні плани респондентів. Головною політичною обставиною, що всього лише через шість з половиною років внесла кардинальні корективи в життєві й професійні плани вихованців комуні, виявилася Велика Вітчизняна війна. Крім того, деяких комунарок незабаром очікували надзвичайно важливі зміни в особистому житті – раннє заміжжя і народження дітей позбавило їх можливості продовжувати освіту та опановувати вибрану в юності професію.

Особливий інтерес представляє інший важливий показник: 72,5% респондентів другої категорії, тобто тих, що вказали профіль майбутньої освіти і тип професії, незважаючи на політичні, економічні й соціальні катаклізми подальших років змогли реалізувати вибраний або споріднений із вибраним профіль освіти. При цьому 35% респондентів навіть реалізували тип майбутньої професії.

Представлений матеріал дає підстави до деяких узагальнень. По-перше, сам факт проведення подібного анкетування в комуні імені Держинського вказує на те важливе місце, яке відводилося її педагогічним колективом організації професійної перспективи вихованців. У цьому акті звертає на себе увагу декілька моментів: скрупульозний облік і повага педагогів до професійних уподобань комунарів; їхнє прагнення максимально пристосувати навчальну систему комуні для задоволення освітніх і професійних устремлінь вихованців; довіра і повна відвертість вихованців перед педагогами щодо власних життєвих планів, готовність звернутися за порадою та сприйняти її як керівництво до дії.

По-друге, майже всі комунари вважають обов'язковим для себе продовження освіти. Особливо примітною обставиною є те, що більшість із них (72,52%) орієнтовані на освіту вищу, причому профіль цієї освіти лише в 30,53% випадків відповідає профілю отриманої в комуні технічної кваліфікації. Як показує зміст анкет, провідними чинниками професійного вибору є: інтерес, прагнення бути максимально суспільно корисним, престиж професії, вплив дорослого оточення, дещо завищена думка про власні здібності, романтичний ореол довкола деяких видів праці тощо.

Крім того, анкети свідчать, що більшість комунарів, незважаючи на юний вік, демонструють тверду орієнтацію на конкретні професії, рівні освіти і навчальні заклади. Багато з них уже досить повно обізнані про професійно-освітні особливості середніх спеціальних і вищих навчальних закладів СРСР, їх факультети та спеціальності. Біографічний же аналіз продемонстрував високий рівень відповідальності та реалістичності освітніх і професійних планів комунарів, що, на нашу думку, є віддзеркаленням загальної тенденції в постановці професійного виховання комуні імені Держинського – орієнтування молоді на базові професіогенетичні цінності.

До всього сказаного слід додати, що яскраві успіхи комуні імені Держинського у створенні психологічного, гностичного і практичного підґрунтя професійного розвитку юнаків і дівчат уже з початком 1930-х років стають об'єктом найприскіпливішої уваги різних кіл. Своєрідним зовнішнім показником ефективності її системи є надзвичайно високий авторитет, здобутий як в очах громадськості, так і, особливо, серед представників мережі інтернатних дитячих закладів країни. Наведемо лише один характерний епізод. 15 лютого 1934 р. до комуні надійшов лист керівництва "трудкомуні малолітніх ОДПУ" із міста Томська. Даний щойно утворений заклад, розрахований на 10000 місць, мав на той момент уже 800 вихованців, але в

питаннях налагодження побуту, навчання і роботи підлітків відчував великі труднощі “внаслідок відсутності достатніх матеріалів про досвід інших споріднених організацій”. Томичі просили: поділитися “досвідом у галузі організаційного, побутового і навчально-виробничого будівництва Вашої комуні і надіслати нам усі, що є у Вас і характеризують це будівництво матеріали”. Прохання розповсюджувалося на різні, навіть найдрібніші аспекти роботи комуні, які автори листа розбили за чотирма категоріями: “1. Положення про Трудкомуну, структура і штати Управління комуні. 2. Конкретна історія та етапи будівництва і розвитку комуні. 3. Види виробництв, зайнятість у них вихованців і їх віковий склад, навчання навчально-виробничої роботи, форми оплати вихованців, виробничі штати, зокрема кількість інструкторів, норми виробітку вихованців. 4. Положення про вихслад, форми роботи інтернату колективу вихованців при НВЧ [навчально-виробничій частині], положення дитячого самоврядування, положення про роботу виробничих комісій, 1 – 2 протоколи комісій самоврядування, схема навчально-виховної роботи, робота клубу і його ради, гуртків, фізкультсектору, шкільна робота і питання профтехосвіти, види і організація дитячих розваг” [579, арк. 7–7 зв.].

Як бачимо, прагматично налаштовані колеги А. С. Макаренка першими змогли оцінити досвід харківської комуні саме як системне педагогічне явище, представлене в усій його динаміці, цілісності внутрішньої логіки і різноманітні практичних форм.

* * *

У строгому сенсі, весь період педагогічної діяльності А. С. Макаренка до початку 30-х років майже не виходив за межі завдань так званої допрофесійної підготовки підлітків. Все, що здійснював педагог у колонії імені Горького, а також у перші роки існування комуні імені Дзержинського, скоріше створювало відповідну мотиваційну й операціональну базу для подальшого професійного розвитку вихованців, ніж надавало йому завершених форм. Лише в практиці комуні комплекси професіогенетичних цінностей і уявлень Макаренка знайшли максимально досконале втілення. При цьому обов’язкова виробнича кваліфікація комунарів була не обмежувачим моментом їх розвитку, а скоріш стартовою можливістю для продовження професійної освіти та фактором, що підвищував їх професійну адаптованість у майбутньому.

Напружена і тривала розбудова промислового і господарського потенціалу комуні виступала як самостійна професійно-освітня функція, оскільки в процесі неї вихованці включалися до складної системи виробничих, економічних і організаційних зв’язків, а головне – вони реалізувалися як суб’єкти справжньої професійної діяльності. Опановування низки різних за характером професійних ролей, адаптація до них, усвідомлення важливості та необхідності професійного контексту власного існування, формування нової системи цінностей були тим професіогенетичним продуктом, наявність якого ставить створену Макаренком комуну імені Дзержинського до ряду унікальних закладів раннього професійного розвитку. Протест педагога проти перетворення комуні на звичайне промислове підприємство пояснюється передусім розходженням із керівництвом щодо розуміння головних педагогічних переваг такого унікального освітнього закладу. Він, на відміну від меркантильно налаштованих співробітників НКВС, розумів, що у випадку превалювання промислових завдань добре організоване професійне зростання комунарів втрачає свою педагогічну функцію, залишаючись лише суто кваліфікаційною категорією.

У процесі реалізації поставленої мети – “виховання культурного радянського робітника” – педагог, розуміючи велику виховну роль професійного середовища, проводив цілеспрямовану і послідовну кадрову роботу, йдучи навіть іноді в цих питаннях на певну конфронтацію з керівництвом НКВС. Завдяки його зусиллям поступово комунa змогла вкомплектувати свою педагогічну частину високоосвіченими, творчими, відданими, здатними ефективно діяти у складних умовах інтернатного виховного закладу фахівцями, освітній рівень яких перевищував аналогічні показники харківських шкіл. Відомо, що підтримувати рівень своєї кваліфікації багато хто з викладачів робфаку мав змогу завдяки співпраці з харківськими вишами. Красномовним свідченням професійної майстерності викладачів комуни є те, що понад 72% їхніх учнів прагнули отримати у майбутньому саме вищу освіту. Факти беззаперечно підтверджують успішну реалізацію своєї юнацької мрії більшістю із них. Крім педагогічного, Макаренко вмiло використовував і високоосвічене професійне інженерно-технічне середовище закладу.

Одна з особливостей виховної системи комуни імені Ф. Е. Дзержинського, що визначала її кардинальну відмінність від інших інтернатних закладів того часу, була пов'язана з добре організованою і кваліфікованою загальноосвітньою роботою. Пройшовши тривалий експериментальний шлях, навчальна частина комуни трансформувалася в поліфункціональний шкільний комбінат, здатний якісно задовольняти найширші освітні потреби комунарів.

Донині залишалося майже не розкритим місце в становленні виробничо-економічних форм професіоналізації вихованців комуни такого важливого фактору, як навчання на робітничому факультеті. Будучи наступником неповної середньої школи, робфак Харківського механіко-машинобудівного інституту продовжував виконувати надзвичайно складну і відповідальну освітню функцію в процесі професійного розвитку комунарів. Однак наслідки реорганізації навчальної системи інноваційного закладу, пов'язані з його відкриттям, були незрівнянно більш значущими з точки зору набуття вихованцями багатьох ціннісних, когнітивних і практичних орієнтирів для подальшого існування у світі професій.

На відміну від невдалої спроби зближення навчання і виробництва, пов'язаної з організацією при комуні в 1929 році кустарно-промислової школи, робфак, крім того, що кардинально вирішував указану проблему, забезпечував освітню базу для значно більш високого рівня професійної освіти комунарів. Його поява не лише перетворювала комуну на серйозний політехнічний навчально-виробничий комбінат, але й створювала можливості для пошуків більш масштабних і технологічно складних форм сучасного виробництва. Крім того, робфак значно розширював можливості комунарів у галузі вдосконалення інформаційної складової їхнього перспективного професійного розвитку.

А. С. Макаренко, отримавши небачені для Горьківської колонії матеріальні й людські ресурси, знайшов способи оптимального поєднання загальної освіти і професійної підготовки комунарів, а завдяки індивідуалізації шляхів навчання він створив їм можливість для вільного професійного самовизначення. Реальна відповідальність за процеси виробництва диктувала комунарам характер, темпи і зміст їхнього професійного становлення. А інтенсивність, складність, універсальність формування цінних із професійної точки зору структур особистості виступали, таким чином, педагогічною прерогативою керованого Макаренко закладу.

Професійна орієнтація розглядалася Антоном Семеновичем не як окремий напрям роботи комуни, а скоріше як педагогічний принцип її діяльності, оскільки забезпечувала певний контроль результатів виховання. Значно розвинувши нако-

пичений у колонії імені Горького досвід підтримки колишніх вихованців, заснований на принципі неперервності педагогічного контексту їх життєдіяльності, комуна створила потужну систему опіки, яка інтегрувала всі форми морально-психологічного і матеріального супроводу професійного становлення комунарів у перші роки після випуску.

Історія комуни імені Дзержинського переконливо довела, що набуття комплексу професійних якостей, являючись необхідною умовою повноцінної участі вихованця у виробництві, виступає вирішальним фактором його соціалізації, оскільки саме через вирішення виробничих завдань, на чому постійно наполягав Макаренко, пролягає один із найефективніших шляхів до самоототожнення особистості з цілями і цінностями всього суспільства.

Можна впевнено стверджувати, що, повноцінно реалізуючи профорієнтаційну функцію, забезпечуючи вільний професійний вибір і надаючи вихованцям початкову професійну та повноцінну середню освіту, комуна імені Дзержинського створювала максимально сприятливі стартові можливості для безперервного професійного розвитку своїх випускників упродовж життя. У той же час, її досвід можна розглядати як надзвичайно цінний внесок до світової практики педагогічного управління складними процесами оптимізації професійного самовизначення особистості.

Завдяки унікальній системі поєднання навчання з виробничою працею, розмаїттю і постійному розвитку методів допрофесійної та професійної підготовки, наявності комплексного виробничого навчання, а головне, своїй загальній професійній спрямованості, комуна імені Ф. Е. Дзержинського може вважатися професійно-виховним закладом інноваційного типу, що не має собі аналогів ані в тогочасній, ані в сьогоднішній освіті.

ВИСНОВКИ

Теоретичний аналіз широкого кола історико-педагогічної та мемуарної літератури, архівних джерел, матеріалів періодики, що висвітлюють різноманітні аспекти становлення унікальної виховної системи А. С. Макаренка, дозволив виявити закономірності, головні тенденції та суттєві особливості практичної реалізації поглядів видатного вітчизняного педагога-реформатора щодо проблеми професійного розвитку особистості.

Можна з упевненістю сказати, що вся історія макаренківських інтернатних виховних закладів – це унікальний досвід цілеспрямованої, детермінованої соціально-педагогічними цілями професіоналізації молоді. Розвиток особистості майбутнього професійного діяча А. С. Макаренка розглядав не ізольовано від головних виховних цілей створеної ним педагогічної системи, а в контексті цих цілей, як важливий і необхідний засіб їхньої реалізації та фактор стабілізації досягнутих результатів.

Наявність чіткої, зрозумілої всім вихованцям мети підготовки до повноцінного професійного життя, її конкретизація у окремих завданнях, наявність різноманітних професійних форм діяльності, підпорядкованих загальній меті, взаємоузгодженість цих форм, їхня цілісність і єдність, структурованість та ієрархічність, відносна самостійність та загальне управління дають підстави розглядати практику професійного розвитку особистості у керованих А. С. Макаренком закладах як педагогічне системне явище.

Як ми бачили, динаміка змісту, методів і форм професіоналізації особистості віддзеркалює головні організаційно-педагогічні та економічні етапи розвитку макаренківських установ. Це поєднання економічних і педагогічних завдань підтверджує найхарактернішу рису створеної системи, виступає провідним фактором її ефективності. По суті, навіть сама можливість для вихованців творити адміністративну і матеріальну історію закладу виконувала важливу професіогенетичну функцію.

Забезпечення результативності процесу професіоналізації підлітків А. С. Макаренка пов'язував із ефективним вирішенням низки тактичних завдань. Найголовніше з цих завдань, розв'язання якого вимагало значних інтелектуальних, організаційних, матеріальних і часових ресурсів, яке виступало упродовж усіх років його діяльності в інтернатних закладах головним об'єктом педагогічної турботи, полягає у проектуванні емоційно-ціннісної, когнітивної і операціональної підсистем професійного розвитку та оптимізації взаємодії цих підсистем у цілісному педагогічному процесі. Системотвірною складовою професіогенезу вихованця в колонії і комуні виступало формування комплексу відповідних ціннісних орієнтацій – головного мотиваційного фактору підготовки підлітків до самостійного існування у професійному світі. Становлення належної професійної ідеології неодмінно передбачало включення вихованця до системи таких стосунків у процесі виробництва, навчання, спілкування, результатом яких ставало ціннісне ставлення до всіх об'єктів професійної дійсності – мети, змісту, засобів, суб'єктів тощо.

Функціональний зміст когнітивної підсистеми полягав у забезпеченні якості та диференціації загального і професійного навчання, що в процесі перманентного розвитку набуло особливо досконалих форм у комуні імені Держинського в останні роки її існування. Поступове ускладнення освітньої системи, розширення її вікового діапазону, постійний пошук найоптимальніших методів і форм організації навчання, узгодження його змісту і спрямованості з вимогами виробництва, пристосування до освітніх потреб окремих груп вихованців, ретельний підбір кваліфікованих учителів, культивування престижу освіти і освіченості серед юнаків і

дівчат – характерні особливості формування когнітивної готовності вихованців до професійної самореалізації.

Операціональна складова професіоналізації колоністів і комунарів завдяки своєму безпосередньому відношенню до практичного виконання виробничих функцій цілком залежала від матеріальної бази та промислового розвитку установ. Ми мали можливість докладно побачити історію боротьби Макаренка за нарощування їхніх індустріальних потужностей, неабияке його завзяття і винахідливість у питаннях пошуку джерел фінансування. Треба підкреслити, що своє ключове професійно-виховне завдання виконували як примітивні кустарні майстерні або напівмеханізовані цехи, так і потужні промислові підприємства, оскільки задіяність до реального виробництва стимулювала розвиток у вихованців складної системи взаємозв'язків психологічної і практичної готовності до реалізації професійних функцій. Саме праця промислового типу єдина цілком відповідала педагогічним критеріям Макаренка, оскільки виступала втіленням “матеріальної сфери” – “чи не наймогутнішого виховного чинника”. Проте набагато важливішим, ніж вирішення вузьковиробничих завдань, фактором становлення особистості майбутнього професійного діяча Макаренко вважав досвід адміністративної діяльності, діапазон і самостійність якої належать до унікальних педагогічних особливостей очолюваних ним установ. Система самоврядування і реальна участь в адмініструванні підприємств вводила вихованців у чіткий лад сучасного для тих років високотехнологічного виробництва, намічала контури їхньої майбутньої професійної перспективи, формувала мотиваційне і функціональне підґрунтя для подальшого професійного становлення.

Важливою педагогічною умовою реалізації всіх указаних підсистем професійного розвитку вихованців виступало високопрофесійне оточення дорослих, що стало можливим лише як результат цілеспрямованої адміністративної роботи А. С. Макаренка, його комунікативної і людинознавчої компетентності, постійної боротьби за відстоювання власних принципів кадрової політики.

Наступне педагогічне завдання передбачало налагодження профорієнтаційної роботи, підтримку професійного самовизначення вихованців і організацію їх випуску в самостійне трудове життя. Ця необхідна функція загальної системи професіоналізації комунарів знаходила своє втілення передусім у стимулюванні в кожного із них різноманітних проявів трудової активності, включенні до різних видів доступної професійної діяльності, наданні можливості для отримання кваліфікації всередині закладу, ознайомленні з різноманітною професійною специфікою, налагодженні зв'язків із низкою установ та організацій, які опікувалися проблемами професійного навчання і працевлаштування молоді. Характерною особливістю створених Макаренком закладів, що підкреслювала їхню унікальність на тлі тогочасної державної інтернатної мережі, була розвинена система супроводу випускників, яка передбачала психологічні й матеріальні форми їхньої підтримки. Усвідомлення вихованцями свого зв'язку з колишньою установою виступало могутнім стабілізуючим фактором їхньої соціалізації, оскільки забезпечувало певну спадкоємність між виховними принципами інтернатного закладу і ціннісно-мотиваційним підґрунтям подальшої професійної освіти або професійної адаптації.

Вивчення всієї професіогенетичної феноменології колонії імені М. Горького і комуни імені Ф. Е. Дзержинського дає підстави для виокремлення базових принципів організації професійного розвитку особистості в соціально-педагогічній практиці А. С. Макаренка. Такими, на наш погляд, можна вважати:

а) принцип *суб'єктності*, що базується на формуванні у колоністів і комунарів так званої суб'єктної позиції як особливого способу реалізації ціннісного ставлення до процесів професійного розвитку та професійної діяльності (В. Сластьонін,

І. Ісаєв, Є. Шиянов) та передбачає створення умов для свідомого, активного, цілеспрямованого і самостійного перетворення вихованцями власного внутрішнього світу та характеристик життєдіяльності в процесі присвоєння різних аспектів світу праці: професійних ролей, професійних цінностей, знань і навичок;

б) принцип *підпорядкування індивідуальної мотивації професійного розвитку системі соціальних пріоритетів*, що використовувався А. С. Макаренком як найпотужніший стимулюючий фактор, покладав в основу всієї педагогічної роботи виховання громадянських якостей та пропаганду головних атрибутів суто соціалістичної ідеї – соціальної рівності й спорідненості, спрямованості всього суспільства на позитивну перспективу, необхідності безкорисного внеску кожного члена у спільне процвітання тощо;

в) принцип *паралельності формування комплексу базових загальнопрофесійних компетенцій і набуття вузько фахової кваліфікації*. В ситуації, коли загальна частка вихованців, що мала змогу отримати достатню для власної професійної самореалізації фахову освіту безпосередньо в макаренківських закладах, постійно зростала, але ніколи не охоплювала більшості контингенту, були створені достатньо ефективні педагогічні умови для так званої допрофесійної підготовки, яка передбачала розвиток широкого кола психологічних, технічних, адміністративних, комунікативних і інших загальнотрудових навичок, що надавали вигідні переваги горьківцям і держинцям у подальших професійних пошуках;

г) принцип *актуалізації внутрішніх і зовнішніх можливостей установи для прояву професійної активності вихованців*, який реалізувався через організацію професійного макро- і мікросередовища, постійне намагання керівництва розширити контакти закладу з різними професійними інститутами, формування уявлення юнаків і дівчат про різноманіття професійного світу, послідовне сприяння їхнім професійним прагненням тощо;

д) принцип *максимального охоплення вихованців різноманітними і диференційованими формами професіоналізації*, реалізації якого сприяла специфічна система самоврядування, що дозволяла пройти через керівну функцію всім комунарам, структура академічної частини закладу, яка постійно ускладнювалася, а також обов'язковий і ретельний педагогічний контроль процесів професійного самовизначення і працевлаштування випускників.

Загальна результативність створеної і апробованої А. С. Макаренком системи професійного розвитку юнаків і дівчат знаходить своє підтвердження в аналізі їхніх біографічних даних. Віддалені в часі наслідки виховання ілюструють головні переваги та специфіку відкритого методу.

Яскравою особливістю макаренківських установ було те, що його юні вихованці набували виробничої кваліфікації, яка за своєю складністю, рівнем відповідальності, когнітивним і операціональним вмістом була адекватна більш дорослому віку. Якщо в колонії імені Горького Макаренко лише створював необхідні передумови для подальшого професійного розвитку, то в комуні імені Держинського він успішно реалізував програму випереджаючої професіоналізації комунарів. Випереджаючий професійний розвиток, навіть у вузьких рамках конкретної робочої спеціальності, включав вихованця в різноманітну систему нових для нього зовнішніх і внутрішніх зв'язків, продуктом реалізації яких виступало не лише раннє засвоєння професійних навичок і знань, але й, що особливо важливе, ненормативно раннє формування професійної позиції, світогляду, системи цінностей тощо. Сформовані таким чином у досить юному віці, на старті професійного життя відповідні особистісні новоутворення детермінували абсолютно специфічні і сприятливі внутрішні умови як для вибору професії, так і для всього майбутнього професійного самороз-

витку в цілому. Сказане дає підстави кваліфікувати педагогічну систему Макаренка як інноваційну практику реалізації пропедевтичних форм професійного розвитку.

Унікальність розглянутої професіогенетичної практики і її відмінність від традиційних методів розвитку людини як суб'єкта професійної діяльності полягає в апробованому багаторічному досвідом оптимальному способі поєднання ціннісних, діяльнісних, інтелектуальних факторів самореалізації людини в праці. Переваги даної системи відчутно проявилися в таких формах, як універсальність практичної і психологічної готовності до праці; усвідомленість і серйозність професійного вибору, активність та послідовність у досягненні професійних цілей; орієнтація на вищі професійні досягнення тощо.

Формування підлітка як суб'єкта нинішньої й майбутньої професійної діяльності невіддільне від сформульованої Макаренком загальної виховної мети. Не можна не побачити професіогенетичний зміст таких атрибутів макаренківської педагогіки, як виховання у колективі, продуктивна праця, господарська турбота, дієве самоврядування, система перспективних шляхів, професійна майстерність вихователя та інших. У цьому контексті ефективність професіоналізації цілком може розглядатися в низці якісних показників виховної теорії і практики видатного педагога.

Для сучасної професійної освіти особливе значення мають методологічні положення видатного педагога щодо проблеми професіоналізації особистості взагалі, а також створені і апробовані в його багаторічному досвіді надзвичайно ефективні педагогічні моделі раннього професійного розвитку. На адаптацію в нинішніх умовах реформування вітчизняної системи фахової підготовки молоді заслуговують також соціально-ціннісні й технологічні аспекти мотиваційної складової його педагогічного досвіду. Головна ж, на нашу думку, заслуга Антона Семеновича перед сучасною наукою і освітньою практикою полягає в тому, що він зумів подолати відносну педагогічну нейтральність процесу професійного розвитку особистості, розкривши та реалізувавши його великий виховний потенціал, перетворивши на провідний фактор соціалізації і самореалізації вихованців.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Абарінов О. О. – 15, 175
Абашкіна Н. В. – 182, 183, 243
Абульханова-Славська К. О. – 13
Абушек (Пащенко) М. Ф. – 169
Авва М. Я. – 176
Аврутін Г. Н. – 136, 139, 173, 180
Аврутіна – 173
Адамович С. Г. – 175
Адилев – 201
Адлер Г. – 171
Айвазовський І. К. – 211
Александров – 136
Алексєєв О. В. – 281
Алексюк Л. – 220
Альфан Е. – 252
Ананьєв Б. Г. – 13
Андріанов В. Д. – 181
Андрієвський В. – 22
Андрющенко В. – 201, 282
Анісімов Д. Ф. – 238
Аніщенко О. – 83
Антоненко Ф. П. – 88
Арнаутов В. О. – 48
Архангельська З. П. – 62, 63, 65
Асмолов О. – 13
Ахаян Т. К. – 11
Багмут – 172, 194, 197
Багров – 242
Базилевич – 177, 257
Базилевський – 54
Байков А. І. – 176
Бакурін Ф. – 281
Балабанович Є. З. – 83, 92
Балицька Н. А. – 128
Балицький В. А. – 125, 126, 128, 131, 136,
175, 179, 204, 226, 229, 266, 278
Барбаров П. Й. – 167
Барбюс А. – 29, 30
Бачинський М. – 128
Безсалова П. Г. – 147, 165
Бепенсон – 137
Берджієвський Г. В. – 231
Бердикова – 201
Бердичевський – 136
Березняк Г. Є. – 147–149, 160, 161, 194,
197, 205
Берман В. С. – 175, 275
Бершетін Є. В. – 160
Бессонова Л. М. – 173
Бельський П. Г. – 43
Беляк О. – 10
Беляков О. О. – 281
Бесєдін – 212
Бескіна Р. М. – 11
Биковський – 59
Білецька Н. Ю. – 147–149, 163, 164, 194,
197
Білий – 201
Білоус О. Г. – 147, 148, 155, 162, 163, 167,
194, 197, 203, 205
Бірюков – 281
Блат Й. М. – 128, 132, 183
Блох (Орлова) С. Я. – 164
Бобіна М. К. – 204
Бобрик Л. Л. – 176
Богатов В. – 281–283
Богдан – 176
Богданович В. С. – 198, 204
Богопільський – 41
Богуславський К. Є. – 213
Бодальов О. О. – 13
Болотін І. В. – 180
Борискіна К. Т. – 213, 278, 281
Боровок – 201
Бородаєвська В. І. – 174
Бороздін Ф. Р. – 177
Борок І. Й. – 148, 149, 167, 200
Боруцький І. – 88
Боярчук Т. С. – 212
Браун І. Б. – 144, 148, 164, 194
Брацихін П. – 282
Брегель А. А. – 279
Брицький А. М. – 283
Бродський – 173
Бродський І. І. – 211
Бройтман Р. Л. – 279
Броневої О. Й. – 128, 129, 133, 136, 138,
139, 180, 203, 222, 224–226, 229, 230,
242, 246, 248, 251, 254, 272, 273, 275
Бронфельд – 204
Бубнов А. С. – 196, 200
Букшпан М. М. – 127–130, 133, 143, 145,
147, 151, 154, 160, 170, 174, 178, 212
Буряк П. Д. – 204
Бутівченко С. – 83
Бухарін М. І. – 174

- Бушанський І. Г. – 136, 167, 194, 204, 205
Вавілов М. І. – 71
Вайнер – 39
Вайтц З. – 10
Вакуленко – 274
Василенко С. Н. – 213
Вахрамеев – 168
Ващенко Г. Г. – 33, 93
Введенський О. І. – 25
Векслер – 281
Великий – 201
Вербова К. В. – 11
Верді Дж. – 213
Вернадський В. І. – 71
Весіч В. О. – 63–65, 143, 144, 154, 174
Ветров І. А. – 153, 158, 171, 205, 270–272, 275, 281
Вехова – 281
Виноградова М. Д. – 11, 213, 242
Вислоцька – 171
Височин І. Г. – 59
Вігунська М. Г. – 147, 148, 163
Вовченко І. І. – 274, 278
Волочаєва К. О. – 161
Вольський Є. – 11
Воронцова – 39
Гавро Л. П. – 136, 182
Гальченко Т. А. – 40
Ганенко О. П. – 74
Гапеев А. Ф. – 222, 242
Гарагуля – 201
Гастев О. К. – 237
Генштафт П. С. – 281
Герасименко – 173
Герасимов І. П. – 164
Герасимов О. М. – 211
Герашенко Г. К. – 243
Гербеєв Ю. В. – 11
Гербуг-Гейбович Ф. А. – 54
Гердель Я. М. – 165
Герцкович Г. – 274, 281
Гетманець М. Ф. – 15
Гетге – 253
Гівенталь С. І. – 174
Гієнко – 201
Гладких – 138
Глікман І. З. – 11
Глянцев С. – 88
Гмурман В. Ю. – 10
Говорецька О. Т. – 64, 65, 144, 145, 169
Гойхман А. Б. – 136
Головачова О. Т. – 201
Головнін М. Г. – 63
Голубенко – 226
Голяк В. П. – 170
Гонтар Г. І. – 211, 281
Гонтаренко М. В. – 204
Горбунов М. О. – 173, 179, 226
Гордієнко – 181
Гордін Л. Ю. – 10, 11
Горленко – 274
Горохова М. М. – 147, 165
Горький М. (О. М. Пешков) – 23, 30, 34–37, 42–44, 46–48, 50–52, 64, 82, 92, 94, 95, 114, 118, 140, 143, 174, 246, 252, 255
Гребенюк – 107, 108
Грейер Л. В. – 63
Греков М. Б. – 211
Грибков Г. С. – 176
Григор'єв М. О. – 36
Григорович Є. Ф. – 17, 62, 63, 65, 144, 145, 165, 194
Григорович М. О. – 66
Григорович О. М. – 65, 66
Гринвальд – 173
Гриньова М. В. – 10
Гриценко Л. І. – 10
Грицюк В. М. – 211
Гроссицький – 136
Грушев Ю. І. – 247
Губер О. М. – 147–149, 161, 162, 194
Гунько Ю. П. – 15
Гурін С. С. – 181
Давидов Н. І. – 173
Двоскіна С. – 181
Демидов – 138
Демченко – 237
Демянко Г. – 281
Денисенко – 173
Дергачова Т. В. – 147–149, 164
Джуринська П. Ю. – 281
Дзержинський Ф. Е. – 125, 132, 177, 188
Дидоренко С. Я. – 137, 174, 175, 255, 274
Дитюченко М. – 281
Дмитрієв Є. І. – 176
Добродицький Г. І. – 148, 166, 194, 197
Довгополюк М. Л. – 26, 46, 96, 119
Докучаєв В. В. – 71
Долголазов – 201
Долотов О. О. – 181
Донець Г. – 22
Дорохов Ф. В. – 275

- Дорошенко В. С. – 159
Доценко А. – 11
Дроботова Л. Ф. – 143, 145, 166, 169, 170
Дрозд Л. – 11
Дроздовський К. П. – 281, 283
Дроздюк П. О. – 248
Дубіна – 201
Дубовиков – 211
Дубровін – 167
Дюшен В. М. – 34, 36, 42, 46, 116, 143, 187
Елькін Ю. – 128, 228
Ерріо Е. – 252
Євграфова А. – 10
Євтух М. Б. – 10, 11
Єрісов Г. Н. – 63, 65
Єрісова Л. Г. – 65
Єрмак О. П. – 83
Єрмоленко В. І. – 63
Єфіменко – 174
Єфіменко В. І. – 176
Жиловець – 212
Жмудський В. В. – 274, 277
Жюльєн – 252
Заболотний – 201
Завгородній М. Т. – 181
Завицький Г. М. – 118
Зав'ялов А. К. – 281
Загребаєв В. Д. – 171, 181
Заїка Ф. С. – 281
Зайкевич А. Є. – 71
Зайцев В. Г. – 172, 281
Зайцев С. І. – 269, 272
Зайчик С. Б. – 42, 77, 87, 111, 113, 116
Залезня – 201
Залкінд А. – 41, 42
Замочник Я. Д. – 170
Зарецький – 180
Затонський В. П. – 252
Згурський І. Л. – 181
Зеєр Е. Ф. – 13
Земелькіна А. В. – 176
Землянський О. Н. – 238, 257
Зільберштейн А. І. – 140
Зозуля В. І. – 282
Золотарьов Ю. – 47
Золотов – 136, 139
Зязюн І. А. – 10, 83
Зякун – 110, 111
Іваненко О. Д. – 33, 88, 92, 100
Іванов (1) – 44
Іванов (2) – 136
Іванов Г. Є. – 149, 165
Іванов К. – 201
Іванов К. В. – 148, 149, 166
Іванов М. І. – 88
Іванов М. А. – 181
Іванова – 201
Іванська Т. В. – 15
Ізмаїльській О. О. – 71
Ілалтдінова О. Ю. – 209, 244, 263, 266
Іллюшин С. В. – 281
Ілляшевич Є. А. – 63
Ілляшевич З. А. – 63
Ілляшевич М. С. – 63
Ілюшечкін С. Ф. – 204
Іоїль (архімандрит) – 22
Ісаєв І. Ф. – 290
Іскін А. М. – 248
Іткін – 168
Каганович Л. М. – 155, 252
Калабалін С. О. – 13, 100, 114, 115, 145–
147, 150, 158, 159, 165
Калнін – 136
Кальницька З. – 88
Камардінов В. Р. – 204, 216, 257, 265
Камишанський О. – 212
Камишанський Ю. В. – 211, 213
Канторович С. І. – 21, 46, 97, 107, 111, 116,
118, 119
Карабіна Н. – 282
Карлович – 66
Карлсон К. М. – 52, 128, 133, 224
Карпенчук С. Г. – 92
Кель О. С. – 152
Кетов – 281
Кирюхін – 282
Китвенко В. М. – 176
Клейн Й. К. – 66
Клеточкіна П. Г. – 278, 283
Клімов Є. О. – 13
Кловацький – 201
Клямер З. С. – 274, 281
Княженко Б. Б. – 243, 269
Коваленко – 280
Коваленко М. І. – 144, 149, 201, 202
Коваль Л. Т. – 41, 65, 159, 174
Ковальов 3-й – 201
Ковшар Г. Д. – 176
Ковьярін – 139
Коган Р. Й. – 144, 145, 166, 169, 174
Коган С. Б. – 132, 177, 178
Кожедуб Ю. А. – 15

- Козир В. М. – 212, 266
Козопольнянський В. Н. – 181
Колесса П. А. – 151, 177, 188
Колодезнікова Н. К. – 153
Коломійцев В. І. – 204
Колотюк – 201
Колясникова З. І. – 281
Кондрашов М. – 211
Конісевич Л. В. – 13, 204
Кононенко К. С. – 13, 134, 172, 173, 179, 203
Конопльова Н. – 11
Корабльова Т. Ф. – 15
Коркішко – 162
Корнеєв – 201
Короленко В. Г. – 19
Коротов В. М. – 10
Косіор С. В. – 200
Костенко – 138
Костичев П. А. – 71
Костюк – 256
Котельников М. Н. – 18, 74
Котов І. А. – 88
Кочубієвський – 178
Кравцов Н. І. – 181
Кравченко В. – 198, 204
Крамов О. Г. – 213
Крамущенко Л. В. – 10, 15, 83
Краснікова А. Ю. – 269
Крендясова Л. В. – 281
Кривенко – 281
Кривонос І. Ф. – 10, 15, 83
Криворотченко – 181
Крикотін В. – 274
Крикун – 41, 144, 145, 151, 168–170
Кримський – 275
Кровопущенков І. Г. – 281
Криворотченко – 242
Кропачов – 215
Крупко – 20, 59
Крупнов Ю. В. – 11
Крупська Н. К. – 33, 45, 46, 258
Крутицький П. (П. Ф. Полянський) – 25
Кузін – 281
Кук Дж. – 36
Куксов – 204
Кулагін – 173
Кулешов – 201
Кулик М. М. – 116
Куліков В. – 211
Кумарін В. В. – 10
Куніцин В. Є. – 170
Куперман – 281
Купрій Н. В. – 205
Купрійчук – 206
Курдюмов М. В. – 71
Курилко – 41
Куровський – 136, 248
Курчинський – 242
Курьянова Н. В. – 201
Куслій П. П. – 281
Кушнірь Ф. Д. – 176, 177
Лавриненко – 201
Лазарева – 275
Лапко (Лабко, Лабков) О. О. – 180, 231
Лаптенко – 281
Лашко Н. Т. – 176
Левицький (1) – 40
Левицький (2) – 173
Леванідов А. Я. – 22
Левін – 169
Лейтес – 228
Леплевський І. М. – 131
Левшаков В. Т. – 170, 213, 276
Лешлов – 66
Ликова – 281
Лисенко П. Г. – 284
Литвинова М. Д. – 205, 279, 281
Литовка М. В. – 211, 243, 269
Лихачов – 282
Лицкіндорф В. В. – 181
Ліпін – 100, 116
Ліф Є. О. – 275
Лобода В. С. – 201, 272
Локтюхов О. І. – 281
Ломов Б. Ф. – 13
Лотоцький В. – 88
Лукін Ю. Б. – 92
Лукошко Г. І. – 212
Луначарський А. В. – 45
Луций В. М. – 176, 204, 273
Львов – 201
Любимов – 115
Любомирська (Любомирова) – 173
Магура В. Є. – 281
Магура В. І. – 149, 164
Магура Є. С. – 144, 147–150, 154, 155, 158, 163, 164, 175, 194, 197, 201–203, 205, 279, 283
Мазо С. С. – 160
Мазур П. – 11
Майборода – 174

- Макаренко В. С. – 165
Макаровський Д. Б. – 34
Маковський В. Є. – 211
Максимов М. А. – 130
Малаканов – 173
Марген – 252
Маркова А. К. – 13
Маро (М. І. Левітіна) – 28
Мартиненко І. В. – 148, 149, 160, 161, 194, 197, 200
Марусинов О. І. – 131, 136, 228, 229
Марусиченко М. П. – 274, 281
Марущенко П. М. – 201
Маслоу А. – 13
Массон – 173
Матвеев М. Г. – 204
Матеренін – 274
Матрьонін – 281
Махно Т. Д. – 20, 95
Машотас В. К. – 210
Мединський Є. М. – 32
Межов Г. О. – 169
Мельник О. П. – 201
Мельникова – 178, 204
Мельникова О. В. – 11, 267
Меңде – 277
Менжинська Л. Р. – 74
Месонье Ж.-Л.-Е. – 211
Мехліс Л. З. – 251
Мещеряков – 138
Мизяк С. М. – 281
Миколюк А. П. – 20, 98, 102, 115
Михайловська Н. – 83
Мінаєв – 136
Мітін – 246
Міщурова – 173
Мовшович – 39, 60, 61
Могилін – 237
Молодцов – 47
Момот Л. М. – 15
Моргун В. Ф. – 10, 11, 15
Мороз І. Т. – 97, 107
Морозов В. В. – 15
Морозова Н. О. – 92
Мотиль (Левіна) Б. А. – 168, 169
Мотиль В. Я. – 168, 169
Мохонько В. Г. – 15
Мошлін П. О. – 275
Мудрак Г. Н. – 211
Найдьонова – 38
Наконечна – 199
Наливайко К. Я. – 283
Натанзон Е. Ш. – 10
Науменко Л. І. – 15
Науменко Ф. І. – 11, 140
Наумов – 115
Нгуен Ван Тінх – 10
Невська С. С. – 10, 11, 151, 175
Нечаєв М. М. – 13
Нечай О. Ф. – 176
Никифорова Л. М. – 63
Ніжинський М. П. – 11, 32, 83, 92
Нікітін В. – 199, 201, 274
Нікітін Д. – 281
Нікітін С. М. – 243
Новак Ф. Ф. – 281
Носик – 138
Носик З. Н. – 269, 281
Носков – 175
Окса М. М. – 11, 92, 96, 94, 109, 140
Октябрьський Ф. В. – 282
Олейніков С. Д. – 119
Олексієнко – 244
Омельченко М. С. – 147, 148, 162, 163, 194, 197
Онопрієнко О. С. – 212, 281
Опаліхін В. М. – 15
Опришко – 126
Орлов І. Л. – 204
Остапенко Є. – 211
Остапенко П. Г. – 176
Остапченко О. І. – 92, 114, 115
Остроменцька Н. Ф. – 34, 40, 43–45, 46, 94, 95, 144, 145, 159, 168, 170
Павлова М. П. – 11, 83
Панаканов – 173
Панов І. І. – 204
Пантелеймонова Є. Г. – 148, 161, 194, 205
Пантюхов – 41
Панченко – 143
Парусов – 136, 137, 242
Паточкіна Є. П. – 176
Педаш – 176
Пеккер – 250
Перфильєв Л. П. – 179, 242
Петров А. С. – 179, 180
Петров М. В. – 213
Петрова В. – 11
Петровський Г. І. – 23, 119, 221, 252
Пенкін М. Т. – 282
Пєха Л. – 10
Пєшкова К. П. – 50

- Письменний Я. В. – 128, 142, 183
Піхоцька О. С. – 250
Півень В. А. – 20
Піонтек К. – 137, 181
Платон – 157
Платонов – 162, 194
Плачковський П. А. – 282
Плисак В. А. – 15
Погребінський М. С. – 249
Покровський П. І. – 181
Поляченко – 176
Пономаренко – 176
Попов В. А. – 176
Попов О. І. – 36, 185
Попова Л. Д. – 92, 103, 109
Поповиченко В. І. – 63
Поповиченко Н. Т. – 63
Постишев П. П. – 252
Постніков В. В. – 201, 211, 212
Приходченко – 176
Прокопенко – 151, 168–170
Прудкий П. М. – 282
Пряжніков М. С. – 13
Пряжнікова О. Ю. – 13
Пухур – 201
Пушніков С. П. – 13, 148–150, 155–158,
163, 175, 194, 197, 283
Рабінович – 201
Радивончик О. М. – 63
Разуваєв Н. А. – 176
Раківненко Н. І. – 148, 165
Ракович І. П. – 63
Редькін – 274
Редько – 273
Рембрандт Харменс ван Рейн – 211
Реп'ях – 201
Репін І. Ю. – 211
Розенберг Г. Є – 181
Розовський – 20, 39, 77, 79
Розумовський М. – 204
Ройтенберг Ю. О. – 213, 275
Романов П. – 201
Рубан Й. В. – 147, 161, 194, 197, 203, 205
Руденко В. А. – 211
Румберг – 206
Русаков А. Н. – 151
Рютін М. Ф. – 180
Рябов – 41
Рябцев К. С. – 181
Ряполов – 247
Ряппо Я. П. – 58, 75
Савченко В. – 283
Сагредо Л. П. – 62, 63, 65
Садовнича В. П. – 282
Салько (Макаренко) Г. С. – 11, 13, 20, 23,
33, 36, 40, 42–46, 49, 51, 96–98, 100,
102, 104, 115, 130, 132, 140, 143–145,
147, 169, 172, 174
Салько Л. М. – 132, 172, 174
Саннікова Н. Г. – 11
Сахаров – 173, 179
Сачкова – 201, 256
Сварог В. С. – 211
Сватко А. С. – 283
Свировський – 145
Свистун В. І. – 11
Сезанн П. – 211
Селезньов В. К. – 129, 246
Семенов К. – 283
Семенова – 278
Семенов І. М. – 173, 265, 273
Сербський З. Н. – 100, 111, 115, 116
Серебрянський – 138
Сериця С. А. – 176
Серлен – 252
Сивохін – 173
Сидоренко – 204
Сидоров П. В. – 52
Силаков П. Ю. – 173, 179, 193, 194, 203,
216, 218–222, 241, 242, 254
Синявський В. В. – 11
Сиром'ятникова О. В. – 213
Сичов В. – 199
Скребнев В. М. – 160, 238, 266, 273
Скрипник М. О. – 140, 252
Сластьонін В. О. – 290
Слепцова Н. І. – 147, 148, 172
Слуцька Г. С. – 269
Слісенко – 199
Смола – 165, 166, 197
Соколов С. І. – 277
Соколов Р. В. – 15
Соколова Н. В. – 15
Соколовський – 201
Соколовський О. Н. – 71
Соколянський І. П. – 36, 119, 142, 185,
190, 261
Сопін І. П. – 88
Сопін О. П. – 281
Сосюра – 201
Спичкіна А. Ф. – 147, 163
Стариков Д. Н. – 176

- Старченко – 198, 199, 204
Стебловський В. І. – 82
Стельмахович М. Г. – 10
Степаненко – 201, 212
Степченко Е. Ф. – 176
Стіріс Ф. Г. – 205, 283
Сторчак О. – 174
Сторчакова Н. А. – 277
Стреляний П. Т. – 275, 276, 281
Стрільбицька Л. П. – 147, 148, 162
Стрільбицький С. Д. – 20, 43
Строкань – 174
Струманський В. П. – 11
Студецький М. – 204
Судаков І. П. – 130, 131
Сумський К. – 25
Сухарев М. Я. – 21, 37, 38, 40, 42, 60, 78, 79, 87, 101, 108, 109, 111–119, 122, 146
Суходольський Г. В. – 13
Сьюпер Дж. – 13
Таран – 206, 280
Тарапата С. О. – 21
Тарарака Д. Д. – 176
Тарасевич Н. М. – 10, 15, 83
Тарасов – 201
Татаринів Т. Д. – 64–66, 126, 131, 142, 144, 145, 149–151, 159, 170, 177, 194, 197, 203, 205, 238–240, 279
Татаринова (Григорович) В. М. – 64, 65, 66, 144, 145, 170
Тепер І. Я. – 129–131, 133, 134, 136, 180, 196–198, 203, 207, 226, 229, 242, 248, 254, 255
Тер-Гевондян А. Г. – 11
Тереніна Л. – 88
Терентюк Д. П. – 204, 213, 278
Терський В. М. – 13, 63, 66, 144, 145, 149–154, 166, 168–170, 197, 205, 208, 209, 211, 212, 247, 254, 268
Теслін А. З. – 201, 282
Тетерядченко В. – 282
Тимірязев К. А. – 66
Титаренко – 211
Тихон (патріарх) – 25
Тихонов П. К. – 52, 131, 132, 138, 139, 226
Тіціан Вечелліо да Кадоре – 211
Ткаченко А. В. – 83
Ткаченко М. Т. – 15
Ткачинський – 174
Ткачук І. К. – 201, 213
Токаренко – 277
Токарев І. Д. – 15, 140, 141, 155, 158, 175, 176, 211, 236–238, 242, 243, 245, 269, 272, 274, 275
Токарев Ю. І. – 15
Толстопятенко – 274
Треньова Є. – 163
Трепке А. Ф. – 54
Трепке В. В. – 18, 54, 55, 81
Трепке Е. В. – 18, 54, 55, 81
Третьяков С. Ф. – 71
Трифонов М. В. – 283
Трофімов Ф. – 88
Тулецька Л. – 282
Тургенев І. С. – 157
Тютякало М. В. – 148, 162, 163, 194, 197
Уманов – 138
Уткін – 201
Ушан – 137
Файбишева – 38
Федецький А. – 22
Федоренко – 256
Федорков М. О. – 171
Федоров Я. Д. – 119
Федотов – 136
Фере М. Е. – 11, 13, 47, 61, 64, 65, 69, 72, 73, 82, 92, 98, 100, 104, 108, 114, 117, 139
Філатов В. І. – 176
Філатова – 201
Філін І. В. – 151
Фіш Б. М. – 40, 42, 97, 111
Фомін – 165
Фортунатов В. П. – 148, 149, 166
Французов – 238, 266
Фролов А. А. – 10, 11, 15, 83, 92, 96, 117, 209, 210, 244, 254, 263, 266
Харламова О. І. – 216
Харченко І. І. – 281
Хілліг Г. – 12, 15, 37, 39, 53, 69, 83, 109, 117, 175
Холланд Дж. – 13
Хоптяр А. С. – 11
Хохлікова М. П. – 283
Храско В. А. – 181
Цветкова – 115
Цебржинський О. І. – 66
Цикліс С. М. – 226, 227, 230, 243
Цимбал – 275
Цирульников – 172, 242
Цихан А. – 252
Чаплигін О. Е. – 274, 283

- Чаплян М. Д. – 63
Чарахчян – 172
Чевелій О. О. – 201, 271, 281
Чепіжна (Єрісова) Н. Ю. – 65
Червенко І. Н. – 176, 275
Чередниченко Л. – 33
Черепаківна К. Г. – 148, 163
Черников – 237
Чернобильська – 139
Черняєва О. Г. – 164
Четвериков І. П. – 66
Чечельницький Д. Б. – 180
Чорний В. І. (Шварц) – 166, 204
Чубар В. Я. – 252
Чудна Н. О. – 256
Чумак Н. А. – 174
Чуприн – 201, 212
Чурилов Я. К. – 180
Шадриков В. Д. – 13
Шапіро – 137, 138
Шапошников – 199, 256
Шапошников М. Й. – 181
Шарий М. І. – 176
Шариков Д. М. – 180
Шатаєв Ф. В. – 212
Шварц М. М. – 148, 161, 194
Швед О. Н. – 159, 220, 247, 273
Шверник М. М. – 252
Шевченко – 177
Шейдін Є. М. – 176, 266
Шейнгауз С. С. – 180
Шелудько О. І. – 21
Ширявський К. К. – 204
Шишкін І. І. – 211
Шиянов Є. М. – 290
Шмигальов – 137, 204
Шульга В. І. – 15
Шульга В. М. – 15
Шульгін В. М. – 245
Шурова – 172
Шутенко А. С. – 176
Юрченко – 166, 167, 169
Юрченко Д. П. – 165
Юрченко О. З. – 147–149, 164, 165, 197
Яворницький Д. І. – 66
Ягода Г. Г. – 140, 226, 249
Яковлев В. І. – 36, 187
Якушкін І. В. – 71
Яновський Й. Б. – 177, 201, 257
Ярмаченко М. Д. – 10
Ярошенко П. А. – 180, 226
Яровий – 145, 174
Яценко І. І. – 153, 154, 201
Яценко А. О. – 201

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. А. М. Опыт образовательной работы в Полтавской трудовой колонии им. М. Горького / А. М. // Новими стежками. – 1923. – № 2. – С. 51–59.
2. А. С. День первого снопа. Детская колония имени Горького / А. С. // Голос труда. – 1924. – 25 июня.
3. А. Ю. Мешканці прийомника / А. Ю. // Наше слово. – 1928. – № 2. – С. 36–40.
4. Абаринов А. Испытание властью. Киевский период жизни Макаренко (1935 – 1937 гг.) / Александр Абаринов, Гётц Хиллиг. – Марбург, 2000. – 200 с. – (Opuscula Makarenkiana Nr 22).
5. Абашкіна Н. В. Актуальні проблеми професійної підготовки в педагогіці А. С. Макаренка / Н. В. Абашкіна // А. С. Макаренко и мировая педагогика : материалы междунар. семинара, (8 – 10 апр. 2002 г.) / Полтав. гос. пед. ун-т имени В. Г. Короленко. – Полтава, 2002. – С. 27–31.
6. Абашкіна Н. В. Професійна підготовка вихованців у навчальних закладах А. Макаренка і Г. Кершенштейна / Н. В. Абашкіна // Педагогіка і психологія. – 1998. – № 1. – С. 194–197.
7. Автомобиль ГАЗ-А – первый легковой автомобиль [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://blog.artnn.ru/2007/12/06/avtomobil-gaz-a-pervuiy-legkovoyu-avtomobil/>
8. Адлер Г. Про це тільки пісень співати / Г. Адлер // Вісті. – 1936. – 6 трав.
9. Адрес-календарь // Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1904 год / Изд. Полтав. Губернского Статистического Комитета. – Полтава : Типо-литогр. Губернского Правления, 1904. – С. 1–133.
10. Адрес-календарь // Справочная книжка Полтавской губернии на 1906 год. – Полтава : Типо-литогр. Губернского Правления, 1906. – С. 1–108.
11. Алексеевич Г. А. К биографии А. С. Макаренко / Г. А. Алексеевич // А. С. Макаренко. Кн. 4 : статьи / ред. кол.: Ф. И. Науменко (отв. ред.) и др. – Львов, 1959. – С. 125–133.
12. Алёхина О. В. Экономическая деятельность в наследии А. С. Макаренко / О. В. Алёхина // А. С. Макаренко и мировая педагогика : материалы междунар. семинара, (8 – 10 апр. 2002 г.) / Полтав. гос. пед. ун-т имени В. Г. Короленко. – Полтава, 2002. – С. 31–36.
13. Альохіна О. В. Показники економічної діяльності А. С. Макаренка в колонії ім. М. Горького (полтавський період) / О. В. Альохіна // Педагогіка та психологія : зб. наук. пр. – Х., 2002. – Вип. 23. – С. 68–74.
14. Альохіна О. В. Розвиток господарської та економічної діяльності А. С. Макаренка в колонії ім. М. Горького в Куряжі / О. В. Альохіна // Теорія та методика навчання та виховання : зб. наук. пр. – Х., 2003. – Вип. 10. – С. 128–133.
15. Альохіна О. В. Розвиток економічної діяльності в комуні ім. Ф. Е. Дзержинського та її вплив на вихованців / О. В. Альохіна // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. пр. – К. ; Запоріжжя, 2002. – Вип. 26. – С. 228–233.
16. Альохіна О. В. Економічне виховання як фактор формування громадянина у педагогічній діяльності А. С. Макаренка (історія і сучасність) / О. В. Альохіна // Науковий вісник. – Х., 2002. – Вип. 11. – С. 53–57. – (Серія “Філософія”).
17. Андронович Б. И. О “печальном начале” колонии им. А. М. Горького / Б. И. Андронович, К. И. Белковский, И. Г. Колос // А. С. Макаренко : Кн. 11 / Львовский ун-т. – Львов, 1985. – С. 98–107.

18. Аніщенко О. Інновації у професійній підготовці робітничих кадрів у 20-х роках ХХ століття / Олена Аніщенко // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи: зб. наук. праць. / Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України. – К., 2009. – № 1. – С. 184–193.
19. Анрі Барбюс в Харькове // Пролетарий. – 1927. – 6 окт.
20. Анрі Барбюс у дитячій колонії ім. М. Горького // Комуніст. – 1927. – 6 жовт.
21. Анрі Барбюс у Харькові. На зборах активу МОПР'у // Комуніст. – 1927. – 6 жовт.
22. Антон Макаренко: Харківська трудова колонія ім. М. Горького (в документах і матеріалах 1926 – 1928 рр.) / авт.-уклад.: І. Ф. Кривонос, Н. М. Тарасевич, А. В. Ткаченко; за ред. дійсного члена АПН України І. А. Зязюна. – К. : Педагогічна думка, 2008. – 352 с.
23. Антон Семенович Макаренко. Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях / упоряд.: П. Г. Лисенко, І. С. Убийвовк. – Вид. друге, перероб. і допов. – К. : Рад. шк., 1978. – 160 с.
24. Ахаян Т. К. А. С. Макаренко і трудове виховання: (К 100-літтю со дня народження А. С. Макаренко) / Т. К. Ахаян. – Л. : Знання, 1988. – 13 с.
25. Б. Больше внимания школе / Б. // Дзержинец. – 1936. – 5 янв. – С. 2.
26. Б. Г. Перевод полтавской трудової колонии в Куряж / Б. Г. // Харьковский пролетарий. – 1926. – 17 апр.
27. Б. О. Колонія ім. М. Горького / Б. О. // Робітник. – 1926. – 5 січ.
28. Байков Ипполит. В гостях у “Горьковцев” (Очерк) / Ипполит Байков // Юный ленинец. – 1926. – 9 авг.
29. Байков І. “Есть...” : нарис / І. Байков // Знання. – 1927. – № 1. – С. 24–25.
30. Балабанович Е. З. Макаренко. Человек и писатель / Е. З. Балабанович. – М. : Моск. рабочий, 1963. – 472 с.
31. Барбаров П. Я работал с А. С. Макаренко / П. Барбаров // Педагогика. – 1993. – № 2. – С. 102–105
32. Безпритульних – до навчання // Комуніст. – 1927. – 30 лип.
33. Безпритульних до роботи // Комуніст. – 1928. – 5 січ.
34. Бельский Я. Трудовая колония в монастыре. (Куряж) / Я. Бельский // Пролетарий. – 1926. – 8 авг.
35. “Береги себя!!!” Переписка Г. С. и А. С. Макаренко с сыном (1927 – 1939 гг.) / сост.: Светлана Невская, Гётц Хиллиг. – Марбург, 2001. – 256 с. – (Opuscula Makarenkiana Nr 24).
36. Бескина Р. М. Идеи А. С. Макаренко сегодня / Р. М. Бескина, М. Д. Виноградова. – М. : Знание, 1988. – 80 с.
37. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 1. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
38. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 2. Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 344 с.
39. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності : навч. посіб. / І. Д. Бех. – К. : Академвидав, 2009. – 248 с. – (Серія “Альма-матер”).
40. Беляк Ольга. Погляди А. С. Макаренка в контексті адаптивного управління закладами та установами загальної середньої освіти / Ольга Беляк // Імідж сучасного педагога. – 2008. – № 1–2. – С. 31–34.
41. Биковець Мих. День в трудовій колонії (В Полтавській трудової колонії ім. М. Горького) / Мих. Биковець // Народній учитель. – 1925. – 10 лист.
42. Биковець Мих. Дитяча справа на Україні / Мих. Биковець // Дети после голода: сб. материалов / Центр. комиссия помощи детям при ВУЦИК'е. – Х., 1924. – С. 13–30.

43. Биковець Мих. Свято першого снопа: (В трудовій дитячій колонії під Полтавою) / Мих. Биковець // Вісти. – 1924. – 12 липн.
44. Боротьба з безпритульністю набирає планового характеру // Вісти. – 1926. – 18 липн.
45. Бразуль Ст. Колонія ім. М. Горького / Ст. Бразуль // Всесвіт. – 1928. – № 14. – С. 10–11.
46. Браславський Н. В будинкові ім. Максима Горького / Н. Браславський // Комсомолец України. – 1926. – 5 серп.
47. БРЗ. Трудова колонія ім. Горького / БРЗ // Вісти. – 1928. – 29 берез.
48. Броневої Ал. Пятилетие / Ал. Броневої // Второе рождение. Трудовая коммуна им. Ф. Э. Дзержинского, Харьков / сост.: И. Бачелис, С. Шаховский, Л. Гольдфарб. – Х., 1932. – С. 9–12.
49. Брюсельська робітничка делегація в Харкові // Комуніст. – 1927. – 3 груд.
50. Букшпан Мих. Дела и люди / Мих. Букшпан // Второе рождение. Трудовая коммуна им. Ф. Э. Дзержинского, Харьков / сост.: И. Бачелис, С. Шаховский, Л. Гольдфарб. – Х., 1932. – С. 81–88.
51. Бутівченко С. В. Зміст і форми управління середніми професійними навчальними закладами України в 1917–1941 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 “Теорія та методика професійної освіти” / Станіслав Васильович Бутівченко; АПН України, Ін-т педагогіки і психології професійної освіти. – К., 1997. – 17 с.
52. В день свого ювілею ДПУ відкриває дитячу колонію // Комуніст. – 1927. – 18 груд.
53. В дитячій трудовій колонії ім. М. Горького під Полтавою: фото Мих. Биковця // Нова громада. – 1924. – № 31–32. – С. 28–29.
54. В Совнаркомі СРСР и ЦК ВКП(б). О ликвидации детской беспризорности и безнадзорности // Правда. – 1935. – 1 черв.
55. В Харьков или в Запорожье? Сборник документов о переводе колонии им. Горького из Полтавы на новое место (“Завоевание Куряжа”) 1925–1926 гг. / сост. Гётц Хиллиг. – Марбург, 1985. – 158 с. – (Opuscula Makarenkiana Nr 5).
56. Вайтц З. Макаренко на рубеже веков – что остается? / З. Вайтц // A. Sz. Makarenko hagyatéka és az embernevelés kérdései a XX. század fordulóján. Nemzetközi Makarenko Fórum '98. – Budapest-Fót, 1998. – 10–12 old.
57. Ващенко Г. Педагогічна наука в СРСР (Яничар А. С. Макаренко – найбільший советський педагог) / Г. Ващенко // Рідна школа. – 1999. – № 4. – С. 70–80.
58. Ващенко Г. Предисловие / Г. Ващенко // 5 лет работы с детьми-правонарушителями: сб. ст. работников полтавских учреждений для правонарушителей. – Полтава, 1925. – С. I–VI.
59. Ващенко Г. Школа, як громадсько-культурний центр / Г. Ващенко // Наше слово. – 1928. – № 2. – С. 33–35.
60. Ващенко Н. Досягнення установ соціального виховання інтернатного типу на Полтавщині / Н. Ващенко // Дитяче містечко: зб. метод. матеріалів / за ред. В. Дюшен. – Х., 1928. – С. 11–17.
61. Веб. Найкращий пам’ятник вождю. На відкритті колонії ім. Ф. Е. Дзержинського / Веб // Комсомолец України. – 1927. – 30 груд.
62. Вербовая К. В. А. С. Макаренко о проблеме формирования жизненных планов воспитанников / К. В. Вербовая // Педагогическая система А. С. Макаренко и вопросы ее творческого применения современными воспитательными учреждениями: материалы к симпозиуму. – М., 1972. – С. 37–41.

63. Викторов В. За монастырской стеной / В. Викторов // Харьковский пролетарий. – 1926. – 4 июл.
64. Викторов В. За монастырской стеной. Окончание / В. Викторов // Харьковский пролетарий. – 1926. – 6 июл.
65. Вилучення підлітків з дитячих установ // Народний учитель. – 1927. – 19 січн.
66. Виноградова М. Д. А. С. Макаренко о трудовом воспитании в коммуне имени Ф. Э. Дзержинского / М. Д. Виноградова // Сов. педагогика. – 1953. – № 6. – С. 33–45.
67. Виноградова М. Д. Вопросы организации общего образования в школе коммуны им. Ф. Э. Дзержинского / М. Д. Виноградова // Изв. АПН РСФСР. – 1959. – Вып. 102. – С. 225–313.
68. Виноградова М. Труд и учение в Коммуне имени Ф. Э. Дзержинского / М. Виноградова // Народное образование. – 1957. – № 3. – С. 92–96.
69. Волгоградский металлургический завод “Красный октябрь”. История [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vnzko.ru/istorija-zavoda.html>.
70. Волчонок І. Обслідування дитячих колоній Харківщини / І. Волчонок // Вісти. – 1928. – 26 квіт.
71. Вольский Е. Н. Проблемы подготовки воспитанников к выбору профессии в педагогическом наследии А. С. Макаренко / Е. Н. Вольский // А. С. Макаренко – педагог и писатель : (тез. докл. и сообщений респ. науч. конф. “Пед. наследие А. С. Макаренко и современные проблемы ком. воспитания”, посвящ. 90-летию со дня рождения выдающегося сов. педагога и писателя). – Сумы, 1978. – С. 158–160.
72. Воспитанники колонии им. Горького готовятся к встрече своего шефа // Харьковский пролетарий. – 1928. – 8 июн.
73. Все коммунары охвачены учебой // Второе рождение. Трудовая коммуна им. Ф. Э. Дзержинского, Харьков / сост.: И. Бачелис, С. Шаховский, Л. Гольдфарб. – Х., 1932. – С. 51.
74. Все ли благополучно в детских колониях? Соцвос считает положение удовлетворительным. Главные горе-воспитатели продолжают работать // Харьковский пролетарий. – 1928. – 19 янв.
75. Всем начальникам и сотрудникам местных органов ГПУ Украины // Второе рождение. Трудовая коммуна им. Ф. Э. Дзержинского, Харьков / сост.: И. Бачелис, С. Шаховский, Л. Гольдфарб. – Х., 1932. – С. 8.
76. Второе рождение. Трудовая коммуна им. Ф. Э. Дзержинского, Харьков / сост.: И. Бачелис, С. Шаховский, Л. Гольдфарб. – Х., 1932. – 124 с.
77. Г. В. Конференція робітників установ соц. виховання закритого типу в м. Полтаві / В. Г. // Шлях освіти. – 1926. – № 2. – С. 138–141.
78. Г. В-о. Конференція робітників установ соціального виховання закритого типу в м. Полтаві 1926 року / В-о Г. // Записки Полтавського І.Н.О. – Т. 1., перш. трим. 1925/26 ак. року. – Полтава, 1926. – С. 172–176.
79. Г. Кременчук // Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1900 год / сост. Д. А. Иваненко секретарем Полт. Губернского Стат. Комитета. – Полтава : Типо-литогр. Губернского Правления, 1900. – С. 1–80.
80. Г. Кременчук // Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1903 год / Изд. Полтав. Губернского Стат. Ком. – Полтава : Типо-литогр. Губернского Правления, 1903. – С. 1–57.
81. Г. Кременчук // Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1904 год / Изд. Полт. Губернского Стат. Ком. – Полтава : Типо-литогр. Губернского Правления, 1904. – С. 1–57.

82. Г. Кременчук // Справочная книжка Полтавской губернии на 1906 год. – Полтава : Типо-литогр. Губернского Правления, 1906. – С. 1–44.
83. Г. Кременчук // Справочна книжка по Полтавской губернии на 1907 год. – Полтава : Типо-литогр. Губернского Правления, 1907. – С. 1–40.
84. ГАЗ-03-30 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.automodels.om.ua/models_history_101.html
85. Гайдамакина Т. Яркий пример творческого горения // Воспоминания о Макаренко / сост. Н. А. Лялин, Н. А. Морозова. – Л., 1960. – С. 53–56.
86. Гедзь Юх. В колонії ім. Горького / Юх. Гедзь // Комуніст. – 1928. – 29 берез.
87. Гербеєв Ю. В. Труд в педагогической системе А. С. Макаренко / Ю. В. Гербеєв // Школа и производство. – 1978. – № 3. – С. 14–21.
88. Гетманець М. Ф. Про себе і про час / М. Ф. Гетманець. – Вид. друге, доповн. – Х.: Мачулін, 2011. – 256 с.
89. Гец С. Горький в гостях у горьковцев / С. Гец // Харьковский пролетарий. – 1928. – 10 июл.
90. Гликман И. Социально-производственное воспитание, “наша” и “не наша” школа. К 120-летию А. С. Макаренко / И. Гликман // Народное образование. – 2008. – № 1. – С. 257–262.
91. Гмурман В. В глубинах педагогики / В. Гмурман // Народное образование. – 1987. – № 7. – С. 106–110.
92. Гмурман В. Изучение трудов А. С. Макаренко сегодня / В. Гмурман // Народное образование. – 1963. – № 3. – Приложение, с. 1–16.
93. Гмурман В. Е. Научное наследие А. С. Макаренко и задачи педагогического образования / В. Е. Гмурман // Сов. педагогика. – 1981. – № 3. – С. 97–102.
94. Гнеушева А. В. Развитие профессионализма руководителя в образовательном процессе (психологические аспекты) / А. В. Гнеушева // Образование и общество. – 2006. – № 2 (31). – С. 34–39. – Режим доступа : http://jeducation.ru/2_2006/34.html
95. Гончарова Н. О. Основи професійної орієнтації : навч. посіб. / Н. О. Гончарова ; за ред. В. Ф. Моргуна. – К. : Слово, 2010. – 168 с.
96. Гордин Л. Ю. А. С. Макаренко о системе трудового воспитания / Л. Ю. Гордин // Школа и производство. – 1968. – № 3. – С. 20–25.
97. Гордин Л. Ю. А. С. Макаренко о трудовом воспитании / Л. Ю. Гордин // Макаренко А. С. Трудовое воспитание / сост., автор вступ. статьи Л. Ю. Гордин. – М., 1964. – С. 3–27.
98. Гордин Л. Ю. Диалектика производительного труда и профессиональной подготовки учащихся в системе А. С. Макаренко и в современной школе / Л. Ю. Гордин // Педагогическое наследие А. С. Макаренко и современные проблемы воспитания молодежи : тезисы Всесоюз. науч.-практ. конф. с участием педагогов соц. стран. (К 100-летию со дня рождения) : в 2 ч. – М., 1988. – Ч. 2. – С. 254–256.
99. Гордин Л. Ю. Послесловие к юбилею / Л. Ю. Гордин // Сов. педагогика. – 1988. – № 8. – С. 58–64.
100. Гордієнко В. І. Основні проблеми дослідження професіогенезу особистості в сучасній психології / В. І. Гордієнко, Л. В. Копець // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”. – К., 2002. – Т. 20. – С. 59–64. – (Соціологічні науки).
101. Горький в колонії свого імені // Вісти. – 1928. – 10 лип.
102. Горький М. Несвоевременные мысли: Заметки о революции и культуре / М. Горький. – М. : Сов. писатель, 1990. – 400 с.
103. Горький приїде до Харкова // Комуніст. – 1928. – 29 берез.

104. Горький приїздить до Харкова. В першій половині червня письменник відвідає колонію ім. Горького // Вісти. – 1928. – 29 берез.
105. Горький у дітей. У колонії ім. Дзержинського // Комуніст. – 1928. – 10 лип.
106. Горький у дітей. У курязькій колонії // Комуніст. – 1928. – 10 лип.
107. Гриньова М. В. Ідеї саморегуляції в педагогічній спадщині А. С. Макаренка / М. В. Гриньова // Організація навчально-виховного процесу в середніх загальноосвітніх закладах нового типу: досягнення, проблеми, перспективи : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Полтава, 1996. – С. 156–160.
108. Гриценко Л. І. А. Макаренко про гуманну роль соціуму в розвитку особистості / Л. І. Гриценко // Педагогіка і психологія. – 1998. – № 1 (18). – С. 103–107.
109. Гриценко Л. І. А. С. Макаренко: педагогіка трудного дитинства / Л. І. Гриценко. – Волгоград, 2003. – 232 с.
110. Гриценко Л. І. А. С. Макаренко: педагогіка, устремленная в будущее / Л. І. Гриценко // Педагогіка. – 2003. – № 2. – С. 63–67.
111. Гриценко Л. І. Концепція виховання А. С. Макаренко в світлі сучасних наукових знань / Л. І. Гриценко // Педагогіка. – 2006. – № 2. – С. 89–96.
112. Гриценко Л. І. Личностно-соціальна концепція А. С. Макаренко в сучасній педагогіці (Сравнительный анализ отечественного и зарубежного макаренковедения) : монографія / Л. І. Гриценко. – Волгоград: Перемена, 1997. – 256 с.
113. Громов Ол. Поход / Ол. Громов // Червоні квіти. – 1928. – № 13. – С. 5–10.
114. Губернские учреждения // Справочная книжка Полтавской губернии на 1906 год. – Полтава : Типо-литограф. Губернского Правления, 1906. – С. 1–97.
115. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 344 с.
116. Дати життя і творчості Антона Семеновича Макаренка // Макаренко А. С. Сочинення : в 7 т. / ред. кол.: Каиров (гл. ред.) і др. – М., 1957. – Т. 1. – С. 737–746.
117. Дитяча колонія ім. Горького готує писателю сюрприз (к його приїзду в Харків) // Харківський пролетарій. – 1928. – 31 мая.
118. Дічек Н. П. Ученые мира о фундаментальных аспектах педагогического наследия А. С. Макаренко // Макаренко : альманах / ред. В. В. Морозов. – М., 2009. – № 2. – С. 144–154.
119. Дитяча колонія ім. Дзержинського // Комсомолец України. – 1927. – 18 груд.
120. Дитячі будинки вимагають громадської уваги! Органи Наросвіти мало зробили для поліпшення стану інтернатів. “Оригінальні” методи виховання гр. Макаренка // Вісти. – 1928. – 27 черв. – С. 3.
121. Дічек Н. П. А. Макаренко і світ: аналіз англомовних студій / Н. П. Дічек; Ін-т педагогіки АПН України. – К. : Науковий світ, 2005. – 303 с.
122. Дічек Н. Ідеї А. Макаренка і соціальна педагогіка зарубіжжя (70–90-ті роки ХХ ст.) / Н. Дічек // Історико-педагогічний альманах. – К., 2005. – Вип. I. – С. 33–42.
123. Дічек Н. П. Спадщина А. С. Макаренка у контексті світового історико-педагогічного процесу ХХ ст. (на матеріалах англомовних джерел) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Наталія Петрівна Дічек ; Інститут педагогіки АПН України. – К., 2005. – 440 с.
124. Довідник з історії України (А – Я) : посібник / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с.
125. Доценко А. М. Проблема виховання позитивного ставлення до навчання в педагогічній спадщині А. С. Макаренка / А. М. Доценко, Н. Н. Окса // Педагогічне насліддя А. С. Макаренка і сучасна школа: досвід і про-

- блемы : сб. науч. трудов / ред. кол.: Л. Ю. Гордин (отв. ред.) и др. – Кишинев, 1987. – С. 55–64.
126. Дрозд Л. Н. Производительный труд в воспитательной системе А. С. Макаренко / Л. Н. Дрозд // Воспитание – дело коллективное. – Мн., 1965. – С. 66–79.
 127. Дрозд Л. Н. Труд подростков в воспитательной системе А. С. Макаренко / Л. Н. Дрозд // А. С. Макаренко и современность : сб. науч. трудов. – Мн., 1978. – С. 39–51.
 128. Дымный Мих. Молодые “соколы”. Детколония им. М. Горького / Мих. Дымный // Октябрьские всходы. – 1928. – № 8. – С. 11.
 129. Дюшен В. Первая Всеукраинская конференция детских городков / В. Дюшен // Друг детей. – 1926. – № 8–9. – С. 28–30.
 130. Дюшен В. Перша всеукраїнська конференція дитячих містечок / В. Дюшен // Шлях освіти. – 1926. – № 11. – С. 127–133.
 131. Е. М. За грамотность, за качество учебы / Е. М. // Дзержинец. – 1936. – 16 янв.
 132. Екранізація колонії імені Горького // Комуніст. – 1927. – 26 серп.
 133. Ефимов Вл. Горький у горьковцев. От Сорренто до Куряжа / Вл. Ефимов // Октябрьские всходы. – 1928. – № 14. – С. 1–3.
 134. Євтух М. Неповторність і справжня сутність постаті Антона Макаренка / М Євтух, К Потапенко // Рідна школа. – 1998. – № 11. – С. 21–28.
 135. Євтух М. Б. Постать Антона Макаренка – світ організованого творення людини / М. Б. Євтух // Витоки педагогічної майстерності : зб. наук. праць / Полтав. держ. пед. ун-ту імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2008. – Вип. 4. – С. 44–48.
 136. Євтух М. Б. Трудове виховання дітей у спадщині А. С. Макаренка / М. Б. Євтух // Початкова школа. – 1983. – № 6. – С. 59–61.
 137. Єфімов В. Горький і діти / В. Єфімов // Червоні квіти. – 1928. – № 7. – С. 6–7.
 138. Єфімов В. Радянська влада. Нарис про Дитколонію ім. Горького / В. Єфімов // Червоні квіти. – 1927. – № 17. – С. 12–14.
 139. Жураковский Г. Е. Педагогические идеи А. С. Макаренко / Г. Е. Жураковский ; под ред. и с вввод. ст. Ш. И. Ганелина. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1963. – 328 с.
 140. З вулиць підібрано понад 300 безпритульних // Комуніст. – 1927. – 12 листоп.
 141. За день. На ремонт колонії ім. Горького // Комуніст. – 1928. – 28 берез.
 142. Забота, контроль, вмешательство. Шесть отчетов об инспекторских и других проверках колонии им. М. Горького (1922 – 1928 гг.) / сост. Г. Хиллиг. – Марбург, 1994. – 60 с. – (Opuscula Makarenkiana Nr 14).
 143. Закордонні делегації трудящих у Харкові. Від'їзд французької, італійської й скандинавської делегації // Комуніст. – 1927. – 22 листоп.
 144. Закордонні робітничі знайомляться зі столицею // Комуніст. – 1927. – 4 листоп.
 145. Закордонні робітничі делегації в Харкові. Від'їзд Естонської делегації // Комуніст. – 1927. – 26 листоп.
 146. Закордонні робітничі делегації на Україні. З Америки // Комуніст. – 1927. – 18 листоп.
 147. Закордонні робітничі делегації у Харкові // Комуніст. – 1927. – 26 листоп.
 148. Залкінд А. Про тих, хто ще вчора був на вулиці / А. Залкінд // Дитячий рух. – 1928. – № 4. – С. 56–59.
 149. Зеер Э. Ф. Личностно-развивающие технологии начального профессионального образования : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / Э. Ф. Зеер. – М.: Академия, 2010. – 176 с.
 150. Зеер Э. Ф. Психология профессионального развития : учеб. пособ. / Э. Ф. Зеер. – 3-е изд., стереотип. – М. : Академия, 2009. – 240 с.

151. Золотарьов Ю. Замість вражінь / Ю. Золотарьов // Комуніст. – 1928. – 10 липн.
152. Зязюн І. А. Гуманістична сутність майстерності А. Макаренка-вихователя / І. А. Зязюн, І. Ф. Кривонос, Н. М. Тарасевич // Педагогіка і психологія. – 1998. – № 1. – С. 18–43.
153. Зязюн І. А. Дж. Морено і А. Макаренко про соціометрію взаємин у групі / І. А. Зязюн // Педагогіка і психологія. – 1998. – № 1. – С. 189–194.
154. Зязюн І. А. Идеи А. С. Макаренко в экспериментальной целевой программе “Учитель” Полтавского педагогического института / И. А. Зязюн // А. С. Макаренко и Полтавщина : тез. докл. и сообщ. обл. науч.-практ. конф. / Пед. об-во УССР, Полтав. гос. пед. ин-т им. В. Г. Короленко. – Полтава, 1986. – С. 10–12.
155. Зязюн И. А. Творческое наследие А. С. Макаренко и концепция многомерности формирования личности учителя в программе “Учитель” / И. А. Зязюн // Творческое наследие А. С. Макаренко и совершенствование подготовки педагогических кадров : тез. докл. и выступлений на Всесоюз. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения А. С. Макаренко / Полтав. гос. пед. ин-т им. В. Г. Короленко. – Полтава, 1988. – С. 17–20.
156. Зязюн І. А. Універсальні цінності спадщини А. С. Макаренка і сучасність / І. А. Зязюн // Постметодика. – 1998. – № 1. – С. 3–9.
157. Иваненко О. Настоящая жизнь / Оксана Иваненко // Воспоминания о Макаренко. – Л., 1960. – С. 87–95.
158. Иваненко Оксана. Горький у горьковців / Оксана Иваненко // Червоні квіти. – 1928. – № 13. – С. 19–20.
159. Иваненко О. Сторінки спогадів / Оксана Иваненко // Рад. освіта. – 1978. – 8 берез.
160. Історія НТУ “ХПІ” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kpi.kharkov.ua/?main=history.html>
161. К 7-му ноября на улицах Харькова не должно быть беспризорных. Трудовой корпус беспризорных // Харьковский пролетарий. – 1927. – 2 окт.
162. Калабалин С. Дисциплина // Комсомольская правда. – 1941. – 1 апр.
163. Калабалин С. Как нас воспитывал А. С. Макаренко // Семья и школа. – 1955. – № 4. – С. 15–19.
164. Карпенчук С. Г. Педагогічна технологія А. С. Макаренка в контексті сучасної педагогіки : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Світлана Григорівна Карпенчук ; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2003. – 556 с.
165. Карпенчук С. Г. Макаренкознавство в Україні: аспекти історії, теорії, практики / С. Г. Карпенчук, М. М. Окса. – Рівне : РДГУ, 2008. – 494 с.
166. Карпенчук С. Г. На зорі макаренкознавства / С. Г. Карпенчук, М. М. Окса. – Мелітополь, 2001. – 96 с.
167. Кель О. С. Игра “Конкурс смекалки” в школе : (опыт школы-интерната № 12) / О. С. Кель, В. Н. Терский ; Ин-т теории и истории педагогики. – М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1960. – 88 с.
168. Климов Е. А. Психологическое содержание труда и вопросы воспитания / Е. А. Климов. – М.: Знание, 1986. – 80 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Серия “Педагогика и психология”).
169. Койнаш П. Нове поповнення бійців за комуністичне виховання дитинства / П. Койнаш // Більшовик Полтавщини. – 1934. – 5 липн.
170. Колишні безпритульні по вузах // Комуніст. – 1927. – 11 груд.
171. Колонія ім. М. Горького // Голос труда. – 1922. – 15 юн.
172. Коммунар Я. Ю. Три причины / Я. Ю. Коммунар // Дзержинец. – 1936. – 5 янв.
173. Конисевич Л. Нас воспитал Макаренко. Записки коммунара / Л. Конисевич ; под ред. В. М. Опалихина. – Челябинск, 1993. – 330 с.

174. Коноплева Н. Наш Антон / Н. Коноплева // Юный техник. – 1988. – № 5. – С. 2–7.
175. Конституция страны ФЭД // Второе рождение. Трудовая коммуна им. Ф. Э. Дзержинского, Харьков / сост.: И. Бачелис, С. Шаховский, Л. Гольдфарб. – Х., 1932. – С. 32–38.
176. Контр-распереконтр-тезисы // На вершине “Олимпа”. Подборка документов о конфликте Макаренко с представителями украинского “соцвосо” (февраль – март 1928 г.) / сост. Г. Хиллиг. – Марбург, 1991. – С. 32–37. – (Opuscula Makarenkiana Nr 12).
177. Коротов В. Педагогическое мастерство / В. Коротов // Воспитание школьников. – 1981. – № 4. – С. 14–22.
178. Коротов В. М. Развитие идей А. С. Макаренко в теории воспитания / В. М. Коротов // Сов. педагогика. – 1988. – № 3. – С. 21–25.
179. Кравченко А. Тейлор и Гастев. [Электронный ресурс] / А. Кравченко. – Режим доступа : http://expert.ru/expert/2010/18/teylor_i_gastev/
180. Крамущенко Л. Співдружність вихователів і вихованців як управлінське завдання А. С. Макаренка – керівника Полтавської колонії імені М. Горького / Л. Крамущенко // Імідж сучасного педагога. – 2008. – № 1–2. – С. 29–31.
181. Крамущенко Л. В. О Полтавской колонии им. В. Г. Короленко / Л. В. Крамущенко, Н. А. Овдиенко // Международные макаренковедческие исследования. Макаренко на Востоке и Западе / под ред. А. Фролова. – Н. Новгород, 1994. – Т. III. – С. 175–179.
182. Кривонос И. Ф. А. С. Макаренко о педагогическом опыте / И. Ф. Кривонос // Сов. педагогика. – 1978. – № 3. – С. 64–66.
183. Кривонос И. Ф. Диалектика взаимодействия теории, практики и опыта в педагогическом творчестве А. С. Макаренко / И. Ф. Кривонос // А. С. Макаренко и Полтавщина : тез. докл. и сообщений обл. науч.-практ. конф. – Полтава, 1986. – С. 26–29.
184. Кривонос И. Руководство А. С. Макаренко производственно-хозяйственной деятельностью воспитанников колонии имени М. Горького в Куряже / Иван Кривонос // Витоки : альм. Укр. асоц. Антона Макаренка : зб. наук.-пед. і літ.-публіцист. матеріалів / редкол.: Володимир Пащенко, Иван Берг, Володимир Беседа [та ін.]. – Полтава, 2004. – Вип. 2. – С. 70–73.
185. Крупнов Ю. Социально-педагогическое открытие А. С. Макаренко: воспитательные возможности высокопроизводительного рентабельного труда / Ю. Крупнов // Народное образование. – 2005. – № 10. – С. 205–212.
186. Крупская Н. К. О работе ВЛКСМ среди детей (Доклад и заключительное слово на VIII съезде ВЛКСМ) / Н. К. Крупская // Педагогические сочинения : в 10 т. / Н. К. Крупская ; под ред. Н. К. Гончарова, И. А. Каирова, И. В. Чувашева. – М., 1959. – Т. 5. – С. 261–284.
187. Крупская Н. К. Что хотелось бы знать о постановке труда в детдоме / Н. К. Крупская // Педагогические сочинения : в 10 т. / Н. К. Крупская ; под ред. Н. К. Гончарова, И. А. Каирова, И. В. Чувашева. – М., 1959. – Т. 4. – С. 583–584.
188. Крылья малой авиации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.paraskif.com/ikar/16-1.php>
189. Крюков А. М. Пути и тревоги: Записки военного железнодорожника [Электронный ресурс] / А. М. Крюков. – Режим доступа : http://militera.lib.ru/memo/russian/krukov_am/index.html
190. Кто принимается в рабфаки // Харьковский пролетарий. – 1927. – 20 окт.

191. Кумарин В. А. С. Макаренко и современная школа / В. Кумарин // Школьные технологии. – 1998. – № 5. – С. 4–24.
192. Кумарин В. Макаренко, которого мы никогда не знали, или куда реформировать школу / В. Кумарин // Народное образование. – 2002. – № 6. – С. 143–154; № 7. – С. 184–194; № 8. – С. 125–128.
193. Кумарин В. В. Некоторые вопросы теории воспитания в трудах А. С. Макаренко / В. В. Кумарин // Сов. педагогика. – 1986. – № 3. – С. 92–96.
194. Кумарин В. Природосообразный Макаренко / В. Кумарин // Народное образование. – 1993. – № 2. – С. 70–79.
195. Левитина М. А. Кто он? / М. А. Левитина // Дети после голода : сб. материалов / Центр. комиссия помощи детям при ВУЦИК'е. – Х., 1924. – С. 51–66.
196. Лисенко П. Г. Долі вихованців А. С. Макаренка : документально-біографічні нариси / П. Г. Лисенко. – Кременчук : Про-Графіка ЛТД, 1999. – 176 с.
197. Лист Максима Горького // Вісти. – 1926. – 16 черв.
198. Лукин Ю. А. С. Макаренко : критико-биографический очерк / Ю. Лукин. – М.: Сов. писатель, 1954. – 206 с.
199. Луначарский А. В. Воспитание нового человека / А. В. Луначарский. – Л. : Прибой, 1928. – 48 с.
200. Луначарский А. В. Воспитание нового человека / А. В. Луначарский // О воспитании и образовании / под ред.: А. М. Арсеньева, Н. К. Гончарова, И. А. Каирова, М. А. Прокофьева, В. А. Разумного. – М., 1976. – С. 269–299.
201. Лысенко П. Г. Судьбы воспитанников А. С. Макаренко : документально-биографические очерки / П. Г. Лысенко. – Полтава: Полтавський літератор, 1994 – 204 с.
202. Любітов С. Їх навчили працювати: в колонії імені М. Горького / С. Любітов // Пролетар.ська робітничка газета. – 1927. – 4 січ.
203. М. Горький в Харькове // Пролетарий. – 1928. – 10 июл.
204. М. Горький среди трудящихся Харькова // Пролетарий. – 1928. – 10 июл.
205. М. П. Діти Жовтня / М. П. // Комуніст. – 1927. – 6 верес.
206. М. Педколлектив об'язався / М. // Дзержинец. – 1936. – 5 янв.
207. М. К–о. Ликвидировать неуспеваемость / М. К–о // Дзержинец. – 1936. – 5 янв.
208. М. П. Діти Жовтня / М. П. // Комуніст. – 1927. – 6 верес.
209. Магура Е. Итоги полугодия не удовлетворяют / Е. Магура // Дзержинец. – 1936. – 5 янв. – С. 2.
210. Мазур П. И. Советуюсь с А. С. Макаренко: А. С. Макаренко о выборе профессии / П. И. Мазур // Школа и производство. – 1978. – № 3. – С. 9–14.
211. Макар. Через працю і самоорганізацію – до нового життя / Макар // Робітник освіти. – 1925. – № 3–4. – С. 53–57.
212. А. С. Макаренко в Харькове : метод. рек. в помощь лектору / разработ. Л. Д. Поповой и др. – Харьков : Харьк. гос. пед. ин-т им. Г. С. Сковороды, 1983. – 38 с.
213. Макаренко А. С. : к 90-летию со дня рождения / Львов. гос. ун-т им. И. Франко. – Львов : Вища шк., 1978. – 160 с. : ил.
214. А. С. Макаренко : сб. статей. Кн. 1 / Львовский гос. ун-т имени Ивана Франко; ред. коллегия: Г. С. Макаренко, доц. Ф. И. Науменко (отв. ред.) и др. – Львов : Изд-во Львовского ун-та, 1949. – 200 с.
215. А. С. Макаренко : сб. статей. Кн. 2 / Львовский гос. ун-т имени Ивана Франко. – Львов : Изд-во Львовского ун-та, 1954. – 143 с.
216. А. С. Макаренко : сб. статей. Кн. 3 / Львовский гос. ун-т имени Ивана Франко. – Львов : Изд-во Львовского ун-та, 1956. – 162 с.

217. А. С. Макаренко : сб. статей. Кн. 4 / Львовский гос. ун-т им. Ив. Франко. – Львов : Изд-во Львовского ун-та, 1959. – 175 с.
218. А. С. Макаренко : сб. статей. Кн. 5 / Львовский гос. ун-т им. Ивана Франко. – Львов : Изд-во Львовского ун-та, 1963. – 186 с.
219. А. С. Макаренко : сб. статей. Кн. 7 / Львовский гос. ун-т им. Ивана Франко. – Львов : Изд-во Львовского ун-та, 1969. – 169 с.
220. А. С. Макаренко : сб. статей. Кн. 8 / Львовский гос. ун-т им. Ивана Франко. – Львов : Вища шк., 1971. – 132 с.
221. А. С. Макаренко : сб. статей. Кн. 9 / Львовский гос. ун-т им. Ивана Франко. – Львов : Вища шк., 1974. – 138 с.
222. А. С. Макаренко : сб. статей. Кн. 11 / Львовский ун-т. – Львов : Вища шк., 1985. – 155 с.
223. Макаренко А. С. “Ваша нежность – страшная сила”. Письма не только о любви, (Харьков, весна 1928 г.) / сост. Гётц Хиллиг. – Марбург, 1996. – 64 с. – (Opuscula Makarenkiana Nr 17).
224. Макаренко А. Колония им. М. Горького / А. Макаренко // *Голос труда*. – 1923. – 4 февр.
225. Макаренко А. С. *Марш тридцатого года : кн. для учителя* / А. С. Макаренко ; сост. и авт. коммент. В. Г. Бейлинсон. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1988. – 287 с.
226. Макаренко А. С. *Очерк работы Полтавской колонии им. М. Горького / А. С. Макаренко // 5 лет работы с детьми-правонарушителями : сб. статей работников полтавских учреждений для правонарушителей / под. ред. проф. Ващенко*. – Полтава, 1925. – С. 31–49.
227. Макаренко А. С. *Педагоги пожимают плечами* / А. С. Макаренко // *Второе рождение. Трудовая коммуна им. Ф. Э. Дзержинского, Харьков* / сост.: И. Бачелис, С. Шаховский, Л. Гольдфарб. – Х., 1932. – С. 39–50.
228. Макаренко А. С. *Педагогическая поэма* / А. С. Макаренко ; сост., вступ. ст., примеч., коммент. С. Невская. – М. : ИТРК, 2003. – 720 с.
229. Макаренко А. С. *Педагогические сочинения : в 8 т. Т. 1* / А. С. Макаренко ; сост. : Л. Ю. Гордин, А. А. Фролов. – М. : Педагогика, 1983. – 368 с.
230. Макаренко А. С. *Педагогические сочинения : в 8 т. Т. 2* / А. С. Макаренко ; сост. : М. Д. Виноградова, А. А. Фролов. – М. : Педагогика, 1983. – 512 с.
231. Макаренко А. С. *Педагогические сочинения : в 8 т. Т. 3* / А. С. Макаренко ; сост. : Л. Ю. Гордин, А. А. Фролов. – М. : Педагогика, 1984. – 512 с.
232. Макаренко А. С. *Педагогические сочинения : в 8 т. Т. 4* / А. С. Макаренко ; сост. : М. Д. Виноградова, А. А. Фролов. – М. : Педагогика, 1984. – 400 с.
233. Макаренко А. С. *Педагогические сочинения : в 8 т. Т. 5* / А. С. Макаренко ; сост. : Л. Ю. Гордин, А. А. Фролов. – М. : Педагогика, 1985. – 336 с.
234. Макаренко А. С. *Педагогические сочинения : в 8 т. Т. 6* / А. С. Макаренко ; сост. : М. Д. Виноградова, А. А. Фролов. – М. : Педагогика, 1985. – 384 с.
235. Макаренко А. С. *Педагогические сочинения : в 8 т. Т. 7* / А. С. Макаренко ; сост. : Л. Ю. Гордин, А. А. Фролов. – М. : Педагогика, 1986. – 320 с.
236. Макаренко А. С. *Педагогические сочинения : в 8 т. Т. 8* / А. С. Макаренко ; сост. : М. Д. Виноградова, А. А. Фролов. – М. : Педагогика, 1986. – 336 с.
237. Макаренко А. С. *Письмо в редакцию газеты “Коммунист”* / А. С. Макаренко // *Народное образование*. – 1963. – № 2. – С. 92–95.
238. Макаренко А. С. *Сочинения : в 7 т. Т. 1* / А. С. Макаренко ; Ин-т теории и истории педагогики АПН РСФСР, редкол.: И. А. Каиров (гл. ред.), Г. С. Макаренко, Е. Н. Медынский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1957. – 784 с.

239. Макаренко А. С. Сочинения : в 7 т. Т. 2 / А. С. Макаренко ; Ин-т теории и истории педагогики АПН РСФСР, редкол.: И. А. Каиров (гл. ред.), Г. С. Макаренко, Е. Н. Медынский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1957. – 528 с.
240. Макаренко А. С. Сочинения : в 7 т. Т. 3 / А. С. Макаренко ; Ин-т теории и истории педагогики АПН РСФСР, редкол.: И. А. Каиров (гл. ред.), Г. С. Макаренко, Е. Н. Медынский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1957. – 496 с.
241. Макаренко А. С. Сочинения : в 7 т. Т. 4 / А. С. Макаренко ; Ин-т теории и истории педагогики АПН РСФСР, редкол.: И. А. Каиров (гл. ред.), Г. С. Макаренко, Е. Н. Медынский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1957. – 552 с.
242. Макаренко А. С. Сочинения : в 7 т. Т. 5 / А. С. Макаренко ; Ин-т теории и истории педагогики АПН РСФСР, редкол.: И. А. Каиров (гл. ред.), Г. С. Макаренко, Е. Н. Медынский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1958. – 559 с.
243. Макаренко А. С. Сочинения : в 7 т. Т. 6 / А. С. Макаренко ; Ин-т теории и истории педагогики АПН РСФСР ; редкол.: И. А. Каиров (гл. ред.), Г. С. Макаренко, Е. Н. Медынский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1958. – 448 с.
244. Макаренко А. С. Сочинения : в 7 т. Т. 7 / А. С. Макаренко ; Ин-т теории и истории педагогики АПН РСФСР, редкол.: И. А. Каиров (гл. ред.), Г. С. Макаренко, Е. Н. Медынский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1958. – 584 с.
245. Макаренко А. С. Сочинения : в 7 т. Т. 1 / А. С. Макаренко ; Ин-т теории и истории педагогики АПН РСФСР, подгот.: В. Е. Гмурман, Г. С. Макаренко, А. Г. Тер-Гевондян, редкол.: И. А. Каиров (гл. ред.), Г. С. Макаренко, Е. Н. Медынский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1950. – 768 с.
246. Макаренко А. С. Сочинения : в 7 т. Т. 7 / А. С. Макаренко ; Ин-т теории и истории педагогики АПН РСФСР, подгот.: В. Е. Гмурман, Г. С. Макаренко, А. Г. Тер-Гевондян, редкол.: И. А. Каиров (гл. ред.), Г. С. Макаренко, Е. Н. Медынский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1952. – 575 с.
247. Макаренко А. С. Школа жизни, труда, воспитания. Учебная книга по истории, теории и практике воспитания. Часть 1. Деловые и личные письма, статьи 1921 – 1928 гг. / А. С. Макаренко ; сост. и коммент. А. А. Фролов, Е. Ю. Илалтдинова. – Н. Новгород : Изд-во Волго-Вятской академии государственной службы, 2007. – 361 с.
248. Макаренко А. С. Школа жизни, труда, воспитания. Учебная книга по истории, теории и практике воспитания. Часть 2. Письма, разработки, книжечки, статьи 1928 – 1932 гг. / А. С. Макаренко ; сост. и коммент. А. А. Фролов, Е. Ю. Илалтдинова. – Н. Новгород : Изд-во Волго-Вятской академии государственной службы, 2008. – 409 с.
249. Макаренко А. С. Школа жизни, труда, воспитания. Учебная книга по истории, теории и практике воспитания. Часть 3. Статьи, выступления, письма, материалы книги, пьесы, “Педагогическая поэма” 1932 – 1934 гг. / А. С. Макаренко ; сост. и коммент. А. А. Фролов, Е. Ю. Илалтдинова. – Н. Новгород : Изд-во Волго-Вятской академии государственной службы, 2008. – 365 с.
250. Макаренко А. С. Школа жизни, труда, воспитания. Учебная книга по истории, теории и практике воспитания. Часть 4. Деловые и личные письма, “Педагогическая поэма”, “Методика организации воспитательного процесса”, статьи, выступления, подготовительные материалы 1935 – 1936 гг. / А. С. Макаренко ; сост. и коммент. А. А. Фролов, Е. Ю. Илалтдинова. – Н. Новгород : Изд-во Волго-Вятской академии государственной службы, 2010. – 352 с.
251. Макаренко А. С. Школа жизни, труда, воспитания. Учебная книга по истории, теории и практике воспитания. Часть 5. Статьи, выступления, письма,

- подготовительные материалы, "Книга для родителей" 1936 – 1937 гг. / А. С. Макаренко; сост. и коммент. А. А. Фролов, Е. Ю. Илалтдинова, С. И. Аксенов. – Н. Новгород: Изд-во Волго-Вятской академии государственной службы, 2011. – 384 с.
252. Макаренко А. С. На гигантском фронте / А. С. Макаренко, Н. Э. Фере // А. С. Макаренко: сб. статей. Кн. 9 / Львовский гос. ун-т им. Ивана Франко. – Львов, 1974. – С. 116–121.
253. Макаренко В. Мой брат Антон Семенович. Воспоминания, письма. – Марбург, 1985. – XVIII, 202 с. – (Opuscula makarenkiana Nr 3).
254. Макаровский Д. Б. Штрихи к биографии / Д. Б. Макаровский // А. С. Макаренко. Кн. 8: сб. статей / ред. кол.: Ф. И. Науменко (отв. ред.) и др. – Львов: Изд-во Львовского ун-та, 1971. – С. 126–128.
255. Максим Горький в Харькове // Юный ленинец. – 1928. – 14 июл.
256. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М.: Знание, 1996. – 190 с.
257. Маро (М. Левитина). Беспризорное детство / Маро (М. Левитина) // Путь просвещения. – 1924. – № 3. – С. 31–58.
258. Маро (М. И. Левитина). Работа с беспризорными: Практика новой работы в СССР / Маро (М. Левитина). – Х.: Труд, 1924. – 96 с.
259. Маро. "Трудные" дети / Маро // Шлях освіти. – 1925. – № 5–6. – С. 174–182.
260. Марусик Мих. Там, де праця – радість. (Дитяча трудова колонія імені М. Горького) / Мих. Марусик // Нова громада. – 1924. – № 31–32. – С. 28.
261. Медынский Е. Н. Антон Семенович Макаренко. Жизнь и педагогическое творчество / Е. Н. Медынский. – М.; Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1949. – 128 с.
262. Мельникова О. В. Виховання економічно розвиненої особистості в закладах, керованих А. С. Макаренко / О. В. Мельникова // Витоки: зб. наук.-пед. і літ.-публ. матеріалів / Полтав. держ. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2004. – Вип. 2. – С. 87–89.
263. Мельникова О. В. Основні принципи педагогічно-економічної концепції А. С. Макаренка / О. В. Мельникова // Імідж сучасного педагога. – 2004. – № 2–3. – С. 73–75.
264. Мельникова О. В. Проблеми економічного виховання в педагогічній спадщині А. С. Макаренка: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / Ольга Володимирівна Мельникова. – Х., 2005. – 19 с.
265. Мих. Перший похід піонерів Харкова / Мих. // Вісти. – 1928. – 3 лип.
266. Михайловська Н. В. Науково-методичне забезпечення діяльності професійно-технічних навчальних закладів України (1921 – 1929 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 "Теорія та методика професійної освіти" / Н. В. Михайловська. – К., 1997. – 24 с.
267. Місце в профшколах не вистачає // Комуніст. – 1927. – 5 серп.
268. Молодцов И. Краснознаменный комсомол (8 съезд ВЛКСМ. Окончание) / И. Молодцов // Октябрьские всходы. – 1928. – № 12. – С. 10–11.
269. Молодцов І. Восьмий комсомольський / І. Молодцов // Червоні квіти. – 1928. – № 10. – С. 12–15.
270. Мор Ю. В детской трудкоммуне имени Ф. Э. Дзержинского / Ю. Мор // Харьковский пролетарий. – 1927. – 28 дек.
271. Моргун В. Ф. А. С. Макаренко и психология личности / В. Ф. Моргун // Вопросы психологии. – 1988. – № 4. – С. 121–128.
272. Моргун В. Ф. Школа-господарство А. С. Макаренка: ступінь чи вершина освіти? / В. Ф. Моргун // Вісник Полтавського педінституту ім. В. Г. Короленка: зб.

- наук. праць / за ред. В. О. Пащенко. – Полтава, 1988. – Вип. II, т. 1. – С. 56–69. – (Серія “Психолого-педагогічні науки”).
273. Моргун В. Ф. Школа-хозяйство после А. С. Макаренко: забвение или возрождение / В. Ф. Моргун // Постметодика. – 1998. – № 4. – С. 20–26.
274. Морозова Н. А. А. С. Макаренко. Семинарий / Н. А. Морозова. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1957. – 108 с.
275. Морозова Н. А. А. С. Макаренко. Семинарий / Н. А. Морозова. – Изд-е 2-е, перераб. – Л. : Гос. уч. пед. узд-во Мин. просв. РСФСР, Ленингр. отд-е, 1961. – 240 с.
276. Московский государственный лингвистический университет. Вехи истории [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.linguanet.ru/about/history/>
277. На вершине “Олимпа”. Подборка документов о конфликте Макаренко с представителями украинского “соцвоса” (февраль – март 1928 г.) / сост. Г. Хиллиг. – Марбург, 1991. – 178 с. – (Opuscula Makarenkiana Nr 12).
278. На крыльях истории. 75 лет заводу “ФЭД” / ред. кол.: А. Ф. Боринас и др. – Х. : Майдан, 2002. – 360 с.
279. Навчання вихованців дитбудинків // Комуніст. – 1927. – 27 серп.
280. Натанзон Э. Ш. Психолого-педагогические задания при анализе идей А. С. Макаренко : пособ. для студ. пед. ин-тов, педучилищ и учителей / Э. Ш. Натанзон. – Кишинев : Лумина, 1970. – 255 с.
281. Наукові записки Полтавського державного педагогічного інституту. – Ювілейне видання 1921 – 1946 рр. – Полтава, 1946. – Т. VI. – 176 с.
282. Науменко Ф. И. Трудовое политехническое обучение в педагогическом опыте А. С. Макаренко / Ф. И. Науменко // А. С. Макаренко : Кн. 3. – Львов, 1956. – С. 20–32.
283. Науменко Ф. И. “Автобиография” А. С. Макаренко. Комментарий / Ф. И. Науменко, И. И. Козуб // А. С. Макаренко. К 90-летию со дня рождения / редкол.: Ф. И. Науменко (отв. ред.) и др. – Львов, 1978. – С. 95–107.
284. Нгуен Ван Тинь. Профессиональная культура в педагогическом наследии А. С. Макаренко / Ван Тинь Нгуен // Народное образование. – 2003. – № 5. – С. 146–148.
285. Невская С. С. Гражданское воспитание личности в творчестве А. С. Макаренко : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Светлана Сергеевна Невская ; Гос. науч.-исслед. ин-т семьи и воспитания Рос. акад. образования. – М., 2006. – 407 с.
286. Невская С. С. Значение идей А. С. Макаренко в педагогическом стимулировании трудовой деятельности воспитанников в современной теории воспитания / С. С. Невская // Педагогическое наследие А. С. Макаренко и современная школа: опыт и проблемы : сб. науч. тр. / ред. кол.: Л. Ю. Гордин (отв. ред.) и др. – Кишинев, 1987. – С. 38–49.
287. Невская С. С. Коллектив единомышленников (о педагогическом коллективе колонии им. М. Горького и коммуны им. Ф. Э. Дзержинского) / С. С. Невская // Stand und Perspektiven der Makarenko-Forschung: Materialien des 6. internationalen Symposiums (28. April – 2. Mai 1989) = Современное состояние и перспективы макаренковедения / Hrsg. von Götz Hillig und Sirgfried Weitz. – München : Minerva-Publ., 1994. – S. 223–236.
288. Невская С. С. Теоретические основы стимулирования трудовой деятельности воспитанников в педагогической системе А. С. Макаренко : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Общая педагогика, история педагогики и образования” / С. С. Невская ; Академия пед. наук

- СССР, Научно-исследовательский ин-т общих проблем воспитания. – М., 1987. – 21 с.
289. Нежинский Н. П. А. С. Макаренко и вопросы производственной педагогики / Н. П. Нежинский // Педагогическая система А. С. Макаренко и вопросы ее творческого применения современными воспитательными учреждениями : материалы к симпозиуму. – М., 1972. – С. 167–173.
290. Нежинский Н. П. А. С. Макаренко и педагогика школы / Н. П. Нежинский. – К. : Рад. шк., 1976. – 362 с.
291. Нежинский Н. Организация учебной работы в колонии им. М. Горького и коммуне им. Ф. Э. Дзержинского / Н. Нежинский // А. С. Макаренко : Кн. 3. – Львов, 1956. – С. 57–69.
292. Неизвестный Макаренко : Вып. 3 / сост.: С. С. Невская, А. Н. Русаков, И. В. Филин. – М., 1993. – 107 с. – (Литературная серия).
293. Неизвестный Макаренко. Вып. 4: Любимый мастер / авт.: Невская С. С., Русаков А. Н., Филин И. В. – М. : Российское пед. общество, 1994. – 29 с.
294. Ни одного беспризорного на улицах Харькова! // Пролетарий. – 1927. – 2 окт.
295. Ніжинський М. П. А. С. Макаренко про виховання в праці / М. П. Ніжинський. – К. : Рад. школа, 1950. – 97 с.
296. Ніжинський М. П. А. С. Макаренко про виховання в праці і політехнічне навчання / М. П. Ніжинський // Рад. школа. – 1953. – № 9. – С. 14–18.
297. Ніжинський М. П. Життя і педагогічна діяльність А. С. Макаренка (Творчий шлях). – К. : Рад. шк., 1958. – 284 с.
298. Ніжинський М. П. Життя і педагогічна діяльність А. С. Макаренка (Творчий шлях) / М. П. Ніжинський. – Вид. друге, перероб. і допов. – К. : Рад. школа, 1967. – 304 с.
299. Нізар П. В комуні імені Ф. Е. Дзержинського / П. Нізар // Вісти. – 1927. – 29 груд.
300. Новий прийом до харківських вузів // Комуніст. – 1927. – 8 жовт.
301. Нузов В. Інтерв'ю с Владимиром Мотылем / В. Нузов // Вестник. – 2002. – 24 июл.
302. О. П. В дитячій колонії “ім. Горького” / О. П. // Селянин Харківщини. – 1927. – 3 листоп.
303. О. П. У дітей “вулиці” / О. П. // Комуніст. – 1927. – 21 жовт.
304. О. Я. Дитяча комуна ДПУ / О. Я. // Комуніст. – 1927. – 29 груд.
305. Образцовая детская колония имени тов. Дзержинского // Пролетарий. – 1927. – 18 дек.
306. Один день коммуны // Второе рождение. Трудовая коммуна им. Ф. Э. Дзержинского, Харьков / сост.: И. Бачелис, С. Шаховский, Л. Гольдфарб. – Х., 1932. – С. 52–59.
307. Окса Н. Н. Архивные материалы о деятельности А. С. Макаренко по объединению детских интернатных учреждений Харьковского округа в 1926–1928 годах / Н. Н. Окса // А. С. Макаренко сегодня: новые материалы, исследования, опыт / сост. А. А. Фролов. – Н. Новгород, 1992. – С. 59–68.
308. Окса Н. Н. Проблемы дидактики в педагогическом наследии А. С. Макаренко : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Теория и история педагогики” / Н. Н. Окса ; Киев. гос. пед. ин-т имени Н. П. Драгоманова. – К., 1991. – 17 с.
309. Ол. Мар. Куряж. Трудова колонія ім. Горького / Мар. Ол. // Пролетар.ська робітничка газета. – 1927. – 5 черв.
310. Оп. Т-онь. На параді / оп. Т-онь // Комуніст. – 1927. – 6 верес.

311. Операционный план педагогической работы трудовой коммуны им. Ф. Э. Дзержинского // На вершине "Олимпа". Подборка документов о конфликте Макаренко с представителями украинского "соцвосо", (февраль – март 1928 г.) / сост. Г. Хиллиг. – Марбург, 1991. – С. 4–20. – (Opuscula Makarenkiana Nr 12).
312. Организация воспитательного процесса в практике А. С. Макаренко : учеб. пособ. / подг. А. А. Фролов ; под. ред. В. А. Слостенина, Н. Э. Фере. – Горький, 1976. – 98 с.
313. Орієнтовна схема екскурсій по м. Харкову за маршрутом ВУК'у Робос // Народній учитель. – 1927. – 16 черв.
314. Осипов И. Простой человек / И. Осипов // Пролетарий. – 1928. – 10 июл.
315. Остроменцкая Н. Ф. Навстречу жизни / Н. Ф. Остроменцкая // Народный учитель. – 1928. – № 1–2. – С. 42–77.
316. Ответ Харьковского исполкома Максиму Горькому // Пролетарий. – 1926. – 19 июн.
317. Открытое Акционерное Общество Сумское НПО им. М. В. Фрунзе. Историческая справка [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.frunze.com.ua/old/html/history.html>
318. Павлова М. П. Педагогическая система А. С. Макаренко / М. П. Павлова. – М. : Профтехиздат, 1963. – 336 с.
319. Павлова М. П. Педагогическая система А. С. Макаренко и современность / М. П. Павлова. – М. : Высш. школа, 1980. – 287 с.
320. Павлова М. П. Производительный труд в педагогической системе А. С. Макаренко / М. П. Павлова, Н. Э. Фере // Школа и производство. – 1963. – № 3. – С. 10–15.
321. Памятная книжка Полтавской губернии на 1913 год / Изд. Полтав. Губернского Стат. Ком. – Полтава : Элект. Типо-литогр. Губернского Правления, 1913. – IV, 446 с.
322. Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 год / Изд. Полтав. Губернского Стат. Ком. – Полтава : Типо-литогр. Губернского Правления, 1914. – XXXII, 509 с.
323. Памятная книжка Полтавской губернии на 1915 год / Изд. Полтав. Губернского Стат. Ком.; под ред. Члена Ком. исполняющего обязанности секретаря П. А. Снесского. – Полтава : Типо-литогр. Губернского Правления, 1915. – XXXII, 629 с.
324. Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год / Изд. Полтав. Губернского Стат. Ком.; под ред. Члена Ком. исполняющего обяз. секр. П. А. Снесского. – Полтава : Типо-литогр. Губернского Правления, 1915. – XXVIII, 429 с.
325. Памятник тов. Дзержинскому: На открытии дома детской трудовой коммуны ГПУ УССР // Пролетарий. – 1927. – 30 декаб.
326. Пасічник Н. Проблеми економічного виховання в педагогічній спадщині А. С. Макаренка / Наталя Пасічник // Імідж сучасного педагога. – 2008. – № 1–2. – С. 66–67.
327. Педагогика А. С. Макаренко (наука о взаимодействии поколений) : программа учебного курса по выбору / сост. А. А. Фролов. – Н. Новгород : НГПИУ, 2007. – 24 с.
328. Педагогика А. С. Макаренко (наука о взаимодействии поколений) : программа учебного курса по выбору / сост. А. А. Фролов // Современный А. С. Макаренко: методология, теория и практика педагогіки: материалы симпозиума и Первых российских педагогических чтений / редкол.:

- Ф. Ф. Харисов (председатель), М. Б. Зыков, А. А. Фролов ; Федеральный институт развития образования. – М., 2008. – С. 283–301.
329. Педагогическая энциклопедия. Т. 3 / под ред. О. Г. Калашникова, при участии М. С. Эпштейна. – М. : Работник просвещения, 1929. – 894 с.
330. Педагогическая энциклопедия. Т. 4 / ред. кол.: И. А. Каиров (гл. ред.), Ф. Н. Петров (гл. ред.) и др. – М. : Сов. энциклопедия, 1968. – 912 с.
331. Педагогічний словник / за ред. дійсного чл. АПН України Ярмаченка М. Д. – К. : Педагогічна думка, 2001. – 514 с.
332. I отдел. Сведения по земскому хозяйству // Статистический ежегодник Полтавского Губернского Земства на 1905 год. – Полтава : Типо-литогр. И. А. Дохмана, 1906. – С. 1–182.
333. Перевернутые страницы (Вехи, события, факты) // Второе рождение. Трудовая коммуна им. Ф. Э. Дзержинского, Харьков / сост.: И. Бачелис, С. Шаховский, Л. Гольдфарб. – Х., 1932. – С. 15–31.
334. Перевод в Куряж Полтавской детской колонии: В президиуме Окрисполкома // Харьковский пролетарий. – 1926. – 25 апр.
335. Передача вихованців дитячих будинків до музичних команд військових частин // Народній учитель. – 1927. – 16 лют.
336. Переписка А. С. Макаренко с М. Горьким / под ред. Г. Хиллига, при участии С. С. Невской. – Марбург, 1990. – 257 с. – (Opuscula Makarenkiana Nr 11).
337. Перша Всеукраїнська Конференція Дитмістечок // Рад. школа. – 1927. – № 1/15. – С. 101–103.
338. Петрова В. И. Проблемы трудового воспитания в педагогическом наследии А. С. Макаренко / В. И. Петрова // Сов. педагогика. – 1979. – № 3. – С. 120–122.
339. Пеха Л. Попытка характерологического анализа личности А. С. Макаренко / Л. Пеха // Olomoucké setkání – A. S. Makarenko 1988. Sbornik z conference 23 – 25 března 1988 “A. S. Makarenko – klasik socialistické pedagogiky”. Vydala Universita Palackého v Olomouci v roce 1989. – S. 100–109.
340. Пионеры макаренковедения : сб. научно-биографических ст. / под ред. В. М. Коротова и Л. Ю. Гордина. – М. : Изд. НИИ ТимВ АПН СССР, 1991. – 192 с.
341. Письмо Максима Горького к тов. Гаврилину // Пролетарий. – 1926. – 16 июн.
342. Пише Горький з Італії // Більшовик Полтавщини. – 1925. – 12 серп.
343. Підлітки на приватних підприємствах // Комуніст. – 1927. – 5 серп.
344. Підсумки місячника допомоги безпритульним // Комуніст. – 1927. – 23 верес.
345. Повідомлення. Про порядок демонстрації 4-IX (зміни) // Комуніст. – 1927. – 4 верес.
346. Полтавская трудовая колония им. М. Горького. Polemika, dokumenty, portrety (1920 – 1926 гг.) / сост.: Гетц Хиллиг. – Марбург, 2003. – 328 с. – (Opuscula Makarenkiana Nr 25).
347. Полтавський календарь Полтавского Губернского Стат. Ком. на 1909 год / изд.– Полтава : Типо-литогр. Губернского Правления, 1909. – VIII, 505 с.
348. Полтавська трудова колонія ім. М. Горького в документах і матеріалах (1920 – 1926 рр.). Ч. 1 / авт.-укл.: О. П. Єрмак, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос, Н. М. Тарасевич ; за ред. І. А. Зязюна. – Полтава, 2002. – 269 с.
349. Полтавська трудова колонія ім. М. Горького в документах і матеріалах (1920 – 1926 рр.). Ч. 2 / авт.-укл.: О. П. Єрмак, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос, Н. М. Тарасевич, А. В. Ткаченко ; за ред. І. А. Зязюна. – Полтава, 2002. – 216 с.
350. Полтавці про А. С. Макаренка (до 75 річниці з дня його народження) / [ред. кол. гуртка: Д. Іваненко та ін. ; відп. за видання С. М. Рижило] ; Полтав. держ.

- пед. ін-т імені В. Г. Короленка, Наук.-пед. гурток студентів-макаренківців. – Полтава, 1963. – 77 с.
351. Полтавці про А. С. Макаренка : зб. статей-спогадів вихованців, друзів і колишніх співробітників А. С. Макаренка / ред. кол. : Є. М. Рижило (відп. ред.) та ін. – К. : Рад. шк., 1968. – 59 с.
352. Полтавщина : енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К. : УЕ, 1992. – 1024 с.
353. Полярный научно-исследовательский институт морского рыбного хозяйства и океанографии имени Н. М. Книповича [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rucompany.ru/company.php?id_company=3247
354. Попова Л. Д. Научная и общественно-педагогическая деятельность А. С. Макаренко в Харьковской комиссии помощи детям / Л. Д. Попова // Olomoucké setkání – A. S. Makarenko 1988. Sbornik z conference 23 – 25 března 1988 “A. S. Makarenko – klasik socialistické pedagogiky”. Vydala Universita Palackého v Olomouci v roce 1989. – S. 31–40.
355. Приїхав Анрі Барбюс // Комуніст. – 1927. – 11 верес.
356. Приложения // Статистический ежегодник Полтавского Губернского Земства на 1905 год. – Полтава : Типо-литограф. И. А. Дохмана, 1906. – С. 1–133.
357. Про набір до фабзавучів 1927 – 28 року // Комуніст. – 1927. – 13 серп.
358. Проект реорганизации детских домов. Единый трудовой корпус // Пролетарий. – 1927. – 1 сент.
359. Промисловість у боротьбі з безпритульністю // Комуніст. – 1927. – 18 груд.
360. Пряжников Н. С. Психология труда и человеческого достоинства / Н. С. Пряжников, Е. Ю. Пряжникова. – М. : Академия, 2005. – 480 с.
361. Пушников С. П. Памяти А. С. Макаренко / С. П. Пушников // Наследие А. С. Макаренко и современная наука и практика. Вып. 12 / сост. С. С. Невская. – М., 1998. – С. 55–72. – (Серия “Неизвестный Макаренко”).
362. 5-тирічний ювілей трудової колонії імені Горького // Більшовик Полтавщини. – 1925. – 26 серп.
363. 5 років робфаку Інгоспу. (На урочистому засіданні в Інаргоспі) // Комуніст. – 1928. – 6 берез.
364. Ревенко М. Шукаймо винуватця / М. Ревенко // Голос труда. – 1922. – 27 мая.
365. Робітничо-селянські факультети // Комуніст. – 1927. – 20 жовт.
366. Розміщення вихованців з дитячих будинків // Комуніст. – 1928. – 16 берез.
367. Розміщення підлітків по артілях // Комуніст. – 1927. – 26 серп.
368. Розміщення підлітків по підприємствах // Комуніст. – 1927. – 17 лип.
369. Российский государственный университет физической культуры, спорта, молодежи и туризма. История [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rgufk.ru/page/istoriya>
370. Рост выпуска продукции по коммуне // Держжинец. – 1936. – 7 нояб. – С. 5.
371. Самов. Интересные беседы / Самов // Держжинец. – 1936. – 5 янв. – С. 1.
372. Санникова Н. Идеи социального менеджмента в теории и практике А. С. Макаренко / Н. Санникова // Социальная педагогика. – 2006. – № 2. – С. 39–46.
373. Санникова Нина. Педагогическое творчество А. С. Макаренко в аспекте социального менеджмента / Нина Санникова // Імідж сучасного педагога. – 2008. – № 1–2 (80–81). – С. 28–29.
374. Санникова Н. Г. Социальный менеджмент в педагогике А. С. Макаренко / Н. Г. Санникова // Современный А. С. Макаренко: методология, теория и практика педагогики : материалы симпозиума и Первых российских педаго-

- гических чтений / редкол.: Ф. Ф. Харисов (председатель), М. Б. Зыков, А. А. Фролов. – М., 2008. – С. 125–132.
375. Санникова Н. Г. Теоретические основы профессиональной подготовки социального педагога как социально-педагогического менеджера : монография / Н. Г. Санникова. – Екатеринбург : Изд-во ГОУ ВПО “Рос. гос. проф.-пед. ун-т”, 2008. – 167 с.
376. С-в. Влад. “Горьковцы” побывали у Горького. Когда писатель приедет в Харьков? / Влад. С-в // Пролетарий. – 1928. – 21 июн.
377. С-в. Влад. Колонисты-горьковцы получили от Горького письмо: (К приезду писателя в Харьков) / Влад. С-в // Пролетарий. – 1928. – 31 мая.
378. Свидетельства искренней дружбы : воспоминания К. С. Кононенко о А. С. Макаренко / изд. : Гётц Хиллиг, Василий Марочко. – Марбург, 1997. – 102 с. – (Opuscula Makarenkiana Nr 20).
379. Свистун В. І. Сучасна підготовка студентів до управлінської діяльності в світлі творчої спадщини А. С. Макаренка / В. І. Свистун // Нові технології навчання. – К., 2002. – Вип. 39. – С. 166–175.
380. Свято першого снопа: (Дитяча колонія ім. Максима Горького) // Всесвіт. – 1927. – № 30. – С. 12.
381. Семенюк М. А. Идеи экономического воспитания в педагогическом наследии А. С. Макаренко / М. А. Семенюк // А. С. Макаренко и современная школа : сообщ. и тез. обл. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. А. С. Макаренко, (март 1988 г.) / [редкол.: Левковский М. В. (пред.) и др.]. – Житомир, 1988. – С. 61–62.
382. Сергеев А. Г. Светские и духовные властители Европы за 2000 лет / А. Г. Сергеев. – М. : Логос, 2003. – 1004 с.
383. Силаков П. Рождение марки “ФД” / П. Силаков // Второе рождение. Трудовая коммуна им. Ф. Э. Дзержинского, Харьков / сост.: И. Бачелис, С. Шаховский, Л. Гольдфарб. – Х., 1932. – С. 67–75.
384. Синявский В. В. А. С. Макаренко и вопросы профессионального самоопределения / В. В. Синявский // А. С. Макаренко – педагог и писатель : тез. докл. и сообщений респ. науч. конф. “Пед. наследие А. С. Макаренко и современные проблемы коммунистического воспитания”, посвящ. 90-летию со дня рождения выдающегося сов. педагога и писателя). – Сумы, 1978. – С. 170–172.
385. Скандинавська робітничка // Комуніст. – 1927. – 20 листоп.
386. Скрипник М. О. Дзержинська путівка // Політехнічна школа. – 1933. – № 3. – С. 20–32.
387. Слостенин В. А. Педагогика : учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Слостенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов ; под ред. В. А. Слостенина. – М. : Академия, 2002. – 576 с.
388. С-лев Влад. Имени Горького: (Письмо со станции Рыжов) / Влад С-лев // Пролетарий. – 1927. – 6 июл.
389. С-лев Влад. У людей: Детская трудовая колония им. Ф. Э. Дзержинского / Влад С-лев // Пролетарий. – 1927. – 29 дек.
390. Соболев В. Коммунары-дзержинцы // Пролетарий. – 1928. – 1 апр.
391. Статистические сведения // Полтавский земский календарь Полтавского Губернского Земства на 1908 год. – Полтава : Типо-литогр. И. А. Дохмана, 1907. – С. 1–135.
392. Статистические сведения // Полтавский земский календарь Полтавского Губернского Земства на 1910 год. – Полтава : Элект. Типо-литогр. “Дохман”, 1909. – С. 1–156.

393. Стельмахович М. Г. А. С. Макаренко як учитель-словесник : (До 100-річчя з дня народження) / М. Г. Стельмахович // Укр. мова і літ. в шк. – 1988. – № 3. – С. 70–74.
394. Стенографический отчет заседания секции социального воспитания УНИИПа, совместно с правлением трудкоммуны им. Дзержинского и представителями Наркомпроса от 14-го марта 1928 г. // На вершине “Олимпа”. Подборка документов о конфликте Макаренко с представителями украинского “соцвоса”, (февраль – март 1928 г.) / сост. Г. Хиллиг. – Марбург, 1991. – С. 38–109. – (Opuscula Makarenkiana № 12).
395. Стефанов П. В трудовій колонії ім. М. Горького / П. В. Стефанов // Вісти. – 1926. – 27 лип.
396. 150 лет Московской университетской обсерватории – Государственному Астрономическому институту имени П. К. Штернберга [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://nature.web.ru/db/msg.html?mid=1168206&uri=index.html>
397. Страдания “украинизированного” завкола. Деловые письма А. С. Макаренко на украинском языке (1924 – 1925 гг.) / изд. Г. Хиллиг. – Марбург, 1996. – 244 с. – (Opuscula Makarenkiana № 18).
398. Стрельбицкий С. З Максимом Горьким в його колонії / С. З. Стрельбицкий // Народній учитель. – 1928. – 18 лип.
399. Стругацкий. Дит-колонія ім. М. Горького / Стругацький // На зміну. – 1927. – 30 листоп.
400. Струманский В. П. Проблема политехнизма в педагогической системе А. С. Макаренко: К 100-летию со дня рождения / В. П. Струманский // Сов. педагогика. – 1988. – № 3. – С. 35–37.
401. Сумный С. Ненапечатанная статья А. С. Макаренко / Семен Сумный // Нар. образование. – 1963. – № 2. – С. 96–98.
402. Сьогодні до Харкова прибуває М. Горький. Привіт дорогому гостеві! Горький відвідає колонію свого імені // Вісти. – 1928. – 8 лип.
403. Тарасевич Н. Піклування про колоністів-робітфаківців у вимірах гуманістичної спрямованості А. С. Макаренка / Н. Тарасевич // Витоки : альм. Укр. асоц. Антона Макаренка : зб. наук.-пед. і літ.-публіцист. матеріалів / редкол.: Володимир Пащенко, Іван Берг, Володимир Беседа [та ін.]. – Полтава, 2004. – Вип. 2. – С. 198–201.
404. Татаринев Т. Командиры станков // Второе рождение. Трудовая коммуна им. Ф. Э. Дзержинского, Харьков / сост.: И. Бачелис, С. Шаховский, Л. Гольдфарб. – Х., 1932. – С. 60–66.
405. Тексты писем А. М. Горького и А. С. Макаренко // О педагогической деятельности А. С. Макаренко : труды Ин-та теории и истории педагогики / отв. ред.: Е. Н. Медынский, Н. А. Константинов. – М., 1952. – С. 230–268. – (Известия Академии педагогических наук РСФСР; вып. 38).
406. Тер-Гевондян А. Детский производительный труд в коммуне имени Ф. Э. Дзержинского / А. Тер-Гевондян // Известия Акад. пед. наук РСФСР. – 1952. – Вып. 38. – С. 107–135.
407. Терский В. Н. А. С. Макаренко как человек и руководитель / В. Н. Терский // Нар. образование. – 1959. – № 4. – С. 69–71.
408. Терский В. Н. Великий педагог / В. Н. Терский // А. С. Макаренко. Кн. 3 : статьи / редкол.: Ф. И. Науменко (отв. ред.) и др. – Львов, 1956. – С. 135–137.
409. Терский В. Верное оружие воспитателя / В. Терский // Нар. образование. – 1963. – № 3 (март). – С. 49–55.
410. Терский В. Н. Вожатый, ты – педагог! / В. Н. Терский. – М. : Мол. гвардия, 1965. – 110 с. – (Для тех, кто работает с пионерами).

411. Терский В. Н. Вожатый, ты – педагог! / В. Н. Терский. – М. : Мол. гвардия, 1973. – 96 с.
412. Терский В. Н. Вожатый, ты – педагог! / В. Н. Терский. – 3 изд., испр. и доп. – М. : Мол. гвардия, 1984. – 76 с.
413. Терский В. Заметки о воспитании / В. Терский // Нар. образование. – 1957. – № 3. – С. 97–99.
414. Терский В. Н. Игра. Творчество. Жизнь. Организация досуга школьников / В. Н. Терский, О. С. Кель. – М. : Просвещение, 1966. – 304 с.
415. Терский В. Н. Игры в практике А. С. Макаренко / В. Н. Терский // Сов. педагогика. – 1957. – № 6. – С. 54–66.
416. Терский В. Игры в практике А. С. Макаренко / В. Терский // Воспитание школьников. – 1988. – № 2. – С. 23–28.
417. Терский. Идем к школе живописи / Терский // Держинец. – 1936. – 16 янв. – С. 2.
418. Терский В. Н. Клубные занятия и игры в практике А. С. Макаренко / В. Н. Терский ; Акад. пед. наук РСФСР, Ин-т теории и истории педагогики. – Изд. 2-е. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1961. – 152 с.
419. Терский В. Н. Наука управления у А. С. Макаренко: К 90-летию со дня рождения А. С. Макаренко / В. Н. Терский // Детская литература. – 1978. – № 3. – С. 32–36.
420. Терский В. Новички. (Воспоминания педагога) / В. Терский // Учит. газ. – 1941. – 30 март. – С. 3.
421. Терский В. Н. О пьесе “Мажор” / В. Н. Терский // Сов. педагогика. – 1969. – № 6. – С. 125–128.
422. Терский В. Н. О развитии технического творчества детей в опыте А. С. Макаренко / В. Н. Терский // Школа и производство. – 1963. – № 3. – С. 20–22.
423. Терский В. Н. Черчение в практике А. С. Макаренко / В. Н. Терский // Нар. образование. – 1964. – № 3. – С. 39–40.
424. Тімський П. Триста тридцять (В трудовій колонії імені Горького) / П. Тімський // Комуніст. – 1926. – 6 липн.
425. Ткаченко А. Аналіз особливостей професійного самовизначення вихованців Дитячої трудової комуни імені Ф. Е. Держинського / А. Ткаченко // Витоки педагогічної майстерності : зб. наук. праць / Полтав. нац. пед. ун-ту імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2012. – Вип. 9. – С. 291–299. – (Серія “Педагогічні науки”).
426. Ткаченко А. В. Деякі аспекти формування управлінського професіоналізму А. С. Макаренка в “горьківський” період його педагогічної творчості / А. В. Ткаченко // Витоки педагогічної майстерності : зб. наук. праць / Полтав. держ. пед. ун-ту імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2009. – Вип. 6. – С. 220–227.
427. Ткаченко А. В. Забезпечення основ професійного розвитку вихованців як педагогічне завдання трудового дитячого корпусу А. С. Макаренка / А. В. Ткаченко // Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології : наук. журнал / Сумський держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка. – Суми, 2010. – № 8. – С. 66–74.
428. Ткаченко А. В. Завод електроінструментів дитячої трудової комуни імені Ф. Е. Держинського як середовище професійного розвитку особистості / А. В. Ткаченко // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2011. – № 6. – С. 183–192.
429. Ткаченко А. В. Завод фотоапаратів Дитячої трудової комуни імені Ф. Е. Держинського як індустріальний фон і засіб професійного розвитку ви-

- хованців / А. В. Ткаченко // Наукові праці / Донец. нац. техн. ун-т. – Донецьк, 2011. – Вип. 10 (193). – С. 16–22. – (Серія: Педагогіка, психологія і соціологія).
430. Ткаченко А. В. Загальноосвітні установи Дитячої трудової комуни імені Ф. Е. Дзержинського і професіоналізація вихованців / А. В. Ткаченко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : наук. журнал / Сумський держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка. – Суми, 2011. – № 6–7 (16–17). – С. 55–65.
431. Ткаченко А. В. Категоріальний статус поняття “професійний розвиток особистості” / А. В. Ткаченко // Витоки педагогічної майстерності : зб. наук. праць / Полтав. нац. пед. ун-ту імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2011. – Вип. 8 (2). – С. 263–269.
432. Ткаченко А. В. Колонія імені Горького : малоизвестные страницы украинской периодики / А. В. Ткаченко // Мировое признание педагогического наследия А. С. Макаренка : сб. науч. трудов / Рос. академия образования, Рос. пед. общество. – М., 2010. – С. 135–141. – (Макаренко : альманах. 2010/2).
433. Ткаченко А. Макаренківський проект трудового дитячого корпусу Харківського округу / А. В. Ткаченко // Імідж сучасного педагога. – 2008. – № 7–8. – С. 100–102.
434. Ткаченко А. В. Маловідомі аспекти професійного розвитку вихованців у практиці А. С. Макаренка: інтерв'ю з останнім російським комунаркомом / А. В. Ткаченко // Методика викладання природничих дисциплін у вищій школі”. XVIII Каришинські читання : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (Полтава, 26 – 27 трав. 2011 р.) / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка ; за заг. ред. проф. М. В. Гриньової. – Полтава, 2011. – С. 49–52.
435. Ткаченко А. В. Невідома посада А. С. Макаренка / А. В. Ткаченко // Імідж сучасного педагога. – 2008. – № 1–2. – С. 14–16.
436. Ткаченко А. В. Початковий етап формування виробничо-освітнього потенціалу Дитячої трудової комуни імені Ф. Е. Дзержинського / А. В. Ткаченко // Наукові записки / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка. – Кіровоград 2011. – Вип. 101. – С. 303–310. – (Серія: Педагогічні науки).
437. Ткаченко А. В. Професійний розвиток особистості в контексті макаренківської педагогічної спадщини / А. В. Ткаченко // Витоки педагогічної майстерності : зб. наук. праць / Полтав. нац. пед. ун-ту імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2010. – Вип. 7. – С. 209–215.
438. Ткаченко А. В. Професійно-освітнє оточення Харківської трудової колонії імені М. Горького / А. В. Ткаченко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2011. – Ч. IV. № 20. – С. 54–62. – (Серія: Педагогічні науки).
439. Ткаченко А. В. Професіогенетичний підхід у педагогічній біографістиці (на прикладі аналізу творчої спадщини А. С. Макаренка) / А. В. Ткаченко // Імідж сучасного педагога. – 2011. – № 3. – С. 43–46.
440. Ткаченко А. В. Робфак Дитячої трудової комуни імені Ф. Е. Дзержинського і завдання професійного розвитку вихованців / А. В. Ткаченко // Імідж сучасного педагога. – 2011. – № 10. – С. 54–56.
441. Ткаченко А. В. Система професійного навчання і виховання в Полтавській трудовій колонії імені М. Горького / А. В. Ткаченко // Обрії. – 2011. – № 1. – С. 61–64.
442. Ткаченко А. В. Технікум Дитячої трудової комуни імені Ф. Е. Дзержинського / А. В. Ткаченко // Науковий вісник : зб. наук. праць / Миколаїв. держ. ун-т імені В. О. Сухомлинського ; за ред. В. Д. Будака, О. М. Пехоти. – Миколаїв, 2012. – Вип. 1.36. – С. 128–132. – (Серія “Педагогічні науки”).

443. Ткаченко А. В. Українські засоби масової інформації як джерело з історії трудової колонії імені М. Горького / А. В. Ткаченко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2010. – № 16, ч. II. – С. 286–293. – (Серія: Педагогічні науки).
444. Ткаченко А. В. Умови професіоналізації підлітків у Харківській трудовій колонії імені М. Горького / А. В. Ткаченко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: наук. журнал / Сумський держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка. – Суми, 2011. – № 2 (12). – С. 104–114.
445. Ткаченко А. В. Харківська трудова колонія ім. М. Горького і курязька релігійна громада / А. В. Ткаченко // Витоки педагогічної майстерності: зб. наук. праць / Полтав. держ. пед. ун-ту імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2008. – Вип. 4. – С. 111–118.
446. Ткаченко А. В. Харківська трудова колонія імені М. Горького в умовах державної практики професійної освіти і працевлаштування вихованців інтернатних установ (20-і роки минулого століття) / А. В. Ткаченко // Наукові записки / Тернопіл. нац. пед. ун-т імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2011. – № 4. – С. 106–113. – (Серія: Педагогіка).
447. Три съезда : сб. статей по вопросам помощи детям. – Х. : Изд-во журн. “Друг детей”, 1925. – 74 с.
448. “Ты научила меня плакать...” (Переписка А. С. Макаренко с женой. 1927 – 1939) : в 2 т. Т. 1 / сост. и комментарии Г. Хиллига и С. Невской, введение Г. Хиллига. – М. : Витязь, 1994. – 216 с. – (Серия “Неизвестный Макаренко”).
449. “Ты научила меня плакать...” (Переписка А. С. Макаренко с женой. 1927 – 1939) : в 2 т. Т. 2 / сост. и комментарии Г. Хиллига и С. Невской, введение Г. Хиллига. – М. : Витязь, 1994. – 292 с. – (Серия “Неизвестный Макаренко”).
450. У Наркомосвіті // Народний учитель. – 1927. – 9 лют.
451. Уже підібрано 150 безпритульних // Комуніст. – 1927. – 4 листоп.
452. Ученичество у кустарей // Харьковский пролетарий. – 1927. – 20 жовт.
453. Фабрично-заводская промышленность по Полтавской губернии. По сведениям, полученным от владельцев фабрик и заводов. – Полтава : Типо-Литогр. Губ. Прав. арен. Д. Н. Подземским, 1905. – 219 с.
454. Фаркаш Э. Этический вызов Макаренко / Э. Фаркаш // Этическая мысль : науч.-публицист. чтения. – М., 1988. – С. 191–201.
455. Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Физический институт им. П. Н. Лебедева Российской академии наук [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.lebedev.ru/ru/history/source/>
456. Федько. Максим Горький у Куряжі // Народний учитель. – 1928. – 11 липн.
457. Фере Н. Э. К истории создания очерка “На гигантском фронте” // А. С. Макаренко. Кн. 8 : сб. статей / ред. кол.: Ф. И. Науменко (отв. ред.) и др. – Львов, 1971. – С. 112–124.
458. Фере Н. Э. Мой учитель / Н. Э. Фере // Воспоминания о Макаренко / сост. Н. А. Лялин и Н. А. Морозова. – Л., 1960. – С. 99–213.
459. Фере Н. Э. Сельскохозяйственный труд в колонии имени Максима Горького / Н. Э. Фере // Воспоминания о Макаренко / сост. Н. А. Лялин и Н. А. Морозова. – Л. : Лениздат, 1960. – С. 213–232.
460. Французькі комунальники в Харкові // Комуніст. – 1928. – 14 берез.
461. Фролов А. А. А. С. Макаренко: организация труда и коллектив / А. А. Фролов // Сов. педагогика – 1978. – № 2. – С. 138–140.
462. Фролов А. А. Воспитание в процессе труда на производстве: Из опыта А. С. Макаренко / А. А. Фролов // Школа и производство, 1978. – № 3. – С. 21–26.

463. Фролов А. А. Концепція педагогіки А. Макаренка / А. А. Фролов // Педагогіка і психологія. – 1998. – № 1. – С. 95–102.
464. Фролов А. А. Организация труда воспитанников на промышленном предприятии и производственное обучение в коммуне имени Ф. Э. Дзержинского / А. А. Фролов // Вопросы трудового воспитания и политехнического обучения в истории советской педагогики и школы. – Вологда, 1976. – Вып. III. – С. 27–36.
465. Фролов А. А. Педагогика А. С. Макаренко – наука о взаимодействии поколений / А. А. Фролов // Современный А. С. Макаренко: методология, теория и практика педагогіки : материалы симпозиума и Первых российских педагогических чтений / редкол.: Ф. Ф. Харисов (председатель), М. Б. Зыков, А. А. Фролов. – М., 2008. – С. 32–42.
466. Фролов А. Проблема “педагогической нейтральности трудового процесса” в наследии А. С. Макаренко / А. Фролов // Воспитание школьников. – 2005. – № 4. – С. 14–18.
467. Фролов А. А. Социальное воспитание и наследие А. С. Макаренко / А. А. Фролов // Педагогика. – 2002. – № 6. – С. 71–77.
468. Харьковский календарь Харьковского Губернского Статистического Комитета на 1915 год. – Х., 1915. – 537 с.
469. Хиллиг Г. А. С. Макаренко и Болшевская коммуна / Г. Хиллиг // А. С. Макаренко сегодня: новые материалы, исследования, опыт / сост. А. А. Фролов. – Н. Новгород, 1992. – С. 97–108.
470. Хиллиг Г. Введение / Г. Хиллиг // “Ты научила меня плакать...” (Переписка А. С. Макаренко с женой. 1927 – 1939) : в 2 т. Т. 1 / сост. и комментарии Г. Хиллига и С. Невской, введение Г. Хиллига. – М., 1994. – С. 5–12.
471. Хиллиг Г. Колония им. М. Горького – лаборатория и сцена Макаренко-воспитателя / Г. Хиллиг // Постметодика. – 2003. – № 2. – С. 4–26.
472. Хоптяр А. С. А. С. Макаренко о профессиональной ориентации молодежи / А. С. Хоптяр // А. С. Макаренко – педагог и писатель : тез. докл. и сообщ. респ. науч. конф. “Пед. наследие А. С. Макаренко и соврем. пробл. ком. воспитания”, посвящ. 90-летию со дня рождения выдающегося сов. педагога и писателя). – Сумы, 1978. – С. 150–152.
473. Хроніка // Робітник. – 1926. – 21 трав.
474. Хто буде вчитися в ВУЗ'ах // Комуніст. – 1927. – 6 верес.
475. Чемпіон хуліганства // Комуніст. – 1928. – 10 лип.
476. Червоні фронтовики на заводах // Комуніст. – 1927. – 19 листоп.
477. Черевченко Т. М. Україна в життєвому просторі академіка М. І. Вавилова / Т. М. Черевченко, В. М. Самородов // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – Полтава, 2007. – № 4. – С. 7–12.
478. Черная книга коммунизма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.goldentime.ru/nbk_11.htm
479. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К. : Абрис, 1997. – 608 с.
480. Швед С. Мы в комсомолу живем // Второе рождение. Трудовая коммуна им. Ф. Э. Дзержинского, Харьков / С. Швед ; сост.: И. Бачелис, С. Шаховский, Л. Гольдфарб. – Х., 1932. – С. 76–80.
481. Шпак В. П. Реабілітаційна діяльність зарубіжних і вітчизняних виправно-виховних закладів у ХІХ – на початку ХХ ст. / В. П. Шпак. – Полтава : АСМІ, 2005. – 335 с.
482. Юрченко Е. З. Из воспоминаний об Антоне Семеновиче Макаренко / Е. З. Юрченко // Воспоминания о Макаренко. – Л., 1960. – С. 243–251.

483. Ярмаченко Н. Д. Педагогическая деятельность и творческое наследие А. С. Макаренко : кн. для учителя / Н. Д. Ярмаченко. – К. : Рад. шк., 1989. – 191 с.
484. Ярмаченко М. Д. Сучасність педагогічної спадщини А. С. Макаренка: До 100-річчя з дня народження / М. Д. Ярмаченко. – К. : Знання, 1988. – 48 с.
485. Ярошенко. За стахановський фото-завод / Ярошенко // Дзержинец. – 1936. – 5 янв.
486. Auf holprigen Wegen der Pädagogik oder Makarenkos "Marsch" durch das Jahr zweiunddreißig. Vier mehr und sieben weniger bekannte Zeugnisse, im Jubeljahr fünfundsiebzig für Leser deutscher Zunge an den Tag gebracht von einem Marburger [G.Hillig (Hrsg.)]. – Marburg : Makarenko-Referat, 1975. – 96 s. – (Opuscula Makarenkiana Nr 1).
487. Hillig G. Verblaßte Gesichter, vergessene Menschen: 28 Porträts von "Freunden" und "Feinden" A. S. Makarenkos / G. Hillig. – Bremen : Ed. Temmen, 1999. – 296 s.
488. Makarenko, Anton S. Gesammelte Werke: Marburger Ausg. / hrsg. von Leonhard Froese... Bd. 1: Abt. 1, Veröffentlichungen zu Lebzeiten. Kleinere Veröffentlichungen: 1923 bis 1931 / Anton S. Makarenko ; bearb. von Siegfried Weitz und Götz Hillig. – Ravensburg : Maier, 1976. – XXIII s., 128 Doppels., 64 s.
489. Makarenko, Anton S. Gesammelte Werke: Marburger Ausg. / Anton S. Makarenko ; hrsg. von Leonhard Froese... Bd. 2: Abt. 1, Veröffentlichungen zu Lebzeiten. Der Marsch des Jahres dreißig / bearb. von Siegfried Weitz und Götz Hillig. – Ravensburg : Maier, 1977. – XI s., 164 Doppels., 27 s.
490. Makarenko, Anton S. Gesammelte Werke: Marburger Ausg. / Anton S. Makarenko ; hrsg. von Leonhard Froese... Bd. 3: Abt. 1, Veröffentlichungen zu Lebzeiten. Ein pädagogisches Poem: Teil 1. – Stuttgart : Klett-Cotta, 1982. – XII s., 247 Doppels., 88 s.
491. Makarenko, Anton S. Gesammelte Werke: Marburger Ausg. / Anton S. Makarenko ; hrsg. von Leonhard Froese... Bd. 4: Abt. 1, Veröffentlichungen zu Lebzeiten. Ein pädagogisches Poem: Teil 2. – Stuttgart : Klett-Cotta, 1982. – IX s., 207 Doppels., 97 s.
492. Makarenko, Anton S. Gesammelte Werke: Marburger Ausg. / Anton S. Makarenko ; hrsg. von Leonhard Froese... Bd. 5: Abt. 1, Veröffentlichungen zu Lebzeiten. Ein pädagogisches Poem: Teil 3. – Stuttgart : Klett-Cotta, 1982. – IX s., 256 Doppels., 132 s.
493. Makarenko, Anton S. Gesammelte Werke: Marburger Ausg. / Anton S. Makarenko ; hrsg. von Leonhard Froese... Bd. 7: Abt. 1, Veröffentlichungen zu Lebzeiten. Kleinere Veröffentlichungen: 1932 – 1936 / bearb. von Götz Hillig. – Ravensburg : Maier, 1976. – XIII s., 208 Doppels., 48 s.
494. Makarenko, Anton S. Gesammelte Werke: Marburger Ausg. / hrsg. von Leonhard Froese... Bd. 9: Abt. 1, Veröffentlichungen zu Lebzeiten. Kleinere Veröffentlichungen: 1937 / Anton S. Makarenko ; bearb. von Götz Hillig und Siegfried Weitz – Ravensburg: Maier, 1978. – XV s., 147 Doppels., 58 s.
495. Makarenko, Anton S. Gesammelte Werke: Marburger Ausg. / Anton S. Makarenko ; hrsg. von Leonhard Froese... Bd. 13: Abt. 1, Veröffentlichungen zu Lebzeiten. Die Makarenko-Drucke: 1923 – 1939; chronolog. Verz. d. zu Lebzeiten erschienenen Werke / zsgest. von Götz Hillig. – Ravensburg : Maier, 1976. – XIII, 164 s.
496. Makarenko-Materialien IV. Ucrainica. A. S. Makarenkos padagogische Tätigkeit im Spiegel der ukrainischsprachigen Presse (1924 – 1937) / G. Hillig (Hrsg.). – Marburg : VVG, 1982. – 290 s.

497. Oksa M. Neue Archivmaterialien zu Makarenkos Tätigkeit in der Char'kover Bezirkskinderhilfe. In: Hundert Jahre Anton Makarenko. Neue Studien zur Biographie / Oksa M. ; Hrsg. von G. Hillig. – Bremen : Edition Temmen, 1988. – S. 89–99.
498. Tkačenko A. V. Il “corpo d’armata infantile del lavoro”. Un progetto poco conosciuto del pedagoga Makarenko / A. V. Tkačenko // Slavia. – 2011. – N. 1. – P. 202–216.

Матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України

Фонд 166. Міністерство освіти України

499. Матеріали про охорону дитинства на Україні (постанови, інструкції, протоколи, листування). – ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 4, спр. 912, 579 арк.
500. Проект постанови Раднаркому, доповідна записка Наркомосу УСРР та листування з Раднаркомом і Запорізькою окружною інспекцією народної освіти про перевод колонії ім. Горького з Полтавського округу (маєтка бувшого Трепке) до Харківського округу (бувшого Курязького монастиря), передачу маєтку колишнього Попова в м. Житомирі у відання Наркомосу та передачу помешкання Запорізького дитбудинку глухонімих 90-му Уральському стрілецькому полку й перевод дитбудинку в бувший маєток Попова. – ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 6, спр. 1823, 48 арк.
501. Листування з колонією ім. Горького про штати. – ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 6, т. 2, спр. 2974, 16 арк.
502. Листування з Центральною комісією допомоги дітям при ВУЦВКУ, Харківським окрвиконкомом і комісією в справах неповнолітніх про відпуск коштів на поширення колонії ім. Горького тощо. Акт обслідування колонії ім. Горького. – ЦДАВОВУ, ф. 166, оп. 6, т. 2, спр. 2975, 22 арк.

Фонд 1238. Державний український трест кінопромисловості Державного всесоюзного кінофотооб'єднання “Союзкіно” (Українфільм)

503. Листування з Радкіно, Держвійськкіно, обласними відділами ВУФКУ, Одеською кінофабрикою та іншими установами про налагодження роботи по випуску хронікально-документальних фільмів. – ЦДАВОВУ, ф. 1238, оп. 1, спр. 125, 352 арк.

Фонд 2717. Всеукраїнський комітет Всесоюзної професійної спілки робітників просвіти

504. Шефство над трудколонією ім. Горького. – ЦДАВОВУ, ф. 2717, оп. 1, спр. 157, 13 арк.

Матеріали Російського державного архіву літератури і мистецтва

Фонд 332. Макаренко Антон Семёнович

505. Переписка коммуны с различными организациями и учреждениями об откомандировании воспитанников коммуны в высшие учебные заведения, о культурно-воспитательной работе в коммуне и по другим вопросам. Подлинники и копии. – РГАЛИ, ф. 332, оп. 2, ед. хр. 24, 158 л.
506. Доклад А. С. Макаренко о состоянии воспитательной работы в коммуне за 1930 год и резолюция правления коммуны по докладу. Копии. – РГАЛИ, ф. 332, оп. 2, ед. хр. 29, 22 л.

507. Протоколы заседаний педагогического Совета рабфака коммуны имени Ф. Э. Дзержинского. Копии. – РГАЛИ, ф. 332, оп. 2, ед. хр. 30, 70 л.
508. Ответы коммунаров (анкетные) по вопросам дальнейшей учебы и специализации. – РГАЛИ, ф. 332, оп. 2, ед. хр. 32, 131 л.
509. Докладная записка заведующего учебной частью школьного комбината коммуны о состоянии учебы в комбинате; сведения и отчеты о работе рабфака и неполной средней школы комбината. Подлинники и копии. – РГАЛИ, ф. 332, оп. 2, ед. хр. 35, 6 л.
510. Письмо заведующему Главным управлением социального воспитания НКП УССР. – РГАЛИ, ф. 332, оп. 4, ед. хр. 251, 4 л.
511. Старым горьковцам. – РГАЛИ, ф. 332, оп. 4, ед. хр. 294, 1 л.
512. Мандат, Удостоверение. – РГАЛИ, ф. 332, оп. 4, ед. хр. 367, 2 л.
513. Рапорт Н. Э. Фере о проверке Гиевской и Будянской трудовых колоний Харьковского округа. 5 декабря 1927 г. – РГАЛИ, ф. 332, оп. 4, ед. хр. 371, 3 л.
514. Рапорт в правление Коммуны Дзержинского. – РГАЛИ, ф. 332, оп. 4, ед. хр. 379, 2 л.

Матеріали Державного архіву Харківської області

Фонд П-5. Харківський окружний комітет КП(б)У. 1924 – 1930 рр.

515. Протоколы заседаний бюро с № 6 по № 16 и материалы к ним. – ДАХО, ф. П-5, оп. 1, спр. 24, 157 арк.

Фонд П-9. Харківська Окружна Контрольна комісія КП(б)У. 1925 – 1930 рр.

516. Протоколы заседаний партийной коллегии Окружной Контрольной Комиссии № 67–89. – ДАХО, ф. П-9, оп. 1, спр. 18, 266 арк.

Фонд Р-408. Харьковский городской совет рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов

517. Материалы о работе комиссии социального воспитания горсовета (протоколы, заявления, акты и др.). – ДАХО, ф. Р-408, оп. 2, спр. 1119, 581 арк.
518. Протокол № 32 заседания президиума горсовета от 21 октября 1927 года и материалы к нему. – ДАХО, ф. Р-408, оп. 4, спр. 171, 48 арк.
519. Отчет о состоянии народного образования на Харьковщине. – ДАХО, ф. Р-408, оп. 6, спр. 38, 38 арк.

Фонд Р-845. Харьковский окружной исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов

520. Протоколы заседаний президиума окрисполкома. – ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 455, 387 арк.
521. Протоколы заседаний президиума Харьковского окружного исполкома и материалы к ним. – ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 459, 440 арк.
522. Протоколы заседаний комиссий и совещаний при окрисполкоме. – ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 461, 175 арк.
523. Переписка Преображенской церкви в с. Куряж Харьковского района. – ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 893, 179 арк.
524. Переписка Преображенской церкви слободы Подворки Коротичского района. – ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 1007, 10 арк.
525. Протоколы заседаний структурно-штатной комиссии Окрисполкома. – ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 669, 112 арк.

526. Материалы к протоколам структурно-штатной комиссии Окрисполкома. – ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 672, 530 арк.
527. О штатах учреждений округа на 1926/27 и 1927/28 бюджетный год. – ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 726, 543 арк.
528. О работе детских домов. – ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1016, 120 арк.
529. О работе детских домов. – ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1017, 52 арк.
530. Информация о деятельности окружной инспектуры народного образования. – ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1032, 235 арк.
531. Информация о деятельности окружного комитета добровольного общества “Друзья детей” и окружной комиссии помощи детям. – ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1082, 119 арк.
532. Протоколы заседаний Окружной плановой комиссии. – ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1375, 73 арк.
533. Протоколы заседаний финансово-бюджетной секции окружной плановой комиссии за 1927/28 год и материалы к ним. – ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1391, 426 арк.
534. Протоколы заседаний финансово-бюджетной секции окружной плановой комиссии за 27 – 28 гг. и материалы к ним. – ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1392, 438 арк.
535. О закреплении помещений за учреждениями. – ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1572, 544 арк.
536. О работе детских домов и детских садов. – ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1778, 259 арк.
537. Информации о деятельности окружной инспектуры народного образования. – ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1795, 205 арк.
538. О борьбе с беспризорностью. – ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1870, 156 арк.
539. Протоколы заседаний президиума окрисполкома №№ 110/140 – 130/160. – ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 3387, 543 арк.
540. Протоколы заседаний президиума окрисполкома №№ 91 – 105. – ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 3406, 434 арк.
541. Сербский З. Н. – ДАХО, ф. Р-845, оп. 4, спр. 377, 8 арк.

**Фонд Р-855. Инспектура охраны здоровья
Харьковского окружного исполнительного комитета Совета рабочих,
крестьянских и красноармейских депутатов**

542. Переписка с медицинскими, финансовыми и административными организациями. – ДАХО, ф. Р-855, оп. 3, спр. 14, 255 арк.

**Фонд Р-858. Харьковская окружная инспектура
народного образования**

543. Материалы по обследованию школ. Цифровые данные, объяснительные записки и протоколы Окринспектуры по вопросу обследования школ и курсов. – ДАХО, ф. Р-858, оп. 1, спр. 5, 189 арк.
544. Протоколы, оперативные планы, контрольные цифры, пояснительная записка к пятилетнему плану Наркомпроса по местному бюджету. – ДАХО, ф. Р-858, оп. 1, спр. 16, 238 арк.
545. Постановления, выписки из протоколов ВУЦИК’а, Харьковского Окрплана. – ДАХО, ф. Р-858, оп. 1, спр. 23, 53 арк.
546. Объяснительные записки по расследованию напечатанных заметок в газете “Харьковский пролетарий”. – ДАХО, ф. Р-858, оп. 1, спр. 46, 125 арк.

547. Структура Народного образования Харьковского округа. – ДАХО, ф. Р-858, оп. 1, спр. 54, 55 арк.
548. Ведомости и акты обследований домов рабочих подростков. Переписка по вопросам финансирования школ. – ДАХО, ф. Р-858, оп. 1, спр. 65, 73 арк.
549. Акты обследований, сметы на ремонт детских колоний списки производств Харьковской Окринспектуры Народного образования. Операционные планы учебно-воспитательной работы. – ДАХО, ф. Р-858, оп. 1, спр. 84, 309 арк.
550. Приказы по Харьковской Окринспектуре (по личному составу окринспектуры). – ДАХО, ф. Р-858, оп. 1, спр. 88, 57 арк.
551. Анкеты обследования школ гор. Харькова на 1 октября 1930 года. – ДАХО, ф. Р-858, оп. 1, спр. 107, 226 арк.
552. Проекты штатов трудшкол, техникумов, районных библиотек, детколлектора на 1930 – 1931 год. – ДАХО, ф. Р-858, оп. 1, спр. 108, 119 арк.
553. Переписка с Окрпаркомом. V 1926 – XII 1926. – ДАХО, ф. Р-858, оп. 2, спр. 3, 101 арк.
554. Переписка с Харьковским Окрисполкомом и Горсоветом. – ДАХО, ф. Р-858, оп. 2, спр. 5, 229 арк.
555. Секретная переписка. – ДАХО, ф. Р-858, оп. 2, спр. 6, 297 арк.
556. Переписка с Окрпаркомом 1928 г. – 1 окт. 1929 год. – ДАХО, ф. Р-858, оп. 2, спр. 7, 197 арк.
557. Удостоверения-командировки КП(б) Украины педагогам; список руковод. раб. инспектуры, зав. детдомами, райинспектур. и зав. профшколы. – ДАХО, ф. Р-858, оп. 2, спр. 10, 121 арк.

Фонд Р-917. Отдел народного образования исполкома Харьковского городского Совета депутатов трудящихся (ГорОНО), г. Харьков

558. Протоколы заседаний президиума окружной комиссии товарищества помощи детям за 1926 г. – ДАХО, ф. Р-917, оп. 1, спр. 27, 268 арк.
559. Планы работ секции народного образования Харьковского Горсовета, окружной комиссии помощи детям, комиссии политического просвещения. Протоколы заседаний центральной комиссии по проверке наказа избирателей Харьковского горсовета XI созыва. – ДАХО, ф. Р-917, оп. 1, спр. 40, 58 арк.
560. Протоколы заседаний президиума окружной комиссии помощи детям за 1927 г. – ДАХО, ф. Р-917, оп. 1, спр. 43, 383 арк.
561. Протоколы пленумов комиссии социального воспитания. – ДАХО, ф. Р-917, оп. 1, спр. 44, 122 арк.
562. Протоколы и выписки из протоколов по вопросам усиления помощи детям. – ДАХО, ф. Р-917, оп. 1, спр. 64, 104 арк.
563. Протоколы окружной комиссии товарищества помощи детям. – ДАХО, ф. Р-917, оп. 1, спр. 79, 163 арк.
564. План работы детской трудовой Коммуны им. Дзержинского на 1928 г. – ДАХО, ф. Р-917, оп. 1, спр. 85, 19 арк.

Фонд Р-1179. Финансовый отдел Харьковского окружного исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и канцелярия финансовых инспекторов 4-го района

565. Протоколы бюро фракции Окрисполкома. – ДАХО, ф. Р-1179, оп. 19, спр. 12, 100 арк.

Фонд Р-1296. Плановая комиссия Харьковского окружного исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов

566. Протоколы заседаний Харьковской окружной плановой комиссии, президиума Харьковского ОИК XI созыва и его постановления. – ДАХО, ф. Р-1296, оп. 1, спр. 47, 578 арк.

**Фонд Р-1492. Харьковское окружное отделение
Всеукраинского общества “Друзья детей”**

567. Материалы о проведении кампаний по оказании помощи детям и борьбе с беспризорностью. – ДАХО, ф. Р-1492, оп. 1, спр. 30, 227 арк.
568. Переписка с центральными, республиканскими и местными учреждениями и организациями и отдельными гражданами. – ДАХО, ф. Р-1492, оп. 1, спр. 31, 421 арк.
569. Протоколы заседаний, планы работы и отчеты о деятельности Октябрьского райкома ячеек “Друзей детей” г. Харькова, переписка с ним. – ДАХО, ф. Р-1492, оп. 1, спр. 46, 144 арк.
570. Протоколы заседаний, планы работы и отчеты о деятельности Октябрьского райкома ячеек “Друзей детей” города Харькова, переписка с ним. – ДАХО, ф. Р-1492, оп. 1, спр. 48, 101 арк.
571. Материалы для периодических изданий о помощи детям и борьбе с беспризорностью на Харьковщине. – ДАХО, ф. Р-1492, оп. 1, спр. 54, 189 арк.
572. Протоколы заседаний бюро ячейки “Друзья детей” Харьковского центрального рабочего кооператива и сведения о расходовании средств на оказание шефской помощи Куряжской детской трудовой коммуны им. М. Горького. – ДАХО, ф. Р-1492, оп. 1, спр. 85, 43 арк.
573. Протоколы заседаний бюро и шефских комитетов ячеек “Друзей детей” предприятий, учреждений и организаций гор. Харькова, переписка с ним. – ДАХО, ф. Р-1492, оп. 1, спр. 91, 275 арк.
574. Протоколы заседаний президиума Харьковской окружной комиссии помощи детям и переписка с ней. – ДАХО, ф. Р-1492, оп. 1, спр. 104, 309 арк.
575. Протоколы заседаний, планы работы и отчеты о деятельности Октябрьского райкома ячеек “Друзей детей” гор. Харькова, переписка с ним. – ДАХО, ф. Р-1492, оп. 1, спр. 107, 110 арк.

Фонд Р-4511. Харьковский комбинат им. Дзержинского НКВД СССР

576. Распоряжения ГПУ УССР и служебные записки о работе производства. – ДАХО, ф. Р-4511, оп. 1, спр. 1, 29 арк.
577. Заявки на изготовление фотоаппаратов и электросверлилок. – ДАХО, ф. Р-4511, оп. 1, спр. 2, 24 арк.
578. Переписка с ГПУ УССР и заводами по личному составу. – ДАХО, ф. Р-4511, оп. 1, спр. 3, 77 арк.
579. Переписка с ГПУ УССР по личному составу. – ДАХО, ф. Р-4511, оп. 1, спр. 4, 57 арк.
580. Характеристики на работающих в Коммуне. – ДАХО, ф. Р-4511, оп. 1, спр. 5, 51 арк.
581. Переписка по личному составу совхоза им. Балицкого. – ДАХО, ф. Р-4511, оп. 1, спр. 6, 75 арк.
582. Приказы и циркулярные распоряжения по Административно-Хозяйственному Управлению Народного Комиссариата Внутренних дел УССР. – ДАХО, ф. Р-4511, оп. 1, спр. 7, 20 арк.

583. Приказы, циркуляры и распоряжения НКВД УССР. – ДАХО, ф. Р-4511, оп. 1, спр. 8, 27 арк.
584. Переписка с НКВД УССР по мобнаррядам. – ДАХО, ф. Р-4511, оп. 1, спр. 9, 26 арк.
585. Списки личного состава Коммуны и переписка с АХУ НКВД УССР по лично-му составу. – ДАХО, ф. Р-4511, оп. 1, спр. 10, 92 арк.
586. Характеристики на работников учебно-воспитательной части Коммуны. – ДАХО, ф. Р-4511, оп. 1, спр. 11, 50 арк.
587. Переписка с ХОУ НКВД об учете оружия и продлении сроков ношения работниками Коммуны. – ДАХО, ф. Р-4511, оп. 1, спр. 12, 48 арк.
588. Переписка с НКВД СССР и УССР о поставке продукции. – ДАХО, ф. Р-4511, оп. 1, спр. 13, 59 арк.

Матеріали Державного архіву Полтавської області

Фонд Р-363. Полтавський Окружний Виконавчий Комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Окрвиконком)

589. Протоколи губернської планової комісії з 9 травня по 4 серпня 1924 р.; З'їзду Комітету Незаможних селян від 14 – 17 червня 1924 р.; Народи голів Райвиконкомів та агрономів Землеустрою від 22-го травня і 10 червня 1924 р.; переписка з Райвиконкомами та іншими установами про реалізацію селянської позики, про розвиток діяльності промислових артілей та по іншим питанням. – ДАПО, ф. Р-363, оп. 1, спр. 29, 302 арк.
590. Протоколи засідань і нарад комісій: технічної, експертної, прийомо-здавочної, засідань Окружної комісії незаможних селян (копії), доповіді про стан колгоспів, діяльність Окружного земельного відділу, висновки обслідування районних земельних управлінь, землевпорядження агрономічних баз колективних та кооперативних об'єднань Полтавської округи за 1924 рік. – ДАПО, ф. Р-363, оп. 1, спр. 49, 401 арк.
591. Протоколи засідання президії Руновщанського райвиконкому з 2 січня по 12 грудня 1925 р. (копії). – ДАПО, ф. Р-363, оп. 1, спр. 401, 223 арк.

Фонд Р-1503. Полтавський губернський исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (Губисполком)

592. Протоколы и выписки из протоколов заседаний Полтавской губернской и уездных советов защиты детей за март – июнь – октябрь 1922 года. Инструкция по патронированию детей; переписка с губернским отделом народного образования и другими учреждениями о помощи детям пострадавших губерний от неурожая. – ДАПО, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 50, 93 арк.
593. Циркуляры Губисполкома и губернского земуправления о порядке переселения на свободные земли, реализации зернопродуктов; доклады и переписка с Гублесуправлением о снабжении топливом школ, больниц, борьбе с заболеванием скота сапом и другим вопросам. Протоколы и выписки из протоколов заседаний плановой комиссии Полтавского Уземотдела по реорганизации состава Мартыновского сельскохозяйственного товарищества. – ДАПО, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 91, 159 арк.
594. Переписка с Полтавским окрисполкомом об отпуске кредита на посевной материал, о премировании работников сельского хозяйства за повышение урожайности с/х продуктов, передаче в собственность бывш. имения Трепке детской трудовой колонии им. Горького. об ассигновании средств на ликвидацию неграмотности и по другим вопросам. – ДАПО, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 408, 232 арк.

Фонд Р-3872. Отдел управления Полтавского губернского исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов

595. Месячные отчеты, декадные сводки о деятельности Полтавского губернского отдела народного образования и Центрального пролетарского музея Полтавщины на 1921 г. – ДАПО, ф. Р-3872, оп. 1, спр. 549, 166 арк.

Фонд Р-8805. Коллекция фотокопий документов по истории г. Полтавы и Полтавской области

596. Справа Народного Комісаріату освіти УРСР про стан Колонії ім. Горького в с. Ковалівка Полтавської губернії. – ДАПО, ф. Р-8805, оп. 3, спр. 3, 126 арк.
597. Звітні відомості про стан Полтавської трудової колонії ім. Горького і довідка, видана нею А. С. Макаренку про працю його в колонії. – ДАПО, ф. Р-8805, оп. 3, спр. 6, 26 арк.
598. Справа Наркомпросу про стан Полтавської колонії ім. Горького і надання коштів на її утримання. – ДАПО, ф. Р-8805, оп. 3, спр. 7, 46 арк.
599. Справа Народного комісаріату освіти УРСР про стан і роботу Полтавської трудової колонії ім. Горького. – ДАПО, ф. Р-8805, оп. 3, спр. 10, 99 арк.
600. Справа Наркомпросу УРСР про стан та роботу Полтавської трудової колонії ім. Горького. – ДАПО, ф. Р-8805, оп. 3, спр. 11, 97 арк.
601. Справа Всеукраїнської Центральної профспілки робітників освіти про взяття шефства над Полтавською колонією ім. Горького. – ДАПО, ф. Р-8805, оп. 3, спр. 12, 19 арк.

**Матеріали архіву Лабораторії “Макаренко-реферат”
Науково-дослідного центру порівняльної педагогіки
Марбурзького університету імені Філіппа**

602. Записная книжка А. С. Макаренко № 8. [Машинописна копія].

**Матеріали архіву Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка**

603. Справа С. П. Пушнікова. – 34 арк.

**Матеріали архіву музею Полтавського національного
педагогічного університету імені В. Г. Короленка**

604. Григорович Е. Н. “Минувшее проходит предо мною...”. – 15 с. [Рукопис].

**Матеріали архіву Науково-дослідної лабораторії А. С. Макаренка
Полтавського педінституту**

605. Фере Н. Э. Мое знакомство и работа с А. С. Макаренко. – 10 с. [Фотокопія машинопису].

**Матеріали архіву Центра позашкільної роботи
імені А. С. Макаренка м. Москви**

606. Ветров И. А. Второе рождение. Записки воспитанника А. С. Макаренко. – 50 с. [Машинопис].

Матеріали приватного архіву сім'ї Хорунжих (м. Полтава)

607. Родословная семьи Григорович. [Рукопис].
608. Перше засідання педагогічної ради Трудової комуни імені Ф. Е. Дзержинського. [Фото].

ДОДАТКИ

Додаток А

Інтерв'ю з І. Д. Токаревим

Представлене інтерв'ю з останнім у Російській Федерації вихованцем комуні імені Ф. Е. Держинського було організоване з метою з'ясування маловідомих обставин професійного розвитку підлітків у макаренківських виховних закладах.

Довідка: Іван Дем'янович Токарев народився у 1920 році на Сумщині, після "розкуркулення" і вислання батьків став безпритульним. До комуні імені Держинського потрапив разом з іншими підлітками з Полтавської комуні імені Постишева і перебував у ній з 1934 по 1937 роки. За фахом військовий, як офіцер-зв'язківець воював на фронтах Великої Вітчизняної війни, неодноразово нагороджений. Проживає у Нижньому Новгороді, все життя активно пропагує спадщину А. С. Макаренка.

Інтерв'ю відбувалося протягом 26 січня – 17 лютого 2011 р. за допомогою поштових сервісів Rambler і Mail. Посередником у спілкуванні виступав син І. Д. Токарева, Юрій Іванович. Текст підданий незначній редакторській правці, але збережені мова та авторські стилістичні особливості оригіналу.

1. Вопрос. Проводилась ли в коммуне имени Держинского целенаправленная профориентационная работа, то есть оказание помощи коммунарам-выпускникам в выборе будущей профессии?

Ответ. Как только я прибыл в коммуну из Полтавы, то вся группа в 50 человек была приглашена в Громкий клуб, где А. С. Макаренко рассказал, какие специальности есть на заводе ФЭД и ФД? и дал им краткую характеристику. Потом дали возможность самим пройти по цехам и посмотреть, какой профиль хочет выбрать коммунара. Я прошёл все цеха обоих заводов, побеседовал с мастерами и выбрал для себя оптический цех, в котором я проработал с 1934 по 1937 годы. И при выходе из коммуны я имел 4-й разряд оптика, т.е. мог выполнить все операции по изготовлению линз объектива от заготовки до конечного продукта.

2. Вопрос. А велись ли какие-либо беседы с коммунарами по поводу их будущей профессии или учебы, когда они уже вытустятся из коммуны?

Ответ. Как таковой целенаправленной беседы о будущем руководство коммуны не вело, т. к. А. С. Макаренко в 1935-м году уже ушёл из коммуны, а Берману на воспитание было наплевать, его интересовало только производство. А я разговаривал о будущем со старшими коммунарами, уже выпустившимися – Зайцев, Ветров, Вася Лобода и др. И по их рекомендации я пошёл в строительный техникум, специальность оптика у меня уже была, и мне хотелось попробовать себя в другой области.

3. Вопрос. Скажите, пожалуйста, в бытность А. С. Макаренко в коммуне поощрялось ли им лично или другими педагогами стремление некоторых коммунаров поступить в вуз? Что Вы об этом знаете?

Ответ. Как пацаны, мы старались держаться подальше от начальства, поэтому лично со мной у А. С. Макаренко разговоров на эту тему не было. А вот наши учителя во время занятий в школе неоднократно (это в основном относится к учителям физики, математики, рус[ского] яз[ыка], англ[ийского] яз[ыка]) говорили о важности той или иной темы и для жизни, и для поступления в вуз.

4. *Вопрос. Насколько престижным считалось среди воспитанников продолжать свое образование после выпуска из коммун? Наблюдалось ли стремление поступить в вуз?*

Ответ. Могу сказать только по своей группе: ребята, Михаил Литовка, Борис Княженко, Семён Зайцев, стремились пойти в вуз, а девочки, Аня Красникова, Галя Слуцкая, Зина Носик, не хотели “сушить мозги” наукой и довольствовались достижимым – иди рабочим на завод, потом станешь мастером.

5. *Вопрос. Знаете ли Вы случаи, когда Антон Семенович обсуждал с кем-либо из воспитанников их будущую профессию после выпуска из коммуны?*

Ответ. Нет.

6. *Вопрос. В бытность А. С. Макаренко и после ухода его стимулировало ли руководство коммуны повышение воспитанниками своей производственной квалификации?*

Ответ. Были отдельные лекции мастеров по повышению производительности труда (своего рода мастер-классы по расширению кругозора, есть крон-стекло, есть флинт-стекло, как оно варится, чем отличается от оконного, какие добавки), а сам А. С. Макаренко этим не занимался.

7. *Вопрос. Как Вы считаете, насколько глубоко сам Антон Семенович разбирался в вопросах производства на заводах коммуны?*

Ответ. А. С. Макаренко в производстве разбирался, это было понятно по его выступлениям на производственных собраниях – знал иностранные названия станков, для каких операций служили, производительность. Но сам за этими станками не стоял.

8. *Вопрос. Насколько высококвалифицированными специалистами были педагоги в коммуне по сравнению со школьными педагогами или преподавателями техникумов того времени?*

Ответ. Квалификация педагогов русского и украинского языков коммуны была выше тем, что педагоги (конкретно Пуш[ни]ков Сергей Петрович – р[усский] я[зык] и Магура Евгений Селиверстович – у[краинский] я[зык]) после изучения какого-либо произведения задавали вопросы и задания ученикам описать хар[актеристи]ку действующего лица, его занятия (род занятий – Ю. Т.), возраст, классовую принадлежность и т. д. Поощрялось знание на память текста стихотворения, их эмоциональная декламация. А после изучения про[изведени]я коммунары ездили в театры – русс[кий] оперн[ый] или укр[аинский] оперн[ый] и слушали или “Евгения Онегина”, или “Запорожца за Дунаем”, или что-то другое, в зависимости от изучаемого пр[оизведени]я. И тогда эти пр[оизведени]я запоминались надолго. Учитель математики обращал внимание на то, где данный раздел математики находит наибольшее применение, напр. тригонометрия в военном деле. Химия, история, география не отличались по уровню от техникума. Педагоги в коммуне пользовались уважением, дисциплина на уроках в школе коммуны была хорошей.

9. *Вопрос. Считалось ли образование, полученное в школе и рабфаке коммуны, более качественным, чем обычное на то время школьное образование?*

Ответ. <...> образование, полученное в школе и на рабфаке в коммуне, я оценить не смогу, т. к. в то время обычное школьное образование я не знал. После коммуны я сдавал вступительные экзамены в Харьковский архитектурно-строительный техникум и успешно их сдал.

10. *Вопрос. В последний год работы А. С. Макаренко в коммуне встал вопрос о организации там техникума. Был ли техникум открыт и в каком году?*

Ответ. Об организации техникума в коммуне я сказать ничего не смогу. Я учился сначала (1934 г.) в школе, а затем (1935 – 1937 г.) на рабфаке.

11. *Вопрос. Какую политику проводило руководство коммуны по отношению к выпускникам: старалось оставить их для работы на своих заводах или нацелить на продолжение образования?*

Ответ. Из коммуны я ушёл в августе 1937 года, когда коммуной руководил В. С. Берман, и никто из руководства со мной не советовался, как мне быть дальше, а сказали, что я окончил воспитание в коммуне и ухожу в большую жизнь. Мои друзья коммунары (А. И. Ветров, С. И. Зайцев и др.) спросили, кем я хочу быть, и я сказал, что хочу быть строителем, и они дали адрес архитектурно-строительного техникума, который находился по ул. Сумская, 40. Я успешно сдал вступительные экзамены и учился там до 1940 года.

12. *Вопрос. Правда ли, что каждый коммунары осваивал не одну, а несколько специальностей? Каким образом это организовывалось?*

Ответ. Я полюбил оптическое производство, и другие специальности меня не интересовали. Таким же образом поступали и мои одноклассники, пришедшие в коммуну в 1934 году (Б. Б. Княженко, М. В. Литовка, Г. К. Геращенко и др.). О старших воспитанниках ничего сказать не могу.

13. *Вопрос. Какие профессиональные качества воспитанников наиболее ценились и встречали наибольшее уважение среди коммунары? Если кто-то не мог достичь совершенства в своей работе на производстве, вызывало ли это негативное общественное мнение?*

Ответ. Каждый коммунары ценил и уважал свою профессию, т. к. сам выбирал её на время пребывания в коммуне, и больше всего ценилось качество продукции, т. е. отсутствие брака, т. к. коммуна была на хозрасчёте. Если кто-то из воспитанников коммуны не смог добиться совершенства в своей работе (очень редкие случаи), то ему помогали мастера производства, а если и эта мера не приводила к успеху, то такого коммунары переводили на другую работу в другой цех, и это негативного общественного мнения не вызывало. Могла быть иногда критическая заметка в стенгазетах “Шарошка”, “Резец”, “Держинец”. Это называлось – “открыл дверь не в тот цех”, или карикатура, как, например, на Ивана Ветрова – двойки держали его за штаны и не пускали в вуз.

14. *Вопрос. Вы пишете, что в 1937 году успешно сдали вступительные экзамены в харьковский архитектурно-строительный техникум. Пришлось ли Вам выдержать конкурс при поступлении? Чувствовали ли Вы себя более подготовленным, чем другие абитуриенты? Как вы оцениваете уровень своей школьной подготовки по сравнению с подготовкой других студентов техникума?*

Ответ. При поступлении в техникум я о конкурсах ничего не знал. Сдав необходимые документы в учебный отдел, взамен я получил расписание, где и когда будут проходить экзамены. В назначенный день я приходил в класс вместе с другими (мне не известными) абитуриентами и вместе мы писали или диктант, или решали записанные на доске варианты задач по математике или физике, а по готовности сдавали написанное на проверку и уходили готовиться к сдаче следующего экзамена. На другой день после сдачи всех экзаменов на доске объявлений был вывешен список поступивших, номера групп. Вместе со мной экзамены сдал и другой коммунар Вася Чумак (1921 г. рождения). Оценить уровень подготовки выпускников коммуны и обычной школы я не могу, но, по разговорам поступивших, не все поступавшие сдали экзамены.

15. Вопрос. Что, по Вашим наблюдениям, изменилось в коммуне после ухода А. С. Макаренко?

Ответ. После ухода А. С. Макаренко из коммуны радикальных изменений я не увидел – работали заводы, школа, распорядок... Изменилось отношение В. С. Бермана к выпускникам коммуны: уход коммунаров не был торжественным, отменены стипендии учащимся коммунарам в вузах и техникумах.

16. Вопрос. Часто ли после ухода из коммуны А. С. Макаренко посещал ее? Демонстрировало ли руководство коммуны (Берман и другие) каким-то образом свое негативное отношение к Макаренко?

Ответ. После ухода из коммуны А. С. Макаренко [в] 1935 [году] коммуны он часто навещал, иногда его видели на общих собраниях коммунаров, он вёл беседы со старшими коммунарами. Коммунары и пед. коллектив жалели, что А. С. Макаренко ушёл из коммуны. Негативного отношения к А. С. Макаренко со стороны нового руководства мною замечено не было. Мнения партийцев я не знал.

17. Вопрос. Присваивались ли воспитанникам производственные разряды? Какой максимально высокий разряд мог получить воспитанник и какой разряд был самым распространенным среди них?

Ответ. После выхода из коммуны выдавалась справка о присвоении производственного разряда. У меня был 4-й разряд "оптика", а наивысший разряд был 5-й.

Фотокопії документів
Державного архіву Харківської області

Смета
на металургію кузню
колонії

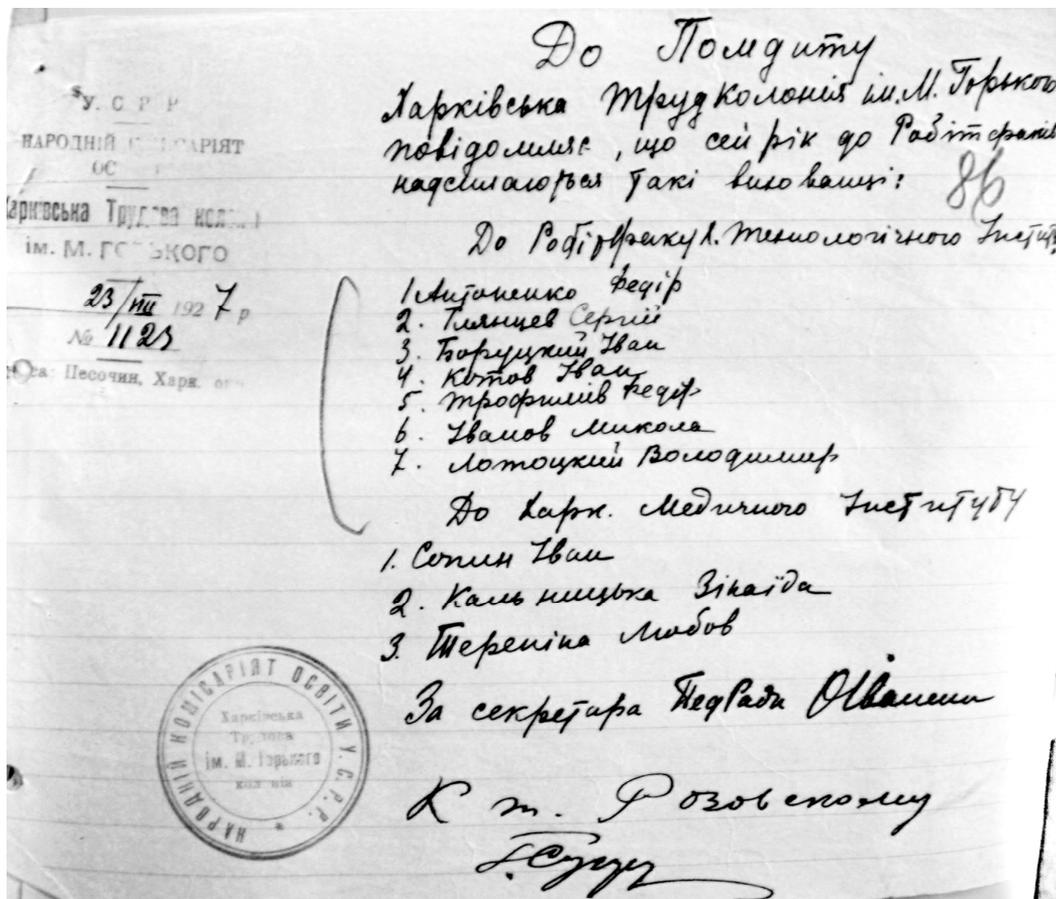
2 мли по 70р 140 р.
2 напівмли по 70р 140 р.
2 набори рудних
інструментів по 30р 60

Усього 380 р.

Зав. кузню М. Горького - М. С. Макаренко

8/XI 20.

Кошторис на доукомплектування кузні колонії імені М. Горького
(автограф А. С. Макаренка; ДАХО, ф. Р-1492, оп. 1, спр. 85, арк. 35).

Список претендентів на вступ до харківських робфаків, направлений 23 серпня 1927 р. колонією імені М. Горького в президію ОКДД (автограф О. Іваненко; ДАХО, ф. Р-1492, оп. 1, спр. 31, арк. 86).

СССР
КОМИТЕТ
ПО ИЗОБРЕТАТЕЛЬСТВУ
при СТО
Бюро Новизны

Отдел _____
ЛЕНИНГРАД
Просп. 25 Октября, д. № 44
Телеф. Секретариат 224-62
Бюро справок 40-39

По вопросу: _____

5 августа 1934 г. № 2-51338/8
При ответе обязательно ссылаться на этот номер
ФОТОЗАВОДУ ТРУДКОММУНЫ НКВД
ИМ. ДЗЕРЖИНСКОГО. 20
Г. Давыдов
На В/№ _____ (Н/вх. № _____)

На Ваш запрос, переданный Вашим со-
трудником т. ЛЕИТЕС о том, запатентованы ли
в СССР фотоаппараты типа "Лейка" герман-
ской фирмы *Leitz*, сообщаем, что заявки
от фирмы *Leitz* на указанный аппарат
к нам не поступало и патента на него в
СССР не выдано, а потому препятствий с
патентно-правовой стороны, к копированию
их в СССР нет.

Зам. Директора *А. Мамон* / ЧИЧАГУБ/
Ответств. исполнитель *А. Ласкарев* / ЛАСКАРЕВ/

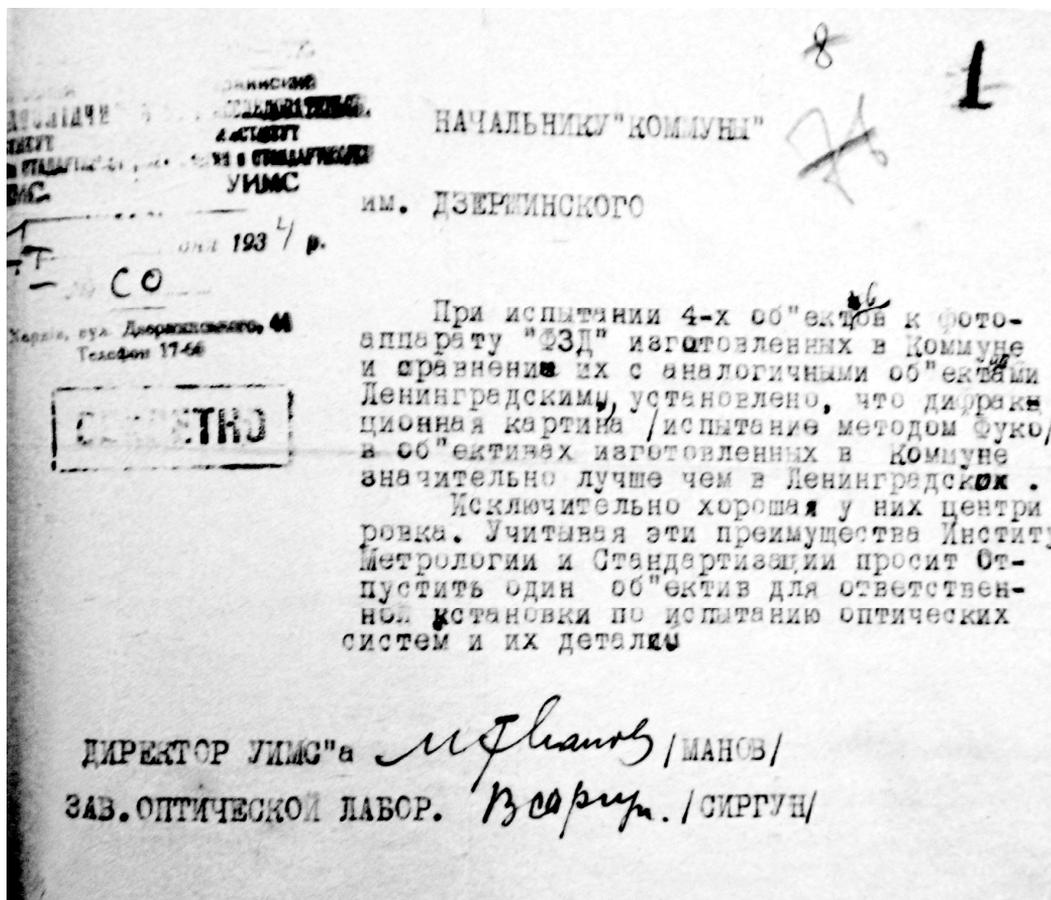
Відповідь Комітету з винахідництва на запит комуни імені Ф. Е. Дзержинського, 5 серпня 1934 р. (ДАХО, ф. Р-4511, оп. 1, спр. 2, арк. 20).

РЕДАКЦИЯ ГАЗЕТЫ "ПРАВДА"
Средняя ЦЕНА 1/6.-
МОСКВА.

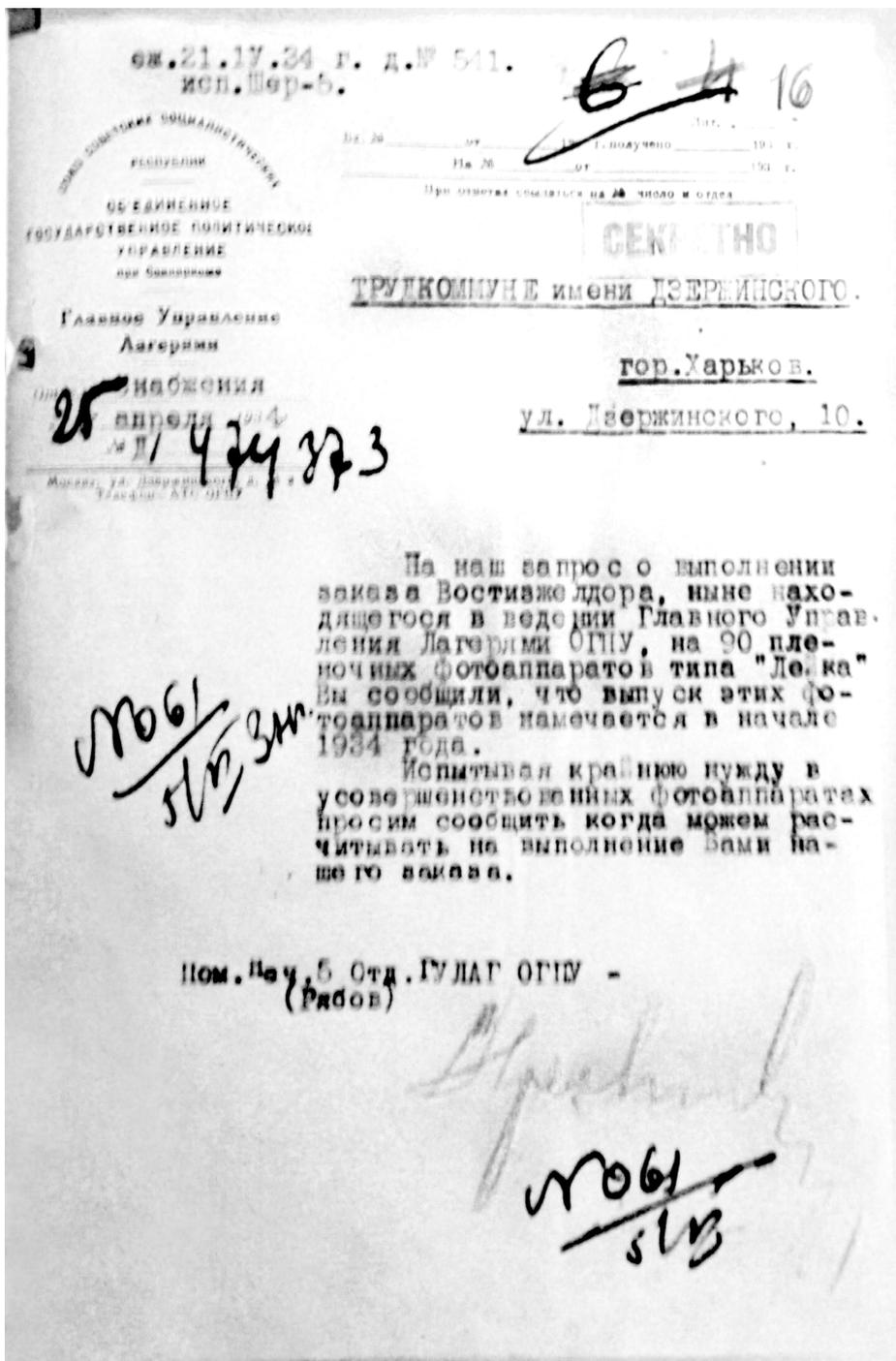
Детская Трудовая Коммуна ГПУ-УССР им. Ф.Е. Дзержинского сообщает, что отзывы и снимки нами получены.
Просим в дальнейшем присылать нам наиболее оригиналь-
ные из сделанных нашим аппаратом "СЭД".
Ваши замечания относительно работы и отдела нашего
фото-аппарата - принимаем к руководству и в дальнейшей
работе, указанные недостатки будут нами исправлены.
Одновременно сообщаем, что нам очень желательно, чтобы
над снимками помещаемых в Вашей газете, была-бы надпись
"Снимок сделан "СЭД"".
Доводим до Вашего сведения, что мы согласны взять
на себя обслуживание нашими фото-аппаратами, Вашей коррес-
пондентской сети для чего надлежит Вам прислать своего пред-
ставителя для заключения договора.-

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ПРАВЛЕНИЯ
(подпись)

Звернення Правління комуни імені Ф. Е. Дзержинського до редакції газети "Правда", 4 червня 1934 р. (ДАХО, ф. Р-4511, оп. 1, спр. 1, арк. 19).

Лист Українського інституту метрології і стандартизації до начальника комуни імені Ф. Е. Дзержинського, 8 січня 1934 р. (ДАХО, ф. Р-4511, оп. 1, спр. 2, арк. 1).

Лист Головного управління таборами ОДПУ СРСР до комуни імені Ф. Е. Дзержинського, 25 квітня 1934 р. (ДАХО, ф. Р-4511, оп. 1, спр. 2, арк. 16).

Наукове видання

Ткаченко Андрій Володимирович
ПРОФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ
В ПРАКТИЦІ А. С. МАКАРЕНКА:
ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ
(1920 – 1935 рр.)

Монографія

Літературний редактор *О. Г. Жданова-Неділько*
Технічний редактор *О. М. Болюх*
Коректор *О. Г. Жданова-Неділько*
Дизайн та верстка *О. М. Нарижна*
Дизайн обкладинки *О. О. Гаєвий, О. М. Нарижна*

Підписано до друку 17.05.2013
Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Palatino Linotype. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 27,57. Обл.-вид. арк. 28,66.
Наклад 500. Зам. № 16

Віддруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.

ТКАЧЕНКО
Андрій Володимирович –

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогічної майстерності та менеджменту Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Автор понад 120 наукових та науково-методичних публікацій із проблем макаренкознавства, вікової педагогіки, професійної підготовки майбутнього вчителя, педагогічних технологій. Входить до авторського колективу навчально-методичного комплексу з курсу основ педагогічної майстерності, в тому числі рекомендованих Міністерством освіти і науки України посібників "Педагогічна майстерність: хрестоматія", "Педагогічна майстерність: тести".

Із 2002 року обіймає посаду секретаря Міжнародної макаренківської асоціації, неодноразово представляв вітчизняне макаренкознавство на міжнародних наукових конференціях за кордоном. Досліджує проблеми конфлікту А. С. Макаренка з офіційною доктриною соціального виховання, історію Трудового дитячого корпусу Харківського округу, теоретичні та практичні аспекти професіогенезу особистості в макаренківській спадщині. Є співавтором монографій: "Полтавська трудова колонія ім. М. Горького в документах і матеріалах (1920–1926 рр.)" (2002) та "Антон Макаренко: Харківська трудова колонія ім. М. Горького (в документах і матеріалах 1926–1928 рр.)" (2008). 20 авторських матеріалів опублікував за межами України (Росія, Італія).

ISSN 978-968-2538-21-2

9789682538212